

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj)

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER S No	DUE DTATE	SIGNATURE

Bombay Sanskrit and Prakit Series

Nos. XLIV and L

आपस्तम्बीयधर्मसूत्रम् ।

ĀPASTAMBA'S APHORISMS ON

THE SACRED LAW OF THE HINDUS

The Department of Public Instruction, Bombay

आपस्तम्बीयधर्मसूत्रम् ।

ĀPASTAMBA'S APHORISMS ON

THE SACRED LAW OF THE HINDUS

EDITED IN THE ORIGINAL SANSKRIT, WITH CRITICAL NOTES,
VARIANT READINGS FROM HIRANYAKES'Ī DHARMASŪTRAS,
AN ALPHABETICAL INDEX OF SŪTRAS, AND WORD
INDEX, TOGETHER WITH EXTRACTS FROM
HARADATTA'S COMMENTARY, THE UJJVALĀ

BY

DR GEORGE BUHLER, C I E,

Third Edition

Passed through the Press

BY

M. G. SHASTRI, M. A., M. B. A. S. (BOM.)

Late of the Bombay Educational Service

1932

Price Three Rupees

Bombay Sanskrit Series Nos. XLIV and L

Dharadi Mandira
Order Suppliers & Publishers
KURIA (U.P.)

Printed by S. V. Phadnis, B. A., at the Āryasamuktā Press,
198(17) Sadashiv Peth, Tilak Road, Poona No 2, and
Published by Dr. S. K. Bhalvarkar, M. A., Ph. D., Secretary
Bhandarkar Oriental Institute, Poona 4.

CONTENTS

1	Dedication	v
2	Corrigenda to the Text	vii
3	Critical Introduction	i-xii
4	Text of Āpastamba Dharma-Sūtra	1 96
5	Critical Remarks on the Text of the Extracts from the Commentary	xiii xv
6	Corrigenda to Extracts from Commentary	xvi
7	Extracts from Haradatta's Ujvalā	97 196
8	Appendix I Variants from Hiraṇyakeśi Dharma-Sūtra	197 212
9	Appendix II Index to Sūtras	213 232
10	Appendix III Word-Index to the Āpastamba-Dharma-Sūtra	233-280

TO THE MEMORY

OF

SIR A. GRANT, BART., LL. D.,

LATE DIRECTOR OF PUBLIC INSTRUCTION, BOMBAY, ETC ,

THE EDITORS ADMIRED AND UNFORGOTTEN FRIEND

Corrigenda to the Text

॥ आपस्तम्बधर्मसूत्रशुद्धिपत्रम् ॥

पत्रम्	पङ्क्तिः	शुद्धम्	पत्रम्	पङ्क्तिः	शुद्धम्
६	१	°दि°	५८	४	इस्तेन
७	२१	४४	६०	११	°प्या°
१३	५	°चा°	६१	८	°दो°
१६	१०	°मुपाल°	६२	१४	°हा°
१७	७	°न्य°	६३	२	उद्ध°
१९	२०	°ण्डस°	६५	५	प्रत्यु°
२०	१	°न च ना°	६६	२	१४
२४	७	॥५॥	॥	९	श्वचा°
२५	१६	°वृत्तेन	॥	११	॥७॥
२८	१३	१ ५. १६.	६८	३	°क्षी°
२९	९	°मे	॥	८	°वि°
॥	१५	°येत	६९	१	°स्वस्य°
३१	११	°ममरुजसक्तु°	॥	१३	॥१८॥
३९	९	°शयम् ॥५॥	७३	१८	भा°
४१	१२	°घो°	७६	२	॥१८॥
४२	११	°वर्ण	७९	६	॥१२॥
४३	५	°दन्ते	८१	३	च भु°
॥	१४	वोस्त्रवा°जनम्	८३	७	°हं
४७	१३	°ध्या°	॥	१०	॥३॥
४९	१४	°नि ॥	॥	१३	त्री°
५१	५	°दारादाव°	८८	३	पुराणे
५७	१	°मपामुपरपक्षेने	९५	३	°जेद्
			॥	१३	°तेति

CRITICAL INTRODUCTION

The first edition of Prasnae XXVIII and XXIX of the great Āpastambīya or Āpastambhūya* Kalpa which contain the Dharma Sutra was based on five Mss —

(1) N a modern but very correct Devanagari Ms of the text copied in 1865 at Nasik (now in the India Office Library Buhler Sanskrit Mss No 152) fols 57 8-9 lines on the page

(2) P a Devanagari Ms of the text carefully corrected with the help of a Ms of the commentary and probably written in the last century purchased in 1864 from a Bhikshuk near Poona (now in the India Office Library Buhler Sanskrit Mss No 153) fols 34 10 lines on the page wrongly marked on the cover अथ हिरण्यकशीर्षमेसूत्र (s c) and इति हिरण्यकशीर्षमेसूत्र (sic)

(3) M1 a beautiful but much interpolated Ms. of the text belonging to the Government of Madras written in Nandi Nagari characters on 31 palm leaves numbered 3 33 (among which there are two copies of fol 27 and fol 28 is missing) see the Rev W Taylors catalogue Raisonné (sic) vol I p 68 No 2111,

(4) P U a Devanagari Ms containing the text and Haradatta's commentary the Ujjvala Vrtti probably written *incunte saec* XIX. and belonging to a Brahman in Poona who lent it temporarily for the preparation of the first edition fols 137 9 lines on the page

(5) N U a modern incorrect Devanagari Ms. of the text and of Haradatta's commentary copied in 1865 at Nasik (now in the India Office Library Buhler Sanskrit Mss No 154) fols 282 9 lines on the page †

The liberality of Professor Max Muller enabled the editor to add in the preface to the Extracts from the Commentary (Āp Dh. Su. Part II Bombay, 1871) the *varietas lectionum* from two other Mss —

(6) Mr U I a carefully written ancient Devanagari Ms. (probably copied *incunte saec* XVII) of the first Prasna of the text and Haradatta's commentary which is either the parent of P U or an old transcript of the Ms from which P U was copied fols 52 18 lines on the page

(7) Mr U II a modern incorrect Devanagari copy of a Ms., dated

* Āpastambīya is the form found in the Mss. of the School. Āpastambhūya is the spelling usually adopted in the South Indian inscriptions of the fifth sixth seventh eighth and ninth centuries and in the Kashmirian works which mention Āpastamba. Both in Kashmir and in Southern India *ba* and *bha* are both pronounced *ba*.

† The Mss N, P, U, have been collated again for the second edition.

Samaratī, c. probably *Pakrama Sūtra* at 1754 *Magha badi* 8, or A. D. 1696-98 and closely allied to P. U., fols 117, 10 lines on the page.

For the second edition the following additional materials have been used -

(8) G¹, a beautifully written, but incorrect, Grantha palm-leaf Ms of the text, No 37 a of the Burnell Collection in the India Office Library, probably sixty or seventy years old fols 29, 10 lines on the page, colophon, हरिः शोम् शुभमस्तु श्रीगुरुभ्यो नमः (sic) । धर्म्यम समाप्त । श्रीविद्वत्पासाय नमः (sic) ॥

(9) G², a more carefully written Grantha palm-leaf Ms. of Pras'na II No 37 b of the Burnell Collection in the India Office Library, probably much older than G¹, fols 10, 12 lines on the page, last leaf blackened and partly illegible,

(10) G U¹, a Devanāgarī transcript, prepared by Dr M Winternitz, according to No 36 (2) of the Whish Collection in the Library of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland. The latter Ms. contains the text and the Ujvala Vṛtti and is written in Grantha characters on 205 palm leaves, divided into two volumes. It is on the whole correct and mostly gives the text in full. Only in the first two Patalas the middle portions of the Sūtras have been omitted, the omissions being indicated by a cross. Further on, the end of the Sūtras is occasionally, though rarely left out. The colophon of vol II is - श्रीकृष्णार्पणमस्तु शिवाय नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः । कोटिसेव त्वम् कप्रिमासम् वेददान्तेति उज्ज्वला समाप्ता ॥ श्रीरामार्पणम् । राधाय नमः (sic) प्रत्यक्षमाप्तः ॥ There is also an entry in Mr Whish's hand, "This volume contains the second part of the Ujvala, a commentary by Haridatta Mītra (sic) of the Dharma-Praxna Sūtram (sic) C. M. Whish, Calicut 1824." According to Mr Sewell's South Indian Chronological Tables the Kodhi : c. Krodhā year of the Sixty-years' Cycle, immediately preceding A. D. 1824, corresponded to A. D. 1805. It follows that the Ms. cannot have been written later than the latter year, though it may be much older,

(11) G U², a Grantha palm leaf Ms. No. 38 of the Burnell Collection in the India Office Library, containing the text and the Ujvala Vṛtti. The text of the longer Sūtras is mostly defective, only the first and last words being given. In addition there are very numerous clerical mistakes and omissions, which reduce the value of the Ms. very considerably. According to a remark, inserted by Dr. Burnell on the first leaf, the Ms. was written *sæc. XVII. excunte* or *sæc. XVIII. ineunte*. For the edition a careful collation, made by Dr. M. Winternitz, has been used.

(12) G U³, a Grantha paper Ms., No 131 of the Burnell Collection Vṛtti as far as modern, free from clerical mistakes.

(13) M U, a Devanāgarī paper Ms., No 116 of the Cod. Mss Sanskrit, in the Court and State Library at Munich, containing the text and

the *Ujvalā Vṛtti*. It formerly belonged to Professor Haug's collection, the printed catalogue of which mentions it as No 174. It is an excellent, carefully corrected Ms., written on fol. 164 (with 7-10 lines on the page) in

Among these thirteen Mss those written in Devnagari and Nandī Nagari, are one and all transcripts of Grantha or Telugu copies. This follows (1) from the fact that the Āpastambīya Charana is a southern school which originated in the Dravidian districts (2) from the explicit statements of many Brahmans of Western India that they have procured and still procure copies of the Taittirīya Veda and of the Sūtras belonging thereto from Southern India, (3) from various mistakes in the Nagari Mss, which point to misreadings of very similar Grantha letters† and (4) from the fact that all Nagari Mss have the Sūtra II 7 17 25 which according to Haradatta the northern Āpastambīyas rejected and his predecessors had left unexplained. The Nagari Mss possess therefore only a secondary value and it is not possible to change conjecturally readings, found in the Nagari and the Grantha Mss, because the proposed emendation appears easy on account of the resemblance of the Nagari characters.

According to their readings of the text the thirteen Mss belong to three classes.—

(I) The Grantha Mss G¹ and G U^{1,2} give irrespective of clerical mistakes and accidental omissions the text of the Dharma Sūtra as it was settled by the commentator Haradatta. Close to these to four Mss comes the Devanāgarī copy N, which, however in a few cases shows readings taken from the Hiraṇyakeśa Dharma Sūtra (see below class III).

(II) The Mss G¹ and Md give an interpolated text the interpolations being particularly numerous in the last named copy. The interpolations, found in Md at Dh Su I 9 24, 25, I 10 29 27, II 1, 1, 17, II 5, 11, 19 and II 6 15 9, do not occur in any other Ms. Those found at Dh Su, II 5, 12, 2 and II 10, 26 18 are common to G¹ and Md alone. Those occurring at Dh Su I 2, 8 22, I 3 11, 37, I 6, 19, 13 and 15, I 11, 31, 3 and 13-15, I 11, 32 27; II 4 9, 13 and II 5 12, 4 are found partly in Md, in G¹ and in one or several Mss of the third class, or in Md. and Mss of the third class alone. The great majority of these interpolations is due to the transference into the text, of marginal notes which the owners of ancient Mss made according to Haradatta's or other commentaries and, in some cases perhaps according to a metrical Āpastamba Smṛti‡. The Lekhukas who

* The F1 for owe: this identification to Mr. Parsh of the Nirṇaya-sāgar Press.

† Instances of mistakes caused by the misreadings of very similar Grantha letters are e.g. Dh. Su. I 10 29 १ सतिशिवेवर° in Md N. U. P pr m for सतिशिवेवर°, अत्रनिदादा in N U for अत्रनिदादा Dh. Su. II 4 14

‡ See below p. x.

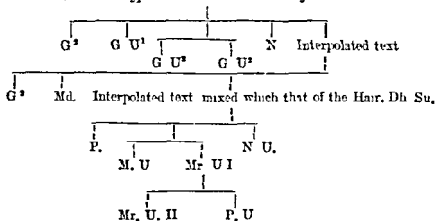
copied such Mss., considered and treated these notes, as they invariably do in all similar cases, as portions of the text and entered them in the new copies.

(III) The Mss. P, M, U, Mr U I and II, P U and N U show, besides more or less numerous interpolations, an admixture of readings taken over from the *Hairanyakesa Dharma Sutra* which latter is a secondary redaction of Āpastamba's work and agrees very closely with it. All these Mss. come from the Marathā country or Central India where the adherents of the *Hairanyakesa Charsna* are more numerous than the *Āpastambiyas*. Copies of the *Hairanyakesa* version of the *Dharma Sūtra* are for this reason more easily obtainable than those of the original text. The close resemblance of the two versions obliterated the consciousness that they really are two different works.* It was thus only natural that Mss. of the more common version were used for correcting those of the rarer one and that a mixed text arose.

The Ms. P, it would seem, has been somewhat less affected by this proceeding than the other copies belonging to the third class. In its original form it showed only few interpolations and few readings of the *Hairanyakesa* text. The corrector, who revised it introduced a good many more. The five Devanāgarī copies, which contain also the *Ujyvala Vṛtti* are in a much worse condition. They exhibit not only more numerous *Hairanyakesa* readings in the text, but also changes in the commentary which have been made in order to bring about a full agreement with the altered *Sūtras*. The latter changes go even so far that sometimes, (e.g. Dh. Su. I. 2, 8, 22 and II. 6, 15, 10) explanations of interpolated passages have been inserted. M. U, Mr U I and II, and P U form a separate group, of which either M U or a Ms. closely resembling M U, is the parent.

In accordance with these remarks the pedigree of the thirteen Mss. may be given as follows:—

Codex archetypus with the text settled by Haradatta

* To this conclusion points particularly the double title of the Ms. I., which as stated above, is called on the outer cover *Hairanyakesa Dharma-sūtra* and in the colophon *Āpastambiya Dharma-sūtra*.

Under the circumstances stated the Grantha Mss and especially G² and G U¹ had to be chiefly followed in revising the text. And the result has been that irrespective of the correction of some misprints and of a number of changes in the division of the Sūtras, upwards of seventy alterations had to be made*. But only eleven among these are of importance, viz (1) the substitution of तदेव for तदेव in S I 2, 7, 25, (2) the elimination of Sūtra 1², 8, 23, (3) the omission of कृषिः in S I 4, 13 1, (4) the substitution of अनुयाय for अनुयाय in S I 5 17, 3, (5) the omission of द्वयद् in S I 10, 29, 17, (6) the substitution of प्रतिवात च for प्रतिपाद च in S I 11, 30 22, (7) of अप्यापनम् for अप्ययनम् in S I 11 32 14, (8) of अनुतिष्ठति for अनुतिष्ठति in S II 37, 7, (9) the substitution of प्रजासहस्रकर्मभ्यः for प्रजा सहस्रकर्मभ्यः in S II 5, 10, 3, (10) the substitution of सगे for स्वगे in S II 9 24 6, and (11) the insertion of न परान्निहन्ति in S II 9, 24 10. None of the remaining changes alters the sense in any perceptible manner. Their effect is merely that in a few cases a verse becomes smoother or a difficult form is replaced by a more easily intelligible one while in a larger number of passages irregular forms, particularly such as occur also in other parts of Ājastambas Kāpa have been received into the text. Thus आभिषत्स्यम् now appears Dh Su I, 7 21 8 and I 9, 26 6 instead of आभिषत्स्यम्, प्रतिग्रहीतः Dh Su II 6 15 2 for प्रतिग्रहीत, सप्रत्यपत्स्यत Dh Su I 10 29 9 for सप्रत्यपत्स्यत. On the other hand the characteristic obsolete असंदेशे has now been substituted Dh Su I 1 2, 29 for the common अयदेशे and नदीतरम् Dh Su I 11 32 26 for नदीतरणम् the more difficult प्राज्ञलिम्† Dh Su I 2 5 16 for Haradatta's पुत्र पाठ or conjectural emendation प्राज्ञलि, the Vedic उत्सृजमान Dh Su I 9 26 11 and II 10, 21, 10 and 21 for उत्सृजमान, which latter according to Vartika 15 on Pāṇini III, 1, 87 and according to the Bhasya on that passage would be the classical and grammatically correct form, the Vedic form नावम् Dh S I 11, 32 27 the singular accusative of the a stem नाव found in the Rgveda and in the Prākṛts for the usual नावम्, the unnecessary Taddhita formation आनन्त्यम्‡ Dh Su II 7, 17, 1 for Haradatta's conjectural emendation अनन्तम् or अत्यन्तम् the curious form पर्यान्तम्, Dh Su I 3, 11 22 which is also found in Dh Su I 3

* It is due to the sagacity of the venerable Nestor among European Sanskritists Geheimrath von Buhlingk to state that a certain proportion of these alterations was proposed by him conjecturally in an article in the Zeitschrift der Deutschen Morg. Gesellschaft vol 39 p 517 p p

† Āpastamba repeatedly uses uncommon verbal substantives in a instead of those in and e g. Dh Sd. I 7 21 8 उत्सृजम्, for उत्सृजन्, Dh. Sd. II 5 10, 4 यद् for यजन्, Gr Su I 1, 19 प्रोक्ष for प्राक्षणम्, Sr Su. VIII 16, 3 and 12 अवप्त्र for अवप्त्रणम्. It is, therefore not doubtful that the short forms deserve to be preferred to the longer ones which some Mss give

‡ The word does not form a separate Sūtra as the Mss. used for the first edition seemed to indicate. It may be construed with बाहुम्. Similarly we find Dh. Sd. I 9, 25, 1 अनादृतिम् construed with दिशम् instead of अनादृति or अनादृति

§ Similar Taddhita formations are अहकाये for अहकायम् Dh Su I 3, 10, 2, स्वयं* for स्वयं Dh. Su II 9, 23 12. Such words illustrate Patañjali's dictum, प्रियवदित्ता दाक्षिणात्या. (Mahābhāṣya Vol I, p. 8 Kielborn)

9, 21 for वयेन्तम् * and the abnormal प्रसातः Dh. Su. II 8, 19, 3, which occurs also Dh. Sū. I 11, 31, 12 and repeatedly in the Śrauta Sūtra, for ग्रहस्तः. Further, the new edition gives a number of forms with a long *i*, instead of such with a short *i* e.g. व्यादृतीति Dh. Su. I 1, 2, 3, पूर्वैर्नृणः Dh. Su. I 3, 10, 24, पूर्वैर्नृणोः Dh. Sū. I 3, 11, 31, and so forth, for all of which the Śrauta and Grhya Sūtras of the Southern Schools offer numerous analogies. Worthy of note, too, are the two new words छेवनम् for छेवनम् Dh. Su. I 11, 30, 19 and प्राणेन for प्राणेन Dh. Su. II 2, 5, 19. The former is a regular derivative from the root छिच् which appears side by side with छेच्, and it is mentioned in the Kosas. The word प्राण the nose on the other hand has hitherto not been traced elsewhere except in the parallel passage of the Hairyana Sūtra Dh. Su. The testimony of the Grantha Mss. leaves no doubt that it was the reading which Haradatta found in his sources. It seems to be one of the many rare words which are preserved in Āpastamba's Sūtras alone. The development of the meaning is easily intelligible. For प्राण may mean the means or organ of inspiration and hence be used to denote the nose (compare घमने 'the nostrils' lit. 'the blowers', compare also Bohtlingk's edition of the Brhadāraṇyaka, p. 24 l. 24 note to which the editor has kindly drawn my attention). Finally the spelling of some words has been altered in accordance with the usage of the Grantha Mss. Thus वणिज् and वणिज्य now appear instead of the etymologically more correct forms with an initial *ba* बीज instead of बीज and निर्वप for निर्वप. Forms like द्वाष्टपति for द्वाष्टपति have, however, not been received into text though strictly they ought to be adopted in editions of works which have been composed in Southern India. Nor has the invariable omission of the Visarga before conjunct consonants, beginning with a sibilant, received any attention.

As this edition just as the former one, chiefly relies on the text which Haradatta settled, it will be advisable to say something about the sources on which he drew. He indicates them in part at least in his notes on several difficult passages. First, it appears that he used certainly three, perhaps even more, older commentaries. In his remarks on Dh. Sū. II 7, 17, 25, he says that the Sūtras had not been explained by his predecessors, पूर्वैर्न व्याख्यातम्. Strictly interpreted, the plural indicates that there were several, at least three

* The substitution of *an* for *an* is in these cases as also in the Ved *a* neuter plurals वृतान्ति वृणुमान्ति and in the strong forms of मृद्, due to a not now traceable intermediate form *am*, in which the *a* had been changed to a pure nasal sound. The vowel had to be lengthened, because else the syllable would have become metrically short. By the same process forms like मनांसि have been derived from मनीन्ति (i. e. मनस् + ति). The Sanskrit inscriptions of the fourth fifth sixth and seventh centuries give very commonly मनांसि, for मनांसि, मनांसि for मनुमंसि and so forth and show thereby how easily a pure nasal followed by a dental consonant, could be again transformed into a nasal of the dental class. With respect to the change of अन्तु to अन्तु, it must be noted that it occurs in ancient and modern Prakrits. Jaina inscriptions from Mathurā which belong to the second and first centuries B.C., offer अन्तुवाम् and अन्तुवामिनि for अन्तुवामिन् and अन्तुवामिनी. In the modern Prakrits the syllable ant regularly becomes *am*, compare e.g. the Marāṭhi अन्तु for अन्तु.

earlier commentators It agrees with this assumption, that in his explanation of Dh Su 1 2 5, 2 Haradatta adduces first the opinion of अपर, next the view of अन्ये and finally a third interpretation attributed to अन्ये Similarly अन्ये, एके and again अन्ये are mentioned as supporters of conflicting expositions of Dh Su II 7, 17, 22 Cases in which the opinions of one or two earlier commentators are given, occur much more frequently

Secondly it is probable that Haradatta used several Mss of Āpastamba's text This may be inferred from his frequently adducing various readings Some of the latter however he may no doubt have found in the older commentaries and have taken over into his work For such proceedings are common with the Indian Vṛttikaras as may be seen by a comparison of the various commentaries of the Manava Dharmaśāstra

Thirdly Haradatta certainly consulted for particularly difficult passages men acquainted with oral tradition of the Āpastambiyas and able to recite their Sūtras According to Indian views the orally recited text has greater authority than that preserved in the Mss And it is well known that in the Vedic Schools all texts are learned even in our days, from a teacher who knows them by heart not from Mss alone The teacher's word is authoritative, and the Mss which are frequently consulted during the lessons and afterwards are corrected in accordance with his teaching These sentiments and facts induced the Indian commentators, even men like Sayana to consult the Śiṣṭas of the various schools regarding passages which appeared to them unusually difficult Haradatta indicates his having done so in several places Thus he says with respect to his reading अनुतिष्ठन्ति Dh Su II 3 7 7 प्रायेणोच्छन्द शिष्टा न पठन्ति the Śiṣṭas do mostly not recite the word *ut* Again Dh Su II 2 5 2 he adds to the word अविप्रक्रमणम् the note प्रायेण मकारस्वरमिकारमधीयते usually they pronounce after the letter *ma* the vowel *i* e अविप्रक्रमिणम् Another similar interesting utterance is found in connexion with the irregular Dvandva compound प्रायस्यब्रह्मचर्या कालेचर्यं याच in the commentary on Dh Su I 11 31 11 प्रायस्यब्रह्मचर्याभ्या कालेचर्यया च । अयत्तु तावदर्धानुरूपं पठ । अर्धायमानसु प्रमादजडान्दसो वा । ' but the reading suited to the sense is indeed प्रायस्यब्रह्मचर्याभ्या कालेचर्यया च but that which is being recited is either due to an error or is Vedic"*. There are a good many other passages in which the expressions प्रायेण पठन्ति, केचित्पठन्ति, कचित्पठन्ति

* Āpastamba uses two other the compounds. In Dh. Su I 3 11 31, he has प्रायस्यब्रह्मचर्या

मकारमधीयते च । इति ।
brothers Kumāranandin, Kumārasārman, Kottasārman and Sakti who belong to the Kausika Gotra Here we have the same irregular use of the singular at the end of the Dvandva compound as in the same addition of a particle in order to indicate the relation of the parts of the compound. Analogous formations in the later Sanskrit are अहोरात्र and देशकाल, which latter occurs in the Mṛcchakatika.

occur. In these cases it is not always certain whether Haradatta refer to the *Mukhapāṭha* of the schoolmen or to *Mss*. For, some Indian commentators undoubtedly use *वचिपाठ* in the latter sense. But in the passage quoted above especially in the first, it is impossible to think of a reference to a *Mss*. No ingenuity of interpretation can convert the *Sīntas* into palm leaves. The expressions *अर्थानुरूप पाठ*, which in the third quotation is contrasted with the *अधीयमान पाठ* shows that the readings, which Haradatta sometimes recommends as *युक्त पाठ* or *अर्थपाठ*, are conjectural emendations of his own.

It thus appears that Haradatta was a serious student, who treated his text by no means with levity, but used all available means in order to make it correct. As he was a native of Southern India * where the *Āpastambiyas* are numerous, he of course had no difficulty in obtaining the best materials, and the best advice. This is so much more probable, as the examination of the Grantha copies of his *Ujvala Vṛtti* shows that he must have lived much earlier than I supposed formerly and that he belonged to a period when the Vedic studies still flourished under the patronage of native princes. In the Introduction to my translation of the *Dharma Sūtra* Sacred Books of the East, Vol. II p. XLIII I stated that Haradatta had probably written in the sixteenth century, because his opinions on the sacred law are first quoted by Vīramisra, who composed the *Vīramitrodaya* for, and received the patronage of Abul Fazl's murderer Vīrasimha of Orchhā. This view is no longer tenable. For, the Munich *Mss* of the *Ujvala Vṛtti*, which (see above) was written at Poona about A. D. 1600 shows already the interpolated text, found in all the Devanagari copies. The same text is found in Professor Max Müller's oldest copy which is certainly not younger and comes from Benares.† Hence it would appear that the peculiar Devanagari version of the *Ujvala* was already in existence during the latter half of the sixteenth century. As that appears to have been the case, it becomes necessary to push back Haradatta's date by at least, a hundred years, i. e. to the period between A. D. 1450-1500.‡ If it were possible to prove that Haradatta, the commentator of *Āpastamba*, who is frequently called Haradattamīśra § is identical with the grammarian Haradattamīśra, the author of the *Padamanjari*, he would have to be placed still considerably earlier. For, the *Padamanjari* was used by Śaṅkara for his *Dhātuvṛtti*, and its author cannot have lived later than about A. D. 1300. For the present no strict proof for this identification can be furnished and it must be left an open question. But it is not improbable, because the gram-

* That Haradatta was a native of Southern India may be inferred from his remarks on Dh. Sū. II. 7. 17, 25. In explaining the names of trees and plants, he occasionally uses Dravidian words—e. g. *Cantama* I. 23 where *Pile* is explained by *उडुपाति प्रमिद*.

† Professor Max Müller obtained it from Dr. Ballantyne.

‡ To the same conclusion points also the fact that the Munich *Mss* quotes Mahadeva's commentary, which is based on Haradatta's *Ujvala* (see notes to Dh. Sū. II. 6. 15-10 and II. 7, 16, &c.)

§ See Burnell, Tanjore Catalogue p. 16 f.

matical remarks in the *Ujvalā Vṛtti* show that its author was a good grammarian. On the other hand, it is not probable that the *Ujvalā* existed long before A. D. 1300. Aparārka or Aparāditya, the author of the *Yājñavalkya Dharmasāstra nibandha*, who lived in the twelfth century,* used a commentary on the *Dharma Sūtra*, which was not Haradatta's. Again, the *Smṛticandrikā* of Devānabhaṭṭa, written in the thirteenth century, quotes a commentary different from the *Ujvalā*†.

Regarding the state of the text of the *Sūtra* during the period immediately preceding the *Ujvalā*, nothing may be learnt from the other *smṛtis* and *Sūtras*. The earliest known at present, occur in the *Sāraka Bhaṣya*, see Drussen *Vedānta* p. 35. A few are found in Medhatithi's *Manubhāṣya* some more in Viṇayavāsa's *Mitākāra* and a very large number in Aparārka's *Yājñavalkya Dharmasāstra nibandha*. The latter work, given, according to an analysis of its questions, prepared by Professor J. Kirste, the text of nearly 200 *Sūtras* and adds frequently explanatory notes, some of which seem to have been taken from a commentary. Aparārka's quotations are unfortunately as inexact as those of most mediæval Indian authors. Sometimes *Sūtras* are mangled, and others show verbal changes or additions which never can have stood in the text. A particularly striking instance, where a most absurd interpolation occurs, is found in Dh. S. 1. 10,

Hence it appears that the addition of the word *गुरु** is by no means accidental and that Aparārka certainly believed it to be a part of the *Sūtra*. A glance at Āpastamba's text shows, however, that the reading cannot be correct. For, the penances for the violator of a Guru's bed are given in Khanda 25, and the *Sūtras* 19-20 of Khanda 28 treat of offences, committed by a husband against his wife and by a wife against her husband. The particular offence in the case of the husband is, no doubt, as the *Ujvalā* states, the repudiation of a virtuous wife. Nor can the words *मे* and *देहि* have stood in the text, because in all similar passages, e. g. Dh. Sū. 1. 9. 24, 15, 1. 10, 28, 1, Āpastamba uses only the dative of a noun and *निहामिति*. The first interpolation is so utterly senseless that it is difficult to believe that it actually has

* Aparāditya = the Sun of the west, was, as is well known, a Śilahāra king of the

† See *Smṛticandrikā* XI. 5, 4 (English Translation). The quotation has been kindly pointed out to me by Professor Jolly.

been taken from a Ms. It seems more probable that Aparārka quoted from memory, as the Hindu commentators frequently do, and committed a bad mistake

Under these circumstances it is indeed not possible to attach any importance to his readings where they differ from Haradatta's and those of the Mss. But they possess a considerable value in those cases where they agree and show the peculiar abnormal forms found in our text. There are several instances of this kind. Thus Aparārka confirms in his quotation of Dh. Su. I. 11. 31, 22 the curious reading स्तुत्वा*. He even adds a note repeating the word दन्तान्स्तुत्वा नस्तरवलिख्य। Again, Dh. Su. I. 9, 24. 17 he gives the *lectio doctor* अलक्षणे उपवास † c अलक्षणे उपवास instead of the correction अलक्षणापवास which appears in some Mss. Further he has also the compound वपासाश्च Dh. Su. I. 11. 32 and the reading प्रज्ञानि धेयसा च‡ Dh. Su. II. 7. 16 † in stead of a प्रज्ञानि धेयसा च which latter Haradatta preferred because he did not see that "निधेयसा is an ancient instrumental case

In some other cases Aparārka proves that the peculiar readings of single or of a few Mss. are older than one would otherwise expect.† His quotations reveal also the interesting fact that in the twelfth century besides the Sutra a metrical Āpastamba Smṛti existed, which resembled the Āpastamba Prayasaittavidhi printed by Mr. Jibananda in his Dharmasastrasangraha p. 56 ff. Among the numerous verses, both Anustubhas and Tristubhs to which Aparārka prefixes the name of Āpastamba ten are found in the printed Prayasaittavidhi either in the same or in a similar form. But there are others treating of funeral ceremonies, Sati, Śrāddhas and impurity caused by deaths which show that the work used by Aparārka must have been larger than the printed rules on penances. As Aparārka considered the metrical Smṛti to possess the same authority as the Sutra it must be considerably older than the twelfth century. Its existence is probably the cause of the interpolation of some of the verses found in Md. and the Devanagari Mss. e. g. of those placed after Dh. Su. I. 9, 32. 27 and II. 5. 15. 9

Like the quotations in the Commentaries, one of the Kośas composed in Southern India furnishes also something of interest for the text of the Dharmasutra. Yādavaprakāśa the teacher of Rāmānuja who lived about A. D. 1000 given in his Vaijayanṭi a good many words taken from the Taittirīyī Sakhā and the Sutra connected with it. From the Āpastambīya

* Thus according to the ancient Śāradī Ms., Docean College Collection 1875-77 No. 360-61. The Modern Ms. in Devanagari copy No. 358 has both times the corrupt reading स्तुत्वा

† Thus according to Docean College Collection 1875-77 No. 360-1. No. 358 has निधेयसा ह, leaving out प्रज्ञा

‡ Thus he supports Dh. Su. II. 7. 16 the reading of N. U. सनुति

§ Ap. I. 13. 11. 18. 25. 26 IV, I. 4. 16 VII. 13. IX. 23. X. 33.

¶ See Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, vol. I, p. 42.

Gṛhyasūtra 3, 11 has taken the curious and difficult words describing girls who must not be betrothed as brides. There are also several words from the Dharma Sutra, among which the anomalous form अविद् instead of आविद् is particularly interesting.

He says, Bhūmikāśāstra, Paś'usaṅgrahā vs. 34

अविद् शल्लशल्लस्यो वल्लोभ्यना शल्लो शल्लम् ॥

The usual form आविद् is given in verse 11 of the same chapter. The fact proves that in Yādavaprakāśa's times अविद् was the recognised reading of the Āpastambiyas in Dh. Su. I. 5. 17. 37.

Of much greater importance is the close agreement of the Hairanyakesa Dharma-Sūtra with that of the Āpastambiyas. The Hairanyakesas are as I have shown elsewhere * one of the later offshoots of the great Taittiriya Śākhā and posterior to the Āpastambiyas. The greater portion of their collection of Sūtras is founded on the Āpastamba's Kalpa †. The Hairanyakesa Srauta Sūtra is to judge from a collection of the first six Prāśnas a very free recast of the Āpastambiya Srauta Sūtra. It is easy to recognise that the latter is the basis on which Satyāśhādhā Hiranyakesin reared his edifice. Most of the Sūtras agree partly and some even fully word for word. There are, however, also numerous omissions, additions and verbal changes and the arrangement differs very frequently. In the sections on Dharma the agreement of the two Sūtras is much closer. It is so great that it is impossible to call the Hiranyakesa Sūtra an independent work. One can only speak of the various readings of the Hairanyakesas. The details may be learnt from Appendix II (below p. 117 ff.).

As the Hairanyakesa school is a Sūtra Charana which possesses nothing of its own but its Sūtras, it is evident that its Kalpa must date from the time of its separation from the Āpastambiyas. Hence all readings in the Āpastambiya Dharma-sūtra which are also found in the Hairanyakesa version probably existed at the period of their secession and the younger Sūtra is one of the most valuable witnesses for the authenticity of the text of the older.

Under these circumstances the most important question is when the foundation of the Hairanyakesa school took place. Though there is no direct historical evidence regarding that event, yet the inscriptions of Southern India furnish a certain *terminus ad quem* before which it must have taken place. Mr Fleet's Pallava inscription No. XV ‡ which on the evidence of

* Sacred Books of the East Vol. II p. XXIII f.

† This remark does not apply to the Gṛhya Sūtra which appears to be connected with that of the Bhṛadvalyās. According to the colophon in the Elphinstone College Ms. of the Hairanyakesa Kalpa Ch. II No. 10 another section which concludes the Kalpa has been borrowed directly from the Bhṛadvalyās.

‡ Indian Antiquary Vol. V p. 153 see also Mr Fleet's Dynasties of the Kanareya Districts p. 15 f.

the character must be assigned to the end of the fifth century or the beginning of the sixth, names among the donors the Hairanyakesa Sasthikumāra. It is therefore, possible (having aside all speculative arguments) to assert positively, that the readings of Āpastamba's Dharma Sutra, found in the Hairanyakesa version are at least fourteen hundred years old. Probably however the secession of the Hairanyakesas dates from much earlier times. It would be a curious accident if the inscription just marked the period of the event and if the fourth Sutra Carana of the Taittirīyas were separated from the third* by an interval of more than 800 years. But, even if one goes not beyond the certainty it is not too much to say that there is no other Sutra text the authenticity of which is better attested than that of the Āpastambiya Dharma-Sutra.

As regards the notes to the text, I have left out a good many *varias lectiones*, given in the first edition according to single Mss., which the consensus of the new materials proved to be valueless. I have added a few explanatory notes regarding abnormal forms and a few suggestions regarding such passages, which, I think, may be emended conjecturally. A full discussion of Āpastamba's language will be given elsewhere. It must suffice here, if I repeat what I have already stated in the introduction to my translation that it is a medley of Vedic classical and Prakritic forms, such as may be expected from a Yājñika or Srotriya, whose mouth, as irreverent Kavissav, resembles a cave or a thicket, where those poor deer the solecisms find shelter from the lion of grammar."

In conclusion I have to thank Dr. Rost of the India Office and Dr. Laubmann of Munich for readily granting me access to the treasures of their libraries as well as K. M. Chattri Esq. for kindly admitting the second edition of the Āpastambiya Dharmasutra into the Bombay Sanskrit Series. Professor J. Hurst and Mr. Schischerbatski have kindly assisted me in reading the first proof and Dr. E. Hultzsch has read the second.

* See Sacred Books of the East, p. XXIII-XXIV, XLIII

† See, Vallabhad, alhantārak No. 2391, 2392

॥ अथापस्तम्बीयधर्मसूत्रं प्रारभ्यते ॥

१. १. १-१४

१. १. १.

अथातः सामयाचारिकान्धर्मान्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

धर्मज्ञसमयः प्रमाणम् ॥ २ ॥

वेदाश्च ॥ ३ ॥

चत्वारो वर्णा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः ॥ ४ ॥

तेषां पूर्वः पूर्वो जन्मतः श्रेयान् ॥ ५ ॥

अशूद्राणामनुष्ठकर्मणामुपायनं वेदाध्ययनमग्न्याधेयं फलवन्ति च कर्माणि ॥ ६ ॥

शुश्रूषा शूद्रस्येतरेषां वर्णानाम् ॥ ७ ॥

पूर्वस्मिन्पूर्वस्मिन्वर्णं निःश्रेयसं भूयः ॥ ८ ॥

उपनयनं विद्यार्थस्य श्रुतिनः संस्कारः ॥ ९ ॥

सर्वेभ्यो वेदेभ्यः सावित्र्यनूच्यत इति हि ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

तमसो वा एष तमः प्रविशति यमविद्वानुपनयते यश्चाविद्वानिति हि ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

तस्मिन्मभिजनविद्यासमुदेतं समाहितं संस्कर्तारमीप्सेत् ॥ १२ ॥

तस्मिन्मैव विद्याकर्मन्तमविप्रतिपन्ने धर्मेभ्यः ॥ १३ ॥

यस्माद्धर्मानाचिनोति स आचार्यः ॥ १४ ॥

I 1, 1, 3 N U and P join this Sūtra with the preceding — य om Md

I 1, 1, 9 भुवि विदुः G U¹, text and Com ; परमविदुः G U¹ text

I 1, 1, 10 सर्वेभ्यो वेदेभ्य G¹, G, U¹, N, P

I 1, 1, 11 हि om P, U, N, N, U, end of Sūtra lost in G, U¹.

I 1, 1 12 समुदेत Md,

तस्मै न द्रुष्टेत्कदाचन ॥ १५ ॥

स हि विद्यातस्तं जनयति ॥ १६ ॥

तच्छ्रेष्ठं जन्म ॥ १७ ॥

शरीरमेव मातापितरौ जनयतः ॥ १८ ॥

यसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यं गर्भाष्टमेषु
ब्राह्मणं गर्भैकादशेषु राजन्यं गर्भद्वादशेषु वैश्यम् ॥ १९ ॥

अथ काम्यानि ॥ २० ॥

सप्तमे ब्रह्मवर्चसकामम् ॥ २१ ॥

अष्टमे आयुष्कामम् ॥ २२ ॥

नवमे तेजस्कामम् ॥ २३ ॥

दशमेन्नायकामम् ॥ २४ ॥

एकादश इन्द्रियकामम् ॥ २५ ॥

द्वादशे पशुकामम् ॥ २६ ॥

आ षोडशाद्ब्राह्मणस्यानात्यय आ द्वाविंशात्क्षत्रियस्या चतुर्विंशा-
द्वैश्यस्य यथा व्रतेषु समर्थः स्थायानि वक्ष्यामः ॥ २७ ॥

अतिक्रान्ते सावित्र्याः काल ऋतुं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरेत् ॥ २८ ॥

अथोपनयनम् ॥ २९ ॥

ततः संवत्सरमुदकोपस्पर्शनम् ॥ ३० ॥

अथाध्याप्यः ॥ ३१ ॥

अथ यस्य पिता पितामह इत्यनुपेतौ स्यातां ते ब्रह्महंसस्तुताः ॥

तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति च वर्जयेत् ॥ ३३ ॥

I. 1, 1, 15. बृहत् P. U.; M. U. text

I. 1, 1, 21. P. and N. U. join Sūtras
21-26.

I. 1, 1, 27. P. and N. U. make यथा
वक्ष्यामः a separate Sūtra.

I. 1, 1, 32. पितापितामहाविति Md, पितामह-

अनु P. U.; बृहद् Md, P. see man.

N. U., Mr. U. I. G¹, G. U²; बृहद्

Mr. U. II; बृहद्संहिता: G. U¹, text

and Com.

I. 1, 1, 33 इति om. Md; च om. G. U¹.

तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तम् ॥ ३४ ॥

यथा प्रथमेतिक्रम ऋतुरेवं संवत्सरः ॥ ३५ ॥

अथोपनयनं तत उदकोपस्पर्शनम् ॥ ३६ ॥ १ ॥

१. १. २.

प्रतिपूर्वै संख्याय संवत्सरान्यावन्तोनुपेताः स्युः ॥ १ ॥

सप्तभिः पावमानीभिर्यदन्ति यच्च दूरक इत्येताभिर्यजुःपवित्रेण
सामपवित्रेणाहिरसेनेति ॥ २ ॥

अपि वा व्याहृतीभिरेव ॥ ३ ॥

अथाध्याप्यः ॥ ४ ॥

अथ यस्य प्रपितामहादि नानुस्मर्यत उपनयनं ते इमंशान-
संस्तुताः ॥ ५ ॥

तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति च वर्जयेत्तेषामिच्छतां प्राय-
श्चित्तं द्वादशवर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरेदथोपनयनं तत
उदकोपस्पर्शनं पावमान्यादिभिः ॥ ६ ॥

अथ गृहमेधोपदेशनम् ॥ ७ ॥

नाध्यापनम् ॥ ८ ॥

ततो यो निर्वर्तते तस्य संस्कारो यथा प्रथमेतिक्रमे ॥ ९ ॥

तत ऊर्ध्वं प्रकृतिवत् ॥ १० ॥

उपेतस्याचार्यकुले ब्रह्मचारिवासः ॥ ११ ॥

अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि ॥ १२ ॥

I. 1, 2, 1 संख्यायां Md, प्रतिपूर्वै G¹, प्रतिपूर्व
G U¹.

I 1, 2, 2 यजु १^० all Mas ; सामपवित्रेण
om. N U.

I. 1, 2, 3 व्याहृतिभिरेव P, P U, Mr. U.

I and II, N. U, M. U., एव om. P U.

I 1, 2, 6 च om. P. U, N. U ; पावमान्या-
दिभिरिति तत पावमानादिभि G¹.

I 1, 2, 9 निर्वर्तते N, N. U., P. U, Mr.
U I and II, Md, अतिक्रमे om. Md.

पादूनम् ॥ १३ ॥

अर्धेन ॥ १४ ॥

त्रिभिर्वा ॥ १५ ॥

द्वादशावराध्यम् ॥ १६ ॥

न ब्रह्मचारिणो विद्यार्थस्य परोपवासोस्ति ॥ १७ ॥

अथ ब्रह्मचर्यविधिः ॥ १८ ॥

आचार्याधीनः स्यादन्यत्र पतनीयेभ्यः ॥ १९ ॥

हितकारी गुरोरप्रतिलोमयन्वाचा ॥ २० ॥

अधासनशायी ॥ २१ ॥

नालुदेदयं मुञ्जति ॥ २२ ॥

तथा क्षारलवणमधुमांसानि ॥ २३ ॥

अदिवात्वापी ॥ २४ ॥

अगन्धसेवी ॥ २५ ॥

मैथुनं न चरेत् ॥ २६ ॥

उत्सन्नश्लाघः ॥ २७ ॥

अङ्गानि न प्रक्षालयति ॥ २८ ॥

प्रक्षालयति त्वशुचिलिप्तानि गुरोरसंदर्शे ॥ २९ ॥

नाप्सु श्लाघमानः स्नायाद्यदि स्नायादण्डवत्प्लवेत् ॥ ३० ॥

जटिलः ॥ ३१ ॥

I. 1, 2, 13. पादोने Md, P., N. U. Com, Mr. U1., (all prima manu), m. U. text, and Com.; N. secunda manu in margin; but see the Com.

I. 1, 2, 14. अर्धेन p. P. pri. man, P. U., N., but see the Com.

I. 1, 2, 16. द्वादशावराध्यम् N.; *द्वादश्वर्यम् P. U.

I. 1, 2, 22. नालुदेदयं N. U. U².

I. 1, 2, 23. M. U., G. U¹ om. the Sutra,

but add क्षारादीनि गृह्ये गतादि; तयः om G. U².

I. 1, 2, 24. दिवात्वापी दिवा स्वप्यात् G. U¹.

I. 1, 2, 27. *स्नाय्यो P.

I. 1, 2, 28. The southern mss. give invariably श्लक् for श्लक्.

I. 1, 2, 29. असंदर्शे N., N. U., G. U¹, Md.

I. 1, 2, 30. यदि—प्लवेत् om G. U^{1, 2, 3}, G¹, but the Com. of G. U¹ has the explanation.

शिखाजटो वा वापयेदितरान् ॥ ३२ ॥

मौञ्जी मेखला त्रिवृद्ब्राह्मणस्य शक्तिविषये दक्षिणावृत्तानाम् ॥ ३३ ॥

ज्या राजन्यस्य ॥ ३४ ॥

मौञ्जी वायोमिश्रा ॥ ३५ ॥

आवीसूत्रं वैश्यस्य ॥ ३६ ॥

सैरी तामली धेत्येके ॥ ३७ ॥

पालाशो दण्डो ब्राह्मणस्य नैयग्रोधस्कन्धजोवाङ्ग्रो राजन्यस्य
बादर औदुम्बरो वा वैश्यस्य वार्क्षो दण्ड इत्यवर्णसंयोगेनैक
उपदिशन्ति ॥ ३८ ॥

वासः ॥ ३९ ॥

शाणीक्षौमाजिनानि ॥ ४० ॥

कपायं चैके चस्त्रमुपदिशन्ति ॥ ४१ ॥ २ ॥

१. १. ३.

माञ्जिष्ठं राजन्यस्य ॥ १ ॥

हारिद्रं वैश्यस्य ॥ २ ॥

हारिणमैणेयं वा कृष्णं ब्राह्मणस्य ॥ ३ ॥

कृष्णं चेदनुपस्तीर्णासनशायी स्यात् ॥ ४ ॥

रौरवं राजन्यस्य ॥ ५ ॥

यस्ताजिनं वैश्यस्य ॥ ६ ॥

आविकं सार्ववर्णिकम् ॥ ७ ॥

कम्बलश्च ॥ ८ ॥

१

I. 1, 2, 32. वा om. Md, G. U¹, शिखाजटी
वातारान् G. U¹; शिखाजयेदितरान् G¹.

I. 1, 2, 36 आवि° P. soc, m, G U²
text., Mr. U. I pr. m

I. 1, 2, 37. तामली G. U², तमली G¹.

I. 1, 2, 38. उदुम्बरः Md.

I 1, 3, 1 G. U. ^{1,2} join Sutras 1-2.

I 1, 3, 3. कृष्णाजिनं Md.

I. 1, 3, 8. The southern Mes. spell

, कम्बल.

ब्रह्मवृद्धिमिच्छन्नजिनान्येव वसीत क्षत्रवृद्धिमिच्छन्ब्रह्माण्येवोभय-
वृद्धिमिच्छन्नुभयमिति हि ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥

अजिनं त्वेवोत्तरं धारयेत् ॥ १० ॥

अनृत्तदर्शी ॥ ११ ॥

सभाः समाजोऽध्वगन्ता ॥ १२ ॥

अजनवादशीलः ॥ १३ ॥

रहःशीलः ॥ १४ ॥

गुरोस्तदाचारेष्वकर्ता स्वैरिक्माणि ॥ १५ ॥

स्त्रीभिर्पावदर्पसंभापी ॥ १६ ॥

मृदुः ॥ १७ ॥

शान्तः ॥ १८ ॥

दान्तः ॥ १९ ॥

हीमान् ॥ २० ॥

हृदघृतिः ॥ २१ ॥

अग्लोत्सुः ॥ २२ ॥

अक्रोधनः ॥ २३ ॥

अनसूयुः ॥ २४ ॥

सर्वं लाभमाहरन्गुरवे सायं प्रातरमन्त्रेण भिक्षाचर्यं चरेद्वि-
माणोन्यत्रापपात्रेभ्योभिश्चक्ष्माच ॥ २५ ॥

स्त्रीणां प्रत्याचक्षाणानां समाहितो ब्रह्मचारीष्टं दत्तं हुतं प्रजां

I. 1, 3, 10. उत्तरं P, उत्तरीय P U text

I 1, 3, 13 अजनवादनशीलः G U¹.

I. 1, 3, 15 स्वैरिक्माणि P, P U., Md.,
M U. text and Com., Mr. U. I. and
II

I. 1, 3, 16. पावदर्पं Md.

I. 1, 3, 17. G U¹,² join Sutras 17-24

in the text, but gave them after-
wards once more separately; M U.
joins Sutras 20-21.

I 1, 3, 22. भग्नोत्सुः P. &c in., भग्नघृ-
ति Md., G¹, G, U¹ text.

I. 1, 3, 24. अनसूयः Md., G U¹.

पशून्ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यं वृङ्क्ते । तस्मादु ह वै ब्रह्मचारिसंघं
चरन्तं न प्रत्याचक्षीतापि हैप्स्वेवंविध एवंव्रतः स्यादिति हि
ब्राह्मणम् ॥ २६ ॥

नानुमानेन भिक्षुमुच्छिष्टं दृष्टश्रुताभ्यां तु ॥ २७ ॥

भवत्पूर्वया ब्राह्मणो भिक्षेत ॥ २८ ॥

भयन्मध्यया राजन्यः ॥ २९ ॥

भवदन्त्यया वैश्यः ॥ ३० ॥

तत्समाहृत्योपनिधायाचार्याय प्रवूयात् ॥ ३१ ॥

तेन प्रदिष्टं भुञ्जीत ॥ ३२ ॥

विप्रवासे गुरोराचार्यकुलाय ॥ ३३ ॥

तैर्विप्रवासेन्येभ्योपि श्रोत्रियेभ्यः ॥ ३४ ॥

नात्मप्रयोजनश्चरेत् ॥ ३५ ॥

मुक्त्वा स्वयममत्रं प्रक्षालयीत ॥ ३६ ॥

न चोच्छिष्टं कुर्यात् ॥ ३७ ॥

अशक्तौ भूमौ निग्बनेत् ॥ ३८ ॥

अप्सु वा प्रवेशयेत् ॥ ३९ ॥

आर्याय वा पर्यवदध्यात् ॥ ४० ॥

अन्तर्धिने वा शूद्राय ॥ ४१ ॥

प्रोपितो भिक्षादग्नौ कृत्वा भुञ्जीत ॥ ४२ ॥

भैक्षं हविषा संस्तुतं तत्राचार्यो देवतार्थं ॥ ४३ ॥

आहवनीयार्थं च ॥ ४३ ॥

तं भोजयित्वा ॥ ४४ ॥ ३ ॥

I. 1, 3, 26 हि om N., N U., P U., Mr.

U I, II G U²

I. 1, 3 28. भिक्षेत P. U., N. U

I. 1, 3, 30 भवदुत्तरया G¹

I. 1, 3, 32 प्रतिदिष्टं G¹.

I 1, 3, 33. अशक्तौ Md, N, G, U².

I 1, 3, 40. परिदिष्यात् Md, आचार्याय G¹.

I 1, 3, 43 हविषा संस्तुतं G.U², text and

Com.

१.१.४.

यदुच्छिष्टं प्राञ्जाति ॥ १ ॥

हविरुच्छिष्टमेव नत् ॥ २ ॥

यदन्यानि द्रव्याणि यथालाभमुपहरति दक्षिणां एव ताः ॥ ३ ॥

स एष ब्रह्मचारिणो यज्ञो नित्यप्रततः ॥ ४ ॥

न चास्मै श्रुतिविप्रतिषिद्धमुच्छिष्टं दद्यात् ॥ ५ ॥

यथा क्षारलवणमधुमोसानीति ॥ ६ ॥

एतेनान्ये नियमा व्याख्याताः ॥ ७ ॥

श्रुतिर्हि बलीयस्यानुमानिकादाचारात् ॥ ८ ॥

दृश्यते चापि प्रवृत्तिकारणम् ॥ ९ ॥

प्रीतिर्द्युपलभ्यते ॥ १० ॥

पितुर्ज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोक्तव्यम् ॥ ११ ॥

धर्मविप्रतिपत्तावभोज्यम् ॥ १२ ॥

सायं प्रातरुदकुम्भमाहरेत् ॥ १३ ॥

सदारण्यादेधानाहृत्याधो निदध्यात् ॥ १४ ॥

नास्तमिते समिद्धारो गच्छेत् ॥ १५ ॥

अग्निमिद्ध्वा परिसमूह्य समिध आदध्यात्सायं प्रानर्यथोप-
देशम् ॥ १६ ॥

सायमेवाग्निपूजेत्येके ॥ १७ ॥

समिद्धमग्निं पाणिना परिसमृहेन्न समूहन्या ॥ १८ ॥

प्राक्तु याथाकामी ॥ १९ ॥

I 1, 4, 1 M U and G U² give (the former somewhat indistinctly) Hara datta sra ling प्राञ्जाति (the other Mes., except G U², which has an at normal sign r ad प्राञ्जाति. This form is Prā lytic. Similarly the Pāli पाञ्चो presupposes a Sanskrit form प्रश्न.

L 1, 4, 3 तदन्यानि N., यदा G U²
I 1, 4, 4 स एव N U N pr m
I 1, 4 5 प्रदद्यात् MI, श्रुति² om G¹
I 1, 4, 6 मोसादीवि इति P U, नामानि II
Md
I 1, 4 18 समूहिन्या G U², text

नाग्न्युदकशेषेण वृथाकर्माणि कुर्वीताचामेद्वा ॥ २० ॥
 पाणिसंक्षुब्धेनोदकेनैकपाण्यावर्जितेन च नाचामेत् ॥ २१ ॥
 स्वप्नं च वर्जयेत् ॥ २२ ॥
 अथाहरहराचार्यं गोपायेद्धर्मार्थयुक्तैः कर्मभिः ॥ २३ ॥
 स गुप्त्वा संविदन्वृयाद्धर्मगोपायमाजुगुपमहमिति ॥ २४ ॥
 प्रमादादाचार्यस्य बुद्धिपूर्वं वा नियमातिक्रमं रहसि बोध-
 येत् ॥ २५ ॥
 अनिवृत्तौ स्वयं कर्माण्यारभेत ॥ २६ ॥
 निवर्तयेद्वा ॥ २७ ॥
 अथ यः पूर्वोत्थार्यो जघन्यसंवेशी तमाहुर्न स्वपितीति ॥ २८ ॥
 स य एवं प्रणिहितात्मा ब्रह्मचार्यत्रैवास्य सर्वाणि कर्माणि फल-
 वन्त्यवाप्तानि भवन्ति यान्यपि गृहमेधे ॥ २९ ॥ ४ ॥
 ॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे प्रथमे प्रश्ने प्रथमः पटलः समाप्तः ॥

१. २. ५.

नियमेषु तपःशब्दः ॥ १ ॥
 तदतिक्रमे विद्याकर्म निःस्रवनि ब्रह्म सहापत्यादेतस्मात् ॥ २ ॥
 कर्तव्यमनायुष्यं च ॥ ३ ॥
 तस्मादपयोवरेषु न जायन्ते नियमातिक्रमात् ॥ ४ ॥
 श्रुतर्षयस्तु भवन्ति केचित्कर्मफलशेषेण पुनःसंभवे ॥ ५ ॥
 यथा श्वेतर्केतुः ॥ ६ ॥

I. 1, 4, 21 उदकेन om Md, च नाप्याचामेत्
 P. U; च न स्वाचामेत् N. U, 'वर्जितेना'
 चामेत् P.
 I. 1, 4, 23. हयाह * Md.

I 1, 4, 25 नियमातिक्रमिण Md, चा om
 G U
 I 2, 5, 3 गतपत्यम् Md, N U; भर्त्स P.
 pr. m.

यत्किं च समाहितो ब्रह्म व्याचार्यादुपयुक्ते ब्रह्मवदेव तस्मिन्फलं भवति ॥ ७ ॥

अथो यत्किञ्च मनसा वाचा चक्षुषा वा सङ्कल्पन्ध्यायत्याहाभि-
विषययति वा तथैव तद्भवतीत्युपदिशन्ति ॥ ८ ॥

गुरुप्रसादनीयानि कर्माणि स्वस्त्ययनमध्ययनसंयुक्तिरिति ॥ ९ ॥
अतोऽन्यानि निवर्तन्ते ब्रह्मचारिणः कर्माणि ॥ १० ॥

स्वाध्यायधृग्धर्मरुचिस्तपस्त्वृजुर्मृदुः सिध्यति ब्रह्मचारी ॥ ११ ॥

सदा महान्तमपररात्रमुत्थाय गुरोस्तिष्ठन्प्रातरभिवादमभिवाद-
यीतासावहं भो इति ॥ १२ ॥

समानग्रामे च वसतामन्येषामपि वृद्धतराणां प्राक्प्रातरा-
शात् ॥ १३ ॥

प्राप्य च समागमे ॥ १४ ॥

स्वर्गमायुश्चेप्सन् ॥ १५ ॥

दक्षिणं याहुँ श्रोत्रसमं प्रसार्य ब्राह्मणोऽभिवादयतीतोरःसमं राजन्यो
मध्यसमं वैश्यो नीचैः शूद्रः प्राञ्जलिम् ॥ १६ ॥

ह्लावनं च नास्त्रोऽभिवादनप्रत्यभिवादाने च पूर्वेषां वर्णानाम् ॥ १७ ॥

उदिते त्वादित्य आचार्येण समेत्योपसद्ग्रहणम् ॥ १८ ॥

सदैवाभिवादनम् ॥ १९ ॥

उपसंग्राह्य आचार्य इत्येके ॥ २० ॥

I 2, 5, 7 किञ्चि Md, N U, 'ब्रह्मण्या' P.
U, G, U¹, 'ब्रह्म वाचा' G¹, but see the
Com

I. 2, 5, 8. अथ G¹, अतो Md, sec. m;
both from Md., second from N U.

I. 2, 5, 9 इति is joined with the follow-
ing Sūtra in P. U., N. U., M U,
and Mr. U. I sec. m.

I. 2, 5, 10 इयेतेन्द्रे P. U., N. U

I 2, 5, 13 अन्यानामपि G, U¹.

I 2, 5, 16. प्रञ्जलिम् Haradatta (see the
Com.) and M U., all the others प्र-
ज्जलि, which P U., N U. Mr. U I, II
make a separate Sūtra

I 2, 5, 16 सादित्ये N U

दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं पादमधस्तादभ्यधिमृश्य सकुष्ठिकमुप
संगृहीयात् ॥ २१ ॥

उभाभ्यामेवोभाधभिपीडयत उपसंग्राह्यावित्येके ॥ २२ ॥

सर्वाङ्गं सुयुक्तोध्ययनादनन्तरोध्याये ॥ २३ ॥

तथा गुरुकर्मसु ॥ २४ ॥

मनसा चानध्याये ॥ २५ ॥

आहूताध्यायी च स्यात् ॥ २६ ॥ ५ ॥

१. २. ६.

सदा निशायां गुरुं संवेशयेत्तस्य पादौ प्रक्षाल्य संवाह्य ॥ १ ॥

अनुज्ञातः संविशेत् ॥ २ ॥

न चैनमभिप्रसारयीत ॥ ३ ॥

न खट्वायाँ सतोभिप्रसारणमस्तीत्येके ॥ ४ ॥

न चास्य सकाशे संविष्टो भापेत् ॥ ५ ॥

अभिभापितस्त्वासीनः प्रतिब्रूयात् ॥ ६ ॥

अनूत्थाय तिष्ठन्तम् ॥ ७ ॥

गच्छन्तमनुगच्छेत् ॥ ८ ॥

धावन्तमनुधावेत् ॥ ९ ॥

न सोपानद्वेष्टिनशिरा अवहितपाणिर्वासीदेत् ॥ १० ॥

अध्यापन्नस्तु कर्मयुक्तो वासीदेत् ॥ ११ ॥

I 2, 5, 23 सुयुक्तो N U, अध्यायेत् G₁
M U, G U² Haradatta declares (see
the Com.) this to be the usual reading.
It owes its origin to a faulty doubling
of the initial त of the next Sutra.

I 2, 5, 24 गुरुकर्मसु च G U³

I 2, 6, 1 G U³ join Sutras 1 2

I 2, 6, 2 मनिवेशयेत् Md.

I 2, 6, 7 अनूत्थाय G₁, N, M U text.
M U Com अनूत्थाय

I 2 6, 8 G U³ join this S with the
next, but G U³ say in the Com. on
S 7 उत्तरे द्व मूत्रे स्पृष्टाये

I 2, 6, 10 "शिरावहित" M. U text.

न चेदुपसीदेत् ॥ १२ ॥

देवमिवाचार्यमुपासीताविकथयन्नविमना वाचं शुश्रूषमाणोऽस्य
अनुपस्थकृतः ॥ १४ ॥ ॥ १३ ॥

अनुवाति वीतः ॥ १५ ॥

अप्रतिष्ठब्धः पाणिना ॥ १६ ॥

अनपश्रितोन्यत्र ॥ १७ ॥

यज्ञोपवीती द्विवस्त्रः ॥ १८ ॥

अधोनिर्घातस्त्वेकवस्त्रः ॥ १९ ॥

अभिमुखो न अभिमुखम् ॥ २० ॥

अनासन्नो न तिदूरे ॥ २१ ॥

यावदासीनो बाहुभ्यां प्राप्नुयात् ॥ २२ ॥

अप्रतिवातम् ॥ २३ ॥

एकाध्यायी दक्षिणं बाहुं प्रत्युपसीदेत् ॥ २४ ॥

यथावकाशं बहवः ॥ २५ ॥

तिष्ठति च नासीतानासनयोगविहिते ॥ २६ ॥

आसीने च न संविशेत् ॥ २७ ॥

चेष्टति च चिकीर्षस्तच्छक्तिविषये ॥ २८ ॥

न चास्य सकाशो न्यक्स्थानिनमुपसंगृहीयात् ॥ २९ ॥

गोत्रेण वा कीर्तयेत् ॥ ३० ॥

न चैनं प्रत्युत्तिष्ठेदनुत्तिष्ठेद्वा ॥ ३१ ॥

अपि चेत्तस्य गुरुः स्यात् ॥ ३२ ॥

देशात्त्वासनाच्च संसर्पेत् ॥ ३३ ॥

I. 2, 6, 15 वाते add P U, Mr. U. 1, 11,
M U. N, P

I. 2, 6, 21 च add P. s. c. m., G U²
I. 2, 6, 28 Haradatta conjectures विद्वा.

यं, see the Com.

I. 2, 6, 29 "स्थानिन उर" Md., N U

I. 2, 6, 31 N U, G U² join S 31-32.

नाम्ना तदन्तेवासिनं गुरुमप्यात्मन इत्येके ॥ ३४ ॥

यस्मिंस्त्वनाचार्यसंबन्धाद्गौरवं वृत्तिस्तस्मिन्नन्वस्थानीयेऽप्याचार्य-
स्य ॥ ३५ ॥

भुक्त्वा चास्य सकाशे नानृत्यायोच्छिष्टं प्रयच्छेत् ॥ ३६ ॥

आचमेद्वा ॥ ३७ ॥

किं करवाणीत्यामन्य ॥ ३८ ॥ ६ ॥

१. २. ७.

उत्तिष्ठेत्तूर्णीं वा ॥ १ ॥

नापपर्यावर्तेत गुरोः प्रदक्षिणीकृत्यापेयात् ॥ २ ॥

न प्रेक्षेत नम्रो स्त्रियम् ॥ ३ ॥

ओषधिवनस्पतीनामाच्छिद्य नोपजिघेत् ॥ ४ ॥

उपानहौ छत्रं यानमिति च वर्जयेत् ॥ ५ ॥

न स्मयेत् ॥ ६ ॥

यदि स्मयेतापि गृह्य स्मर्यतेति हि ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

नोपजिघेत्स्त्रियं मुखेन ॥ ८ ॥

न हृदयेन प्रार्थयेत् ॥ ९ ॥

नाकारणादुपसृजेत् ॥ १० ॥

रजस्वलो रक्तदन्तस्यवादी स्यादिति हि ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

यां विद्यां कुरुते गुरोः तेऽप्यस्याचार्या ये तस्यां गुरोर्विद्याः ॥ १२ ॥

यानन्यान्पश्यतोऽस्योपसंगृहीयात्तदा त्वेत उपसंग्राह्याः ॥ १३ ॥

गुरुसमवाये भिक्षायामुत्पन्नायां यमनुद्वस्तदधीना भिक्षा ॥ १४ ॥

समावृत्तो भाग्रे दद्यात् ॥ १५ ॥

I 2, 6, 36 भुक्त्वा चास्य om G¹, आचार्यसं
G U¹

I 2, 7, 2 नोपपर्यावर्तत G¹, G U¹ text

I 2, 7, 5 च om M U, P, U, N U

Mr U I, II, P

भाष. पर्यवृत्त इ

I 2 7, 7 हि om all except Md and G¹,
Mr U I, II

I 2, 7, 11 हि om. all except Md. G¹,
M. U, G U¹

I 2, 7, 13 तदा om Md., G¹, चास्य om G¹,

माता भर्तारं गमयेत् ॥ १६ ॥

भर्ता गुरुम् ॥ १७ ॥

धर्मकृत्येषु वोपयोजयेत् ॥ १८ ॥

कृत्वा विद्यां यावती शक्त्याद्वेददक्षिणामाहरेद्धर्मतो यथा-
शक्ति ॥ १९ ॥

धिपमगते त्वाचार्य उग्रतः शूद्रतो वाहरेत् ॥ २० ॥

सर्वदा शूद्रत उग्रतो वाचार्यार्थस्याहरणं धाम्न्यमित्येके ॥ २१ ॥

दत्त्वा च नानुकथयेत् ॥ २२ ॥

कृत्वा च नानुस्मरेत् ॥ २३ ॥

आत्मप्रशंसां परगर्हामिति च वर्जयेत् ॥ २४ ॥

प्रेषितस्तदेव प्रतिपद्येत ॥ २५ ॥

शास्तुश्चानागमाद्वृत्तिरन्यत्र ॥ २६ ॥

अन्यत्रोपसंग्रहणादुच्छिष्टाशनाद्याचार्यवदाचार्यदारे वृत्तिः २७ ॥

तथा समादिष्टेद्यापपति ॥ २८ ॥

वृद्धतरे च सत्रह्यचारिणि ॥ २९ ॥

उच्छिष्टाशनवर्जमाचार्यवदाचार्यपुत्रे वृत्तिः ॥ ३० ॥

समावृत्तस्याप्येतदेव सामयाचारिकमेतेषु ॥ ३१ ॥ ७ ॥

१. २. ८.

यथा ब्रह्मचारिणो वृत्तम् ॥ १ ॥

माल्यालितमुख उपलितकेगदमश्रुरक्तोभ्यक्तो वेष्टित्युपवेष्टिती ;
कान्चुक्युपानदी पादुकी ॥ २ ॥

I. 2, 7, 31. सर्वथा N. U., Md., धाम्न्यम् Md.,
धाम्न्यम् G¹. Haradatta knew the latter
reading, see the Com

I. 2, 7, 25. तदेव N. U., Md.

I. 2, 7, 26. अन्यत्र om I¹, N., N. U., G¹.

, 2, 7, 28. समादिष्टे G¹, G. U¹, M. U.

I. 2, 8, 2. पादुकी om. N. U., and adds in
the Com पादुकीति पादे, which latter
words no other copy of the U. has.
Haradatta seems to know a reading
कान्चुक्युपानदी, but calls that, given
above, the असिद्धः पादः, see the Com.

उदाचारेषु चास्यैतानि न कुर्यात्कारयेद्वा ॥ ३ ॥

स्वैरिर्कर्मसु च ॥ ४ ॥

यथा दन्तप्रक्षालनोत्सादनावलेखनानीति ॥ ५ ॥

तद्द्रव्याणां च न कथयेदात्मसंयोगेनाचार्यः ॥ ६ ॥

स्नातस्तु काले यथाविध्यमिहृतमाहृतोभ्येतो वा न प्रतिसँहरे-
दित्येके ॥ ७ ॥

उच्चैस्तरां नासीत् ॥ ८ ॥

तथा बहुपादे ॥ ९ ॥

सर्वतः प्रतिष्ठिते ॥ १० ॥

शय्यासने चाचरिते नाविशेत् ॥ ११ ॥

यानमुक्तो ध्वन्यन्वारोहेत् ॥ १२ ॥

सभानिकपकटस्वस्तराँश्च ॥ १३ ॥

नानभिभाषितो गुरुमभिभाषेत प्रियादन्यत् ॥ १४ ॥

व्युपतोदव्युपजावव्यमिहासोदामन्त्रणनामधेयग्रहणप्रेषणानीति
गुरोर्विर्जयेत् ॥ १५ ॥

आपयर्थं ज्ञापयेत् ॥ १६ ॥

सह वसन्सायं प्रातरनाहृतो गुरुं दर्शनार्थं गच्छेत् ॥ १७ ॥

विप्रोप्य च तदहरेव पठयेत् ॥ १८ ॥

आचार्यप्राचार्यसंनिपाते प्राचार्यायोपसंगृह्योपसंजिघृक्षेदाचार्यम्
प्रतिपेधेदितरः ॥ २० ॥

॥ १९ ॥

लुप्यते पूजा चास्य सकाशे ॥ २१ ॥

1. 2, 8, 5 'छेदादीनि' G. U¹, 'दिदि' G. U¹.

1. 2, 8, 15. 'व्युपजाप' P., P. U., N., N U.,

G U¹, १, १, but see the Com.

1. 2, 8, 19. प्राचार्योपसंगृह्य N. U., G. U¹, but see the Com.

मुहुश्चाचार्यकुलं दर्शनायौ गच्छेद्यथाशक्त्यधिहस्त्यमादायापि
दन्तप्रक्षालनानीति ॥ २२ ॥

तस्मिन्पुरोवृत्तिः ॥ २३ ॥

पुत्रमिवैनमनुकाङ्क्षन्सर्वधर्मेऽनपच्छादयमानः सुयुक्तो विद्यां
ग्राहयेत् ॥ २४ ॥

न चैनमध्ययनविघ्नेनात्मार्थेऽपृथक्कुर्यादनापत्सु ॥ २५ ॥

अन्तेवात्यनन्तेवासी भवति विनिहितात्मा गुरावैनपुणमापद्य-
मानः ॥ २६ ॥

आचार्योऽप्यनाचार्यो भवति श्रुतात्परिहरमाणः ॥ २७ ॥

अपराधेषु चेन्न सततमुपापालभेत ॥ २८ ॥

अभित्रास उपवास उदकोपस्पर्शनमदर्शनमिति दण्डा यथामात्र-
मा निवृत्तेः ॥ २९ ॥

निवृत्तं चरितव्रह्मर्ष्यमन्येभ्यो धर्मेभ्योनन्तरो भवेत्यतिसृजेत् ॥ ३० ॥
॥ ८ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे प्रथमे प्रश्ने द्वितीयः पटलः समाप्तः ॥

१. ३. ९.

श्रावण्यां पौर्णमास्यामध्यायमुपाकृत्य मासं प्रदोषे नाधीयीत ॥ १ ॥

तैज्यां पौर्णमास्यां रोहिण्यां वा विरमेत् ॥ २ ॥

अर्घ्यपञ्चमाँश्चतुरो मासानित्येके ॥ ३ ॥

निगमेऽप्यध्ययनं वर्जयेत् ॥ ४ ॥

आनदुहेन वा शकृत्पिण्डेनोपलिप्तेऽधीयीत ॥ ५ ॥

1. 2, 8, 22 मुहुश्चा° N; मुहुश्चा° G. U¹,
अधिहस्त्यम् G. U¹,², अभिह° G¹ etc.
m, अपरे वा G U¹ The Devanāgarī
copies of the U. and Md. insert after
this S, मासं पितरमाचार्येभ्योऽथ गृहाणि
च रित्यग्निर्नोपपाठेद्राष्टमं चेष्ट धृतमिति
with the remark एतन्; but the end

of the Com on S 22 shows that the
words are an interpolation.

1 2, 8, 24 अनुरपादयमानः Md, अनद°
G U¹. Com

1. 3, 9, 5. 'ह्रिष्याधीदीत G U² text, 'हेन-
पीदीत G. U¹.

श्मशाने सर्वतः शम्याप्रासात् ॥ ६ ॥

ग्रामेणाध्यवसिते क्षेत्रेण वा नानध्यायः ॥ ७ ॥

ज्ञायमाने तु तस्मिन्नेव देशे नाधीयीत ॥ ८ ॥

श्मशानवच्छूद्रपतितौ ॥ ९ ॥

समानागार इत्येके ॥ १० ॥

शूद्रायां तु प्रेक्षणप्रतिप्रेक्षणयोरेवानध्यायः ॥ ११ ॥

तथानम्यां स्त्रियां वर्णव्यनिक्रान्तायां मैथुने ॥ १२ ॥

ब्रह्माभ्येप्यमाणो मलवद्वाससेच्छन्संभापितुं ब्राह्मणेन संभाप्य
तया संभापेत । संभाप्य तु ब्राह्मणेनैव संभाप्याधीयीत । एवं
तस्याः प्रजानिःश्रेयसम् ॥ १३ ॥

अन्तःशवम् ॥ १४ ॥

अन्तश्चाण्डालम् ॥ १५ ॥

अभिनिर्हृतानां तु सीमन्यनध्यायः ॥ १६ ॥

संदर्शने चारण्ये ॥ १७ ॥

तदहरागतेषु च ग्रामं बाह्येषु १८ ॥

अपि सत्सु ॥ १९ ॥

संधावनुस्तनिते रात्रिम् ॥ २० ॥

स्वप्नपर्यान्तं विद्युति ॥ २१ ॥

उपव्युपं यावता वा कृष्णो रोगिणीमिति शम्याप्रासाद्विजानीया-
देनस्मिन्काले विद्योतमाने सप्रदोषमहरनध्यायः ॥ २२ ॥

दहेपररात्रे स्तनयित्नुना ॥ २३ ॥

I 2 9, 7 ग्रामेण वा G U² text.

I 2 9, 14-15 M U joins these two
Sutras

I 2, 9, 16 अभिनिर्हृतानां G¹ G U², text
and Com

I 2 9 21 स्वप्नपर्यान्तं Md, N G U²,
which latter has also विद्युति & o the
Com

I 2 9 23 दहर N U, दहे P sec. m,
ददे G¹ pr m

ऊर्ध्वमर्धरात्रादित्येके ॥ २४ ॥

गवां चावरोधे ॥ २५ ॥

वध्यानां च यावता हन्यन्ते ॥ २६ ॥

पृष्ठारूढः पशूनां नाधीयीत ॥ २७ ॥

अहोरात्रावमावास्यासु ॥ २८ ॥ ९ ॥

१. ३, १०.

चातुर्मासीषु च ॥ १ ॥

वैरमणो गुरुष्वष्टात्र्य औपाकरण इति त्र्यहाः ॥ २ ॥

तथा संबन्धेषु जातिषु ॥ ३ ॥

मातरि पितर्याचार्य इति द्वादशाहाः ॥ ४ ॥

तेषु चोदकोपस्पर्शनं तावन्तं कालम् ॥ ५ ॥

अनुभाविनां च परिवापनम् ॥ ६ ॥

न समावृत्ता वपेरन्नन्यत्र विहारादित्येके ॥ ७ ॥

अथापि ब्राह्मणम् । रिक्तो वा एषोनपिहितो यन्मुण्डस्तस्यैतद-
पिधानं यच्छिखेति ॥ ८ ॥

सत्रेषु तु वचनाद्वपनं शिखायाः ॥ ९ ॥

आचार्ये त्रीनहोरात्रानित्येके ॥ १० ॥

श्रोत्रियसंस्थायामपरिसंवत्सरायामेकाम् ॥ ११ ॥

सब्रह्मचारिणीत्येके ॥ १२ ॥

श्रोत्रियाभ्यागमेधिजिगांसमानोर्ध्वयानो वानुजाप्याधीयीत ॥ १३ ॥

अध्यापयेद्वा ॥ १४ ॥

I 2, 9, 26. पायना वा Md., G U² text.

I 3, 10, 2 वैरमणे P pr. m., औपाकरण इति
द्वादशाहा G¹, त्रिपहा G U¹, see the
Com.

I 3, 10, 6 परीवापनम् G U¹, G¹.

L 3, 10, 8. इ वा ए² Md

I 3 10, 9 G, U¹, joins Sutras 8 9 but
has also a separate Com. on S 9 P.,
P U join S 9 10

I 3, 10, 11, एकाहम् G U¹ text,

L 3, 10, 13 N U joins Sutras 13 14
and 15-16

गुरुसंनिधौ चार्धीहि भो इत्युक्त्वार्धीयीत ॥ १५ ॥

अध्यापयेद्वा ॥ १६ ॥

उभयत उपसंग्रहणमधिजिगौसमानस्याधीत्य च ॥ १७ ॥

अर्धीयानेषु वा यत्रान्यो व्यवेयादेतमेव शब्दमुत्सृज्याधीयीत ॥ १८ ॥

श्वगर्दभनादाः सलावृक्ष्येकसृकोलूकशब्दाः सर्वे वादिलशब्दाः

रोदनगतिसामशब्दाश्च ॥ १९ ॥

शाखान्तरे च साम्नामनध्यायः ॥ २० ॥

सर्वेषु च शब्दकर्मसु यत्र सँसृज्येरन् ॥ २१ ॥

छर्दयित्वा स्वमान्तम् ॥ २२ ॥

सर्पिर्वा प्राश्य ॥ २३ ॥

पूतीगन्धः ॥ २४ ॥

शुक्तं चात्मसंयुक्तम् ॥ २५ ॥

प्रदोषे च भुक्त्वा ॥ २६ ॥

प्रोदकयोश्च पाण्योः ॥ २७ ॥

प्रेतसंकलप्तं चान्नं भुक्त्वा सप्रदोषमहरनध्यायः ॥ २८ ॥

आ च विपाकात् ॥ २९ ॥

अश्राद्धेन तु पर्यवदध्यात् ॥ ३० ॥ १० ॥

१. ३. ११.

काण्डोपाकरणे चामातृकस्य ॥ १ ॥

काण्डासमापने चापितृकस्य ॥ २ ॥

मनुष्यप्रकृतीनां च देवानां यजे भुक्त्वेत्येके ॥ ३ ॥

I 3, 10, 19. सलावृक्ष्ये* G¹, but see
the Com

I. 3 10, 21 च om. G U ^{1,2},

I 3 10, 24. पूतिगन्ध ॥ Dov Mss (ex-
cept P sec m) and G U^{1,2}.

I 3, 11, 3 देवानां च Md.

पर्युपितैस्तण्डुलैराममाँसेन न नानध्यायाः ॥ ४ ॥

तथौपधिचनस्पतिमूलफलैः ॥ ५ ॥

यत्काण्डमुपाकुर्वीत यस्य चानुवाक्यं कुर्वीत न तत्तदहरधी-
यीत ॥ ६ ॥

उपाकरणसमापनयोश्च पारायणस्य तां विद्याम् ॥ ७ ॥

वायुर्घोषवान्भूमौ वा तृणसंचाहो वर्पति वा यत्र घाराः प्र-
वहेत् ॥ ८ ॥

ग्रामारण्ययोश्च सन्धी ॥ ९ ॥

महापथे च ॥ १० ॥

विप्रोप्य च समध्ययनं तदहः ॥ ११ ॥

स्वैरिर्कर्मसु च ॥ १२ ॥

यथा पादप्रक्षालनोत्सादनानुलेपनाणीति ॥ १३ ॥

तावन्तं कालं नाधीयीताध्यापयेद्वा ॥ १४ ॥

सन्ध्योः ॥ १५ ॥

तथा घृक्षमारुढः ॥ १६ ॥

अप्सु चावगाढः ॥ १७ ॥

नक्तं चापावृते ॥ १८ ॥

दिवा चापिहिते ॥ १९ ॥

अविहितमनुवाकाध्ययनमापादयासन्निकयोः ॥ २० ॥

नित्यप्रश्नस्य चाविधिना ॥ २१ ॥

तस्य विधिः ॥ २२ ॥

१. ३, ११, १२. स्वरङ्क° Mr. U. I, ११.

I. ३, ११, १३ 'सादनावलेपनानीति G. U'

'नोत्सादनानुलेपनानीति G. U', 'नोत्सा-
दनानुलेपनानीति G. U', अवलेपनानि Md.,

अनुलेपनानि F. ७ c. m, M. U. N., G'

Mr. U. I, ११.

१ ३, ११, १७. चावगाढः Md

अकृतप्रातराश उदकान्तं गत्वा प्रयतः जुनो देशेर्धनीति यत्र ध्याप-
मुत्सृज्याचा ॥ २३ ॥

मनसा चानध्याये ॥ २४ ॥

विद्युति चाभ्यग्रायाँ स्तनयित्नावप्रायत्ये प्रेताग्ने नीहारे च भानसं
परिचक्षते ॥ २५ ॥

श्राद्धभोजन एवैके ॥ २६ ॥

विद्युत्स्तनयित्तुर्गृष्टिश्चापतौ यत्र संनिपोतुत्प्रायत्ये ॥ २७ ॥

यावद्भूमिव्युदरे त्येके ॥ २८ ॥

एकेन द्वाभ्यां वैतंपामाकालम् ॥ २९ ॥

सूर्याचन्द्रमसोग्रहणे भूमिचलेपत्नान् उल्कायामग्न्युत्पाते च
सर्वासां विद्यानाँ सार्वकालिकमाकालम् ॥ ३० ॥

अग्नं चापतौ सूर्याचन्द्रमसोः परिवेष इन्द्रधनुः प्रतिसूर्यमत्स्यश्च
वाते पूतीगन्धे नीहारे च सर्वेष्वेतेषु तावन्तं कालम् ॥ ३१ ॥

मुहूर्तं विरते वाते ॥ ३२ ॥

सलावृक्षयामेकसूक्त इति स्वप्नपर्यान्तम् ॥ ३३ ॥

नक्तं चारण्येनप्रावहिरण्ये वा ॥ ३४ ॥

अननूक्तं चापतौ छन्दसो नाधीयीत ॥ ३५ ॥

प्रदोषे च ॥ ३६ ॥

1 3, 11, 30 भूमिचले N, P U, N U,
M U, Mr U 1 11, 'मिल्काचले P

1, 3, 11, 31 प्रातः N, P, P. U, N. U
M. U, Mr U 1 11, G U', -com
Md

1 3, 11, 33 साष्टावृ G', G U', 'एक-
सूक्तसूक्त इति Md, 'पर्यान्तम् Dr. Mas
and Md

1 3, 11, 35. नान्धम् Md.

सार्वकालिकमाज्ञातम् ॥ ३७ ॥

यथोक्तमन्यदनः परिपत्सु ॥ ३८ ॥ ११ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे प्रथमे प्रश्ने तृतीयः पटलः समाप्तः ॥

१. ४. १२.

तपः स्वाध्याय इति ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

तत्र श्रूयते । स यदि तिष्ठन्नासीनः ज्ञानो वा स्वाध्यायमधीते
तप एव तत्तप्यते तपो हि स्वाध्याय इति ॥ २ ॥.

अथापि वाजसनेयिब्राह्मणम् । ब्रह्मयज्ञो ह वा एष यत्स्वाध्याय-

I 3, 11, 37 After this Sutra N U
and Md. add -

यदि सप्तो न्यवेद्यात् ।

एतद्व कुम्भीवत्स ।

इत्येषा क्षीधेजादीनां नृषिर्ब्रह्मण्डवर्जराणां
[मार्चलानां Md] चायसरयाहोरात्रः ।

सप्तशोषमेव [प्रदोषमेव N U] चाण्डालश्चायः ।
नान्यत्स्वाध्यायश्च यन्नामात् ।

यदि हस्ती सवामरः । [हस्तिन सवामर Md]

व्याघ्रश्च तर्ध्वः । [व्याघ्रश्च च Md.]

यथोदाहृते मन्त्राणामेवमशुद्धे कलशानाम् ।

N U gives no Com on these Sutras
and the analogy of other passages
makes it extremely probable that
they are interpolations, caused by
the vagueness of Sutra 37. It
must however be mentioned, that
another old Pura Ms. which was
consulted for this passage, exhibits
them likewise. Besides, the last
Sutra is found, with slight varia-
tions, also in the Hir S. the

Commentary of which does,
however, not notice it. Finally
Nandapandita says in his Com-
mentary on Vishnu 39, 22 :- यदि
हस्ती सवामरो यदि व्याघ्रतर्ध्व चेकाप-
स्तम्ब । It would seem, that he
also knew S 6 and 7 For the
difference between the text of
N. U and his quotation may
be placed to the score of the
habitual inaccuracy of the Hindu
Pandits in quoting Nandapandita
is a modern writer and very
careless, so that it would be unwise
to place these Sutras into our
text on his authority, especially
as the Granth Mss. have no trace of
them. But his testimony, as well as
the other points mentioned, show
that this interpolation is not of
recent date

L 4, 12, 1. इति हि मा' G¹, G U¹.

L 4, 12, 2. दक्षिणार्धे P, P. U.

स्तस्यैते वषट्कारा यस्तनयति यद्विद्योतते यदवस्फूर्जति यद्वातो वायति । तस्मात्स्तनयति विद्योतमानेवस्फूर्जति वाते वा वायत्यधीयीतैव वषट्काराणामच्छम्बट्कारायेति ॥ ३ ॥

तस्य शाखान्तरे वाक्यसमाप्तिः ॥ ४ ॥

अथ यदि वानो वा वायात्स्तनयेद्वा विद्योतेत वावस्फूर्जेद्वैकां वर्चमेकं वा यजुरेकं वा सामाभिव्याहरेद्भूर्भुवः सुवः सत्यं तपः श्रद्धायां जुहोमीति वैतत् । तेनो हैवास्यैतदहः स्वाध्याय उपातो भवति ॥ ५ ॥

एवं सत्यार्यसमयेनाविप्रतिपिद्धम् ॥ ६ ॥

अध्यायानध्यायं ह्युपदिशन्ति । तदनर्थकं स्याद्वाजसनेयिब्राह्मणं चेदवेक्षेत ॥ ७ ॥

आर्यसमयो ह्यगृह्यमानकारणः ॥ ८ ॥

विद्यां प्रत्यनध्यायः श्रूयते न कर्मयोगे मन्त्राणाम् ॥ ९ ॥

ब्राह्मणोक्ता विधयस्तेषामुत्सन्नाः पाठाः प्रयोगादनुमीयन्ते ॥ १० ॥

यत्र तु प्रीत्युपलब्धितः प्रवृत्तिर्न तत्र शास्त्रमस्ति ॥ ११ ॥

तदनुवर्तमानो नरकाय राध्यति ॥ १२ ॥

अथ ब्राह्मणोक्ता विधयः ॥ १३ ॥

तेषां महायज्ञा महासत्त्वाणीति संस्तुतिः ॥ १४ ॥

अहरहर्भूतबालिर्मनुष्येभ्यो यथाशक्ति दानम् ॥ १५ ॥ १२ ॥

1. 4, 12 3 यद्वातो वाति Md, Mr U I
text G U ¹ text, स्फूर्जति वाते वायति
P, P U, N U, Mr U I II, स्फूर्जति
वा वाते वा वायति Md, वाजसनेयो ^० G U ² ,
I 4, 12, 7 'नव्याये Md, तदुपदेशनमनर्थ ^० | P. U, Mr U I, II, चेत् om N U,
P U, Mr U I II
I 4 12, 8 अगृह्यमाण ^० G ¹ , M U., but
see the Com
I 4 12, 10 N U, M U Mr U I
II mak ^० प्रयोगादनुमीयन्त a separat;
Sutra. |
|--|---|

१. ४. १३.

देवेभ्यः स्वाहाकार आ काठात्पितृभ्यः स्वधाकार ओदपात्रा-
त्स्वाध्याय इति ॥ १ ॥

पूजा वर्णज्याय तां कार्या ॥ २ ॥

वृद्धतराणां च ॥ ३ ॥

हृष्टा दर्शने हृते धर्माधिकारि धर्मानिक्रमे म्वन्तु पुनर्न-

न समावृत्त तनादशा विद्यते ॥ १५ ॥

ओंकारः स्वर्गद्वारं तस्माद्ब्रह्माध्येष्यन्नाण एतदादि प्रतिपद्येत ॥ ६ ॥

विकथां चान्यां कृत्वैवं लौकिक्या वाचा व्यावर्तते ब्रह्म ॥ ७ ॥

पक्षेपु चैनदादयः प्रसवाः ॥ ८ ॥

लोके च भूतिर्नृपेन दादीन्येव वाक्कानि स्युर्यथा पुण्याहं स्वस्त्यु-
द्धिमिति ॥ ९ ॥

नात्मयेन कृच्छ्रं कुर्यात् त्रिःश्रवणं त्रिःसहस्रचनमिति परि-
हास्य ॥ १० ॥

अविवेकितज्ञा यावद्ब्रह्म निगन्तव्यमिति हारीतः ॥ ११ ॥

न बहिर्भेदे गतिर्विद्यते ॥ १२ ॥

तानादिष्टवज्रापयन्तं यावदृण्यमानुषसंशुद्धीयात् ॥ १३ ॥

नितर्हन्तास्तिरे ॥ १४ ॥

न ताते विद्यते ॥ १५ ॥

- I. 4, 13, 1 देवेभ्यः—विदेव अ G. U¹. I 4, 13 7 N. U P join this Sūtra
with the next, G U¹ joins Sūtras
N, P, P, U, N U, M U, Mr U 1,
H, G U¹ & delete Sūtra into
I 4, 13 10 P U Mr U, I 1, M U
I. 4, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000.

वृद्धानां तु ॥ १६ ॥

ब्रह्मणि मिथो विनियोगे न गतिर्विद्यते ॥ १७ ॥

ब्रह्म वर्धन इत्युपदिशन्ति ॥ १८ ॥

निवेशे वृत्ते संवत्सरे संवत्सरे द्वौ द्वौ मासौ समाहित आचार्य-
कुले वसेद्भूयः श्रुतमिच्छन्निति श्वेतकेतुः ॥ १९ ॥

एनेन ह्यहं योगेन भूयः पूर्वस्मात्कालाच्छ्रुतमकुर्वीति ॥ २० ॥

तच्छास्त्रैर्विप्रतिपिद्धम् ॥ २१ ॥

निवेशे हि वृत्ते नैयमिकानि श्रूयन्ते ॥ २२ ॥ १३ ॥

१. ४. १४.

अग्निहोत्रमनिथयः ॥ १ ॥

यचान्यदेवंयुक्तम् ॥ २ ॥

अध्ययनार्थेन यं चोदयेन्न चैनं प्रत्याचक्षीन ॥ ३ ॥

न चास्मिन्दोषं पश्येत् ॥ ४ ॥

यदृच्छायामसंवृत्तौ गतिरेव तस्मिन् ॥ ५ ॥

मातरि पितर्याचार्यवच्छुश्रूषा ॥ ६ ॥

समावृत्तन सर्वे गुरव उपसंग्राह्याः ॥ ७ ॥

प्रोष्य च समागमे ॥ ८ ॥

भ्रातृषु भगिनीषु च यथापूर्वमुपसंग्रहणम् ॥ ९ ॥

नित्या च पूजा यथोपदेशम् ॥ १० ॥

ऋत्विक्कृशुरपितृव्यमातुलानवरवयसः प्रत्युत्थायाभिवदेत् ॥ ११ ॥

I. 4, 13, 19 निवेशे हि वृत्ते Md.

I. 4, 13, 20 *महर्षिने N, P. pr m, P.

U., M. U., Mr. U. Lpr m II, महु-
मिति Md., *महुर्षिने Mr. U. Lsec. m,

*महर्षिने G¹., G U¹, महुर्षिने G. U¹.

I. 4, 13, 22 नयमिकानि G U¹.

I. 4, 14, 1 G. U¹ joins Sūtra 1-2

I. 4, 14, 11. अभिवादे N. U.

तूष्णीं वोपसंगृहीयात् ॥ १२ ॥
 दशवर्षं पौरसख्यं पञ्चवर्षं तु चारणम् ।
 त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियः अभिवादनमर्हति ॥ १३ ॥
 ज्ञायमाने वयोविशेषे वृद्धतरायाभिवाद्यम् ॥ १४ ॥
 विषमगतायागुरवे नाभिवाद्यम् ॥ १५ ॥
 अन्वारुह्य वाभिवादयीत ॥ १६ ॥
 सर्वत्र तु प्रत्युत्थायाभिवादनम् ॥ १७ ॥
 अप्रयतेन नाभिवाद्यम् ॥ १८ ॥
 तथाप्रयताय ॥ १९ ॥
 अप्रयतश्च न प्रत्यभिवादेत् ॥ २० ॥
 पतिवयसः स्त्रियः ॥ २१ ॥
 न सोपानद्वेष्टेनशिरा अवहितपाणिर्वाभिवादयीत ॥ २२ ॥
 सर्वनाम्ना स्त्रियो राजन्यवैठ्यौ च न नाम्ना ॥ २३ ॥
 मातरमाचार्यदारं चेत्येके ॥ २४ ॥
 दशवर्षश्च ब्राह्मणः शतवर्षश्च क्षत्रियः ।
 पितापुत्रौ स्म तौ विद्धि तयोस्तु ब्राह्मणः पिता ॥ २५ ॥
 कुशलमवरवयसं वयस्यं वा शृण्वेत् ॥ २६ ॥
 अनामयं क्षत्रियम् ॥ २७ ॥

I 4 14 13 Mss 'योभिवादनम्', but the metre requires the reading given above which agrees with the practice observable in the ancient versions where no Sandhi is made at the end of a Pāda.

I 4 14 14 ज्ञायमाने तु M L

I 4 14, 17 तु om. G U²,³

I 4 14 18 G U¹ om this Sūtra अप्रयतो वाभि G¹

I 4 14 19 N U, P, M U G U¹ join Sūtras 19 20; but all Mss of

the Com except M U have before Sūtra 18 उत्तरे द्वे सूत्रे निगदिमिदं and a Com on S 20 G U² join S 18 20 and reads तथा प्रदत्तश्च प्रयताय

L 4 14, 20 अभिवादयत् N U

I 4, 14 22 शिरावहित G U¹, M U

I 4 14 23 P U G U² join Sūtras 23 24

I 1 14, 25 इमां Md, P U text s-c. m, P s-c. m N G U² pt m

अनष्टं वैश्यम् ॥ २८ ॥

आरोग्यं शूद्रम् ॥ २९ ॥

नासंभाष्य श्रोत्रियं व्यतिव्रजेत् ॥ ३० ॥

अरण्ये च स्त्रियम् ॥ ३१ ॥ १४ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे प्रथमे प्रश्ने चतुर्थः पटलः समाप्तः ॥

१. ५. १५.

उपासने गुरूणां वृद्धानामतिथीनां होमे जप्यकर्मणि भोजन
आचमने स्वाध्याये च यज्ञोपवीती स्यात् ॥ १ ॥

भूमिगतास्वप्स्वाचम्य प्रयतो भवति ॥ २ ॥

यं वा प्रयत आचामयेत् ॥ ३ ॥

न वर्षधारास्वाचामेत् ॥ ४ ॥

तथा प्रदरोदके ॥ ५ ॥

तप्ताभिश्चाकारणात् ॥ ६ ॥

रिक्तपाणिर्वियस उद्यस्याप उपस्पृशेत् ॥ ७ ॥

शक्तिविषये न मुहूर्तमप्यप्रयतः स्यात् ॥ ८ ॥

नग्नो वा ॥ ९ ॥

नाप्सु सतः प्रयमणं विद्यते ॥ १० ॥

उत्तीर्य त्वाचामेत् ॥ ११ ॥

नाप्रोक्षितमिन्धनमग्नावादध्यात् ॥ १२ ॥

मूढस्वस्तरे चासंस्पृशन्नन्यान्प्रयतान्प्रयतो मन्येत ॥ १३ ॥

तथा तृणकाष्ठेषु निग्वानेषु ॥ १४ ॥

I. 4, 1431 N U, G U², Mr U I, II,
joins this S with the preceding.
1. 5, 15, 3. आचमयेत् M. U. text, G. U².

G U¹ Com, आचामेत् G¹ G. U², 6x2.
I 5, 15, 14 प्रिण G¹, निघातेषु G¹, G. U².

प्रोक्ष्य वास उपयोजयेत् ॥ १५ ॥

शुनोपहतः सचेलोवगाहेन ॥ १६ ॥

प्रक्षाल्य वा तं देशमग्निना संस्पृश्य पुनः प्रक्षाल्य पादौ चाचम्य
प्रयतो भवति ॥ १७ ॥

अग्निं नाप्रयत आसीदेत् ॥ १८ ॥

इषुमात्रादित्येके ॥ १९ ॥

न चैनमुपधमेत् ॥ २० ॥

खट्वायां च नोपदध्यात् ॥ २१ ॥

प्रभूतैवोदके ग्रामे यत्रात्माधीनं प्रयनगं तत्र वासो धाम्ब्यो
ब्राह्मणस्य ॥ २२ ॥

मूत्रं कृत्वा पुरीषं वा मूत्रपुरीषलेपानन्नलेपानुच्छिष्टलेपान्नसञ्चये
लेपास्तान्प्रक्षाल्य पादौ चाचम्य प्रयतो भवति ॥ २३ ॥ १५ ॥

५.१. १६.

तिष्ठन्नाचामेत्प्रहो वा ॥ १ ॥

आसीनस्त्रिराचामेद्द्वयङ्गमाभिरद्भिः ॥ २ ॥

तिरोष्ठौ परिमृजेत् ॥ ४ ॥

द्विरित्येके ॥ ४ ॥

सकृदुपस्पृशेत् ॥ ५ ॥

द्विरित्येके ॥ ६ ॥

दक्षिणेन पाणिना सव्यं प्रोक्ष्य पादौ शिरश्चेन्द्रिषाण्युपस्पृशे-
धधुपी नासिके श्रोत्रे च ॥ ७ ॥

I 5, 15, 16. मचंष्टे N. U

I 5, 15, 18 N. om Sūtras 18 23.

I. 5, 15, 22 धम्यः धर्मः G. U².-Com,

धम्यः धर्मः G. U² Com.; धर्मः G. U².

text, धम्यः धर्मः G. U² Com.

I 5, 16, 7. पादौपादौ N. U; -G. U² di.

vides the Sūtra into three.

अथाप उपस्पृशेत् ॥ ८ ॥

भोक्ष्यमाणस्तु प्रयतोपि द्विराचामेद् द्विः परिमृजेत्सकृदुपस्पृशेत् ॥ ९ ॥

श्वाचान्तपर्यन्तायोष्ठावुपस्पृश्याचामेत् ॥ १० ॥

न श्मश्रुभिरुच्छिष्टो भवत्यन्तरास्ये सद्भिर्यावन्न हस्तेनोपस्पृशति ॥ ११ ॥

य आस्याद्विन्दवः पतन्त उपलभ्यन्ते तेष्वाचमनं विहितम् ॥ १२ ॥

ये भूमौ न तेष्वाचामेदित्येके ॥ १३ ॥

स्वमै क्षवथौ शृङ्गाणिकाश्चालम्भे लोहितस्य केशानामग्नेर्गवां
त्राह्यणस्य स्त्रियाश्चालम्भे महापथं च गत्वामेध्यं चोपस्पृश्या-
प्रयतं च मनुष्यं नीवीं च परिधायाप उपस्पृशेत् ॥ १४ ॥

आर्द्रं वा शकृदोपधीर्भूमिं वा ॥ १५ ॥

हिसार्थेनासिना मांसं छिन्नमभोज्यम् ॥ १६ ॥

दक्षिरपूपस्य नापच्छिन्द्यात् ॥ १७ ॥

पस्य कुले त्रियेत् न तत्रानिर्वशे भोक्तव्यम् ॥ १८ ॥

तथानुत्थितायां सूतिकायाम् ॥ १९ ॥

अन्नःशवे च ॥ २० ॥

अप्रयतोपहतमक्षमप्रयतं न त्वभोज्यम् ॥ २१ ॥

अप्रयतेन तु शूद्रेणोपहतमभोज्यम् ॥ २२ ॥

यस्मिंश्चान्ने केशः स्यात् ॥ २३ ॥

I 5, 16, 9 G¹ adds द्विरित्येके

I 5, 16, 10. शवा° N U, Md., °पर्यान्ता
आवृ° G. U¹ pr m

L 5, 16, 11. G U¹,² make यावन्न-अति
& separate Sutra, अन्तरास्ये सद्भिः om
G U², उपस्पृशेत् Md.

L 5, 16, 13. ये भूमौ न तेष्वाचमनं विहितं
भा. धर्मसूत्र ५

ये भूमौ न तेष्वाचामेदित्येके Md.

I 5, 16, 14. सिघाणिका° N. U, सिघाणिका
N, P. U, Md, Mr U. I, II, G. U¹,
दिसाणिका G¹, °शुवाढमे G¹, G. U².

I 5, 16, 21 अप्रयतोपहतं P., N., N. U.
but the Com. स्पृशेत्.

अन्यद्वामेध्यम् ॥ २४ ॥
 अमेध्यैरवमृष्टम् ॥ २५ ॥
 कीदो वामेध्यसेवी ॥ २६ ॥
 मूपकलाङ्गं वा ॥ २७ ॥
 पदा वोपहतम् ॥ २८ ॥
 सिचा वा ॥ २९ ॥
 शुना चापपात्रेण वा दृष्टम् ॥ ३० ॥
 सिचा वोपहतम् ॥ ३१ ॥
 दास्या वा नक्तमाहतम् ॥ ३२ ॥
 भुञ्जानं वा ॥ ३३ ॥ १६ ॥

१. ५. १७.

यत्र शूद्र उपस्पृशेत् ॥ १ ॥
 अनर्हद्विर्वा समानपङ्क्तौ ॥ २ ॥
 भुञ्जानेषु वा यत्रानूत्यापोच्छिष्टं प्रयच्छेदाचामेद्वा ॥ ३ ॥
 कुत्सयित्वा वा यत्रान्नं दद्युः ॥ ४ ॥
 मनुष्यैरवघातमन्यैर्वामेध्यैः ॥ ५ ॥
 न नावि भुञ्जीत ॥ ६ ॥
 तथा प्रासादे ॥ ७ ॥
 कृतभूमौ तु भुञ्जीत ॥ ८ ॥

L 5 16, 25 अवस्पृश N, P pr m, P U,
 M U, but the Com स्पृष्टम्

I 5, 16, 26 वामेध्यदेवा-शुना वा, S. 26
 30, om G¹

I 5, 16 25 N U joins this with the
 preceding Sutra.

L 5, 16, 20 स्पृष्ट Md

I 5 16, 31 अपरिहितस्य add the Dev
 Mss., according to G. U¹,² the
 word belongs to the Com.

L 5 17, 3 अनुप्राय G¹, P, P U N U,
 Md, M, U, Mr U 1, IL

L 5 17, 4 वा om. G U¹,².

L 5, 17, 8 तु om. Md

अनाप्रीते मृन्मये भोक्तव्यम् ॥ ९ ॥

आप्रीतं चेदभिदग्धे ॥ १० ॥

परिमृष्टं लौहं प्रयतम् ॥ ११ ॥

निर्लिखितं दारुमयम् १२ ॥

यथागमं यज्ञे ॥ १३ ॥

नापणीयमन्नमश्रीयात् ॥ १४ ॥

तथा रसानाममौसमधुलवणानीति परिहाप्य ॥ १५ ॥

तैलसर्पिपी तूपयोजयेदुदकेवधाय ॥ १६ ॥

कृतान्नं पर्युषितमखाद्यापेयानाद्यम् ॥ १७ ॥

शुक्तं च ॥ १८ ॥

फाणितपृथुकतण्डुलकरम्भरुजसभक्तुशारुमौसपिष्टक्षीरविकारौष-

धिवनस्पतिमूलफलवर्जम् ॥ १९ ॥

शुक्तं चापरयोगम् ॥ २० ॥

सर्वं मद्यमनेयम् ॥ २१ ॥

तथैलकं पयः ॥ २२ ॥

उज्ज्वलीक्षीरमृगीक्षीरसन्धिनीक्षीरयमसूक्षीराणीति ॥ २३ ॥

घेनोश्चानिर्दशायाः ॥ २४ ॥

तथा कीलालौपधीनां च ॥ २५ ॥

करञ्जपलण्डुपरारीकाः ॥ २६ ॥

I 5, 17, 10 अग्निदग्धे N U, अविदग्धे G U¹, अविदग्धे Md.

I 5 17, 11 लोहं G¹, G U¹, G U¹ text, G U¹ pr m, लोहित Md.

I 5, 17, 15 रसानामाममौस P, N, 'नामौस' N U, रसानाममौस G U¹, रसानाममौस G¹

I 5, 17, 18 च om. Md, दूय G U¹, M U.

I 5, 17, 19 कर्बु P U pr m, G¹, M U text

I 5, 17, 22 दूयक Grantha Mss

I 5, 17, 25 वनस्पतीनां add P U, N

I 5, 17, 26 कालञ्ज N U, कलञ्ज G U¹, पलाण्डु¹ Dov Mss, पलारीका Md, G

Com. pr m

यच्चान्यत्परिचक्षते ॥ २७ ॥

क्याकभोज्यामिति हि ब्राह्मणम् ॥ २८ ॥

एकवुरोद्गवयग्रामत्करशरभगवान् ॥ २९ ॥

धेन्वनडुहोर्भक्ष्यम् ॥ ३० ॥

मेध्यमानडुहमिति वाजसनेयकम् ॥ ३१ ॥

कुक्कुटो विकिराणाम् ॥ ३२ ॥

ह्रवः प्रतुदाम् ॥ ३३ ॥

कव्यादः ३४ ॥

हस्तभासचक्रवाकसुपर्णाश्च ॥ ३५ ॥

मुञ्चकाश्चवार्ध्वाणसलक्ष्मणवर्जम् ॥ ३६ ॥

पञ्चनग्वानां गोधाकच्छपश्वाविच्छल्यकम्बुशशपृतिगपवर्जम्

अभक्ष्यश्चेदो मत्स्यानाम् ॥ ३८ ॥

॥ ३७ ॥

सर्पशीर्षी मृदुरः कन्यादो ये चान्ये विकृता यथा मनुष्य-

धिरसः ॥ ३९ ॥ १७ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे प्रथमे प्रश्ने पञ्चमः पटलः समाप्तः ॥

L 5, 17, 30 कारणाद्भक्ष्यम् N U accord-
ing to the Hir Dh. S

I 5, 17, 31 मेध्य माममा° N U, वाजस-
नेयिकम् N U, G U°

L 5, 17, 33 ह्रव Mr U I II

I 5, 17, 34 कव्यादा G°, G U°, Com
G U° joins Sutra 34 35

L 5 17, 35 'मरम' instead of 'माम' N U

I 5, 17, 36 वार्ध्वाणम् Md, कुद्व° Md
'वार्ध्वा' is a vedic nom. dual, not a

plural, as the Com holds

I 5 17, 37 'वाविच्छल्यक' Mr U L, pr
m Mr U II N.P.M.U mentioned
in the Com. 'विरस' G°, G U°, ap-
proved of in the Com. 'विद्वस' G
U°, पूर्वचप G°, G U°

I 5 17, 38 G U°, joins Sutra 38 39

I 5 17, 39 मत्स्यानां N, N U P U,
M U, Mr U I, II, 'च' G U°, मृदुर
P U, II U, G U°, मृदुरः N U

१. ६. १८.

मध्वामं मार्गं मांसं भूमिर्मूलफलानि रक्षा गव्युतिर्निवेशनं युग्य-
घासश्चोग्रतः प्रतिगृह्याणि ॥ १ ॥

एतान्यपि नानन्तेवास्याहृतानीति हारीतः ॥ २ ॥

आमं वा गृहीरन् ॥ ३ ॥

कृतान्नस्य वा विरक्तस्य ॥ ४ ॥

न सुभिक्षाः स्युः ॥ ५ ॥

स्वयमप्यवृत्तौ सुवर्णं दत्त्वा पशुं वा भुञ्जीत ॥ ६ ॥

नात्यन्तमन्ववस्येत् ॥ ७ ॥

वृत्तिं प्राप्य विरमेत् ॥ ८ ॥

त्रयाणां वर्णानां क्षत्रियप्रभृतीनां समावृत्तेन न भोक्तव्यम् ॥ ९ ॥

प्रकृत्या ब्राह्मणस्य भोक्तव्यं कारणादभोज्यम् ॥ १० ॥

यत्राप्रायश्चित्तं कर्मासेवते प्रायश्चित्तवनि ॥ ११ ॥

चरितनिर्वपस्य भोक्तव्यम् ॥ १२ ॥

सर्ववर्णानां स्वधर्मं वर्तमानानां भोक्तव्यं शूद्रवर्जमित्येके ॥ १३ ॥

तस्यापि धर्मोपनतस्य ॥ १४ ॥

सुवर्णं दत्त्वा पशुं वा भुञ्जीत नात्यन्तमन्ववस्येद्वृत्तिं प्राप्य वि-
रमेत् ॥ १५ ॥

सङ्खान्नमभोज्यम् ॥ १६ ॥

परिकुष्टं च ॥ १७ ॥

I. 6, 18, 1 प्रतिगृह्याणि P, 'ग्रह' G¹, P. I 6, 18, 12. 'निर्वपस्य Dev. Mss., except
U, N U, M U, Mr. U 1, II. N, P.

I. 6, 18, 38 N U joins Sūtras 3-4, I. 6, 18, 13. वर्तमानानां च Md शूद्रवर्जं
divides Sūtra 6 into three and om. G. U² text
joins Sūtras 7-8.

I. 6, 18, 11. यत्र वा N. U., G¹. I. 6, 18, 16. न भोज्य P, U, M, U; G. U,¹
joins Sūtras 16-17.

सर्वेषां च शिल्पाजीवानाम् ॥ १८ ॥

ये च शस्त्रमाजीवन्ति ॥ १९ ॥

ये चाधिम् ॥ २० ॥

भिषक् ॥ २१ ॥

वार्युषिकः ॥ २२ ॥

दीक्षितोऽनीतराजकः ॥ २३ ॥

अग्नीषोमीयसंस्थायामेव ॥ २४ ॥

हृतायां वा वपायां दीक्षितस्य भोक्तव्यम् ॥ २५ ॥

यज्ञार्थं वा निर्दिष्टे षोपाद्भुञ्जीरन्निति हि ब्राह्मणम् ॥ २६ ॥

कृषिः ॥ २७ ॥

राजां प्रेषकरः ॥ २८ ॥

अहविर्याजी ॥ २९ ॥

चारी ॥ ३० ॥

अविधिना च प्रव्रजितः ॥ ३१ ॥

यश्चाग्नीनपास्यति ॥ ३२ ॥

यश्च सर्वान्वर्जयते सर्वान्नी च श्रोत्रियो निराकृतिर्वृषलीपतिः
॥ ३३ ॥ १८ ॥

१. ६. १९.

मत्त उन्मत्तो बद्धोऽग्निकः प्रत्युपविष्टो यश्च प्रत्युपवेशयते तावन्तं
कालम् ॥ १ ॥

I 6, 18, 18 च om. P, U, M U, Mr U
I, II, जीविनाम् the same

I 6, 18, 25, वा om. G U² text and Com

I 6, 18, 26 वा om N U, द्वि om. P N
Mr U I, II, P U, N U, G U², *

I 6, 18, 28 प्रेषकर G¹, G U², *, M U
Com, प्रेषक P pr m, N, P U
text प्रेषकः M. U. text.

I. 6 18, 30 चारकी G U², G U²

I 6, 18, 31 प्रव्रजित. P U, Mr U I,
प्रव्रजितो Md

I 6, 18 33 वर्जयते Md, G U² divides
the Sutra into two, beginning the
second with सर्वान्वर्जो

I 6, 19, 1 बद्धग्निकः, प्रत्युपवेशयते Md.

क अश्यान्नः ॥ २ ॥

य ईप्सेदिति कण्वः ॥ ३ ॥

पुण्य इति कौत्सः ॥ ४ ॥

यः कश्चिदद्यादिति वाप्यायणिः ॥ ५ ॥

यदि ह रजः स्थावरं पुरुषे भोक्तव्यमथ चेच्चलं दानेन निर्दोषो
भवति ॥ ६ ॥

शुद्धा भिक्षा भोक्तव्यैककुणिकौ काण्वकुत्सौ तथा पुष्करसादिः
सर्वतोपेतं वाप्यायणीयम् ॥ ८ ॥ ॥ ७ ॥

पुण्यस्येप्सतो भोक्तव्यम् ॥ ९ ॥

पुण्यस्याप्यनीप्सतो न भोक्तव्यम् ॥ १० ॥

यतः कुतश्चाभ्युद्यतं भोक्तव्यम् ॥ ११ ॥

नाननियोगपूर्वमिति हारीतः ॥ १२ ॥

अथ पुराणे श्लोकाबुदाहरन्ति ।

उद्यतामाहृतां भिक्षां पुरस्तादप्रवेदिताम् ।

भोज्यां मेने प्रजापतिरपि दुष्कृतकारिणः ॥

न तस्य पितरोश्चन्ति दश वर्षाणि पञ्च च ।

न च हव्यं बह्व्यग्निर्यस्नामभ्यधिमन्यत इति ॥ १३ ॥

चिकित्सकस्य मृगयोः शल्यकृन्तस्य पाशिनः ।

कुलदायाः पण्डकस्य च तेषामन्नमनाद्यम् ॥ १४ ॥

L 6, 19, 5 कश्चिन् P, कश्चिदिति G¹ वाप्या-
यणीयः G U¹.

L 6, 19, 6 यदि हि N, P pr. m, P U.,
N U, Mr U I, II यदि रजं G U¹,
यदि रह रजं G U¹

I 6, 19, 7 काण्वपुष्करसादी G¹.

I 6 19, 8 सर्वतोपेतमिति G U¹

L 6, 19, 9 *नीप्सितो G U^{1, 2}, P. sec
m, but see the com

L 6, 19, 12 नाननियोगं Md, N U,
नानुनियोगं G¹.

I 6, 19, 13 अम्यवमन्यते DovanĀgarī
Mas, After this Sutra, N U, P. U.,
M U, Mr U I, II, Md. insert an-
other verse —

अद्रापूतं तु [अद्रापूतस्य Md.] भोक्तव्यं चोर
स्यापि विशेषतः । न त्वेव बहुयाग्यस्य यज्ञोप
पनयते बह्विति ॥

But the Grantha Mas show no
trace of it and the com neither
explains nor refers to it

I 6 19, 14. पण्डकस्य G U^{1, 2}.

अथाप्युदाहरन्ति ।

अन्नादे भृणहा माष्टिं अनेना अभिशंसति ।

स्तेनः प्रमुक्तो राजनि याचन्नृतसंकर इति ॥ १५ ॥ १९ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे प्रथमे प्रश्ने षष्ठः पटलः समाप्तः ॥

१. ७. २०.

नेमं लौकिकमर्थं पुरस्कृत्य धर्मोश्चरेत् ॥ १ ॥

निष्फला ह्यभ्युदये भवन्ति ॥ २ ॥

तद्यथात्रे फलार्थं निर्मिते छाया गन्ध इत्यनूत्पद्येते ।

एवं धर्मं चर्यमाणमर्था अनूत्पद्यन्ते ॥ ३ ॥

नो चेदनूत्पद्यन्ते न धर्महानिर्भवति ॥ ४ ॥

अनसूयुर्दुष्प्रलम्भः स्यात्कुहकशठनास्तिकयालवादिषु ॥ ५ ॥

न धर्माधर्मौ चरत आर्वं स्व इति । न देवगन्धर्वा न पितर
इत्याचक्षतेयं धर्मोयमधर्म इति ॥ ६ ॥ ॥

L 6, 19, 15 The text is that of N, G¹, G. U¹ have the same, but 'सगर इति, G. U¹ reads first 'सकर, which was corrected to सगर and then again changed to सकर, regarding the correct readings see the com.-M U has first the Sutra abbreviated in the manner, common in southern Mss., अथाप्युदाहरति अन्नादे भृणहा माष्टिं कर इति ॥ Then follows an interpolation, पर्याः भार्यापचारिणी गुरोः शिष्यश्च याज्य and in the the margin शर्वेषु स्तेनो राजनि किविष । अनेनाभिशंसति स्तेनः प्रमुक्तो राजनि याचन्नृत संकर इति । In Mr U I, II, P U, P, Md. the interpolation is mixed up with the text. अन्नादे भृणहा माष्टिं पर्याः भार्यापचारिणी गुरोः शिष्यश्च त्याज्यश्च किविष स्तेनो राजनि [राजनिवि Md.] राजनि किविषम्

Mr U, Mr U I II] स्तेनः प्रमुक्तो राजनि अनेना अभिशंसति । याचन्नृतमकर इति ॥ N² U text has apparently had the same reading which however has been mixed up with the Com. The latter, as given in the Grantha Mss., N U, M U., and Mr U II does not notice the interpolated words and all Mss. of the com. state that स्तेनः प्रमुक्तो राजनि is the third pada ॥

L 7, 20, 1 M U, Ms. U. I, II, jo n Sutras 1-2.

I 7, 20 3 इत्यनूत्पद्येते G U¹, इत्यानूत्पद्येते P G¹, इत्यनूत्पद्यन्ते N U, P. U, चर्यमाणमर्थं Devanagari Mss

I 7, 20, 4 G U¹ jo ns the Sutra with the preceding, नो चेदनूत्पद्यन्ते om Md

I 7, 20, 5 अनुसूयुः G¹, G U¹ text, M. U text

यत्त्वार्याः क्रियमाणं प्रशंसन्ति स धर्मो यद्वर्हन्ते सोधर्मः ॥ ७ ॥
सर्वजनपदेष्वेकान्तसमाहितमार्याणां वृत्तं सम्यग्विनीतानां
वृद्धानामात्मवतामलोलुपानामदाम्भिकानां वृत्तसादृश्यं भजेत
एवमुभौ लोकावभि जयति ॥ ९ ॥

॥ ८ ॥

अविहिता ब्राह्मणस्य वणिज्या ॥ १० ॥

आपदि व्यवहरेत् पण्यानामपण्यानि व्युदस्यन् ॥ ११ ॥

मनुष्यान् रसान् रागान् आन्धान् चर्म गवां वशां श्लेष्मोदके तोक्म-

किण्वे पिप्पलिमरीचे धान्यं मांसमायुधं सुकृताशां च ॥ १२ ॥

तिलतण्डुलैस्त्वेव धान्यस्य विशेषेण न विक्रीणीयात् ॥ १३ ॥

अविहितश्चैतेषां मिथो विनिमयः ॥ १४ ॥

अग्नेन चाग्नस्य मनुष्याणां च मनुष्यै रसानां च रसैर्गन्धानां च

गन्धैर्विद्यया च विद्यानाम् ॥ १५ ॥

अक्रीतपण्यैर्व्यवहरेत् ॥ १६ ॥ २० ॥

॥ १७, २१.

मुञ्जवत्त्वजैर्मूलफलैः ॥ १ ॥

तृणकाष्ठैरविकृतैः ॥ २ ॥

नात्यन्तमन्ववसेत् ॥ ३ ॥

वृत्तिं प्राप्य विरमेत् ॥ ४ ॥

न पतितैः संव्यवहारो विद्यते ॥ ५ ॥

I. 7, 20, 7, यत्त्वा^१ G¹, G. U^{2,3}, P. sec. m., Md, यं N, P. pr m., P. U, N. U., M. U, Mr. U. I, II, यं गृह्णन्ते the same; G U³ om. the second relative clause.

I. 7, 20, 8, G U³ joins Sutras 8-9, N. U. adds स्वधर्मनिरतानां before सम्यग्वि-

I. 7, 20, 12, विप्लव्यी P. U., N. U., N, M, U., Mr. U. I, II विप्लव्यी G. U³,

मरीचि G¹, G U³, M. U, मरीच G U¹ sec. m, मरीचे. P. U, Mr. U. I, II, Md, आयुधान् Md.

I. 7, 20, 16, G. U³, M. U. join this Sutra with I. 7, 21, I.

I. 7, 21, 8, G. U³ joins Sutras 2-4, P. U., M U., Sūtras 3-4, अग्न्यान् G U³ text,

तथापपात्रैः ॥ ६ ॥

अथ पतनीयानि ॥ ७ ॥

स्तेयमाभिशास्त्यं पुरुषवधो ब्रह्मोज्झं गर्भशाननं मातुः पितुरिति

योनिसंबन्धे सहापत्ये स्त्रीगमनं सुरापानमसंयोगसंयोगः ॥ ८ ॥

गुर्वीसखिं गुरुसखिं च गत्वान्याँश्च परतल्पान् ॥ ९ ॥

नागुरुनल्पे पतनीत्येके ॥ १० ॥

अधर्माणां तु सततमाचारः ॥ ११ ॥

अथाशुचिकराणि ॥ १२ ॥

शूद्रगमनमार्यस्त्रीणाम् ॥ १३ ॥

प्रतिपिद्धानां मौसभक्षणम् ॥ १४ ॥

शुनो मनुष्यस्य च कुक्कुटशूकराणां ग्राम्याणां कन्यादसाम् ॥ १५ ॥

मनुष्याणां मूत्रपुरीषप्राशनम् ॥ १६ ॥

शूद्रोच्छिष्टमपपात्रागमनं चार्याणाम् ॥ १७ ॥

एतान्यपि पतनीयानीत्येके ॥ १८ ॥

अतोन्प्यानि दोषवन्त्यशुचिकराणि भवन्ति ॥ १९ ॥

दोषं बुद्ध्वा न पूर्वः परेभ्यः पतितस्य समाख्याने स्याद्वर्जयेत्त्वेनं

धर्मेण ॥ २० ॥ २१ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे प्रथमे प्रश्ने सप्तमः पटलः समाप्तः ॥

1. 7, 21, 8. आभिशास्त्यं N., N.U., P; P. U., M.U.; असंयोगं M. U. text. G. U.¹.

L 7, 21, 9. 'मही' both times G¹, Md. P. U., G. U¹; गुर्वीसखी N., but see the Com; गुरुतल्पान् M. U. text.

.I 7, 21, 18. शूद्राग' G. U¹ text.

L 7, 21, 14. प्रतिपिद्धानां च Md.

1. 7, 21, 16. च om. Devanāgarī Mss, G U¹ join Sūtras 15-16.

1. 7, 21, 18. मनुष्याणां च Md.

L 7, 21, 18. एतान्येव G. U¹.

१. ८. २२.

अध्यात्मिकान्योगाननुतिष्ठेन्न्यायसंहिताननैश्चारिकान् ॥ १ ॥

आत्मलाभान्न परं विद्यते ॥ २ ॥

तत्रात्मलाभीयाञ्छोकानुदाहरिष्यामः ॥ ३ ॥

पूः प्राणिनः सर्व एव गुहाशयस्य ।

अहन्यमानस्य विकल्मपस्य ।

अचलं चलनिकेतं येनुतिष्ठन्ति तेमृताः ॥ ४ ॥

यदिदमिदि हेदि ह लोके विषयमुच्यते ।

विधूय कविरेतदनुतिष्ठेद्गुहाशयम् ॥

आत्मन्नेवाहमलब्धैतद्वित्तं सेवस्व नाहितम् ।

अथान्येषु प्रतीच्छामि साधुष्ठानमनपेक्षया ।

महान्तं तेजसस्कायं सर्वत्र निहितं प्रभुम् ॥ ६ ॥

सर्वभूतेषु यो नित्यो विपश्चिदमृतो ध्रुवः ।

अनङ्गोऽशब्दोऽशरीरोऽस्पर्शश्च महान्छुचिः ।

स सर्वं परमा काष्ठा स वैपुवत् स वै वैभाजनः पुरम् ॥ ७ ॥

तं योनुतिष्ठेत्सर्वत्र प्राध्वं चास्य सदाचरेत् ।

दुर्दर्शं निपुणं युक्तो यः पश्येत्स मोदेत् विष्टये ॥ ८ ॥ २२ ॥

1. 8, 22, 1. आप्यात्मिकान्यो^० Md., P. see m., but see the Com, अध्यात्मा^० M.U.

text, संहितान् P, U., M.U., Mr. U. I, II.

I. 8, 22 4 L, a, येव G. U^१ text, L c, वाक्चलं चळं G^१.

I. 8, 22, 5 L, a, यदिदमि^० G U^१ text,

दमिति G^१; विषय उ^० G. U^१ text, तेवधूय

Md. The proper division of the words in L a probably is यत् इदम्.

इत् इह इत् इह. छोके. In L b, अवधूय

is probably the original reading, because विधूय is against the metre

and अवधूय is one of the old names for a जीवन्मुक्त,

I 8, 22, 6. L, a, अलब्धैतद् P. U, Mr.

U. I. II, G. U^१, N, G^१, स्वेवस्व G.

U^१, L, b, साधिष्ठान G U^१ text स्वाधि-

ष्ठानं G^१, L c, तेजस्काय Dev. Mas. of,

the Com, महान्तं विभुमात्मानं सर्वत्र

G U^१.

I 8, 22, 7, वैपुवत् P. U, Mr U. I, II,

वै om. the same. Read अपरसंख, as the metre requires.

I. 8, 22, 8. P, N.U. add इति at the end

१. ८. २३.

आत्मन्पदयन्सर्वभूतानि न मुह्येचिन्तयन्कविः ।

आत्मानं चैव सर्वत्र यः पदयेत्स वै ब्रह्मा नाकष्टे विराजति ॥ १ ॥

निपुणोष्णीयान्विसोर्णाया यः सर्वमावृत्य तिष्ठति ।

चर्पीयाँश्च पृथिव्या ध्रुवः सर्वमारभ्य तिष्ठति ।

स इन्द्रियैर्जगतोऽस्य ज्ञानादन्योनन्यस्य ज्ञेयात्परमेष्ठी विभाजः ।

तस्मात्कायाः प्रभवन्ति सर्वे स मूलं शाश्वतिकः स नित्यः ॥ २ ॥

दोषाणां तु विनिर्घातो योगमूल इह जीविते ।

निर्हृत्य भूतदाहीयान्क्षेमं गच्छति पण्डितः ॥ ३ ॥

अथ भूतदाहीयान्दोषानुदाहरिष्यामः ॥ ४ ॥

क्रोधो हर्षो रोषो लोभो मोहो दम्भो द्रोहो मृपोद्यमत्याशपरी-

वादावसूया काममन्यु अनात्म्यमयोगस्तेषां योगमूलो निर्घातः ॥ ५ ॥

अक्रोधोहर्षोरोषोलोभोमोहोदम्भोद्रोहः सत्यवचनमनत्याशोपैशुन-

मनसूया संविभागस्त्याग आर्जवं मार्दवं शमो दमः । सर्वभूतै-

रविरोधो योग आर्यमानुशंसं तुष्टिरिति सर्वाश्रमाणां समय-

पदानि तान्यनुतिष्ठन्विधिना सार्वगामी भवति ॥ ६ ॥ २३ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे प्रथमे प्रश्नेष्टम. पटलः समाप्तः ॥

I. 8, 23, 1 The text probably had originally the Vedic neuter plural सर्वभूता which the metre requires.

I. 8, 23, 2 L. a, विमोर्णायास्सर्वं G¹, G. U¹, L. c, स om G. U¹, अयो om G. U¹, अयोमस्य N, Q¹, G. U¹ text, L. d, कायाया. G¹, नित्यः कः Md

I. 8, 23, 3 निर्घातो all Mss, except G¹. G. U¹ 2, भूतदाहादीन् N, U. text भूत दाहान् P. s^o m., Md, निर्हृत्य Grnatha Mss.; N. om. भूत पण्डितः The metre requires योगमूले to

be read.

I. 8, 23, 4 अथ om. N

I. 8, 23, 5 अनात्म्यं Md., G. U¹ text G. U¹ text and Com अनात्मिकम्, G¹.

I. 8, 23, 6 'शोपैशुनमन' om G. U¹ text and Com, आर्यवन् Dev Mss. of the Com and Md; आर्जवंमार्दवं G¹, G. U., आनृपस्य P, Md, G¹, P. U, text, Mr U. 1, 11 text, आनृश्रव्य G. U¹ text; but s^o the Com.; विधाना G. U¹ text; सर्वगामी G. U¹ text, but s^o the Com

१. ९. २४.

क्षत्रियं हत्वा गवाँ सहस्रं वैरयातनार्थं दद्यात् ॥ १ ॥

शतं वैश्ये ॥ २ ॥

दश शूद्रे ॥ ३ ॥

ऋषभश्चात्राधिकः सर्वत्र प्रायश्चित्तार्थः ॥ ४ ॥

स्त्रीषु चैतेषामेवम् ॥ ५ ॥

पूर्वयोर्वर्णयोर्वेदाध्यायं हत्वा सवनगतं वाभिश्शस्तः ॥ ६ ॥

ब्राह्मणमात्रं च ॥ ७ ॥

गर्भं च तस्याविज्ञातम् ॥ ८ ॥

आलेयीं च स्त्रियम् ॥ ९ ॥

तस्य निर्वेषः ॥ १० ॥

अरण्ये कुटिं कृत्वा वाग्यतः शवशिरध्वजोर्धशाणिपक्षमधानाभ्यु-
परिजान्वाच्छाय ॥ ११ ॥

तस्य पन्था अन्तरा वर्त्मनी ॥ १२ ॥

दृष्ट्वा चान्यमुत्क्रामेत् ॥ १३ ॥

खण्डेन लोहितकेन शरावेण ग्रामे प्रतिष्ठेत् ॥ १४ ॥

कोभिश्शस्ताय भिक्षामिति सप्तागाराणि चरेत् ॥ १५ ॥

सा घृत्तिः ॥ १६ ॥

अलब्धोपवासः ॥ १७ ॥

गाश्च रक्षेत् ॥ १८ ॥

1. 9, 24, 4. प्रायश्चित्तार्थम् P, N, G. U¹
pr. m., G. U², सर्वत्र तु G¹

1. 9, 24, 8. गर्भं वा विज्ञातं Mr. U. I, II.

1. 9, 24, 10. निर्वेषः N. U.

1. 9, 24, 11. कुटिं N. U, G, U², G, U³
doubtful; शवशितो Md.

L-3, 24, 12. पान्यान्तरा G. U¹.

1. 9, 24, 14 लोहितकेन P., सप्त P pr.m
corrected to "खण्डेन, शरावेण वा
Md.; ग्रामे प्रतिष्ठेत् om. G. U² text,

1. 9, 24, 17. अलब्धोपवासः P. M. U., G.
U². The reading of the text stands
for अलब्धे उपवासः with the double
Sandhi common in Vedic texts.

तासां निष्क्रमणप्रवेशने द्वितीयो ग्रामेयः ॥ १९ ॥

द्वादश वर्षाणि चरित्वा सिद्धः सङ्गिः संप्रयोगः ॥ २० ॥

आजिपथे वा कुटिं कृत्वा ब्राह्मणगव्योपजिगीषमाणो वसेत् त्रिः
प्रतिराद्धोपजित्य वा मुक्तः ॥ २१ ॥

आश्वमेधिकं वावमृथमवेत्य मुच्यते ॥ २२ ॥

घर्मार्थसंनिपातेर्यग्राहिण एतदेव ॥ २३ ॥

गुरूं हत्वा श्रोत्रियं वा कर्मसमाप्तमेतेनैव विधिनोत्तमादुच्छ्वासा-
घरेत् ॥ २४ ॥

नास्यास्मिँल्लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते कल्मषं तु निर्हण्यते ॥ २५ ॥

१. ९. २५.

॥ २४ ॥

गुरुतल्पगामी सवृषणं शिश्रं परिवास्याञ्जलावाधाय दक्षिणां
दिशमनावृत्तिं व्रजेत् ॥ १ ॥

ज्वलितां वा तूष्णिं परिष्वज्य समाप्नुयात् ॥ २ ॥

सुरापोमिस्पर्शा सुरां पिबेत् ॥ ३ ॥

स्तेनः प्रकीर्णकेशोसे मुसलमादाय राजानं गत्वा कर्माचक्षति ।
तेनैव हन्याद्वधे मोक्षः ॥ ४ ॥

अनुज्ञातेनुज्ञातारमेनः ॥ ५ ॥

अग्निं वा प्रविशेत्तीक्ष्णं वा तप आयच्छेत् ॥ ६ ॥

भक्तापचयेन चात्मानं समाप्नुयात् ॥ ७ ॥

I 9, 24, 21 कुर्ये G, U¹, G, U² Com,
"गव्युपजि" G U¹ text.

I 9, 24, 23 धर्मार्थयो G¹

I 9, 24, 25 नास्यान्वारेभम् Md The
same Ms adds गवो हत्वा यिभ्यान्दायण
चरेद् द्वादश वर्षाणि वृद्धत्वा ॥ which
donot belong to Haradatta's text,
as he says in the Com on I 9

26 I regarding the wilful killing
of a cow बुद्धिपूर्व तु गा हत्वा वर्यवदि
त्यादि स्मृत्यन्यत्रोक्त इदम्यम् n G, U²
begins a new Sutra with कल्मष

I 9, 25, 1 परिवास्या Md, आदाय Md.

L 9, 25 2 वा om Md

L 9, 25, 6 P U & M U begin a
new Sutra with तीक्ष्ण

कृच्छ्रसंवत्सरं वा चरेत् ॥ ८ ॥

अथाप्युदाहरन्ति ॥ ९ ॥

स्नेयं कृत्वा सुरां पीत्वा गुरुदारं च गत्वा ब्रह्महत्यामकृत्वा

चतुर्थकाला मितभोजनाः स्युरपोभ्यवेयुः सवनानुकल्पम् ।

स्थानासनाभ्यां विहरन्त एते त्रिभिर्वर्षैरप पापं नुन्दते ॥ १० ॥

प्रथमं वर्णं परिहाप्य प्रथमं वर्णं हत्वा संग्रामं गत्वावतिष्ठेत् ।

तत्रैनं हन्युः ॥ ११ ॥

अपि वा लोमानि त्वचं मांसमिति हावयित्वाग्निं प्रविशेत् ॥ १२ ॥

वायसप्रचलाकवर्हिणचक्रवाकहंसभासमण्डूकनकुलडेरिकाश्वहिंसा-

यां शूद्रवत्प्रायश्चित्तम् ॥ १३ ॥ २५ ॥

१. ९. २६

धेन्वनद्बुहोश्वाकारणात् ॥ १ ॥

धुर्यवाहप्रवृत्तौ चेतरेषां प्राणिनाम् ॥ २ ॥

अनाक्रोश्यमाकुश्यान्तं वोत्का त्रिरात्रमक्षीराक्षारालवणभोजनं

शूद्रस्य सप्तरात्रमभोजनम् ॥ ४ ॥

॥ ३ ॥

स्त्रीणां चैवम् ॥ ५ ॥

येष्वाभिशास्त्यं तेषामेकाङ्गं त्रित्वाप्राणहिसायाम् ॥ ६ ॥

1. 9, 25, 8 कृच्छ्र N U, N¹P, M U, Mr U I II, कृच्छ्रसं G¹, G U¹ om, the text of the Sutra

1. 9, 25, 10 *पोभ्यवेयु G U¹*, *पोभ्यवेयु G U¹ text, वर्षेण P, P U, M U, Mr U. I

1. 9, 25, 13 वायसप्रचलासं M U, P. U डेरिका¹ Md डेरिका G¹, G U¹ text,

1. 9, 26, 2 धुर्यवाह¹ G¹, धुर्यवाहप्रवाह¹ Md, धुर्यवाह¹ M U.

1. 9, 26 3 वोत्का P U, N U, Mr U. I

1. 9, 26, 6. *प्राणिहिसायां Md, N., G¹ G U¹*,

अनार्यवपैशुनप्रतिपिद्वाचारेष्वभक्ष्याभोज्यापेयप्राग्ने शूद्रायां च
रेतः सिस्त्वायोनौ च दोषवच्च कर्माभिसंधिपूर्वं कृत्वानभि-
संधिपूर्वं वाञ्छिद्वाभिरप उपस्पृशेद्वा रुणीभिर्वान्यैर्वा पवित्रैर्यथा
कर्माभ्यासः ॥ ७ ॥

गर्दभेनावकीर्णी निर्ऋतिं पाकयजेन यजेत ॥ ८ ॥

तस्य शूद्रः प्राश्नीयात् ॥ ९ ॥

मिथ्याधीतप्रायश्चित्तम् ॥ १० ॥

संवत्सरमाचार्यहिते वर्तमानो वाचं यच्चेत्स्वाध्याय गवोत्सृज-
मानो वाचमाचार्य आचार्यदारे भिक्षाचर्ये च ॥ ११ ॥

एवमन्येष्वपि दोषवत्स्वपतनीयेषूत्तराणि यानि वक्ष्यामः ॥ १२ ॥

काममन्युभ्यां वा जुहुयात्कामोकार्पणमन्युरकार्पादिति जपेद्वा ॥ १३ ॥

पर्वणि वा तिलभक्ष उपोष्य वा श्वोभूत उदकमुपस्पृश्य सावित्रीं
प्राणायामशः सहस्रकृत्व आवर्तयेदप्राणायामशो वा ॥ १४ ॥

॥ २६ ॥

१. ९. २७.

श्रावण्यां पौर्णमास्यां तिलभक्ष उपोष्य वा श्वोभूते महानदमुदक-
मुपस्पृश्य सावित्र्या समित्सहस्रमादध्याज्जपेद्वा ॥ १ ॥

I, 9, 26, 7 अनार्यवर्षे Mr U, I, अना
र्ये M U, G U¹ divides this Sutra
into four, ending with (a) शूद्रो, (b)
भिर्या, (c) पवित्रे, (d) भ्यास

I 9, 26, 8 "नावकीर्णि" M. U text
and Com

I, 9, 26 11 उपस्पृश्याभो Dev Mss,
उपस्पृश्याभो G¹, आचार्य om G U²
text, आचार्यमाचार्य G U¹ text आ
चार्यवदाचार्य M¹, दारे वा Dev Mss
भिक्षाचर्ये N, P, P U

I 9, 26, 12. अपतनीयेषु om Md

I 9, 26, 13 कामोकार्पणमन्युरकार्पादिति be-
long according to M U and Mr. U
I to the Com, जपेद्वा a separate
Sutra, M. U, Mr. U. I, II, P U,
G U²

I 9, 26, 14 सहस्र कृत्व M U, सहस्रकृत्वा
G¹, G U², G U³ makes the last
two words a separate Sutra, महा-
नदमुद N U

19, 27, 1 महानद G U¹; वा om Md

इष्टियज्ञकतून्वा पवित्रार्थानाहरेत् ॥ २ ॥

अभोज्यं भुक्त्वा नैष्परीप्यम् ॥ ३ ॥

तत्सप्तरात्रेणावाप्यते ॥ ४ ॥

हेमन्तशिशिरयोर्वोभयोः संध्योरुदकमुपस्पृशेत् ॥ ५ ॥

कृच्छ्रद्वादशरात्रं वा चरेत् ॥ ६ ॥

अथहमनक्ताशयदिवाशी ततस्त्यहं अथहमयाचितव्रतस्त्यहं नाश्नाति

किंचनेति कृच्छ्रद्वादशरात्रस्य विधिः ॥ ७ ॥

एतमेवाभ्यसेत्संवत्सरं स कृच्छ्रसंवत्सरः ॥ ८ ॥

अथापरम् । बहून्यप्यपतनीयानि कृत्वा त्रिभिरनश्नत्पारायणैः

कृतप्रायश्चित्तो भवति ॥ ९ ॥

अनार्या शयने विभ्रद्ददद् वृद्धिं कपायपः ।

अब्राह्मण इव वन्दित्वा तृणेष्वासीत् पृष्ठतप् ॥ १० ॥

यदेकरात्रेण करोति पापं कृष्णं वर्णं ब्राह्मणः सेवमानः ॥

चतुर्थकाल उदकाभ्यवायी त्रिभिर्वर्षैस्तदपहन्ति पापम् ॥ ११ ॥

॥ २७ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे प्रथमे प्रश्ने नवमः पटलः समाप्तः ॥

१. १०. २८.

यथा कथा च परपरिग्रहमभिमन्यते स्तेनो ह भवतीति कौत्स-
हारीतौ तथा कण्वपुष्करसादी ॥ १ ॥

I. 9, 27, 3 नैष्परीप N. U., N; N. U.
joins Sutras 3-4.

I. 9, 27, 6. कृच्छ्रं वा Md., N.

I. 9, 27, 7. अयाचितं व्रतं Md.

I. 9, 27, 8. एवमेतान्य P. U. text, एवमेव
N. U., एतदेव G¹; अन्यस्येव N., N. U.,
G²; अन्यस्येकृच्छ्रसंवत्सर स¹ Md.

I. 9, 27, 9. अमध्यपरा P. U.; 'अम्यपरा'
सा. ७

M. U., 'एतन्मन्यानि G. U¹.

I. 9, 27, 10 The metre points to the
irregular Sandhi: अमाहमेव.

I. 9, 27, 11. अभ्युवायी P. sec. m., N. U.,
Mr. U. 1, G. U¹ 2; अन्यवायी N.

I. 10, 28, 1. कदा च G. U¹; कदाच¹ Md.,
N. U., G¹, G. U², om. G. U³ text,
'पुष्करसादि: G. U¹.

सन्त्यपवादाः परिग्रहेष्विति चाप्यायणिः ॥ २ ॥
 शम्पोषा युग्यघासो न स्वामिनः प्रतिषेधयन्ति ॥ ३ ॥
 अतिव्यपहारो व्यृद्धो भवति ॥ ४ ॥
 सर्वत्रानुमतिपूर्वमिति हारीतः ॥ ५ ॥
 न पतितमाचार्यं ज्ञातिं वा दर्शनार्थो गच्छेत् ॥ ६ ॥
 न चास्माद्भोगानुपयुञ्जीत ॥ ७ ॥
 यदृच्छासंनिपात उपसंगृह्य तृष्णीं व्यतिव्रजेत् ॥ ८ ॥
 माता पुत्रत्वस्य भूयांसि कर्माण्यारभते तस्यां शुश्रूषा नित्या
 पतितायामपि ॥ ९ ॥
 न तु धर्मसंनिपातः स्यात् ॥ १० ॥
 अधर्माहृतान्भोगाननुज्ञाय न वयं चाधर्मश्चेत्यभिध्याहृत्याधो-
 नाभ्युपरिजान्वाच्छाद्य त्रिषवणमुदकमुपस्पृशन्नक्षीराक्षारालवणं
 भुञ्जानो द्वादश वर्षाणि नागारं प्रविशेत् ॥ ११ ॥
 ततः सिद्धिः ॥ १२ ॥
 अथ संप्रयोगः स्यादार्यैः ॥ १३ ॥
 एतदेवान्येषामपि पतनीयानाम् ॥ १४ ॥
 गुरुतल्पगामी तु सुपिराँ सूर्मिं प्रविश्योभयत आदीप्याभिदहे-
 दात्मानम् ॥ १५ ॥
 मिथ्यैतदिति हारीतः ॥ १६ ॥
 यो ह्यात्मानं परं वाभिमन्यतेभिः शस्त एव स भवति ॥ १७ ॥

I. 10, 28, 2. परपरिग्रहेष्विति P. acc m, G. U¹.

L 10, 28, 3. *वासध G U¹; *वासा G U¹ text

I. 10, 28, 4. अतिव्यपहार Md., N U. and Grantha Mes.; विरुद्धो G¹, G. U¹; व्यृद्धो G. U¹.

I. 10, 28, 5. अनुमिति P., N.

I 10, 28, 6 दर्शनार्थं N

I 10, 28, 8. प्रतिव्रजेत् G¹.

L 10, 28, 10 *संनिपातः Md. and Grantha Mes

L 10, 28, 11. *क्षारलवण Md.; व्यृद्धोप स्पृशनं G U¹.

I. 10, 28, 15 सूर्मिं वा G¹; इहेत P. U.

I. 10, 28, 17. भवतीति G¹.

१. १०. २८. १८-२१. १ २९. १-६.

एतेनैव विधिनोत्तमादुच्छ्वासाच्चरेत् । नास्यास्मिँल्लोके प्रत्यापत्ति-
विद्यते । कल्मषं तु निर्हण्यते ॥ १८ ॥

दारव्यतिक्रमी खराजिनं बहिलोम परिधाय दारव्यतिक्रमिणे
भिक्षामिति सप्तागाराणि चरेत् । सा वृत्तिः पण्मासान् ॥ १९ ॥
स्त्रियास्तु भर्तृव्यतिक्रमे कृच्छ्रद्वादशरात्राभ्यासस्तावन्तं कालम्
॥ २० ॥

अथ भ्रूणहा स्वाजिनं खराजिनं वा बहिलोम परिधाय पुरुषशिरः
प्रतीपानार्थमादाय ॥ २१ ॥ २८ ॥

१. १०. २९.

खट्वाङ्गं दण्डार्थं कर्मनामधेयं प्रबुवाणश्चैकम्येत को भ्रूणघ्ने भिक्षा-
मिति । ग्रामे प्राणवृत्तिं प्रतिलभ्य शून्यागारं वृक्षमूलं वाभ्युपा-
श्रयेन्न हि म आर्यैः संप्रयोगो विद्यते । एतेनैव विधि-
नोत्तमादुच्छ्वासाच्चरेत् । नास्यास्मिँल्लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते ।
कल्मषं तु निर्हण्यते ॥ १ ॥

यः प्रमत्तो हन्ति प्रातः दोषफलम् ॥ २ ॥

सह संकल्पेन भूयः ॥ ३ ॥

एवमन्येष्वपि दोषवत्सु कर्मसु ॥ ४ ॥

तथा पुण्यक्रियासु ॥ ५ ॥

परीक्षार्थोपि ब्राह्मण आयुधं नाददीत ॥ ६ ॥

I. 10, 28, 19 °व्यतिक्रमणे G¹. G. U¹ text

I 10, 28, 20 भर्तृव्यतिक्रमे P U, text,

P., N. U., text, M. U. text, Md,

भर्तृव्यति G¹ G U¹, भर्तृव्यति G

U¹, but see the Com, which proves

the correctness of the reading of N

I. 10, 28 21. प्रतिपानार्थम् N., G. U¹,

प्रतिपानार्थम् P. U., M U. joins this

Sutra with the next.

I. 10, 29, 1. चंक्रमेत P. U., P. N., चंक्रमेत्
M. U.

1. 10, 29 2. प्रमत्त G U¹ text, प्रमत्तो N.
U. text, P. pr. m.

I. 10, 29, 5 तथा च G U¹.

I. 10, 29, 6. नाददीत P., Md, P. U. pr.
m, M. U, Mr U. I.

यो हि सार्धमभिक्रान्तं हन्ति मन्युरेव मन्युं स्पृशति न तस्मिन्दोष
इति पुराणे ॥ ७ ॥

अथाभिशस्ताः समवसाय चरेयुर्धार्म्यमिति सांशित्येतरैतर-
याजका इतरेतराध्यापका मिथो विवहमानाः ॥ ८ ॥

पुत्रान्संनिष्पाद्य ब्रूयुर्विप्रव्रजतास्मदेवं ह्यस्मत्स्वार्याः संप्रत्यपत्स्य-
तेति ॥ ९ ॥

अथापि न सेन्द्रियः पतति ॥ १० ॥

तदेतेन वेदितव्यम् । अङ्गहीनो हि साङ्गं जनयति ॥ ११ ॥

मिथ्यैतदिति हारीतः ॥ १२ ॥

दधिधानीसधर्मा स्त्री भयति ॥ १३ ॥

यो हि दधिधान्यामप्रयतं पय आतच्य मन्यति न तेन धर्मकृत्यं
क्रियते । एवमशुचि शुद्धं यन्निर्वर्तते न तेन सह संप्रयोगो
वियते ॥ १४ ॥

I, 10, 29, 7. इन्ति न तस्मिन्दोष इति पुराणे
[“म M. U.] मन्युरेव मन्यु स्पृशति । M.
U, Mr. U I, II. This transposition
has been caused by Haradatta's ex-
planation. The original position of
the words probably was यो—हन्ति
न—दोषो मन्यु—स्पृशतीति पुराणे ॥
After this Sūtra Md. adds:]—

अध्यापनं कुर्वन् आतं यो हन्यादाततायिनम् ।
न तेन भूगहा स स्थापनमनुसृजन् मन्युस्पृशति ।
अग्निदे गृहदेष्टव्यं सप्तपाणिर्धनापहः ।
क्षेत्रदारहरश्चैव पदेते आततायिनः ॥
आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारागम् ।
प्रियांसन्त जिघांसिषास्तेन भूगहा भवेत् ॥
गोप्राङ्गान् रवस्तारिहेतोस्तोष्ठाभिघातः सार-
णागतं च ।

स्त्रीणां च केसप्रहणे प्रवृत्ते विप्रेण सप्तप्रहणं
प्रदास्तम् ॥

The first two lines are a rather
faulty reproduction of Baudhā-
yana 1, 18, 13 and the next four of
Yāśkīṭha III, 16-17. They have
got into the text from the com-
mentary, in which they are ac-
tually quoted.

I. 10, 29, 8. समवसा चरेयुं G¹, ‘युर्धर्म्यं’
G U², सांशित्येतरं N. U, P. pr. m,
Md, G. U²; विवहमानाः P. U, N. U.,
P., Mr. U. I II.

I. 10, 29, 9 विप्रव्रजितास्मदे G¹, विप्र-
व्रजिताः स्मदे Md, ह्यस्मादवाप्यां P. pr. m,
N, P. U, M U., Mr. U. I pr. m,
संप्रत्यपत्स्येति Dev. Mss. and G.
Md the Com shows संप्रत्यपत्स्यते
that Haradatta read संप्रत्यपत्स्यत as,
he declares it to be equivalent to
संप्रत्यपत्सत with an irregular inser-
tion of य

I. 10, 29, 14. आतच्य Md, आतच्य G. U²;
निर्वर्तते N, P. U., N. U.

अभीचारानुव्याहारावशुचिकरावपतनीयौ ॥ १५ ॥

पतनीयाविति हारीतः ॥ १६ ॥

पतनीयवृत्तिस्त्वशुचिकराणां द्वादश मासान्द्वादशार्धमासान्द्वादश
द्वादशाहान्द्वादश सप्ताहान्द्वादश त्र्यहान्द्वादशाहं सप्ताहं त्र्यह-
मेकाहम् ॥ १७ ॥

इत्यशुचिकरनिर्वेपो यथा कर्माभ्यासः ॥ १८ ॥ २९ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे प्रथमे प्रश्ने दशम पटलः समाप्तः ॥

१. ११. ३०

विद्यया स्नातीत्येके ॥ १ ॥

तथा व्रतेनाष्टाचत्वारिंशत्परीमाणेन ॥ २ ॥

विद्याव्रतेन चेत्येके ॥ ३ ॥

तेषु सर्वेषु स्नातकवद्वृत्तिः ॥ ४ ॥

समाधिविशेषाच्छ्रुतिविशेषाच्च पूजायां फलविशेषः ॥ ५ ॥

अथ स्नातकव्रतामि ॥ ६ ॥

पूर्वेण ग्रामान्निष्कमणप्रवेशनानि शीलयेदुत्तरेण वा ॥ ७ ॥

संध्योश्च बहिर्ग्रामादासुनं वाग्यतश्च ॥ ८ ॥

विप्रतिपेधे श्रुतिलक्षणं बलीयः ॥ ९ ॥

सर्वान्नागान्वाससि वर्जयेत् ॥ १० ॥

I 10, 29, 1० अभिचार° Md N, G¹, M
U. text G, U³ text but see the
Com, अनुग्यवहाराव° P U, G U,
अनुग्यादाव° G U³

I 10, 29, 17 Md adds द्वादश द्वयहान्
after सप्ताहान्, the Devanāgarī Mss
(except N) add द्वयह after त्र्यह; G
U³ om द्वादश सप्ताहान् and सप्ताह —

I 10, 29, 18 निर्वेपो P U, इति om Md,
M U. joins Sūtras 17-18.

I 11, 30, 1 विद्या स्ना° M U

I 11, 30, 2 वृत्तना P U.; विद्याना° G U³
text 'वर्षे' P sec. m, 'परिमाणेन N,
Md, N U text, G, G U³ text,
but see the com

1 11, 30, 3 विद्यया P sec. m

I 11, 30, 4 स्नातकवृत्ति G U³ text

I 11, 30, 5 पूजायां च Md

I 11, 30, 8 संप्रत्योश्च M. U text and
Com वाग्यतस्य Md, G U³ text

कृष्णं च स्वाभाविकम् ॥ ११ ॥

अनुद्भासि वासो वसीत ॥ १२ ॥

अप्रतिकृष्टं च शक्तिविषये ॥ १३ ॥

दिवा च शिरसः प्रावरणं वर्जयेन्मूत्रपुरीषयोः कर्म परिहाप्य ॥ १४ ॥

शिरस्तु प्रावृत्य मूत्रपुरीषे कुर्याद्भूम्यां किञ्चिदन्तर्धाय ॥ १५ ॥

छायायां मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत् ॥ १६ ॥

स्वां तु छायामवमेहेत् ॥ १७ ॥

न सोपानन्मूत्रपुरीषे कुर्यात्कृष्टे पथ्यप्सु च ॥ १८ ॥

तथा द्रव्यमैधुनयोः कर्माप्सु वर्जयेत् ॥ १९ ॥

अग्निमादित्यमपो ब्राह्मणं गा देवताश्चाभिमुखो मूत्रपुरीषयोः
कर्म वर्जयेत् ॥ २० ॥

अदमानं लोष्टमार्द्रानोपधिवनस्पतीन्ध्वानाच्छिद्य मूत्रपुरीषयोः
शुन्धने वर्जयेत् ॥ २१ ॥

अग्निमपो ब्राह्मणं गा देवता द्वारं प्रतीवातं च शक्तिविषये नामि-
प्रसारयति ॥ २२ ॥

अथाप्सुदाहरन्ति ॥ २३ ॥ ॥ ३० ॥

I. 11, 30, 11. कृष्णं वा N. U.

I. 11, 30, 12 अनुद्भासि Md. G¹, but see the Com

I. 11, 30, 13 अप्रतिकृष्टं N. U., P. U. G¹.

I. 11, 30, 17. छायायां Grantha Mss., but see the Com

I. 11, 30, 19. द्रव्यं Dev. Mss., G U¹,¹ join Sūtras 18-19, the former adds यद् द्रव्यमि, the latter चत्वारि द्रव्यानि; G. U¹ joins Sūtras 18-20 and adds चत्वारि द्रव्यानि and then the explanation of निद्रव्यम् (read द्रव्यम्)

I. 11, 30, 20. गा Devanagari MSS., except. M. U.

I. 11, 30, 21 शुन्धने N. U., M. U., Mr. U. I, II, P., N.

I. 11, 30, 22. अग्निमादित्यम् Md, G. U¹, गा N, P, Md., प्रतिपादं च N. U., Md, G U¹ प्रतिपादं G U¹, प्रतिपादं P. U., N, P. I adopt the reading of M. U. and G¹, to which P. U., N, P. also point, because च indicates the co-ordination of the preceding word with अग्निमपो etc. and because अभिप्रसारयति may be used in the sense of "to stretch (the foot) towards" with the accusative alone.

१. ११. ३१.

प्राङ्मुखोन्नानि भुज्जीत उच्चरेद्दक्षिणामुखः ।

उदङ्मुखो मूत्रं कुर्यात्प्रत्यक्पादावनेजनमिति ॥ १ ॥

आराच्चावसथान्मूत्रपुरीषे कुर्याद्दक्षिणां दिशं दक्षिणापरां वा ॥ २ ॥

अस्तमिने च बहिर्ग्रामारादादावसथाद्वा मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत् ॥ ३ ॥

देवताभिधानं चाप्रयतः ॥ ४ ॥

परुषं चोभयोर्देवतानां राज्ञश्च ॥ ५ ॥

ब्राह्मणस्य गोरिति पदोपस्पर्शनं वर्जयेत् ॥ ६ ॥

हस्तेन चाकारणात् ॥ ७ ॥

गोर्दक्षिणानां कुमार्याश्च परीवादान्वर्जयेत् ॥ ८ ॥

स्तृहतीं च गां नाचक्षीत ॥ ९ ॥

संसृष्टां च वत्सेनानिमित्ते ॥ १० ॥

नाधेनुमधेनुरिति ब्रूयात् । धेनुमच्येत्येव ब्रूयात् ॥ ११ ॥

न भद्रं भद्रमिति ब्रूयात् । पुण्यं प्रशास्तमित्येव ब्रूयात् ॥ १२ ॥

वत्सतन्तीं च नोपरि गच्छेत् ॥ १३ ॥

I 11, 31, 2 आरादाव °Devanagari Mss

I 11, 31, 3 After this Sutra Md.

and N. U add, शिरःपरिवेष्टनं प्रथमं

निधीतं द्वितीयं दिशावलोकनं तृतीयमन्त-

र्धानं चतुर्थं मीनं पञ्चमं पुरीषं षष्ठं स्तृहती-

प्रहणं सप्तममुदकमष्टममेतदष्टकमित्याचक्षते

[इत्येतदष्टकमित्या° N.U.] Though N. U.

adds स्पष्टार्थं, the passage must be

an interpolation, taken probably

from some commentary. None of

the other Mss. shows any trace of it.

I 11, 31, 5 पुरुष G U¹ text, पूर्य

G U² text

I 11, 31, 9. स्तृहतीं G U¹, G²°, स्तृहतीं

P sec m, स्तृहतीं Md, N, N. U,

P U, M, U, Mr U. I, II.

I. 11, 31, 11 धेनुमच्येति G. U¹, धेनु-

मच्येति G U²°, N. U, P, U Mr.

U, I. II have two Sūtras, begin-

ning; the second with धेनुमच्येति, G

U¹ joins अनिमित्ते with this

Sutra

I. 11, 31, 12. प्रशास्त्यमि° G. U¹, text,

N. U. G U²° begin a new Sūtra

with पुण्य

I 11, 31, 13 वत्सतन्ती Md; Md, as well

as N. U., and P. U add यद्युपरि गच्छेद्-

धियमाणो भवति [मभीमान्भवति P. U.]

श्रेष्ठावन्तरेण च नातीयात् ॥ १४ ॥

नासौ मे सपत्न इति ब्रूयात् । यद्यसौ मे सपत्न इति ब्रूयाद् द्विपत्नं
भ्रातृव्यं जनयेत् ॥ १५ ॥

नेन्द्रधनुरिति परस्मै प्रब्रूयात् ॥ १६ ॥

न पततः संचक्षीतः ॥ १७ ॥

उद्यन्तमस्तं यन्तं चादित्यं दर्शने वर्जयेत् ॥ १८ ॥

दिवादित्यः सत्त्वानि गोपायति नक्तं चन्द्रमास्तस्मादमावास्या-
यां निशायां स्वाधीय आत्मनो गुप्तिमिच्छेत्प्रायत्यब्राह्मचर्य-
काले चर्या च ॥ १९ ॥

सह ह्येताँ रात्रिँ सूर्याचन्द्रमसौ वसतः ॥ २० ॥

न कुसृत्या ग्रामं प्रविशेत् । यदि प्रविशेन्नमो रुद्राय वास्तोष्पतय
इत्येतामृचं जपेदन्यां वा रौद्रीम् ॥ २१ ॥

नाब्राह्मणयोच्छिष्टं प्रयच्छेत् । यदि प्रयच्छेदन्तान्स्कुप्त्वा तस्मि-
न्नवधाय प्रयच्छेत् ॥ २२ ॥

क्रोधादीर्क्षं भूतदाहीयान्दोषान्वर्जयेत् ॥ २३ ॥ ३१ ॥

१. ११. ३२.

प्रचचनयुक्तो वर्षाशरदं मैथुनं वर्जयेत् ॥ १ ॥

मिथुनीभूय च न तथा सह सर्वा रात्रिँ शयीत ॥ २ ॥

शयानश्चाध्यापनं वर्जयेत् ॥ ३ ॥

I. 11, 81, 14 श्रेष्ठाव° M. U., N. U., G.
U° Com; श्रेष्ठाव° G. U° text; Md.,
P. U., N. U., M. U. add यपती-
यादनायुष्यो भवति.

I. 11, 81, 16. Md., N. U. add मणि-
धनुरित्येव ब्रूयात्, a piece of the
Com.

I. 11, 81, 17. पतितः Md; पततः पततः
P. U.; पततं G. U°.

I. 11, 81, 18. परिबर्जयेत् P. U.

I. 11, 81, 19. स्वाधीयः Md, स्वाधीय G.

U° text; "ब्रह्मचर्याभ्यां P. note above
the fin°.

I. 11, 81, 21. G. U° begins a new
Sūtra with यदि.

I. 11, 81, 22. रुद्राय. P. U, P. pr. m,
Mr. U. I Com; रुद्राय N. U.

I. 11, 82, 1. वर्षा शरदं N. U; वर्षांशु
शरदि, M U, Mr. U. pr. m, taken
from the Com.

I. 11, 82, 2. सर्वा G. U° text.

- न न तस्याँ शय्यायामध्यापयेद्यस्याँ शयीत ॥ ४ ॥
 अनाविःस्त्रगनुलेपणः स्यात् ॥ ५ ॥
 सदा निशायां दारं प्रत्यलंकुर्वीत ॥ ६ ॥
 सशिरा वमज्जनमप्सु वर्जयेत् ॥ ७ ॥
 अस्तमिते च स्नानम् ॥ ८ ॥
 पालाशमासनं पादुके दन्तप्रक्षालनमिति च वर्जयेत् ॥ ९ ॥
 स्तुतिं च गुरोः समक्षं यथा सुस्नातमिति ॥ १० ॥
 आ निशाया जागरणम् ॥ ११ ॥
 अनध्यायो निशायामन्यत्र घर्मोपवेशाच्छिष्येभ्यः ॥ १२ ॥
 मनसा वा स्वयम् ॥ १३ ॥
 ऊर्ध्वमर्धरात्रादध्यापनम् ॥ १४ ॥
 नापररात्रमुत्थायानध्याय इति संविशेत् ॥ १५ ॥
 काममपशयीत ॥ १६ ॥
 मनसा वाधीयीत ॥ १७ ॥
 क्षुद्रान्क्षुद्राचरितौश्च देशान्न सेवेत ॥ १८ ॥
 सभाः समाजाँश्च ॥ १९ ॥
 समाजं चेद्गच्छेत्प्रदक्षिणीकृत्यापेयात् ॥ २० ॥
 नगरप्रवेशनानि च वर्जयेत् ॥ २१ ॥

I. 11, 32, 5. 'अनुलेपनः or 'न all Mes except G. U¹, which has 'अनुलेपण in the text and Com, see also the note in the Com.

L 11, 32, 7. 'शिरावम' G. U¹ text.

I. 11, 32, 10. 'सुस्नात इति Devanāgarī Mes.; सुस्नातमिति G¹

I. 11, 32, 14 'अध्यापनं P. pr. m. and the Dev. Mes of the Com.

I. 11, 32, 15. 'सवेशयेत् Md.

I 11, 32, 16 'कापमुपशयीत Md, G. U¹ Mr. U pr. m; अपशयीत N. U, P. sec. m; अपशाययीत N, P pr. m., अपशाययीत M. U., अपशायः शयीत P. U. pr. m, अपशायः शाययीत P. U. sec m; अपशाययीत G¹; but G. U¹ correctly, in accordance with the Com. अपशाययीत, and Mr U. I. sec m. अप शयीत.

I. 11, 32, 21 च om. Md, N. U.

प्रश्नं च न चित्रयात् ॥ २२ ॥

अथाप्युदाहरन्ति ॥ २३ ॥

मूलं तूलं बृहति दुर्विवक्तुः प्रजां पशूनायतनं दिनस्ति ।

धर्मप्रहाद न कुमालनाय रुदन्ह मृत्युर्न्युवाच प्रश्नमिति ॥ २४ ॥

गार्दभं यानमारोहणे विपमारोहणावरोहणानि च वर्जयेत् ॥ २५ ॥

वाहुभ्यां च नदीतरम् ॥ २६ ॥

नावां च सौशयिकीम् ॥ २७ ॥

तृणच्छेदनलोष्टविमर्दनाष्ठेवनानि चाकारणात् ॥ २८ ॥

यच्चान्यत्परिचक्षते यच्चान्यत्परिचक्षते ॥ २९ ॥ ॥ ३२ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे प्रथमे प्रश्ने एकादशः पटलः समाप्तः ॥

॥ इति प्रथमः प्रश्नः समाप्तः ॥

I 11, 32, 24 बृहति G U¹, बृहती G U¹, बृहदि G¹, but see the Com., धर्मप्रहादन P U, धर्मप्रहादन all the other Mss., except Md and Mr U 11, G U¹ Com धर्मप्रहाद, but see the Com.

I 11 32, 25 "वरोहणानिति च P, विपमारोहावरोह" P U, विपमारोहणानि G U¹ text, विपममारोह" G. U¹ text, गार्दभ G U¹ 2

f 11, 32 26 नदीतरम् P, U, M U, Mr U I, II P, N, G U¹ 2, but see the com

I 11, 32 27 नाव Devanāgarī Mss of the Com. and G U¹, P, Md, G¹ Haradatta prefers this reading but नाव is a Vedic and Prākṛt form instead of नौ —

After this Sutra Md inserts अथुद्धार

यस्यैव द्विमिरूपयतेधापर वास सुवर्णं च दत्त्वा पञ्चगव्येन स्नात्वा च पीत्वा च कृच्छ्रेण शुष्यत इति N U मरुद्वारे तु तस्यैव द्विमिरूपयत वर वास सुवर्णं दत्त्वा कृच्छ्रेण शुष्यत इति and G¹ अरुद्वान्तरे तु तस्यैव द्विमिरूपयत तथा वर वास सुवर्णं च दत्त्वा पञ्चगव्येन स्नात्वा च पीत्वा च कृच्छ्रेण शुष्यतीति

I 11, 32, 28 "दीवनानि Devanāgarī M's

f 11, 32, 29 After this Sutra G¹ and P give the Pratikas of the Fhandas, beginning with the last and going backwards, as is usual in the Mss. of the Southern schools N gives the Pratikas of the Patalas, beginning with the first and adds एकादश ॥ ११ ॥

२. १. १.

पाणिग्रहणादधि गृहमेधिनोर्व्रतम् ॥ १ ॥
 कालयोर्भोजनम् ॥ २ ॥
 अतृप्तिश्चान्नस्य ॥ ३ ॥
 पर्वसु चोभयोरुपवासः ॥ ४ ॥
 औपवस्तमेव कालान्तरे भोजनम् ॥ ५ ॥
 तृप्तिश्चान्नस्य ॥ ६ ॥
 यच्चैनयोः प्रियं स्यात्तदेतस्मिन्नहनि भुञ्जीयाताम् ॥ ७ ॥
 अधश्च शयीयाताम् ॥ ८ ॥
 मैथुनवर्जनं च ॥ ९ ॥
 श्वोभूते स्थालीपाकः ॥ १० ॥
 तस्योपचारः पार्वणेन व्याख्यातः ॥ ११ ॥
 नित्यं लोक उपदिशन्ति ॥ १२ ॥
 यत्र क चाग्निमुपसमाधास्यन्स्यात्तत्र प्राचीरुदीचीश्च तिस्रस्तिष्ठो
 लेखा लिङ्गित्वाद्भिरबोक्ष्याग्निमुपसमिन्ध्यात् ॥ १३ ॥
 उत्तिष्ठ्यैतदुदकमुत्तरेण पूर्वेण वान्यदुपदध्यात् ॥ १४ ॥
 नित्यमुदधानान्यद्भिररिक्तानि स्युर्गृहमेधिनोर्व्रतम् ॥ १५ ॥
 अहन्यसंवेशनम् ॥ १६ ॥
 ऋतौ च संनिपातो दारेणानुव्रतम् ॥ १७ ॥
 अन्तरालेपि दार एव ॥ १८ ॥
 ब्राह्मणवचनाच्च संवेशनम् ॥ १९ ॥
 स्त्रीवाससैव संनिपातः स्यात् ॥ २० ॥

II 1, 1, 1. गृहमेधिनोर्व्रत G¹ U¹,¹²
 but see the Com; Md om Sūtras
 1-8 down to याताम्
 II. 1, 1, 5. औपवस्तम् G U¹,³, औपवस्तम्
 M. U.
 II. 1, 1, 8. दार्याता G¹, दार्याताम् G¹
 G. U¹, दार्यातां G U¹,³.
 II. 1, 1, 13 ततः प्राचीः Md
 II 1, 1, 14 दत्तुर्पेतं G¹, P U, M

U. om the Com, on this Sūtra.
 II 1, 1, 17. ऋतौ च संनिपाते चतुर्थीप्रभृत्या-
 पोक्ष्यामुत्तरामुत्तरां पुरमाग्नेमीतका-
 न्प्रत्रानिधेयसमृत्तगमनमित्युपदिशन्ति
 दारेणानु व्रतम् Md, mixing G¹hya
 Sūtra IX, 1, which is quoted in
 the Com., with the text.
 II. 1, I, 18. अन्तराले Grantha Mes.
 II. 1, 1, 20 सह सन्निपातस्यात् G. U¹.

यावत्संनिपातं चैव सहशय्या ॥ २१ ॥

ततो नाना ॥ २२ ॥

उदकोपस्पर्शनम् ॥ २३ ॥ १ ॥

२. १. २.

अपि वा लेपान्प्रक्षाल्याचम्य प्रोक्षणमद्धानाम् ॥ १ ॥

सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठाने परमपरिमितं सुखम् ॥ २ ॥

ततः परिवृत्तौ कर्मफलशेषेण जातिं रूपं वर्णं बलं मेधां प्रज्ञां
द्रव्याणि धर्मानुष्ठानमिति प्रतिप्रद्यते । तच्चक्रबहुभयोल्लोकयोः
सुख एव वर्तते ॥ ३ ॥

यधौपधिवनस्पतीनां बीजस्य क्षेत्रकर्मविशेषे फलपरिवृद्धिरेवम्
॥ ४ ॥

एतेन दोषफलपरिवृद्धिरुक्ता ॥ ५ ॥

स्तेनोभिश्चस्तो ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यो वा परस्मिँल्लोके परिमिते
निरये वृत्ते जायते चाण्डालो ब्राह्मणः पातकस्तो राजन्यो
वैणो वैश्यः ॥ ६ ॥

एतेनान्ये दोषफलैः कर्मभिः परिध्वंस्ता दोषफलास्तु योनिषु
जायन्ते वर्णपरिध्वंसायाम् ॥ ७ ॥

यथा चाण्डालोपस्पर्शने संभाषायां दर्शने च दोषस्तत्र प्राय-
श्चित्तम् ॥ ८ ॥

II 1, 2, 2 *परिमितसुखं P, G. U¹²,
परमम^१ P U.

II 1, 2, 4 G U¹ joins Sūtras 4 5,
*पितृष Md

II 1, 2, 5 एतेनैव, एतद् G¹.

II 1, 2, 6 निरये P, P. U., N U., Mr.
U.; निरये M. U., राजन्यो om G¹
वैणो om md.

II. 1, 2, 7 अन्यो Md, कर्मपदः कर्मभिः
G¹, परिध्वस्तो Md., परिध्वस्ता P, U.
text G¹, परिध्वमा G U.², परिध्वंता
—यजं om N; *चाण्डालोपि G¹

II 1, 2, 8. G U¹ connects यथा with
the preceding Sūtra, G. U² omit
it altogether, चाण्डालो G¹, G, U².

१ १ २. १. १ २ ३ १-१२.

अवगाहनमुपस्पर्शने संभाषायां ब्राह्मणसंभाषा दर्शने
ज्योतिषां दर्शनम् ॥ ९ ॥ २ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे द्वितीये प्रश्ने प्रथमः पटलः समाप्तः ॥

३

२. २. ३.

आर्याः प्रयता वैश्वदेवेन्नसंस्कर्तारः स्युः ॥ १ ॥
भाषां कासं क्षवयुमित्यभिमुखोन्नं वर्जयेत् ॥ २ ॥
केशानङ्गं वासश्चालभ्याप उपस्पृशेत् ॥ ३ ॥
आर्याधिष्ठिता वा शूद्राः संस्कर्तारः स्युः ॥ ४ ॥
तेषां स एवाचमनकल्पः ॥ ५ ॥
अधिकमहरहः केशश्मश्रुलोमनखवापनम् ॥ ६ ॥
उदकोपस्पर्शनं च सह वाससा ॥ ७ ॥
अपि बाष्टमीष्वेव पर्वसु वा वपेरन् ॥ ८ ॥
परोक्षमङ्गं संस्कृतमग्नावधिश्चित्याद्भिः प्रोक्षेत् । तदेवपवित्रमित्या-
चक्षते ॥ ९ ॥
सिद्धेन्ने तिष्ठन्भूतमिति स्वामिने प्रब्रूयात् ॥ १० ॥
तत्सुभूतं विराडङ्गं तन्मा क्षायीति प्रतिवचनः ॥ ११ ॥
गृहमेधिनोर्यदशनीयस्य होमा बलयश्च स्वर्गपुष्टिसंयुक्ताः ॥ १२ ॥

II 2 3 1 वैश्वदेवाः G¹, G¹ om all
from १५ to शूद्रा Sutra 4
II 2, 3 2 क्षवयुमिं G U¹
II 2, 3 6 हाम om P U
II 2, 3 7 वाससां G¹, G U².
II 2 3 9 संस्कृतमङ्ग Md, संस्कृतम्
om G U², 'धमसकृ' G²
II 2 3, 10, तिष्ठे तिष्ठन् मृषाद् G U²

text Md has lost fol. 18, which
contained this and the following
Sūtras down to II 2 5 6
II 2 3 11 प्रतिवचन P U, M U,
M U, Mr U II, G U², but see
the Com.
II, 2, 3, 12 गृहमेधिनो P N, G¹, G²,
N U, G U¹², but see above
II 1, 1, 1 and II, 1, 1, 14.

तेषां मन्त्राणामुपयोगे द्वादशाहमधःशय्या ब्रह्मचर्यं क्षारलवण-
वर्जनं च ॥ १३ ॥

उत्तमस्यैकरात्रमुपवासः ॥ १४ ॥

वलीनां तस्य तस्य देशे संस्कारो हस्तेन परिमृज्याबोक्ष्य न्युप्य
पश्चात्परिपेचनम् ॥ १५ ॥

औपासने पचने वा पङ्क्तिराद्यैः प्रतिमन्त्रं हस्तेन जुहुयात् ॥ १६ ॥

उभयतः परिपेचनं यथा पुरस्तात् ॥ १७ ॥

एवं वलीनां देशे देशे समवेतानां सकृत्सकृदन्ते परिपेचनम् ॥ १८ ॥

सति सूपसंस्पृष्टेन कार्याः ॥ १९ ॥

अपरेणाग्निं सप्तमाष्टमाभ्यामुदगपवर्गम् ॥ २० ॥

उदधानसंनिधौ नवमेन ॥ २१ ॥

मध्येगारस्य दशमैकादशाभ्यां प्रागपवर्गम् ॥ २२ ॥

उत्तरपूर्वदेशेगारस्योत्तरैश्चतुर्भिः ॥ २३ ॥ ३ ॥

२. २. ४.

शय्यादेशे कामलिङ्गेन ॥ १ ॥

देहत्पामन्तरिक्षलिङ्गेन ॥ २ ॥

उत्तरेणापिधान्याम् ॥ ३ ॥

उत्तरैर्ब्रह्मसदने ॥ ४ ॥

दक्षिणतः पितृलिङ्गेन प्राचीनावीत्यवाचीनपाणिः कुर्यात् ॥ ५ ॥

रौद्र उत्तरो यथा देवनाभ्यः ॥ ६ ॥

तयोर्नाना परिपेचनं धर्मभेदात् ॥ ७ ॥

II. 2, 4, 2 देहत्पामं G. U¹, देहत्पामं
G¹, G¹, G. U¹, P. U.; M. U., Mr.
U. II join Sūtras 1 and 2.

II. 2, 4, 5. G. U¹ begin a new Sūtra
with पितृ.—
II. 2, 4, 6. रौद्रमु G. U¹; रौद्रमुपातो G¹

नक्तमेवोत्तमेन वैहायसम् ॥ ८ ॥

य एतानव्यग्रो यथोपदेशं कुरुते नित्यः स्वर्गः पुष्टिश्च ॥ ९ ॥

अग्रं च देयम् ॥ १० ॥

अतिथीनेवाग्रे भोजयेत् ॥ ११ ॥

वालान्वृद्धान् रोगसंयन्धान् स्त्रीश्चान्तर्वत्नीः ॥ १२ ॥

काले स्वामिनावन्नार्थिनं न प्रत्याचक्षीयानाम् ॥ १३ ॥

अभावे भूमिरुदकं तृणानि कल्याणी वागिति ।

एतानि वै सतोगारे न क्षीयन्ते कदाचनेति ॥ १४ ॥

एवमुत्तावनन्तलोकौ भवतः ॥ १५ ॥

ब्राह्मणायानधीयानायासनमुदकमन्नमिति देयम् । न प्रत्युत्तिष्ठेत्
॥ १६ ॥

अभिवादनायैवोत्तिष्ठेदभिवाद्यश्चेत् ॥ १७ ॥

राजन्यवैश्यौ च ॥ १८ ॥

शूद्रमभ्यागतं कर्मणि नियुज्यात् । अथास्मै दद्यात् ॥ १९ ॥

दासा वा राजकुलादाहृत्यातिथिवच्छूद्रं पूजयेयुः ॥ २० ॥

नित्यमुत्तरं वासः कार्यम् ॥ २१ ॥

अपि वा सूत्रमेवोपवीतार्थं ॥ २२ ॥

यत्र भुज्यते तत्समूह्य निर्हृत्यावोह्य तं देशममन्त्रेभ्यो लेपान्सं-
कृष्याद्भि ससृज्योत्तरतः शुची देशे रुद्राय निनयेत् । एवं वास्तु
शिवं भवति ॥ २३ ॥

II 2 4 12 रागसबद्धात् P P U N U

II 2 4 14 The metre requires the
Vedic neuter plural नृणां

II 2 4 17 एव om M U text, P U

text G U³ om the whole first clause

II 2 4 23 लेपान्सं N लेपांस P, ह्या
म³ N U G U²

२, २, ५, २४-२७ | ५, १-९

ब्राह्मण आचार्यः सूर्यते तु ॥ २४ ॥

आपदि ब्राह्मणेन राजन्ये वैश्ये वाध्ययनम् ॥ २५ ॥

अनुगमनं च पश्चात् ॥ २६ ॥

तत ऊर्ध्वं ब्राह्मण एवाग्रे गतौ स्यात् ॥ २७ ॥ ४ ॥

२. २. ५.

सर्वविद्यानामप्युपनिषदासुपाकृत्यानध्ययनं तदहः ॥ १ ॥

अधीत्य चाविप्रक्रमणं सद्यः ॥ २ ॥

यदि त्वरेत गुरोः समीक्षार्यो स्वाध्यायमधीत्य कामं गच्छेत् ।

एवमुभयोः शिवं भवति ॥ ३ ॥

समाधृतं चेदाचार्योभ्यागच्छेत्तामभिसुखंभ्यागम्य तस्योपसंगृह्य

न यीमत्समान उदकमुपस्पृशेत्पुरस्कृत्योपस्थाप्य यथोपदेशं

पूजयेत् ॥ ४ ॥

आसने शयने भक्ष्ये भोज्ये वाससि वा संनिहिते निहीनतरवृत्तिः

स्यात् ॥ ५ ॥

तिष्ठन्सद्येन पाणिनालुगृह्याचार्यमाचमयेत् ॥ ६ ॥

अन्यं वा समुदेतम् ॥ ७ ॥

स्थानासनवद्क्रमणस्मितेऽप्यनुचिकीर्षन् ॥ ८ ॥

संनिहिते मूत्रपुरीषवातकर्मोच्चैर्भाषाद्यासष्टेवनदन्तस्कवन-

निःशृङ्खणक्षुक्षेपणतालननिष्ठयानीति ॥ ९ ॥

II 2, 5 2 वावि* P. U., N U, Mr
U II. According to Haradatta
the usual reading was अविप्रक्रमणम्
which the Mss. do not give

II 2, 5, 4 पुरस्कृत्यो* G. U¹.

II 2, 5, 5 भोज्य om P U M U,
वायमी G¹?

II 2 5, 6 आचमयेन् N, U, Md

II 2, 5, 8 विपद्ये* P, s, m, N, G U¹.

II 2, 5, 2 मूत्रपुरीषयो Md, 'हीवन'
Devanāgarī Mss and Md, विमृश्य,
P, P U, M. U, Md. and Grantha
Mss, मुद्रय G U¹, मुविश्रेय Md,
सुश्रेय P, P, U s, m, G¹, G,
U¹, but see the Com. तदन Md,
N, तदन G U¹, निष्ठयानीति G,
U¹, G¹ निष्ठयानीति G¹

दारे प्रजायां चोपस्पर्शनभाषा विस्रम्भपूर्वाः परिवर्जयेत् ॥ १० ॥

वाक्येन वाक्यस्य प्रतीघातमाचार्यस्य वर्जयेत् ॥ ११ ॥

श्रेयसां च ॥ १२ ॥

सर्वभूतपरीवादाक्रोशांश्च ॥ १३ ॥

विद्यया च विद्यानाम् ॥ १४ ॥

यया विद्यया न विरोचेत पुनराचार्यमुपेत्य नियमेन साधयेत् ॥ १५ ॥

उपाकरणाद्दोत्सर्जनादध्यापयितुर्नियमः । लोमसँहारणं माँसं
आह्वं मैथुनमिति च वर्जयेत् ॥ १६ ॥

कल्वे वा जायाम् ॥ १७ ॥

यथागमं शिष्येभ्यो विद्यासंप्रदाने नियमेषु च युक्तः स्यात् । एवं
वर्तमानः पूर्वापरान्संबन्धानात्मानं च क्षेमे युनक्ति ॥ १८ ॥

मनसा वाचा प्राणेन चक्षुषा श्रोत्रेण त्वक्किशोदरारम्भणाना-
स्त्राद्यान्परिवृत्तानोमृतत्वाय कल्पते ॥ १९ ॥ ५ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे द्वितीये प्रश्ने द्वितीयः पटलः समाप्तः ॥

२. ३. ६.

जात्याचारसँशये धर्मार्थमागतमग्निमुपसमाधाय जातिमाचारं च
पृच्छेत् ॥ १ ॥

II. 2. 5, 11. प्रतिघातम् P, N, N. U. M
U., Mr. U., G. U¹⁰ G¹² are
doubtful, P. U., M. M. U. join Sūtras
11-12.

II. 2, 5, 18 परीवादा P, N, N. U., M.
U., Mr. U., G. U¹⁰, G¹.

II. 2, 5, 16. 'सँहारणं N., M. U., Mr. U.
सँहारणं P. U. text and Com, 'हारणं
G. U.¹, text, 'हारणं G. U¹⁰ Com.;
'हारिणं G¹.

II. 2, 5, 17. उपेयाय add The Dev. Mss.

आय. ९

except N., but see S'ranta Sutra
VIII. 4. 6 where the verb is
likewise omitted. It is added only
in the first passage, S'r. Sā III.
17, 18.

II. 2, 5, 18 यथागमन Md, एवं युक्तो व*
G. U¹⁰, एवं वृत्तो व* G. U¹, पूर्वापरान्त*
P. N., N. U.

II. 2, 5, 19. प्राणेन Devanāgarī Mss
except P. soc. m. and N. U;
आध्यायान्, P. pr. m., Md., P. U.
M. U., Mr. U.

साधुतां चेत्प्रतिजानीतेमिरुपद्रष्टा वायुरुपश्रोतादित्योनुरूपाता
साधुतां प्रतिजानीते साध्वस्मा अस्तु वितथ एष एनस इत्युक्त्वा
शास्तुं प्रतिपद्येत ॥ २ ॥

अग्निरिव ज्वलन्प्रतिधिरभ्यागच्छति ॥ ३ ॥

धर्मेण वेदानामेकैकां शाखामधीत्य ओत्रियो भवति ॥ ४ ॥

स्वधर्मयुक्तं कुटुम्बिनमभ्यागच्छति धर्मपुरस्कारो नान्यप्रयोजनः
सोतिरिभिवति ॥ ५ ॥

तस्य पूजायां शान्तिः स्वर्गश्च ॥ ६ ॥

तमभिमुखोभ्यागम्य यथावयः समेत्य तस्यासनमाहारयेत् ॥ ७ ॥
शक्तिविषये नायद्रुपादमासनं भवतीत्येके ॥ ८ ॥

तस्य पादौ प्रक्षालयेत् । शुद्रमिधुनावित्येके ॥ ९ ॥

अन्यतरोभिषेचने स्यात् ॥ १० ॥

तस्योदकमाहारयेन्मृन्मयेनेत्येके ॥ ११ ॥

नोदकमाचारयेदसमावृत्तः ॥ १२ ॥

अभ्ययनसांवृत्तिश्चात्राधिका ॥ १३ ॥

सान्त्वयित्वा तर्पयेद्रसैर्भक्ष्यैरङ्गिरवराच्येनेति ॥ १४ ॥

आवसथं दद्यादुपरिशय्यामुपस्तरणमुपधानं सावस्तरणमभ्यञ्जनं
चेति ॥ १५ ॥

II. 3, 6, 2 साधुतां प्रतिजानीते Md, N

U, G U², विद्वत् Md, N U, G

U², विद्वत् G¹

II. 3, 6, 5 'सधु' P U, M U, Mr

U, स्वधर्मे युक्त G¹

II. 3, 6, 6. दुर्हि चान्ति G¹

II. 3, 6 7 आहरणं P pr m. तदभि

G U² P U, M. U.

II. 3, 6, 11 आहरणं P pr. m., आहरणं

P U,

II. 3 6, 12 आहरणं P pr m, P U,

M U, समावृत्ते N, समावृत्ते N U,

II. 3, 6 12. अय्यनासांविधिः N U, G

U², अय्यनासांविधिः (वृत्ति ३०८. m.)

अय्यनासांविधिः Md, अय्यनासांविधिः P. ३०८.

m, G¹ G U²

II. 3 6, 15 उररीषायाया Md, उपरी

षायाया N, अभ्यञ्जने च P

अन्नसंस्कर्तारमाह्वय ब्रीहीन्यवान्वा तदर्थान्निर्वपेत् ॥ १६ ॥

उद्धृतान्यन्नान्यवेक्षेतेदं भूयाः इदाः मिति ॥ १७ ॥

भूय उद्धरेत्येव ब्रूयात् ॥ १८ ॥

द्विषन्निष्पतो वा नान्नमश्नीयाद्दोषेण वा मीमांसमानस्य
मीमांसितस्य वा ॥ १९ ॥

पाप्मानं हि स तस्य भक्षयतीति विज्ञायते ॥ २० ॥ ६ ॥

२. ३. ७.

स एष प्राजापत्यः कुटुम्बिनो यज्ञो नित्यप्रततः ॥ १ ॥

योतिथीनामग्निः स आहवनीयो यः कुटुम्बे स गार्हपत्यो
यस्मिन्पच्यते सोन्वाहार्यपचनः ॥ २ ॥

ऊर्जं पुष्टिं प्रजां पशूनिष्टापूर्तमिति गृहाणामश्नाति यः पूर्वोतिथे-
रश्नाति ॥ ३ ॥

पयउपसेचनमन्नमग्निष्टोमसंमितं सर्पिषोक्थ्यसंमितं मधुनाति-
रात्रसंमितं मांसेन द्वादशाहसंमितमुदकेन प्रजावृद्धिरायुपश्च ॥ ४ ॥

प्रिया अप्रियाश्चातिथयः स्वर्गं लोकं गमयन्तीति विज्ञायते ॥ ५ ॥

स यत्प्रातर्मध्यंदिने सायमिति वदाति सवनान्येव तानि भवन्ति
॥ ६ ॥

यदनुतिष्ठत्युदयस्यत्येव तत् ॥ ७ ॥

II ३, ६, १७ अवेक्षते P. U., G U^१ २,
मूया इदमिति Md., G^१, G U^१ ११
इदमिति G^१

II ३, ६, १९ P U., M U., Mr U
join Sutras १९-२०

II ३, ७, १ कुटुम्बिनो G^१, G U^१ २ text
and Com.

II ३, ७, २. कुटुम्बे G^१ G U^१ २ text

and Com., G U^१ text

II ३ ७, ५. प्रियाप्रियाश्च G^१, G U^१
प्रियाः प्रि° G^१, प्रिया अभिप्रिया° P U.,
text and Com., प्रिया अपिप्रिया° G U^१

II ३, ७, ७ अनुतिष्ठति P pr m N,
U, M U, this is the reading ex-
plained by Haradatta, but declar-
ed to be the less common one,
अनुतिष्ठति P U

यत्सान्त्वयति सा दक्षिणा प्रशंसा ॥ ८ ॥

यत्सँसाधयति ते विष्णुकृमाः ॥ ९ ॥

यदुपायर्तते सोवभृथः ॥ १० ॥

इति हि ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

राजानं चेदतिथिरभ्यागच्छेच्छ्रेयसीमसौ पूजामात्मनः कारयेत्
॥ १२ ॥

आहितार्गिं चेदतिथिरभ्यागच्छेत्स्वयमेनमभ्युदेत्य ब्रूयात् । ब्रात्य
फावात्सीरिति । ब्रात्य उदकमिति । ब्रात्य तर्पयँस्त्विति ॥ १३ ॥

पुराग्निहोत्रस्य होमादुपांशु जपेत् । ब्रात्य यथा ते मनस्तथा-
स्त्विति । ब्रात्य यथा ते वशस्तथास्त्विति । ब्रात्य यथा ते प्रियं
तथास्त्विति । ब्रात्य यथा ते निकामस्तथास्त्विति ॥ १४ ॥

यस्योदृतेष्वहुतेष्वग्निष्वतिथिरभ्यागच्छेत्स्वयमेनमभ्युदेत्य ब्रूयात्
ब्रात्य अतिसृज होष्यामि । इत्यतिसृष्टेन होतव्यम् । अनतिसृष्ट-
श्चेज्जुहुयाद्दोषं ब्राह्मणमाह ॥ १५ ॥

एकरात्रं चेदतिथीन्वासयेत्पार्थिवँह्योलोकानभिजयति द्वितीययान्त-
रिध्याँस्तृतीयया दिव्याँश्चतुर्थ्या परावतो लोकानपरिमिताभि-
रपरिमितँह्योलोकानभिजयतीति विज्ञायते ॥ १६ ॥

II 3, 7, 8 Thus Haradatta It is possible to read दक्षिणाप्रशंसा But the combination is not good, as a mention of the important *Dakṣiṇa*, not of the less important *Dakṣiṇa-prasame*, is to be expected

II, 3, 7, 10 यद्वायं G U³ text and Com

II 3, 7, 11 इति मा' all except G¹ G²

II, 3, 7, 13 तर्पयस्त्विति P; तर्पयस्त्विति G U³ text pr m. The reading तर्पयस्त्विति, which is found Ath V. \V, II, 2, the passage referred to by Āpastamba, is no doubt the original and correct one But the corruption is ancient and probably goes back to Āpastamba's times, and the Haranyake'as have it likewise.

असमुवेतश्चेदतिथिर्बुवाण आगच्छेदासनमुदकमञ्जं श्रोत्रियाय
ददामीत्येव दद्यात् । एवमस्य समृद्धं भवति ॥ १७ ॥ ७॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे द्वितीय प्रश्ने तृतीयः पटलः समाप्तः ॥

२. ४, ८.

येन कृतावसथः स्यादतिथिर्न तं प्रत्युत्तिष्ठेत्प्रत्यवरोहेद्वा पुरस्ता-
द्देवभिवादितः ॥ १ ॥

शेषभोज्यतिथीर्नां स्यात् ॥ २ ॥

न रसान्गृहे भुञ्जीतानवशेषमतिथिभ्यः ॥ ३ ॥

नात्मार्थमभिरूपमन्नं पाचयेत् ॥ ४ ॥

गोमधुपर्काहो वेदाध्यायः ॥ ५ ॥

आचार्य ऋत्विक् स्नातको राजा वा धर्मयुक्तः ॥ ६ ॥

आचार्यार्यत्विजे श्वशुराय राज्ञ इति परिसंवत्सरादुपतिष्ठद्भ्यो
गौर्मधुपर्कश्च ॥ ७ ॥

दधि मधुसंसृष्टं मधुपर्कः पयो वा मधुसंसृष्टम् ॥ ८ ॥

अभाव उदकम् ॥ ९ ॥

पण्डितो वेदः ॥ १० ॥

छन्दः कल्पो व्याकरणं ज्योतिषं निरुक्तं शिक्षा छन्दोविचित्रिरिति
॥ ११ ॥

शब्दार्थारम्भणानां तु कर्मणो समान्नायसमाप्तौ वेदशब्दः । तत्र
संख्या विप्रतिषिद्धा ॥ १२ ॥

II. 3,7,17, असमुदित Md; अतिथिर्बुवाण
Md, N U, M U, G¹, G U¹²

II. 4, 8, 2 शेषभोज्य P, P. U, Mr U,

II. 4, 8, 11 ज्योतिष P. U, N, शिक्षा

P, P U, M. U, Mr U, but see
the Com.

II 4 8, 12 समाप्तौ G¹, G U¹².

अङ्गानां तु प्रधानैरव्यपदेश इति न्यायवित्समयः ॥ १३ ॥

अतिथिं निराकृत्य यत्रगते भोजने स्मरेत्ततो विरम्योपोष्य ॥ १४ ॥

॥ ८ ॥

२. ४. ९.

श्वोभूते यथामनसं तर्पयित्वा संसाधयेत् ॥ १ ॥

यानवन्तमा यानात् ॥ २ ॥

यावन्नानुजानीयादितरः ॥ ३ ॥

अप्रतीभार्यां सीम्नो निवर्तेत ॥ ४ ॥

सर्वान्वैश्वदेवे भागिनः कुर्वीता श्वाचाण्डालेभ्यः ॥ ५ ॥

नानर्हद्भ्यो दद्यादित्येके ॥ ६ ॥

उपेतः स्त्रीणामनुपेतस्य चोच्छिष्टं वर्जयेत् ॥ ६ ॥

सर्वाण्युदकपूर्वाणि दानानि ॥ ८ ॥

यथाश्रुति विहारे ॥ ९ ॥

ये नित्या भाक्तिकास्तेषामनुपरोधेन संविभागो विहितः ॥ १० ॥

काममात्मानं भार्या पुत्रं वोपरुन्ध्यान्न त्वेव दासकर्मकरम् ॥ ११ ॥

तथा चात्मनोऽनुपरोधं कुर्याद्यथा कर्मस्वसमर्थः स्यात् ॥ १२ ॥

अथान्युदाहरन्ति ।

अष्टौ ग्रासा मुनेर्मक्षः षोडशारण्यवासिनः ।

द्वात्रिंशतं गृहस्थस्यापरिमितं ब्रह्मचारिणः ॥

II 4 9 2 P U om this Sutra and its Com

II 4 9, 4 अप्रतिभार्या N, P U, Mr U, अप्रतिहारा N U but see the Com. विवर्णेन Md

II 4, 9 5 चण्डालेभ्यः N Md, O¹ G U² Com G U¹ om the text of Satras 5-6

II 4 9, 7 च वज्रवेद् N U

II 4 9, 10 नित्यमाक्षिका* P, P. U, M U, नित्या भक्षिका N, N U t-xt Mr U

II 4, 9, 11 वोपर* P U, P pr m

II 4 9 12 कर्मसु समर्थं Md, N, G¹ G U² t-xt, कर्मसमर्थं G U¹ t-xt

II 4 9, 13 मक्ष्या N, P, G¹, G U²

आहिताग्निरनङ्गश्च ब्रह्मचारी च ते त्रयः ।

अश्नन्त एव सिध्यन्ति नैपाँ सिद्धिरनश्नतामिति ॥ १३ ॥ ९ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे द्वितीय प्रश्ने चतुर्थः पटलः समाप्तः ॥

२. ५. १०.

भिक्षणे निमित्तमाचार्यो विवाहो यज्ञो मातापित्रोर्बुभूर्पार्हतश्च
नियमविलोपः ॥ १ ॥

तत्र गुणान्समीक्ष्य यथाशक्ति देयम् ॥ २ ॥

इन्द्रियप्रीत्यर्थस्य तु भिक्षणमनिमित्तम् । न तदाद्रियेत ॥ ३ ॥

स्वकर्म ब्राह्मणस्याध्ययनमध्यापनं यज्ञो याजनं दानं प्रतिग्रहणं
वायाद्यँ शिलोञ्छः ॥ ४ ॥

अन्यघापरिगृहीतम् ॥ ५ ॥

एतान्येव क्षत्रियस्याध्यापनयाजनप्रतिग्रहणानीति परिहाप्य
दण्डयुद्धाधिकानि ॥ ६ ॥

क्षत्रियवद्वैश्यस्य दण्डयुद्धवर्जं कृपिगोरक्ष्यवाणिज्याधिकम् ॥ ७ ॥

नाननूचानमृत्विजं वृणीते न पणमानम् ॥ ८ ॥

अयाज्योनधीयानः ॥ ९ ॥

युद्धे तद्योगा यथोपायमुपदिशन्ति तथा प्रतिपत्तव्यम् ॥ १० ॥ .

P. U., M. U, Md, द्वाविंशत्तु गृहस्था-
स्यामितं Md.—After these two
verses, Md, M. U, Mr U, N. U.
add a third, गृहस्थो ब्रह्मचारी वा
योनर्भैस्तपश्चरेत् । प्राणाग्निहोत्रलोपेनावकीर्णो
भवेत्तु स. ॥ It follows after the इति
which marks the end of the
quotation, and is not noticed in
the Com.

II. 5, 10 1. इत्या Md., N., P., G.².

P. U., G. U¹², but see the Com ;
यज्ञो om. N. U., विनाहो om. P. U.
नियमलोप N. U.

II. 5, 10, 4. प्रदानं P. U., M. U, शिलोञ्छन-
मन्यघापरिगृहीतम् G. U³; शिलोञ्छः
G¹², C. U¹.

II. 5, 10, 7. गोरक्षम् N., Md., G¹².
G. U¹², P. U. text 'but see the
Com

न्यस्तायुधप्रकीर्णकेशप्राङ्गलिपराडावृत्तानामार्या वधं परिचक्षते ॥ ११ ॥

शास्त्रैरधिगतानामिन्द्रियदौर्बल्याद्विप्रतिपन्नानां शास्ता निर्वेष-
मुपदिशेद्यथाकर्म यथोक्तम् ॥ १२ ॥

तस्य चेच्छास्त्रमतिप्रवर्तेरत्राजानं गमयेत् ॥ १३ ॥

राजा पुरोहितं धर्मार्थकुशलम् ॥ १४ ॥

स ब्राह्मणास्त्रियुज्ज्यात् ॥ १५ ॥

यलविशेषेण वधदास्यवर्जं नियमैरुपशोपयेत् ॥ १६ ॥ १० ॥

२ ५. ११.

इतरेषां वर्णानामा प्राणविप्रयोगात्समवेक्ष्य तेषां कर्माणि राजा
दण्डं प्रणयेत् ॥ १ ॥

न च संदेहे दण्डं कुर्यात् ॥ २ ॥

सुविचितं विचित्वा दैवप्रश्नेभ्यो राजा दण्डाय प्रतिपद्येत ॥ ३ ॥

एवंवृत्तो राजोमौ लोकावभिजयति ॥ ४ ॥

राज्ञः पन्था ब्राह्मणेनासमेत्य ॥ ५ ॥

समेत्य तु ब्राह्मणस्यैव पन्थाः ॥ ६ ॥

यानस्य भारामिनिहितस्यातुरस्य स्त्रिया इति सर्वैर्दातव्यः ॥ ७ ॥

वर्णज्यायसां चेतरेर्वर्णैः ॥ ८ ॥

II. 5, 10, 11 न्यस्तायुध. प्रकीर्णकेश
प्राङ्गलि: N. U, Mr. U, न्यस्तायुध-
प्रकीर्णकेश: O. U¹; न्यस्तायुध प्रकीर्णकेश:
G. U², न्यस्तायुधप्रकीर्णकेश G. U³,
see also the Com

II. 5, 10, 12 निर्वेषं P. pr. m N. P.
U, M. U, Mr. U, शास्त्रैरधिगतानां
G. U¹.

II. 5, 10, 18 अतिप्रवर्तेर N. U, P. U³

अतिप्रवृत्तेर N. U, G. U¹, इतिप्रवृत्तेर N.
G², G. U³, began a new Sūtra
with राजानं.

II 5, 10, 14. शास्त्रकुशलं P. U., M. U.
पुरोहितं om P. pr. m

II 5, 10, 16. अवशोपयेत् P. U., M. U.

II 5, 11, 3 विचिन्त्या Md., देवप्र² Grantha
Mas and Md., but see the Com.

II. 5, 11, 7. चातुरस्य G. U¹.

अशिष्टपतितमत्तोन्मत्ताऽनाश्रितः स्तयनार्थेन सर्वरेव दातव्यः ॥ १० ॥
धर्मचर्यया जघन्यो वर्णः पूर्वं पूर्वं वर्णमापद्यते जातिपरिवृत्तौ
॥ १० ॥

अधर्मचर्यया पूर्वो वर्णो जघन्यं जघन्यं वर्णमापद्यते जातिपरि-
वृत्तौ ॥ ११ ॥

धर्मप्रजासंपन्ने दारे नान्यां कुर्वीत ॥ १२ ॥

अन्यतराभावे कार्या प्रागग्न्याधेयात् ॥ १३ ॥

आधाने हि सती कर्मभिः संबध्यते येषामेतदङ्गम् ॥ १४ ॥

सगोत्राय दुहितरं न प्रयच्छेत् ॥ १५ ॥

मातुश्च योनिसंबन्धेभ्यः ॥ १६ ॥

ब्राह्मे विवाहे बन्धुशीलश्रुतारोग्याणि बुद्ध्वा प्रजासहत्वकर्मभ्यः

प्रतिपादयेच्छक्तिविषयेणालंकृत्य ॥ १७ ॥

आपे दुहितृमते मिथुनौ गावौ देयौ ॥ १७ ॥

दैवे यज्ञतन्त्र ऋत्विजे प्रतिपादयेत् ॥ १९ ॥

मिथः कामात्सांवर्तेते स गान्धर्वः ॥ २० ॥ ११ ॥

२. ५, १२.

शक्तिविषयेण द्रव्याणि दत्त्वा बहेरन्स आसुरः ॥ १ ॥

II 5, 11, 9 °मत्त° om G. U²

II 5, 11, 14 सति N, G¹. P. U., G
U² but see the Com., संपन्न
एषां G U².

II 5, 11, 17. बन्धुशीलश्रुतारोग्यमप्यप्रजा-
सौम्याणि G. U², प्रजा सहत्व° P. U., M.
U. Mr. U. This reading is explain-
ed by Haradatta as the better one
but in the Com, on the Gṛhya
Sutra he prefers that given in
the text, शक्तिविषये हेद्वा Md.

आप. १०

II 5, 11, 19 Md inserts after this
Sūtra सह धर्मं चरत इति प्राजापत्ये,
taken from Āśvalayana Gṛhya
Sutra I. 6 1. which is quoted in
the Com on Sūtra II, 5, 12. 2.

II 5, 11, 20, संवर्तेते P. U text,
Md., G U², सवर्तेते G. U¹, संवर्तेयते
G. U¹ text, see the Com

II 5, 12, 1. शक्तिविषये P. U., Md.,
G¹, G. U².

दुहितृमतः प्रोथयित्वा वहेरन्स राक्षसः ॥ २ ॥

तेषां त्रय आद्याः प्रशस्ताः पूर्वः पूर्वः श्रेयान् ॥ ३ ॥

यथा युक्तो विवाहस्तथा युक्ता प्रजा भवति ॥ ४ ॥

पाणिसमृद्धं ब्राह्मणस्य नाप्रोक्षितमभितिष्ठेत् ॥ ५ ॥

अग्निं ब्राह्मणं चान्तरेण नातिक्रामेत् ॥ ६ ॥

ब्राह्मणोश्च ॥ ७ ॥

अनुज्ञाप्य यातिक्रामेत् ॥ ८ ॥

अग्निमपश्च न युगपद्धारयीत ॥ ९ ॥

नामाग्नीनां च संनिवापं वर्जयेत् ॥ १० ॥

प्रतिमुग्धमग्निमाहियमाणं नाप्रतिष्ठितं भूमौ प्रदक्षिणीकुर्यात्

पृष्ठतश्चात्मनः पाणी न संश्लेषयेत् ॥ १२ ॥

॥ ११ ॥

स्वपन्नमिनिवृक्तो नाश्वान्वाग्यतो रात्रिमासीत । श्वोभूत उदक-

मुपस्पृश्य वाचं विसृजेत् ॥ १३ ॥

स्वपन्नभ्युदितो नाश्वान्वाग्यतो हस्तिष्ठेत् ॥ १४ ॥

आ तमितोः प्राणमायच्छेदित्येके ॥ १५ ॥

स्वप्नं वा पापकं दृष्ट्वा ॥ १६ ॥

II 5 12 2 Md G¹ insert after this Sutra सुप्तानां प्रमत्तानां वा वहेरन्स पेशाच । which words have been likewise taken from Āśvalāyana and are quoted in the Com.

II 5 12 4 युक्ता प्रजा भवति P U, G¹. After this Sutra Md, G¹, G¹ Mr U, and N U insert नाम्येन हात्पापं होमे तु तस्य संबन्धः [होमेन तु य¹ N U] अनुदादिता तु या कन्या तंवन युज्यते सा वृषडी । योन्यपूर्यानुदादिता [पूर्यादित G¹] मा पुनश्च ॥ These Sutras are not noticed in the Com and without doubt interpolation.

II. 5, 12, 6, नातिक्रमेत् P, P U, M U, G¹

II. 5, 12, 7 N U joins Sutras 7-8, M U om Sutra 7, G U¹ om the Com. on Sutras 7-9

II, 5, 12, 8 यातिक्रमेत् P, P U G¹ यातिक्रमेत् G¹, M, U

II 5, 12, 9 धारयेत् M U

II. 5 12, 10 सन्निपात G¹,

II 5 12, 13 अग्निनिमुक्तो P pr m, N, pr m, U, अग्निनिमुक्तो P U, text, N U, M U, G U¹, अग्नि निमुक्तो G U¹, P U

अर्यं वा सिषाधयिषन् ॥ १७ ॥

नियमातिक्रमे चान्यस्मिन् ॥ १८ ॥

दोषफलसंशये न तत्कर्तव्यम् ॥ १९ ॥

एषमध्यायानध्याये ॥ २० ॥

न संशये प्रत्यक्षवद् ब्रूयात् ॥ २१ ॥

अभिनिष्ठुक्ताभ्युदितकुनखिद्यावदाग्रदिधिपुदिधिपूपतिपर्याहित-
परीष्टपरिवित्तपरिविन्नपरिविविदानेषु चोत्तरोत्तरस्मिन्नशुचि-
करनिर्वेषो गरीयान्गरीयान् ॥ २२ ॥

तच्च लिङ्गं चरित्वोद्धार्यमित्येके ॥ २३ ॥ १२ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे द्वितीये प्रश्ने पञ्चमः पटलः समाप्तः ॥

२. ६. १३.

सवर्णापूर्वशास्त्रविहितायां यथर्तु गच्छतः पुत्रास्तेषां कर्मभिः
संयन्धः ॥ १ ॥

दायेनाव्यतिक्रमश्चोभयोः २ ॥

पूर्ववत्यामसंस्कृतायां वर्णान्तरे च मैथुने दोषः ॥ ३ ॥

तत्रापि दोषवान्पुत्र एव ॥ ४ ॥

उत्पादयितुः पुत्र इति हि ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

II 5, 12, 17. सिषाधयिषन् Grantha
Miss and Md, सिषाधयिष्य P sec
m, सिषाधयिषन् N, सिषाधयिषु Dev
Miss of Com and P pr m

II 5, 12, 18 चान्यस्मिन् N, P, Md
P U, N, U

II 5, 12, 22 अभिनिष्ठुक् N. U, P
U, M. U, 'मूक् G U', 'मुक् G U',
कुनखी P, N, Md, G', N U
G U', इषावद् Md, G' P sec
m N U, अग्रदिधिपु P U, N U,

दिधिपु om G U³, पर्याधातृपर्याहित
परिवष्टपरीष्ट P, U, M U, Mr U
निर्वेषो P, U, N U M U Mr U
compare Āp S'r Su IV, 12 11'

II 5, 12 23 एके om Md, G U³ has
a lacuna, extending from the
latter portion of the Com on
Sutra 22 to the first half of the
Com on II 6 12, 5 The piece
has, however, been, inserted after
II 6 12, 7.

अथाप्युदाहरन्ति ।

इदानीमेवाहं जनक स्त्रीणामीर्ष्यामि नो पुरा ।

यदा यमस्य सादने जनयितुः पुत्रमब्रुवन् ॥

रेतोधाः पुत्रं नयति परेत्य यमसादने ।

तस्माद्धार्या रक्षन्ति विभ्यन्तः पररेतसः ॥

अप्रमत्ता रक्षथ तन्तुमेतं मा वः क्षेणे परवीजानि वाप्सुः ।

जनयितुः पुत्रो भवति सांपराये मोघं वेत्ता कुरुते तन्तुमेत-
मिति ॥ ६ ॥

दृष्टो धर्मव्यतिक्रमः साहसं च पूर्वेषाम् ॥ ७ ॥

तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते ॥ ८ ॥

तदन्वीक्ष्य प्रयुञ्जानः सीदत्यवरः ॥ ९ ॥

दानं क्रयधर्मश्चापत्यस्य न विद्यते ॥ १० ॥

विवाहे दुहितृमते दानं काम्यं धर्मार्थं श्रूयते तस्माद् दुहितृमतेधि-
रर्थं शतं देयं तन्मिथुया कुर्यादिति । तस्यां क्रयशब्दः संस्तुति-
नात्रम् । धर्माद्धि संबन्धः ॥ ११ ॥

एकधनेन ज्येष्ठं तोषयित्वा ॥ १२ ॥ १३ ॥

II 6 13, 6 (a) जनक Dev Me^s
(except N) and Md so also Hara
datta who misunderstood the
reading of the Grantha Me^s, which
may stand for जनक or जनक The
correct explanation is given by
Govindasāmin on Bandh Dh S^r
II 8 34 -एव is probably an in-
terpolation made before Āpa-
stamba's times as a Bandh loc, cit
(f) यदा om P U text तु पुत्रं P,
पुत्रं ब्रुवन् G¹, (c) पुत्रं जनयति P pr
m, Md, P U M U यमस्य मा^s
P U (i) भार्या शिरयन्ति P U, text
भार्या सरसन्ति N U sec. m, (c)

रक्षयत P U text रक्षथ G U¹, (f)
मोघं ते वेत्ता P, U text वेत्ता P pr
m, M U text वदा G U² pr m,
II 6, 13 8 दृश्यते P U, M U
II 6 12 11 अनुबोध्य Md.
II 6, 13, 11 अतिरथ N U text, P
sec m, Md, G¹, अधिरथस्त G U²
रथस्त P, U text रथं तत Mt U
P pr m, धर्मार्थसंबन्ध P, P U
text, M U text, Mr U text
according to the Hir, Dh Su G U¹
begins a new Sūtra with तन्मिथुया
G U² has only a portion of the
text and of the Com.
II 6, 13, 12 ज्येष्ठं हि M!

२. ६, १४.

जीवन्पुत्रेभ्यो दायं विभजेत्समं कृत्रिमुन्मत्तं पतितं च परिहास्य
॥ १ ॥

पुत्राभावे यः प्रत्यासन्नः सपिण्डः ॥ २ ॥

तदभाव आचार्य आचार्याभावेन्नेवासी हत्वा तदर्थं धर्मकृत्येषु
वैषयोजयेत् ॥ ३ ॥

दुहिता वा ॥ ४ ॥

सर्वाभावे राजा दायं हरेत् ॥ ५ ॥

ज्येष्ठो दायाद इत्येके ॥ ५ ॥

देशविशेषे सुवर्ण कृष्णा गावः कृष्णं भौमं ज्येष्ठस्य ॥ ७ ॥

रथः पितुः परीमाण्डं च गृहे ॥ ८ ॥

अलंकारो भार्याया ज्ञातिधनं चेत्येके ॥ ९ ॥

तच्छस्त्रैर्विप्रतिपिद्धम् ॥ १० ॥

मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदित्यविशेषेण श्रूयते ॥ ११ ॥

अथापि तस्माज्ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवसाययन्तीत्येकवच्छ्रूयते ॥ १२ ॥

अथापि नित्यानुवादमविधिमाहुर्न्यायविदो यथा तस्मादजायः-
पशूनां सह चरन्तीति तस्मात्स्नातकस्य मुखं रेभायतीव
तस्माद् वस्नश्च श्रोत्रियश्च स्त्रीकामतमाविति ॥ १३ ॥

सर्वे हि धर्मयुक्ता भगिनः ॥ १४ ॥

II 6, 14 1 उन्मत्तं च पतितं च G U¹,

च om P U, M U, पतितं om N U

II 6 13 3 वैषयोजयेत् P U, M U text

II 6, 4 5 हरेत् Devanagari Ms

in G²

II 6 14 6 दायद्वयं P, P U, M U

II 6 4 8 परिमाण्ड Devanagari Ms

and G¹ G U¹ doubtful

II 6, 14 10 तच्छस्त्रं प्र¹ G¹

II 6, 14, 12 अथापि om G¹ अथपि

नित्यानुवादमविधिमाहुर्धनेन G¹, तथापि

G U¹

II 6 14, 13 तथापि G¹ सह यजति

G U¹, रेभायतीव M L, N, G², G U¹

यस्त्वधर्मेण द्रव्याणि प्रतिपादयति ज्येष्ठोऽपि तमभागं कुर्वीत ॥ १५ ॥
जायापत्योर्न विभागो विद्यते ॥ १६ ॥
पाणिग्रहणाद्वि सदत्वं कर्मसु ॥ १७ ॥
तथा पुण्यफलेषु ॥ १८ ॥
द्रव्यपरिग्रहेषु च ॥ १९ ॥
न हि भर्तुर्विप्रयारं नैमित्तिके दाने न्येयमुपदिशन्ति ॥ २० ॥ १४ ॥

२, ६, १५.

प्नेन देशकुलधर्मा व्याख्याताः ॥ १ ॥
मातुश्च योनिसंबन्धेभ्यः पितुश्च सप्तमात्पुरुषाद्यावता वा संबन्धो
ज्ञायते तेषां प्रतेष्टदकोपस्पर्शनं गर्भान्परिहाप्यापरिसंबत्सरान्
मातापितरावेव तेषु ॥ २ ॥
हर्तारश्च ॥ ४ ॥
भार्यायां परमगुरुसंस्थायां चाकालमभोजनम् ॥ ५ ॥
आतुरव्यञ्जनानि कुर्वीरन् ॥ ६ ॥
केशान्प्रकीर्णं पाँत्नोप्येकवाससो दक्षिणामुग्धाः सकृदुपमज्ज्योत्-
तीयोपविशन्ति ॥ ७ ॥
एवं त्रिः ॥ ८ ॥

- II 6, 14, 15 द्रव्याणि om. P. U. P. II 6 15, 2. विज्ञायते Md, N. U.
 sec. m. begins new Sūtras with यावता ।
 II 6, 14, 16 N U joins Sūtras 16-17 तेषां गर्भान् ॥
 II, C, 14 15 Th. Devanagari Mss. of the com. join Sūtras 18-19, II 6 15, 4 भर्तारश्च G U²; P. U.
 पुण्यद्विषाम् N U joins Sūtras 3-4
 II 6, 14 20 विद्या नैमित्तिक D-va II 6, 15 5 भार्यायाः P, G U², G U²
 nagari Mss. except P sec m. ac- Com
 cording to the Hir Dh Sū. विद्या II 6 15 7 ३ U joins 7-9, G U¹
 स्नेय P U नैमित्तिकदत्तने M1 स्नेय Sūtras 7-9; तेषां पातुं G. U²; इतीयं
 मित्यु² N U om. P U text.

तत्प्रत्ययमुदकमुत्सिच्याप्रतीक्षा ग्राममेत्य यत्स्त्रिय आहुस्तत्कुर्वन्ति
॥ ९ ॥

इतरेषु चैतदेवैक उपविशन्ति ॥ १० ॥

शुचिन्मन्त्रयतः सर्वकृत्येषु भोजयेत् ॥ ११ ॥

वेशतः कालतः शौचतः सम्यक्प्रतिग्रहीतृन इति दानानि प्रति-
पादयति ॥ १२ ॥

यस्याग्नौ न क्रियते यस्य चाग्रं न दीयते न तद्भोक्तव्यम् ॥ १३ ॥

न क्षारलवणहोमो विद्यते ॥ १४ ॥

तथावरान्नसंसृष्टस्य च ॥ १५ ॥

अहविष्यस्य होम उदीचीनमुष्णं भस्मापोष्य तस्मिञ्जुहुयात्तदुत-
महुतं चाग्नौ भवति ॥ १६ ॥

II 6, 15 9 After उत्सिष्य Md inserts the following S'lokas विवाहे चैव निर्वृत्त चतुर्येनहनि रात्रिषु । सव्योद्भवेस्तथा मन्त्रैरस्थिमांसप्रयै सह ॥ एकाव सहते भर्तु विण्ढे गोत्रे च मृतके । तस्मादुदक विण्ढे च भर्तुर्गोत्रेण दीयतामिति ॥

II 6, 15 10 चैवमेक G U³ - After this Sutra M U Mr U P U and N U, insert the following Sutras ब्राह्मणश्चा ['श्च M U 'णश्च N U] एतस्मिन्काष्ठेमास्या केचिदमधूनि वापयन्ति [वा वपन्ति M U] समा वृत्ता न वापयेरन् [वा वपेरन् M U] । न विहारिण इष्येके अनशनाध्ययनाथ शयना दकोपस्पर्शानान्याकाष्टमनूचानेषु सह उपह पचद् द्वादशाह वा गुरुस्वनश्रावने सर्वसा मातरि पितर्योचार्य इष्येके ॥ P pr m has the first three Sutras on which the Devnāgarī Mss of the Ujvalā give a commentary, which is however, Mahadevas on the Hir Dh Su. N U says at the end of the passage यद्यप्यु नृदि । The Hiranyakesi Sutra has the same words but it gives in

stead of ब्राह्मणश्च the word ब्राह्मणान् which stands after ऋ at the end of the passage and belongs to our Sutra 11. The Grantha Mss Md. and N show no trace of the interpolation which is due to a corrector of the Devanagari Mss with the help of Mss of the Hiranyakesi sutra.

II 6 15 12 शयनतश्च Md प्रतिगृहीतुत् Devanāgarī M³ which however cannot be relied on, as they are copies of Grantha Mss and as Haradatta is silent regarding the form.

II 6 15 13 यत्प्राग् N U P U, P pr m, M U Mr U, P P U lay out the Com and join Sutras 13 14 यदा दीयते P U

II 6 15 14 M U join Sutras 14 15

II 6 15 15 तथापरं P U N U.

II 6 15 16 अहविष्य om. Md G³ M U, P U begin a new Sutra with तदुत्तम्

न स्त्री जुहुयात् ॥ १७ ॥

नानुपेतः ॥ १७ ॥

आत्रप्राशनाद्गर्भा नाप्रयता भवन्ति ॥ १९ ॥

आ परिसंवत्सरादित्येके ॥ २० ॥

यावता या दिशो न प्रजानीयुः ॥ २१ ॥

ओपनयनादित्यपरम् ॥ २२ ॥

अत्र ह्यधिकारः आह्नैर्भवति ॥ २३ ॥

सा निष्ठा ॥ २४ ॥

स्मृतिश्च ॥ २५ ॥ १७ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे द्वितीये प्रश्ने पष्ठः पटलः समाप्तः ॥

२. ७. १६

सह देवमनुष्या अस्मिंल्लोके पुरा बभूवुः । अथ देवाः कर्मभिर्दिवं
जग्मुर्हीयन्त मनुष्याः । तेषां ये तथा कर्माण्यारभन्ते सह
देवैर्ब्रह्मणा चासुप्तिंल्लोके भवन्ति । अथैतन्मनुः श्राद्धशब्दं
कर्म प्रोवाच ॥ १ ॥

प्रजानिःश्रेयसा च ॥ २ ॥

तत्र पितरो देवता ब्राह्मणास्त्वाहनीयार्थं ॥ ३ ॥

मासि मासि कार्यम् ॥ ४ ॥

II 6 15, 21 जानीयु M U Mr U.
P U

II 1, 15 22 ओपनयनादि° P U, G¹²

II 7, 16 2 प्रजानिध्वसाय च P M U.
G U¹ Haridatta prefers and
explains this reading प्रजानिध्वसाय
P U Mr U om the Sutra The
reading given above exhibits
the old Vedic instrumental of an
action in the genitive.

II 7 16, 4 मासि मासि धादम् G U¹
श्राद्ध कार्यम् G U¹, M U insert

before this Sutra मासि धादम्पर
पञ्चयोत्तमेहनि । कर्मयमिति शेषः ।
अकर्मणे प्रत्यवायध्वसात् । नित्यमुत्तमेहनि
अमावास्याया स्पष्टमाहापस्त्य ॥ मासि
मासि कार्यम् ॥ and then follows the
Comm on the latter words P, U,
Mr U have the same words down
to अमावास्याया having however
उत्तरे for उत्तमे and they omit the
real Sutra The interpolation
has been taken from the Hir
Dh Su and Mahādhvas Com
thereon.

अपरपक्षस्यापराहः श्रेयान् ॥ ५ ॥

नथापरपक्षस्य जवन्यान्यहानि ॥ ६ ॥

सर्वंप्वेवापरपक्षस्याहस्तु क्रियमाणे पितृन्प्रीणाति ।

कर्तुस्तु कालाभिनियमात्फलाविशेषः ॥ ७ ॥

प्रथमेहनि क्रियमाणे स्त्रीप्रायसपत्ये जायते ॥ ८ ॥

द्वितीयेस्तेनाः ॥ ९ ॥

तृतीये ब्रह्मवर्चसिनः ॥ १० ॥

चतुर्थे धुद्रपशुमान् ॥ ११ ॥

पञ्चमे पुमाँसः । बह्वपत्यो न चानपत्यः प्रमीयते ॥ १२ ॥

षष्ठेध्वशीलक्षणीलश्च ॥ १३ ॥

सप्तमे कर्पे राद्विः ॥ १४ ॥

अष्टमे पुष्टिः ॥ १५ ॥

नवमे एकवतुराः ॥ १६ ॥

दशमे व्यवहारे राद्विः ॥ १७ ॥

एकादशे कृष्णायसं त्रपुसीसम् ॥ १८ ॥

द्वादशे पशुमान् ॥ १९ ॥

त्रयोदशे बहुपुत्रो बहुमित्रो दर्शनीयापत्यः । युवमारिणस्तु

भवन्ति ॥ २० ॥

चतुर्दश आयुधे राद्विः ॥ २१ ॥

II. 7, 16, 5 N. U. joins अपरपक्षस्य with the preceding Sūtra

II 6, 17, 6 अपर om M. U., P. U., P. pr. m

II. 6, 17, 8 अपत्य P, N. U. text, अपत्य M. U. text.

II. 6, 17, 12 बह्वपत्यो भव्यापत्यो न P. pr. m, M. U., Mr. U., P. U., N; though the second word is explained in several Devanāgarī copies of the

आप. ११

Com, it is an interpolation taken from the Hiraṇyakeśi Sūtra.

II 6, 17, 14 कर्पेराद्विः P., M. U., Mr. U., P. U.

II 6, 17, 17. व्यवहाराद्विः Mr. U., M. U.

II. 6, 17, 18 *सीसे वा P. U.

II. 6, 17, 19 द्वादश्यां Mr. U. Similarly in Sūtras 20-22 त्रयोदश्यां । चतुर्दश्यां । पञ्चदश्यां ॥

पञ्चदशे पुष्टिः ॥ २२ ॥

तत्र द्रव्याणि तिलमाषा व्रीहियवा आपो मूलफलानि ॥ २३ ॥

स्नेहयति त्वेवात्रे तीव्रतरा पितृणां प्रीतिर्द्राघीयाँसं च कालम्
तथा धर्माहतेन द्रव्येण तीर्थे प्रतिपन्नेन ॥ २५ ॥ ॥ २४ ॥

संवत्सरं गव्येन प्रीतिः ॥ २६ ॥

भूयाँसमतो माहिषेण ॥ २७ ॥

एतेन ग्राम्यारण्यानां पशूनां माँसं मेध्यं व्याग्यातम् ॥ २८ ॥
॥ १६ ॥

२. ७. १७.

श्वद्वोपस्तरणे श्वद्वमाँसेनानन्त्यं कालम् ॥ १ ॥

तथा शतवलेर्मत्स्यस्य माँसेन ॥ २ ॥

वाध्र्णिशस्य च ॥ ३ ॥

प्रयतः प्रसन्नमनाः सृष्टो भोजयेद् ब्राह्मणान् ब्रह्मविदो योनिगोत्र-
मन्त्रान्नेवास्यसंवन्धान् ॥ ४ ॥

गुणद्वान्यां तु परेषाँ समुदेतः सोदयाँपि भोजयितव्यः ॥ ५ ॥

एतेनान्नेवासिनो व्याग्याताः ॥ ६ ॥

अथाप्युदाहरन्ति ॥ ७ ॥

IL 7, 16, 23 व्रीहियवा om P. U.

II 7, 16, 24 च om N, Md, P. U.
स्नेहयति-पितृणां प्रीतिः G U¹, पितृन्
प्रीतिः G U¹.

II 7, 16, 27. भूयाँसं च कालम् N

II 7, 17, 1. ग्राम्यारण्यानां N, Mr U;
ग्राम्येण N. U, M. U. and Harola
its according to Mr U, P. U., G U¹,
but his reading is ग्राम्येण ac

according to the Com. in G U¹
G U¹ has both times ग्राम्येण in
the Com

II 7, 17, 2 च ग्राम्यस्य Md

II 7, 17, 3 वाध्र्णिशस्य P, 1st in N

II 7, 17, 4 *सृष्टो P, P. U., G¹, but
see the Com.; *सृष्ट्यान् P

IL 7, 17, 5 समुदेतः P U, समुदितः
N. U., N

संभोजनी नाम पिशाचभिक्षा नैषा पितृन् गच्छति नोत देवान् ।
 इहैव सा चरति क्षीणपुण्या शालान्तरे गीरिव नष्टघत्सा ॥ ८ ॥
 इहैव संभुज्जती दक्षिणा कुलात् कुलं विनश्यतीति ॥ ९ ॥
 तुल्यगुणेषु वयोवृद्धः श्रेयान् द्रव्यकृशश्चेप्सन् ॥ १० ॥
 पूर्वद्युर्निवेदनम् ॥ ११ ॥
 अपरेद्युर्द्वितीयम् ॥ १५ ॥
 तृतीयमामन्त्रणम् ॥ १३ ॥
 त्रिःप्रायमेके आद्वमुपदिशन्ति ॥ १४ ॥
 यथा प्रथममेवं द्वितीयं तृतीयं च ॥ १५ ॥
 सर्वेषु वृत्तेषु सर्वतः समवदाय शेषस्य आसावरार्घ्यं प्राक्षीयाद्
 यथोक्तम् ॥ १६ ॥
 उदोच्यवृत्तिस्त्वासनगतानां हस्तेषूदपात्रानयनम् ॥ १७ ॥
 उद्ध्रियतामग्नौ च क्रियतामित्यामन्त्रयते ॥ १८ ॥
 काममुद्ध्रियतां काममग्नौ क्रियतामित्यतिसृष्ट उद्धरेज्जुहुयाच्च
 श्वभिरपपात्रैश्च आद्वस्य दर्शनं परिचक्षते ॥ २० ॥ ॥ १९ ॥
 त्रिजः शिपिविष्टः परतल्पगाम्यायुधीयपुत्रः शत्रोत्पन्नो ब्राह्मण्या-
 मिल्येते आद्वे भुज्जानाः पट्क्तिदपणा भवन्ति ॥ २१ ॥

II 7, 17, 8 संभोजनी P U, नाथ G U¹,
 नो च Ml., नापि M U, Mr U
 II 7, 17, 9 संभुज्जती P s e m, G U¹
 G¹, the quantity of the last
 vowel is uncertain in G U¹,
 संभुज्जती P U Com Mr U, M U,
 G, संभोजनी P U भिक्षा P U
 text

II 7, 17, 11 निमन्त्रण Ml P'U and
 M U, join Sūtras II-13

II 7, 17, 13 आमन्त्रण G U¹

II 7, 17, 16 आसावरार्घ्यं G¹, Ml, N

P U G U Com G U¹

II 7 17 17 N U adds तिलप्रकरण च
 according to the Hiranyake
 Sūtra

II 7, 17, 21 त्रिजः N, P U Com
 G U¹ Com, त्रिजः शिपि G U¹ text
 M U Mr U add after the first
 word वृद्धी सर्वविक्रयी वृषलीपत्नी राजभूत
 N U adds after आयुधीयपुत्र । वृष्टो
 वृषलीःति सर्वविक्रयी राजभूतप्राज्ञत
 The e alliterations have been taken
 from the Hiranyake Sūtra.

त्रिमधुस्त्रिसुपर्णस्त्रिणाचिकेतश्चतुर्मेघः पञ्चाग्निर्ज्यैष्ठसानगो वेदा-
ध्याव्यनूचानपुत्रः ओत्रिय इत्येते आद्वे भुजानाः पदन्तिपावना
भवन्ति ॥ २२ ॥

न च नक्तं आद्वं कुर्यात् ॥ २३ ॥

आरब्धे चानोजनना समापनात् ॥ २४ ॥

अन्यत्र राहुदर्शनात् ॥ २५ ॥ १७ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे द्वितीये प्रश्ने नक्षत्रः पदन्तः समाप्तः ॥

२. ८. १८

विलयनं मधिनं पिण्याकं मधु मांसं च वर्जयेत् ॥ १ ॥

कृष्णधान्यं शूद्रान्नं ये चान्येनाद्यसंमताः ॥ २ ॥

अहविष्यममृतं शोधं येन च शोधयेत् । नृनिनिच्छन् यशो मेघो
स्वर्गं पुष्टिं द्वादशैतानि वर्जयेत् ॥ ३ ॥

अधोनाभ्युपरिजान्वाच्छाद्य त्रिषवणमुदकमुपनृजन्नान्निषकवृत्ति-
रच्छायापनः स्थानासनिकः संवत्सरमेतद् व्रतं चरेत् । एतदष्टा-
चत्वारिंशत्संमितमित्याचक्षते ॥ ४ ॥

नित्यश्राद्धम् ॥ ५ ॥

IL 7, 17, 22 त्रिणाचिकेतः all M-s ex-
cept Md, N, U, P, U, पञ्चाग्नि G¹,
M, U; वेदाध्यायी G, G U¹,
सांनिगो G¹, G, U¹ Com.; वेदाध्यायी
N., P. pr. m. The reading- वेदा-
ध्यायी । वेदाध्यायी and पञ्चाग्नि
argument oned by Haradatta, I know
another one, not found in our
Mss. ओत्रियपुत्र, P. U. and M. U.
add after ओत्रिय । मलदेवानुमन्तवो
P. pr. m. has the same word which
has been corrected to 'संमताः'.

IL 7, 17, 23. This Sūtra and the
following ones down IL 8, 18 2
(text) are omitted in G, U¹.

IL 7, 17 24 VI 1 12 नृनिनिच्छन् ।

IL 7, 17, 23 G U¹ 1 at 11 11
Sūtra According to Haradatta
it was corrected by the N-
ther and 1 11 to read
11 11 11 24 G U¹ 2 m
Sūtra 24 11

IL 8, 18, 2 'अमृतं' P. U.

IL 8, 18 2 वेदाध्यायी VI, 5 वेदाध्यायी
G, U¹ Com. मलदेवानुमन्तवो, P. U. G U¹
ब्रह्मदेवानुमन्तवो Sūtra 11 11 मलदेवानुमन्तवो.

IL 8, 18 4 उपनृजन् P. U. M. U. G,
G U¹ उपनृजन्; P. U. 11
अपनृजन्; G¹, G U¹, N U

गृहिर्गामाच्छुचयः शुचौ देशे संस्कुर्वन्ति ॥ ६ ॥
 तत्र नवानि द्रव्याणि ॥ ७ ॥
 यैरन्नं संस्क्रियते तेषु न भुज्यते ॥ ८ ॥
 तानि च भुक्तवद्भ्यो दद्यात् ॥ ९ ॥
 समुदेतोश्च भोजयेत् ॥ १० ॥
 न चातद्गुणायोच्छिष्टं प्रयच्छेत् ॥ ११ ॥
 ण्यं संवत्सरम् ॥ १२ ॥
 तेषामुत्तमं लोहेनाजेन कार्यम् ॥ १३ ॥
 मानं च कारयेत्प्रतिच्छन्नम् ॥ १४ ॥
 तस्योत्तरार्धं ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ १५ ॥
 उभयान् पश्यति ब्राह्मणोश्च भुञ्जानान् माने च पितृनित्युप
 दिशन्ति ॥ १६ ॥
 कृताकृतमत ऊर्ध्वम् ॥ १७ ॥
 श्राद्धेन हि तृप्तिं वेदयन्ते पितरः ॥ १८ ॥
 तिप्येण पुष्टिकामः ॥ १९ ॥ १८ ॥

२. ८ १९.

गौरसर्वपाणां चूर्णानि कारयित्वा तैः पाणिपादं प्रक्षाल्य मुग्य कर्णौ
 प्राश्य च यद्वातो नातिवानि नदासनोजिनं यन्नस्य प्रथमः
 कल्पो वाग्यतो दक्षिणामुखो भुञ्जीत ॥ १ ॥

II 8 18 6 कुर्वन्ति P	मानन N मानन च G U ² text इति
II 8, 18 8 च om P U ण्यु च G U ²	or. Md
text and com	II 8 18 1 ⁷ भक्त om G U ² text
II 8 18 10 समुदिताश्च M U P U	II 5 16 16 आदुक्कृतं G ¹ वृक्ष हि N
असमुदिताश्च Mr U	C ¹ N U O U ² वृक्ष निवदय त G U ²
II 8 18 14 च om G U ²	II 8, 19 1 प्रास्य P M ¹ G U ²
II 8 18, 15 प्राक्ष्यान् भाजयद् om	mentioned by Haradatta प्रास्य च
II 8 18 16 उभयोश्च P U text	G U ² , तदासीना G U ² यन्नश्च N U
उभयोश्च P U Com M U, Mr U,	वन्नस्य च M ¹

अनायुष्यं त्वेवंमुखस्य भोजनं मातुरित्युपादिशन्ति ॥ २ ॥

औदुम्बरश्चमसः सुवर्णनाभः प्रशास्तः ॥ ३ ॥

न चान्येनापि भोक्तव्यः ॥ ४ ॥

यावद्ग्रासं संनयन् ॥ ५ ॥

अस्कन्दयन् ॥ ६ ॥

नापजहीत ॥ ७ ॥

अपजहीन वा ॥ ८ ॥

कृत्स्नं ग्रासं ग्रसात् सहाङ्गुष्ठम् ॥ ९ ॥

न च मुखशब्दं कुर्यात् ॥ १० ॥

पाणिं च नावधुनयात् ॥ ११ ॥

आचम्य चोर्ध्वा पाणी धारयेदा प्रोदकीभावात् ॥ १२ ॥

ततोऽग्निमुपस्पृशेत् ॥ १३ ॥

दिवा च न भुञ्जीतान्यन् मूलफलेभ्यः ॥ १४ ॥

स्थालीपाकानुदेश्यानि च वर्जयेत् ॥ १५ ॥

सोत्तराच्छादनश्चैव यज्ञोपवीती भुञ्जीत ॥ १६ ॥

नैग्यमिकं तु श्राद्धं स्नेहवदेव दद्यात् ॥ १७ ॥

II 8, 19, 2 अनायुष्यं हि N, agreeing with the Hiranyakes's Sutra

II 8, 19, 3 प्रशास्तः G¹, P, N, and D varAgari copies of the Ujjvala. N U. divides this Sutra into three

II 8, 19, 4 भोजनम् G. U¹ Hara datta prefers this reading, but likewise mentions the other one

II 8, 19, 5 All MSS of the Com except N. U. join Sutras 5-9, but rep. at them nearly all separately

II 8, 19, 7 अपजहीत P, G¹, N U, P U, M U, Mr U, G U¹, G¹

has only the beginning and the end of Sutras 7-11

II 8, 19, 8 अपजहीन P, N, N U, P U, M U, Mr U, G¹, G U¹

II 8, 19, 10 च om P P U Mr U

II 8, 19, 11 धनुयात् P, P U, M U Mr U

II 8, 19, 12 आचम्योर्ध्वा P P, U, M U Mr U G¹

II 8, 19, 15 'द्वानुदेश्यादिति P, P U 'नृदिशानि Md. 'नृदिशानि N, N U, G¹.

II 8, 19, 17 नृ om P, N, P, U ७ १ १ नृ N U श्राद्ध om G U¹

सर्पिर्मांसमिति प्रथमः कल्पः ॥ १८ ॥

अभावे तैलं शाकमिति ॥ १९ ॥

मवासु चाधिकं श्राद्धकल्पेन सर्पिर्ब्राह्मणान् भोजयेत् ॥ २० ॥ १५ ॥

२. ८. २०.

मांसि श्राद्धे तिलानां द्रोणं द्रोणं येनोपायेन शक्नुयात् तेनोपघोजयेत् ॥ १ ॥

समुदेताँश्च भोजयेन्न चातदगुणायोच्छिष्ट दद्युः ॥ २ ॥

उदगधन आपूर्यमाणपक्षस्यैकरात्रमवराध्यमुपोष्य तिष्येण पुष्टिकामः स्थालीपाकं अपयित्वा महाराजमिद्धा तेन सर्पिष्मता ब्राह्मणं भोजयित्वा पुष्ट्यर्थेन सिद्धिं वाचयति ॥ ६ ॥

एवमहरहरा परस्मात् तिष्यात् ॥ ४ ॥

द्वौ द्वितीये ॥ ५ ॥

तृतीये ॥ ६ ॥

एवं संवत्सरमभ्युचयेन ॥ ७ ॥

महान्तं पोषं पुष्यति ॥ ८ ॥

आदित एवोपवासः ॥ ९ ॥

आत्ततेजसां भोजनं वर्जयेत् ॥ १० ॥

भस्मनुपाधिष्ठानम् ॥ ११ ॥

पदा पादस्य प्रक्षालनमधिष्ठानं च वर्जयेत् ॥ १२ ॥

II 8, 20 1 तेनोपायेनोपघोजयेत् N, P
pr m, P U, G U¹.

II P 20, 2 समुदेताँश्च ~ pr m

II. 8, 20, 3 अपराध्य M, U, उपवास
मुपोष्य P. sec. m, ब्राह्मणान् N U, सिद्ध

G U¹ text see m वाचयेत् N U

II 8, 20, 7 तेषामभ्युचयेन G¹

II 8, 20, 11 P joins Sutras II-12,
N U om the text

II 8, 20, 12. पदस्य P U, text G¹

प्रेङ्गोलनं च पादयोः ॥ १३ ॥
 जानुनि चात्याधानं जङ्घायाः ॥ १४ ॥
 नखैश्च नख्यवादनम् ॥ १५ ॥
 स्फोटनानि चाकारणात् ॥ १६ ॥
 यच्चान्यत् परिचिक्षते ॥ १७ ॥
 योक्ता च धर्मयुक्तेषु द्रव्यपरिग्रहेषु च ॥ १८ ॥
 प्रतिपादयिता च तीर्थे ॥ १९ ॥
 यन्ता चातीर्थं यतो न भयं स्यात् ॥ २० ॥
 संग्रहीता च मनुष्यान् ॥ २१ ॥
 भोक्ता च धर्माविप्रतिषिद्धान् भोगान् ॥ २२ ॥
 ण्वमुर्भा लोकावभिजयति ॥ २३ ॥ २० ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे द्वितीये प्रश्नेष्टमः पटलः समाप्तः ॥

२. ९, २१.

चत्वार आश्रया गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मौनं वानप्रस्थमिति ॥ १ ॥
 तेषु सर्वेषु यथोपदेशमव्यग्रो वर्तमानः क्षेमं गच्छति ॥ २ ॥
 सर्वेषामुपनयनप्रभृति समान आचार्यकुले वासः ॥ ३ ॥
 सर्वेषामनृतसर्गां विद्यायाः ॥ ४ ॥
 बुद्ध्वा कर्माणि यत् कामयेत तदारभेत ॥ ५ ॥

II. ९, 20, 13 प्रेङ्गोलनं G. U ¹²³ , प्रेङ्गोलं Md., प्रेङ्गोलनं G ¹ , N, U joins Sūtras 13-14	text
II. ९, 20, 14 अस्याधानं P. P. U., जयाया Md., अस्याधानं G U ¹ .	II 8, 20, 21 मनुष्याणां N
II. ९, 20, 15 'वादनं' Md., P. & c. m. \ U. G U ¹ , G, this reading is mentioned by Haradatta, N. U joins Sūtras 13-16	II 9, 21, 1 वानप्रस्थम् N. Md., G ¹ , G U ¹²³ text, Mr U text.
II 3, 20, 19. च om N U, चातीर्थं G U ¹ ,	II 9, 21, 3 समानाचार्यं Md
	II 9, 21, 4 अनृतसर्गे P. P. U. text, N U. text, N U places Sūtra 4 after Sūtra 5, agreeing with the Hiranyakesi's Sūtra
	II 9 21. 5. कामयेत् Md.

यथा विद्यार्थस्य नियम एतेनैवान्तमनूपसीदत आचार्यकुले शरीर-
न्यासो ब्रह्मचारिणः ॥ ६ ॥

अथ परिव्राजः ॥ ७ ॥

अत एव ब्रह्मचर्यवान् प्रव्रजति ॥ ८ ॥

तस्योपदिशन्ति ॥ ९ ॥

अनग्निरनिकेतः स्यादशर्माशरणो मुनिः ।

स्वाध्याय एवोत्सृजमानो वाचं ग्रामे प्राणवृत्तिं प्रतिलभ्यानिहो-
नमुन्नश्चरेत् ॥ १० ॥

तस्य मुक्तमाच्छादनं विहितम् ॥ ११ ॥

सर्वतः परिमोक्षमेके ॥ १२ ॥

सत्यावृते सुखदुःखे वेदानिमं लोकममुं च परित्यज्यात्मानं-
मन्विच्छेत् ॥ १३ ॥

बुद्धे क्षेमप्रापणम् ॥ १४ ॥

तच्छास्त्रैर्विप्रतिपिद्धम् ॥ १५ ॥

बुद्धे चेत् क्षेमप्रापणमिहैव न दुःखमुपलभेत ॥ १६ ॥

एतेन परं व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

अथ यानप्रस्थः ॥ १८ ॥

अत एव ब्रह्मचर्यवान् प्रव्रजति ॥ १९ ॥

II 9 21 6 अनुपसीदताचार्यं Md, अनु
वसीदताचार्यं P U text अनुपसीदत
G U¹, अनुप्रयुज्जानस्य N U., according
to the Hiranyakeśi Sutra, ब्रह्म-
चारिणः om N

II 9 21, 7 Left out in N

II 9, 21, 8 अत एव om N, प्रव्रजति
P, P U, अथ व्रजति Md

II 9 21, 10 Md. has the first five
words twice, उपलभ्य P U

II 9, 21, 12 सर्वतो मोक्षम् P U मोक्षमेति
Md, मोक्षमित्येके P see m accord-
ing to the Hiranyakeśi Sutra

II 9 21, 13 'दु' द्वे प्रियादिव वेदानिम
P, N, N U, P U, Mr U but
not explained in the Com

II 9 21, 16 उपलभ्येत P., pr m and
text, m, M U, Mr. U, उपलभेत
G¹, G U¹

II 9, 21, 19 P. U joint Sutra 19 20

तस्योपदिशन्ति ॥ २० ॥

एकाग्रिरनिकेतः स्यादशर्माशरणो मुनिः ।

स्वाध्याय एवोत्सृजमानो वाचम् ॥ २१ ॥ २१ ॥

२. ९. २२.

तस्यारण्यमाच्छादनं विहितम् ॥ १ ॥

ततो मूलैः फलैः पर्णैस्तृणैरिति वर्तयश्चरेत् ॥ २ ॥

अन्ततः प्रवृत्तानि ॥ ३ ॥

ततोपो वायुमाकाशमित्यभिनिश्रयेत् ॥ ४ ॥

तेषामुत्तर उत्तरः संयोगः फलतो विशिष्टः ॥ ५ ॥

अथ चानप्रस्थस्वैवानुपूर्व्यमेक उपदिशन्ति ॥ ६ ॥

विद्यां समाप्य दारं कृत्वान्नीनाघाय कर्माण्यारभते सोमावरा
ध्यानि यानि श्रूयन्ते ॥ ७ ॥

गृहान् कृत्वा सदारः सप्रजः सहामिभिर्वाहिर्ग्रामाद् वसेत् ॥ ८ ॥

एको वा ॥ ९ ॥

शिलोज्ज्वेन वर्तयेत् ॥ १० ॥

न चात ऊर्ध्वं प्रतिगृहीयात् ॥ ११ ॥

अभिपिक्तश्च जुहुयात् ॥ १२ ॥

शनैरपोऽप्यवेद्यादभिघ्नन्नभिमुखमादित्यमुदकमुपस्पृशेत् ॥ १३ ॥

II 9, 21, 21 G U¹ joins Sutras 20

21, उत्सृजमानो P P U Md, N U,

II. 9, 22, 2 फलै and इति om P U, फलै

om Md, N पर्णै om P pr m,

M U, पर्ण Mr U, M U

II. 9, 22 7 दार च Md, आरभते Md,

G¹ 2, आरभेन P U M U, Mr U,

according to the Hiranyakeśi

Sutra. सोमावराध्यानि G U¹ Com

II. 9, 22, 8 सप्रजा. Md, गृहाद्-सप्रजा

om G¹

II 9, 22 10 शिलोज्ज्वेन Grantha Mes

II 9, 22, 11 G U¹ joins Sutras 11 12

II 9, 22, 13 अन्युपेयात् G¹, अन्युपेयात्

G U¹, अनभिघ्नन् P, P U, M U,

Mr U, and in the Com. न तादृयेत्

but the Com of the Grantha Mes

is इत्येवोदक तादृयमुदकमुपस्पृशेत्। अभि

मुख आदित्यम् P U, M U, अभि

मुखवादि P ६०८ in.

इति सर्वत्रोदकोपस्पर्शनविधिः ॥ १४ ॥

तस्य द्वंद्वं द्रव्याणामेक उपदिशन्ति पाकार्थभोजनार्थवासिपरशु-
दात्रकाजानाम् ॥ १५ ॥

द्वंद्वानामेकैकमादायेतराणि दत्त्वारण्यमवतिष्ठेत् ॥ १६ ॥

तस्यारण्येनैवात ऊर्ध्वं होमो वृत्तिः प्रतीक्षाच्छादनं च ॥ १७ ॥

येषु कर्मसु पुरोडाशाश्चरवस्तेषु कार्याः ॥ १८ ॥

सर्वं चोपांशु सह स्वाध्यायेन ॥ १९ ॥

नारण्यमभ्याश्चावयेत् ॥ २० ॥

अग्न्यर्थं शरणम् ॥ २१ ॥

आकाशे स्वयम् ॥ २२ ॥

अनुपस्तीर्णं शय्यासने ॥ २३ ॥

नवे सस्ये प्राप्ते पुराणमनुजानीयात् ॥ २४ ॥ २२ ॥

२. ९. २३.

मूयँसं वा नियममिच्छन्नन्वहमेव पात्रेण सायं प्रातरर्थमाहरेत्
॥ १ ॥

ततो मूलैः फलैः पर्णैस्तृणैरिति वर्तयँश्चरेदन्ततः प्रवृत्तानि ततोपो

II. 9, 22, 14. उदकस्पर्शनं P, P U., N. U., M. U.

II. 9, 22, 15 Before this Sūtra P. U., N. U insert क्षारलवणमधुमांसानि घर्तयेत् ॥ गतमतम्, according to the Hiranyakeśi Sūtra, द्वंद्व P.; द्वंद्वपात्राणि N. U., एकैक G¹, Md; उपदिशन्ति om. Md., N. U.; पाकार्थं भोजनार्थं P., P. U., M. U., वासी P. U., M. U., कचि Md; दातृ P. sec. m.

II 9, 22, 16. द्वंद्वानाम् om N. U according to the Hiranyakeśi Sūtra, इतराणि

दत्त्वा om G. U¹, N. U., अवतिष्ठेत् N. U., M. U.; अवतिष्ठेते Md., G. U¹.

II 9, 22, 17. होमवृत्तिः P., होमावृत्ति N. U.; च विहितम् P. U., P., according to the Hiranyakeśi Sūtra; विहितम् N. U.

II. 9, 22, 18. ते कार्याः P. U., N. U., N P. sec m., G U¹ text, according to the Hir. Dh. Su.

II 9, 22, 20. न om. G¹.

II 9 23, 2 वृत्तेः for पर्णैः P. U., M. U., according to the Hiranyakeśi Sūtra.

वायुमाकाशमित्यभिनिश्रयेत् तेषामुत्तर उत्तरः संयोगः फलतो
विशिष्टः ॥ २ ॥

अथ पुराण श्लोकाबुदाहरन्ति ॥ ३ ॥

अष्टाशीतिसहस्राणि ये प्रजामीपेरर्पयः ।

दक्षिणेनार्यम्णः पन्थानं ते श्मशानानि भेजिरे ॥ ४ ॥

अष्टाशीतिसहस्राणि ये प्रजां नेपिरर्पयः ।

उत्तरेणार्यम्णः पन्थानं तेमृतत्वं हि कल्पते ॥ ५ ॥

इत्यूर्ध्वरेतसां प्रशंसा ॥ ६ ॥

अथापि संकल्पसिद्धयो भवन्ति ॥ ७ ॥

यथा वर्षं प्रजादानं दूरे दर्शनं मनोजवता यद्यान्यदेवं युक्तम् ॥ ८ ॥

तस्माच्छ्रुतितः प्रत्यक्षफलत्वाच्च विशिष्टानाश्रमानेतानेके ब्रुवते

॥ ९ ॥

त्रैविद्यबृद्धानां तु वेदाः प्रमाणमिति निष्ठा तत्र यानि श्रूयन्ते

ग्रीहियवपश्वाज्यपयःकपालपत्नीसंवन्धान्युच्चैर्नीचैः कार्यमिति

तैर्विरुद्धाचारोप्रमाणमिति मन्यन्ते ॥ १० ॥

यत्तु श्मशानमुच्यते नानाकर्मणामेपोन्ते पुरुषसंस्कारो विधीयते

॥ ११ ॥

II, 23, 3. P. U, M. U., N. U., G U¹
join Sūtras 3-4, G U¹ separates
them by a horizontal stroke.

II 9, 23, 4 ईपिर ऋषयः P., M U., Mr
U, G U¹, एपिर मोषयः G¹; the
second line becomes perfectly
regular, if the vedic form ऋषयः
is substituted for पन्थानम्

II. 9, 23, 5 नेपिर ऋषयः P., M U., Mr
U., G U¹, नेपिर मोषयः G¹, क्स्ते ३३,
of course, an old corruption of the
text for मोषे, probably dating

from a period antecedent to Āpa-
stamba's times. In the second line
the metre requires ऋषयः

II 9, 23, 8 "जवता यवता" G¹

II 9, 23, 9. "पटरायाश्च P., pr m, P. U.,
एतां om. P. U.

II 9, 23, 10. निष्ठास्तत्र Md, निष्ठाः G¹,
आचारो वेदा प्रमाणम् Md, आचारः प्रमाण
N. U. text, आचारप्रमाणम् N.; आचारो
न प्रमाणम् P. according to the
Hiranyake's Sūtra

II 9, 23, 11, श्मशानं ब्रुवते P. U

ततः परमनन्त्यं फलं स्वर्गशब्दं श्रूयते ॥ १२ ॥ २३ ॥

२. ९. २४.

अथाप्यस्य प्रजातिममृतमाम्नाय आह । प्रजामनु प्रजायसे तदु ते मर्त्यामृतमिति ॥ १ ॥

अथापि स एवायं विरूढः पृथक् प्रत्यक्षेणोपलभ्यते दृश्यते चापि सारूप्यं देहत्वमेवान्यत् ॥ २ ॥

ते शिष्टेषु कर्मसु वर्तमानाः पूर्वेषां सांपरायेण कीर्तिं स्वर्गं च वर्धयन्ति ॥ ३ ॥

एवमवरोवरः परेषाम् ॥ ४ ॥

आ भूतसंल्लवात् ते स्वर्गजितः ॥ ५ ॥

पुनः सर्गे बीजार्था भवन्तीति भविष्यत्पुराणे ॥ ६ ॥

अथापि प्रजापतेर्वचनम् ॥ ७ ॥

त्रयीं विद्यां ब्रह्मचर्यं प्रजातिं श्रद्धां तपो यज्ञमनुप्रदानम् ।

य एतानि कुर्वते तैरित् सह स्मो रजो भूत्वा ध्वंसतेन्यत् प्रदोसन्निति ॥ ८ ॥

तत्र ये पापकृतस्त एव ध्वंसन्ति यथा पर्णं वनस्पतेर्न परान् हिंसन्ति ॥ ९ ॥

II 9 23 12 स्वर्गं शब्दं G^{1,2} स्वर्गशब्दं Md., P, N, P U, M U G U¹ text अनन्त G U¹ text

II 9, 24, 1 P U and M U begin a new Sutra with प्रजामनु

II 9, 24 3 The text of the Sutra om N U तदु कर्मसु Nd. सुवर्गे N स्वर्गं G U¹ P U and M U join Sutras 3-6

II 9, 24 4 अपरापर P pr m., अवरो पर Md.

II 9, 24 5 स्वर्गजीविन N, Md., G U¹ II 9 24 6 पुन स्वर्गे all Mss but

see the Com., and the Hirnyake 1 Sutra has too सर्वे

II 9 24 7 P U joins Sutras 7 8

II 9, 24 8 त्रैवि G¹ त्रैविद्या M U, P U N, त्रैवि N U, प्रजापति G U¹, P U text sec. m., श्रद्धां प्रदानम् om G U¹

II 9 24 9 न परात् द्विगन्ति N U परां हिंसन्ति G^{1,2}, न परान् हिंसन्ति om P U, M U Mr U text P P U M U, and Mr U begin a new Sutra with यथा

नास्यासिल्लोके कर्मभिः संबन्धो विद्यते तथा परस्मिन् कर्मफलैः
तदेतेन वेदितव्यम् ॥ ११ ॥ ॥ १० ॥

प्रजापतेर्ऋषीणामिति सर्गोऽयम् ॥ १२ ॥

तत्र ये पुण्यकृतस्तेषां प्रकृतयः परा ज्वलन्त्य उपलभ्यन्ते ॥ १३ ॥

स्यात् तु कर्माविद्येन तपसा वा कश्चित् सशरीरोन्तवन्तं लोकं जयति
संकल्पसिद्धिश्च स्यान्न तु तज्ज्यैष्ठ्यमाश्रमाणाम् ॥ १४ ॥ २४ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे द्वितीये प्रश्ने नवमः पटलः समाप्तः ॥

२. ९. २४.

व्याख्याताः सर्ववर्णानां साधारणवैशेषिका धर्माः । राजस्तु वि-
शेषाद् वक्ष्यामः ॥ १ ॥

दक्षिणाद्वारं वेदम पुरं च मापयेत् ॥ २ ॥

अन्तरस्यां पुरि वेदम ॥ ३ ॥

नस्य पुरस्तादावसथस्तदामन्त्रणमित्याचक्षते ॥ ४ ॥

दक्षिणेन पुरं समा दक्षिणोदगद्वारा यथोभयं संदृश्येन बहिरन्तरं
चेति ॥ ५ ॥

सर्वेण्वेवाजन्ता अग्नयः स्युः ॥ ६ ॥

अग्निपूजा च नित्या यथा गृहमेधे ॥ ७ ॥

आवसथे श्रोत्रियावराध्यानतिथीन् वासयेत् ॥ ८ ॥

IL 9, 24, 10 परस्मिन् लोके P. U.

IL 9, 24, 11 N. U. and P. join
Sutras 12-14 as far as पुण्यकृतः.

II 9, 24, 12 ज्वलन्त्युपलभ्यन्ते G U¹.

II 9, 24, 14 त्व om P pr.m., P.U.,
G U¹.

II 10 25, 2 पुरीय G U.

II 10, 25, 3 पुरी G¹, G U¹.

II. 10, 25, 4 P. U and M U begin
a new Sutra with तदा*.

IL 10, 25, 5, संदृश्येते P. sec. m ; दृश्येते G¹.

IL 10, 25, 6. *ज्वाग्नयः G. U¹, M. U;
अग्नयः om. G¹.

IL 10, 25, 8. *वासयेत् om. G¹, as well
as Sutra 9. After this Sūtra M.U.,
P.U., N.U., and P pr.m. insert an-
other Sūtra तेषां पूजा धेयस्यानन-कुर्यात्
[तस्यां वा N.U.,] which seems to have
been taken from the Hiraṇyake-
Sūtra compare also above II 3, 7, 12

तेषां यथागुणमावसथाः शय्यान्नपानं च विदेयम् ॥ ९ ॥

गुरून्मातृयाँश्च नानिजीवेत् ॥ १० ॥

न चास्य विषये क्षुधा रोगेण हिमातपाभ्यां वावसीदेदभावाद् बुद्धि-
पूर्वं वा कश्चित् ॥ ११ ॥

सभाया मध्येधिदेवनमुद्धृत्याबोक्ष्याक्षात्रिवपेद् युग्मान् वैभीतकान्
यथार्थान् ॥ १२ ॥

आर्याः शुचयः सत्यशीला दीवितारः स्युः ॥ १३ ॥

आयुधग्रहणं वृत्तगीतवादित्राणीति राजाधीनेभ्योन्यत्र न विद्ये-
रन् ॥ १४ ॥

क्षेमकृद् राजा यस्य विषये ग्रामेरण्ये वा तस्करभयं न विद्यते
॥ १५ ॥ २५ ॥

२. १०, २६.

भृत्यानामनुपरोधेन क्षेत्रं वित्तं च ददद् ब्राह्मणेभ्यो यथार्हमनन्ताँ-
ल्लोकानभिजयति ॥ १ ॥

ब्राह्मणस्वान्यपजिगीषमाणो राजा यो हन्यते तमाहुरात्मयूपो
यज्ञोनन्तदक्षिण इति ॥ २ ॥

एतेनान्ये शूरा व्याख्याताः प्रयोजने युध्यमानास्तनुत्यजः ॥ ३ ॥

II 10, 25, 9 तेषां N U according
to the Hir Su, शय्यान्नपानं P N G²,
N U, P U text

II 10 25, 11 P U begins new Sutra
with अभावाद्, M U text om these
words वासीदेद् G U¹ text

II 10, 25, 12 सभाया P, N, G², P U,
उद्धृत्य M, U, P U, N U, G U¹ Com

II 10, 25, 13 देवितार P U., दिवितार
G², जीवितार G¹.

II 10, 25, 14 आयुधग्रहणं Md., नृप*

P, P U, N, U

II 10 26 1 अनुरोधेन N U., ददात् N
U, दद्यात् P sec m, यथार्थम् Md, G,
U om क्षेत्र—जयति

II 10 26, 2 उपजिगीषमाण N, P sec m,
G¹, G U¹ text, अपजिहीषमाण. M U,
P U, N U, according to the
Hiranyake⁴: Sutra अवजिगीषमाण
G U¹, Com., अवजि² G U¹ text.

II 10, 26 3 शूरा P. pr. m, M U,
नान्ये नियमा Md

ग्रामेषु नगरेषु चार्यान्हुचीन् सत्यशीलान् प्रजाशुभये निदध्यात् ॥ ४ ॥

तेषां पुरुषास्तथाशुणा एव स्युः ॥ ५ ॥

सर्वतो योजनं नगरं तस्करेभ्यो रक्ष्यम् ॥ ६ ॥

क्रोशो ग्रामेभ्यः ॥ ७ ॥

तत्र यन्मुप्यते तैस्तत् प्रतिदाप्यम् ॥ ८ ॥

धार्म्यं शुल्कमवहारयेत् ॥ ९ ॥

अकरः श्रोत्रियः ॥ १० ॥

सर्ववर्णानां च स्त्रियः ॥ ११ ॥

कुमाराश्च प्राग् व्यञ्जनेभ्यः ॥ १२ ॥

ये च विद्यार्था वसन्ति ॥ १३ ॥

तपस्त्रिनश्च ये धर्मपराः ॥ १४ ॥

शूद्रश्च पादावनेक्ता ॥ १५ ॥

अन्यमूकधिररोगविष्टाश्च ॥ १६ ॥

ये व्यर्था द्रव्यपरिग्रहैः ॥ १७ ॥

अबुद्धिपूर्वमलंकृतो युवा परदारमनुप्रविशान् कुमारीं वा वाचा

वाध्यः ॥ १८ ॥

बुद्धिपूर्वं तु दुष्टभावो दण्ड्यः ॥ १९ ॥

II 10, 26, 4 आर्यान्हुचीन् N. U; धर्माय
कुलकान् प्रजा P. P. U, N U, according
to the Hiraṇyake-ī Sūtra, विदध्यात्
P. P. U, N U, Md, M U

II 10, 26, 5 पूरण G U², text.

II 10, 26, 6 रक्षन् N U, Md, mention-
ed by Haradatta as an अपवादः

II 10, 26, 8 यन्मुप्यते P. U, मुप्यते P.
sec. m., मनुप्यते G U¹ text प्रति-
दाप्यम् Md.

II 10, 26, 9 धर्मं G U¹, अवहारयेत्
P. sec. m., approved of by Hara-
datta.

II 10, 26, 13. विद्यार्थिनो G¹, वसन्तीति
Md.

II 10, 26, 15 शूद्राश्च Md, शूद्राश्च ये
G¹, शूद्रस्य P. sec. m.

II 10 26, 16 अन्यमूकं P sec. m.
N, G, G U¹, अन्यधिरमूकं, P. U,
M. U; मूक om G U².

II 10, 26, 17 युवा द्रव्यं P. U text
and Com

II 10, 26, 18 पूर्वकं M U, P. U,
पतिवरां कुमारीं G¹, Md, taken from
the Com, वाध्यः M U text,
P. U

संनिपाते ८ ते शिश्रच्छेदनं सवृषणस्य ॥ २० ॥

कुमार्यां तु स्वान्यादाय नाशयः ॥ २१ ॥

अथ भृत्ये राज्ञा ॥ २२ ॥

रक्ष्ये चात ऊर्ध्वं मैथुनात् ॥ २३ ॥

निर्वेपाभ्युपाये तु स्वामिभ्योवसृजेत् ॥ २४ ॥ २६ ॥

२. १०. २७.

चरिते यथापुरं धर्माद्वि संबन्धः ॥ १ ॥

सगोत्रस्थानीयां न परेभ्यः समाचक्षति ॥ २ ॥

कुलाय हि स्त्री प्रदीयत इत्युपदिशन्ति ॥ ३ ॥

तदिन्द्रियदौर्बल्याद् विप्रतिपन्नम् ॥ ४ ॥

अविशिष्टं हि परत्वं पाणेः ॥ ५ ॥

तद्व्यतिक्रमे खलु पुनरुभयोर्नरकः ॥ ६ ॥

नियमारम्भणो हि वर्षीयानभ्युदय एवमारम्भणादपत्यात् ॥ ७ ॥

नाशय आर्यः शूद्रायाम् ॥ ८ ॥

वध्यः शूद्र आर्यायाम् ॥ ९ ॥

दारं चास्य कर्शयेत् ॥ १० ॥

सवर्णायामन्यपूर्वायां सकृत् संनिपाते पादः पततित्युपदिशन्ति ॥ ११ ॥

11. 10, 26, 22. राज्ञां G¹, G², G U¹, राज्ञा-
भृत्ये P. pr. m., M. U., P U., N. U.

11. 10, 26, 24 निर्वेपा^० Devanāgarī
Mas, 'अभ्युपगमे N. U., 'भ्यस्तेवसृजेत्
P. U., विसृजेत् G¹, G. U¹ अपसृजेत् G.
U¹, text.

11. 10, 27, 3. P adds sec. m. सगोत्रायेव
तु समाचक्षीत देवराय तदभावे सपिण्डेभ्यः;
apparently taken from the Com.

II. 10, 27, 5. अवशिष्टं Md, G¹, G², G. U¹
text, N. U. mentioned by Hara-

datta as an अपपाठः.

II 10, 27, 6 खलु om. N. U.

II 10, 27, 7. अपत्यात् Md., M. U., N. U.,
आपत्यात् N, mentioned in the Com.
as the usual reading

II. 10, 27, 10. कर्शयेत् M U., P. U., N. U.,
P. pr. m.

II. 10, 27, 11. पतति । उपदिशन्तीत्युपदिशन्ति
N. U. with the explanation: उप-
दिशन्ति प्रायश्चित्तमेव कर्तव्यं पुनरप्येवाद्वा-
सृचितः ॥ इत्युपदिशन्ति om. N.

एवमभ्यासे पादः पादः ॥ १२ ॥

चतुर्थे सर्वम् ॥ १३ ॥

जिह्वाच्छेदनं शूद्रस्यार्थं धार्मिकमाक्रोशतः ॥ १४ ॥

वाचि पथि शय्यायामासन इति समीभवतो दण्डताडनम् ॥ १५ ॥

पुरुषवधे स्तेये भूम्यादान इति खान्यादाय वध्यः ॥ १६ ॥

चक्षुनिरोधस्त्वेतेषु ब्राह्मणस्य ॥ १७ ॥

नियमातिक्रमणमन्यं वा रहासि बन्धयेत् ॥ १८ ॥

आ समापत्तेः ॥ १९ ॥

असमापत्तौ नादयः ॥ २० ॥

आचार्य ऋत्विक् स्नातको राजेति त्राणं स्युरन्यत्र वध्यात् ॥ २१ ॥

॥ २७ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे द्वितीये प्रश्ने दशमः पटलः समाप्तः ॥

२. ११. २८

क्षेत्रं परिगृह्योत्थानाभावात् फलाभावे यः समृद्धः स भावि तदप-
हार्यः ॥ १ ॥

अवशिनः कीनाशस्य कर्मन्यासे दण्डताडनम् ॥ २ ॥

तथा पशुपस्य ॥ ३ ॥

अवरोधनं चास्य पशूनाम् ॥ ४ ॥

11 10, 27, 14 आर्यधार्मिकम् G¹ M U

11 10, 27, 15 एदे for पथि Md., आसने
शयने वेदि M U, P U चति N U P,
P m.

11 10, 27 16 परदातानुयया इति N,
and N U Com according to the
Hiranyakeśi-Sutra

11 10, 27, 17 चक्षुनिरोध N, Md., G¹
P U acc. m., N U, but acc. the

Com, चक्षुषि निरोध G U¹ text

11 10, 27 18. 'मातिक्रमणम् N, P U
Com N U बोधयेद् N G¹, om
all from वा to ऋत्विक् Sutra 21

11 10 27, 19 समाप्ते P, M U, P U,
G U², N U joins Sutras 18-19

11 10 27, 20 असमाप्ता P, M U, P U
N U Com G U, G¹

11 11, 28 4 अवरोधन N Md.

हित्वा ब्रजमादिनः कर्शयेत् पशून् नातिपातयेत् ॥ ५ ॥
 अवरुध्य पशून् मारणे नाशने वा स्वामिभ्योवसृजेत् ॥ ६ ॥
 प्रमादादरण्ये पशून्नुत्सृष्टान् हृष्टा ग्राममानीय स्वामिभ्योवसृजेत्
 पुनः प्रमादे सकृदवरुध्य ॥ ८ ॥ ॥ ७ ॥
 तत ऊर्ध्वं न सूक्ष्मेत् ॥ ९ ॥

परपरिग्रहमविद्वानाददान एधोदके मूले पुष्पे फले गन्धे ग्रासे
 शाक इति वाचा वाध्यः ॥ १० ॥
 विदुषो वाससः परिमोषणम् ॥ ११ ॥
 अदण्ड्यः कामकृते तथा प्राणसंशये भोजनमाददानः ॥ १२ ॥
 प्राप्तनिमित्ते दण्डाकर्माणि राजानमेनः स्पृशति ॥ १३ ॥ २८ ॥

२. ११. २९.

प्रयोजयिता मन्ता कर्मेति स्वर्गनरकफलेषु कर्मसु भागिनः ॥ १ ॥
 यो भूय आरभते तस्मिन् फलविशेषः ॥ २ ॥
 कुटुम्भिनौ धनस्पेशाते ॥ ३ ॥
 तयोरनुमतेन्येपि तद्धितेषु वर्तेरन् ॥ ४ ॥
 विवादे विद्याभिजनसंपन्ना वृद्धा मेधाविनो धर्मेष्वाविनिपातिनः
 ॥ ५ ॥
 संदेहे लिङ्गतो दैवेनेति विचिन्त्य ॥ ६ ॥

- II. 11, 28, 5 भित्वा G.¹, G. U.², आशिनः
 md, नातिपादयेत् G.¹, G. U.², नातिवाप.
 येत् N. U., नातीय तादयेत् Md, G. U.^{1,2},
 begin a new Sutra with नातिपर°
 II. 11, 28, 6 विसृजेत् Md. G.^{1,2}, G. U.¹,
 text
 II. 11, 28, 7. सृष्टान् Md, विसृजेत् Md,
 G.^{1,2}, G. U.¹.
 II. 11, 28, 9. तत परम् Md
 II. 11, 28, 10. गन्धे om N.

- II 11, 28, 11. परिमोषणं Md., परिमोक्षणं
 M U., P. U., P. pr m, G.¹, G. U.¹.
 II. 11, 29, 1 अनुमन्ता N U., च कर्मसु Md,
 II 11, 29, 3 कुटुम्भिनौ G.^{1,2}, G. U.,^{1,2}
 II 11, 29, 4 कुर्वीरन् G. U.¹ text, हितेषु च
 P sec m
 II 11, 29, 6 निचिन्त्य G.¹, विचिन्त्य M. U
 P U., N U., से च निर्णयन्तः add
 M U., P U.

पुण्याहे प्रातरग्नाविद्वेषामन्ते राजवत्युभयतः समाख्याप्य सर्वानु-
मते मुख्यः सत्यं प्रश्नं वृथात् ॥ ७ ॥

अनृते राजा दण्डं प्रणयेत् ॥ ८ ॥

नरकश्चात्राधिकः सांपराये ॥ ९ ॥

सत्ये स्वर्गः सर्वभूतप्रशंसा च ॥ १० ॥

सा निष्ठा या विद्या स्त्रीषु शूद्रेषु च ॥ ११ ॥

आथर्वणस्य वेदस्य शेष इत्युपदिशन्ति ॥ १२ ॥

कृच्छ्रा धर्मसमाप्तिः समान्नातेन । लक्षणकर्मणास्तु समाप्यते
॥ १३ ॥

तत्र लक्षणम् । सर्वजनपदेष्वेकान्तसमाहितमार्याणां वृत्तं सम्यग्
विनीतानां वृद्धानामात्मवतामलोलुपानामदाम्भिकानां वृत्त-
सादृश्यं भजेत । एवमुभौ लोकावभिजयति ॥ १४ ॥

स्त्रीभ्यः सर्ववर्णैर्भ्यश्च धर्मशेषान् प्रतीयादित्येक इत्येके ॥ १५ ॥
॥ २९ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसूत्रे द्वितीये प्रश्ने एकादशः पटलः समाप्तः ॥

॥ इति द्वितीयः प्रश्नः समाप्तः ॥

॥ समाप्तं चेदमापस्तम्बीयधर्मसूत्रम् ॥

II 11, 29, 7. समाख्याप्यः Md. P. pr. m.,
G¹ 2, समाख्या G¹. U, समाख्याप्य G.
U¹, text, Com. once समाख्याप्य

II. 11, 29, 13 समान्नातेन N, P. Sec.
m, G¹, N. U, U¹, समान्नातेन G. U¹,
‘कर्मणा तु N., G¹, P. U, N. U. G. U¹,
II. 11, 29, 15. स्त्रीभ्यश्च सर्ववर्णैर्भ्यो G¹.

but see the Com. The reading कर्म-
णास्तु has been caused by a Prakritic
doubling of the *ta* of तु.

II. 11, 29, 14 वृत्तं स्वधर्मेनितानां P. U,
N. U., P. pr. m

CRITICAL REMARKS ON THE TEXT OF THE EXTRACTS

In the first edition the text of the extracts from the Ujjvala was given exclusively according to the Devanagari MSS Mr U I being the chief authority for those from the first Prāsna, and P U and Mr U II. for those from the second. A comparison of the three Grantha commentaries G U^{1, 2, 3} and of M U⁴ has shown that the text of the Ujjvala is corrupt even in the oldest and best Northern MSS and that the Southern ones, though occasionally at variance with each other furnish as might be expected a much better version. There is a very large number of passages, in which all the Devanagari MSS exhibit one and the same inferior or unintelligible reading against a better one of the Southern copies, or show interpolations or omissions. But it happens also that one or several of the Grantha MSS side with the Northern copies, while the remainder has different readings. Among the three Grantha MSS available for this edition G U¹ most frequently stands by itself while the two copies of the Burnell Collection G U^{2, 3} come closer to those from the Dakhan and Benares. There are however, cases in which the contrary is observable. A few examples will make this more intelligible —

D U. ¹	Dharma Sutra I 2 14	G U
अथौन ⁵ । ऊनमिति सर्वत्रापेक्ष्यते । चतुर्विंशतिवर्षाणि प्रतिवेद पठ् ॥		अथेन । ऊनमियुपसमस्तमप्यपेक्ष्यते । चतुर्विंशतिवर्षाणि प्रतिवेद पठ् ॥
	1 2 28	
विना शिरसा मुखार्थमुन्मोदकादिना शरीरं न प्रक्षालयेत् ॥		प्रक्षालनादिना अनुद्व्या विना शोभार्थमुष्णाग्वादिना न प्रक्षालयेत् ॥
	1 2 37	
शरीरं शिरवाहाय कृता रज्जु । तमालादण्ड ⁶ । तमालसर्पेण वृक्षस्तस्य त्वचा प्रथिता तामली ।		शरीरं शिरवाहयोक्त्ररज्जु । तमलो मूलोदक-सर्पेण वृक्षस्तस्य त्वचा प्रथिता तामली ⁷ ॥

¹ For the description of these MSS, See Part I, p. L f

² 1 D U refers to the Northern Text and G U to the Southern

³ Omitted in M U, the oldest and best Devanagari MS

⁴ Thus also G U^{2, 3}

⁵ Om. in M U

⁶ Om. in G U¹, शिरवाह⁶ —

⁷ तमले G U¹ तनरो मूलमनो G U^{2, 3}

⁸ तामली G U^{2, 3} Text and Com

1 2 41

कपायेण रक्तं वस्त्रं कापायम् । तच्च कापाय
प्राङ्मणस्येत्यर्थाद्भ्रम्यत इतरयोर्विद्यमानं वात् ॥

एकं आचार्यो वस्त्रं च धार्यन्मुपदिशन्ति¹ ।
वस्त्रं कार्यासं तच्च कापाय कपायेण रक्तम् ॥
प्राङ्मणस्येत्यर्थाद्भ्रम्यत इतरयोर्विद्यमानं वात् ॥

1 9 6

शम्याप्रासात् । पञ्चमीनिर्देशादर्वा
गिति गम्यते । शम्या क्षिता यावति दश पतति
तत्तार्वागिति² ॥

शम्याप्रासात् । शम्या क्षिता यावति
दश पतति ततोर्वागिति पञ्चमीनिर्देशाद्भ्रम्यते ॥

1 11 1.

काण्डोपाकरणं काण्डमृतादेवानम् । तस्मिन्
हृन्मृतादेवस्यात् मुक्त्वा सप्रदोषमहरनध्याय ।
[एतेनोत्तरं व्याख्यातम्]³ ॥

काण्डोपाकरणं काण्डमृतादेवानम् । तस्मिन्
हृन्मृतादेवस्यात् मुक्त्वा सप्रदोषमहरनध्याय
अपर आह । मुक्त्वेति मानुषतत तथा चोत्तरत्र
भवत्वाद्ग्रहणम् । काण्डोपाकरणे निमित्तेमातृकस्य
माण्यकस्य सप्रदोषमहरनध्याय । एतेनोत्तरं
व्याख्यातम् ॥

1 11 13

ये मनुष्या भूत्वा प्रहृष्टेन तपसा देवाः संपत्ता
स्ते मनुष्यप्रहृतयो देवा । प्राज्ञे पुराणं कुप्य
न दधरकुमारादयः । तेषां यज्ञस्तत्प्रतीत्यर्थं
प्राङ्मणभोजनम् । तत्र मुक्त्वा सप्रदोषमहरनध्याय-
य इत्येकं मन्यन्ते । मनुष्यमुखेषु द्वेन्द्रियमा-
नेति वदन्त्यः ॥

ये मनुष्या भूत्वा प्रहृष्टेन तपसा देवाः संपत्ता
स्ते मनुष्यप्रहृतयो देवा । नन्दीधरकुमारादयः⁴ ।
तेषां यज्ञे तत्प्रतीत्यर्थं⁵ प्राङ्मणभोजनं मुक्त्वा
सप्रदोषमहरनध्याय इत्येकं मन्यन्ते । मनुष्य-
मुखेषु⁶ द्वेन्द्रियमानेति वदन्त्ये ॥

1 11 6

परिमहन्नि काण्डमुपाहृतं⁷ न सत्तदहरणी
रधीयति । अहस्तिपदेरात्रोपलक्षणम् ॥

परिमहन्नि काण्डमुपाहृतं⁷ न सत्तदहरणी
धीति । तथा आवण्णा पार्णमास्यामुपकृत्य⁸ प्र-
दास्तेहरन्तरे यस्य काण्डस्यानुवाक्यमप्येतु
मारम्भं कुर्वति⁹ न सत्तदहरणीयति । अहस्तिपदेरा-
त्रोपलक्षणम् ॥

11 15 5

भार्या पत्नी परमगुरुव आचार्यमातापितरः ।
सख्या मरणम् । भार्याया मरिचिताया परमगुरुणा
च सख्याया सत्या न केवलमुदकोपरपरीनम् ।
किं तर्हि । अपरेपुत्रा तस्मात्कालादभोजनम्¹¹ ॥

भार्या पत्नी । परमगुरुवो मातापितराचार्याः ।
सख्या मरणम् । भार्याया सख्याया परमगुरुणा
च सख्याया सत्या न केवलमुदकोपरपरीनम् ।
किं तर्हि । अपरेपुत्रा तस्मात्कालादभोजनम्¹² ॥

1 वचनम् G L 1 वचनं वाचनम् G L 1

2 Thus also C U 1 8—

3 The bracketed words are found in M U

4 नन्दीधरकुमारादयः C U 2 3

5 यज्ञे तत्प्रतीत्यर्थं C U 1 3—

6 मनुष्यमुखेषु C U 1

7 च om M L

8 द्वापण्डितं C U 2

9 द्वापण्डितं om, C U 2 3—

10 द्वापण्डितं नृणां जपेना नृणां मरणात् नृणां मरणात् नृणां मरणात् G L 1

11 Thus also C U 1 11 however reads अपरम्

12 Thus C U 1 12 1 11 second of which has also भार्या in the text of the notes and

in the text of the notes.

In most of these passages, where the Southern MSS together oppose the Devanagari copies the superiority of the former is very plain, and it can be easily shown how the errors arose. Thus in the remarks on Dh. Su. I. 2. 14 the reading अघ्न is clearly a marginal gloss, which originally was intended to illustrate the note of the commentary, and was later incorporated with it. The fact that the best Devanagari MS, M U, omits अघ्न is a confirmation of this view. The substitution of सर्व for उपमन्तमपि has been made with regard to the next Sutra. But the word is not required, since all the MSS have there again ऊनादते प्रहरणम्यत । At the other hand the Southern variant उपमन्तमपि is indispensable on account of the form पातुन् in the preceding Sutra. Again in the commentary Dh. Su. I, 2, 37 the reading संखाद्य क्त्वा रन् ' a rope made for an ox dragging the plough ' is plainly a mislection for संखद्यैक्त्वा रन् ' the rope of the yoke of the plough dragger, caused by a badly formed प्यान् with the preṣṭhamuttra. The grammatical remark तमात्सरो is entirely out of place and makes no good sense as little as the following तमात्सरो, where clearly the real explanation regarding the tree mentioned in the Sutra has been lost. * Further the omissions in the notes on Dh. Su. I, 11, 1 and 6 have been evidently caused by the circumstance that in the former the phrase सप्रदोषमहसन्ध्याय occurs twice, and in the latter the sentence न तदहर्चर्यते. Finally, it is not difficult to see that the version of the remarks on Dh. Su. I, 11. 3 is better in the Grantha MSS than in the Northern ones. But it is interesting to observe that the corrupt readings दुमर and तत्रन्ये occur already in some of the former. This fact indicates that the corruption of Haradatta's text must not be laid solely to the charge of the Dakṣaṇi Pundits. And there are many other points which confirm this view.

With respect to the cases, where one or two Grantha MSS, side with the Devanagari copies it will suffice to note that the frequent discrepancies of the commentary in G U¹ appear to be due to intentionally made abbreviations, and that the rarer deviations in G U² probably have been caused either by negligence or by the adoption of different readings in the text of the Sūtras. Under the circumstances stated the extracts had to be corrected for the present edition according to the Grantha copies, and especially according to G U¹ and G U², which show not so many clerical mistakes as the very badly written G U³. Wherever these MSS unanimously oppose those in Devanagari characters, their readings have been adopted. In case they differ, and one agrees with the Devanagari copies, the version of the latter has been retained. But in the more important cases of this kind the *variae lectiones* of the Grantha MSS have been given in the notes.

* With the form न मली compare तदहर्चर्यते Gobhila Cf. Śū. II. 10. 10, which, according to the commentary, means "hempen."

Corrigenda to Extracts from Commentary

॥ उज्ज्वलाशुद्धिपत्रम् ॥

पद्यम्	पङ्क्तिः ।	शुद्धम् ।	पद्यम् ।	पङ्क्तिः ।	शुद्धम् ।
९७	४	आचान्तेन	१३९	६	*पत्ति*
१००	२२	*येन्	१४०	२६	तमेवम्भुतमा*
॥	२३	१९	॥	२७	प्राग्भवमातुङ्गस्य
१०१	९	*ग्नि*	॥	२८	निपुण सूक्ष्म*
१०३	२४	प्र*	१४१	९	*दन-दस
॥	२५	पा*	१४२	४	*यस्य*
१०६	१	*क्षोभि*	१४३	२३	*धेः
१०९	३	*ल*	१४६	१५	*यवम*
११२	२३	*सस्य	१५९	६	*ली द्वा*
११३	६	*ञ्चु*	॥	१३	प्रजापतये
॥	२४	*द्या*	१६०	२०	*हृ*
*१६	२३	*या सम्मापेत	१६८	११	*स*
॥	२४	*स्तप	१७४	१	*ता*
१२२	२	तेन*	॥	२३	*तिः ।
१२४	१५	निग*	१७९	९	*दां
१२६	७	*ष्ट*	॥	१३	*गन्ति
१२७	१२	*ग्री	१८२	५, ६	*साव*
१२८	११	स्थितस्या*	॥	१०	हारी*
१३०	१८	नाप्रा*	१८३	१	*रुप*
१३१	२५	*कृतम्	१८४	१४	*स्क*
१३३	२५	*वहृ*	१८७	१४	बु*
॥	२६	रष्टष्टा	१९१	९	*साः
१३४	१२	*णा*	॥	२२	भो*
१३५	२	*स्तस्या*	१९४	१९	*स्य*
१३७	२	*भवति स च स्वतन्त्रः	१९६	१९	११
१३८	१९	*ष्ट*	॥	२०	अप*

EXTRACTS

FROM

HARADATTA'S COMMENTARY CALLED UJJVALĀ.

PRAŚNA I PAṬALA I. KHAṆḌIKĀ I.

प्रणिपत्य महादेवं हरदत्तेन धीमता ।

धर्माख्यप्रश्नोरेषा कियते वृत्तिरुज्ज्वला ॥

१. अथशब्द आनन्तर्ये । अतःशब्दो हेतौ । उक्तानि श्रौतानि गार्होणि कर्माणि । तानि च वक्ष्यमाणान्धर्मानपेक्षन्ते । कथम् । 'आचान्तने कर्तव्यं' 'शुचिना कर्तव्यं' 'पवित्रपाणिना कर्तव्यं' 'यज्ञोपवीतिना कर्तव्यं' मिति वचना-
दाचमनशौचादीन्यपेक्षन्ते । 'संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मणीति' वचनात्
संध्यावन्दनम् । एव 'मशुचिकरनिर्दोषः' 'द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनमिति-
[गौ० घ० शा० २१, ४] वचनाद्ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तान्यपि । एवमन्येष्वपि
यथासम्भवमपेक्षा द्रष्टव्या । अतस्तदनन्तरं सामयाचारिकान्धर्मान्व्याख्यास्यामः ।
पौरुषेयी व्यवस्था समयः । स च त्रिविधः । विधिर्नियमः प्रतिषेध इति । तत्र
प्रवृत्तिप्रयोजनो विधिः 'संध्योश्च यद्दिर्मादासनं चाग्यतश्चेत्यादिः [१, ३०, ८] ।
निवृत्तिप्रयोजनावितरो । 'प्राङ्मुखोन्नानि भुञ्जीते'ति नियमः (१, ३१, १)
क्षुद्रुपपातार्थं भोजने प्रवृत्तिः । शक्या च यत्किंचिदिद्मुखेनापि भुञ्जानेन क्षुद्रुप-
हन्तुम् । तत्र नियमः कियते प्राङ्मुख एव भुञ्जीत न दक्षिणामुख इति । परिसंख्या
नियमस्यैव कियानपि भेदः । एवं द्रव्यार्जने रागात्प्रवृत्तं प्रति नियमो याजनाध्या-
पनप्रतिषेधेरेव ब्राह्मणो द्रव्यमर्जयेन्न कृपिवाणिज्यादिनेति । 'ब्राह्मणस्य गोरिति
पदोपस्पर्शनं वर्जयेदित्यादिः [१, ३१, ६] प्रतिषेधः । समयमूला आचाराः समय-
चारास्तेषु भवाः सामयाचारिकाः । एवंभूतान्धर्मानिति । कर्मजन्योभ्युदयनिः-
श्रेयसहेतुरपूर्वाख्य आत्मगुणो धर्मस्तद्धेतुभूतं कर्मव्याख्यानमेवैतद्व्याख्यानम् ।
तत्र विधिषु तावद्विधेयानुष्ठानाद्धर्म इति नास्ति विप्रतिपत्तिः । नियमेष्वपि नियमानु-
ष्ठानाद्धर्मः प्रतिषेधेष्वपि नव्यानुष्ठानाद्धर्म इति केचित् । अथ एष धर्मानित्य-

विशेषेणाह । अन्ये तु विधिष्वेव धर्मः । इतरयोस्तु विपरितानुष्ठानादधर्मः केवलं न तु विपरितानुष्ठानात्तद्विधर्मः । न ह्यप्रतिगृह्यतपिनन्तुरां धार्मिक इति लोके प्रसिद्धः । सूत्रेपि धर्मग्रहणधर्मस्याप्युपलभ्रणमिति स्थितिः ॥

२. किं नु नोः समयो यदि प्रमाणमिदमपि प्रमाणं भवितुमर्हति । 'वैत्यं यन्देत स्वर्गनामः । प्रागेव भुञ्जीत । वेष्टोत्सुञ्चेत् । तिष्ठन्नुञ्जीत । न ज्ञायादिति । तत्राह । धर्मज्ञेत्यादि ॥ न ब्रूमः समयमात्रं प्रमाणमिति । किं तर्हि । धर्मज्ञा ये मन्वादयस्तेषां समयः प्रमाणं धर्मधर्मयोः ॥

३. कथं पुनरिदमपगतं धर्मज्ञा मन्वादयो न बुद्धादय इति । यद्युच्येत न बुद्धादीनामतीन्द्रिये धर्मे ज्ञानं संभवतीति तन्मन्वादिष्वपि समानम् । अथ तेषां धर्मज्ञानातिशयादतीन्द्रियेपि ज्ञानं संभवतीति तद्बुद्धादिष्वपि समानम् । यदाहुः ।

‘सुगतो यदि धर्मज्ञः कपिलो नेति का प्रमा ।

तावुभौ यदि धर्मज्ञौ भतिभेदः कथं तयो रिति ॥

वक्तव्यो वा विशेषः । तमाह । वेदाश्च । चोवधारणे । वेदा एव मूलप्रमाणं धर्माधर्मयोः । न च नित्यनिर्गोपेषु वेदेषूक्तेषालम्भसंभवः । स्वतःप्रमाणस्य हि शब्दस्य न वक्तृदोषनिग्रन्धनमप्रामाण्यम् । तद्विहास्मदादीना धर्मज्ञसमयः प्रमाणं धर्मज्ञानां तु वेदाः प्रमाणम् ।॥

४. ब्राह्मणाद्याश्चत्वारो वर्णमंशराः । ते च मामयाचारिकैर्धर्मैरधिक्रियन्ते । पतुर्णामिवोपदेशेपि पुनश्चतुर्ग्रहणं यथाकथंचिच्चतुर्व्यन्तर्भूतानामपि ग्रहणार्थम् । एतश्च ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्य इति चौधायनादिभिरुक्तानामनुलोमजानामत्र ग्रहणं मतम् ।॥

६.उपायनमुपनयनम् ।तस्माद् दुष्टकर्मप्रतिषेधार्थं सूत्रम् । यथा शास्त्रान्तरे । ‘द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनंमिति [गौ० ध० शा० २१, ४] । अप्रतिषेधे तु दुष्टकर्मणामप्यधिकारो भवत्येव ‘फलवन्ति च कर्माणीत्यभिधानात् । क्रियत इति कर्मेति निर्वचनान् । ‘प्रागुपनयनात्कामचारमक्ष’ इति गौतमस्मरणं [२, १] । नक्षत्रत्यागिमहापातकव्यतिरिक्तविषयमित्यनुपेतस्यापि दुष्टकर्मत्वमभवाददुष्टकर्मणामुपनयनमिन्नुक्तम् । शूद्रप्रतिषेधस्तु प्राप्तानुवादः ॥

१०. अनेनरेदाप्राचिता वेदत्रयमुपनयनमपि प्रतिषेधं भेदेन कर्तव्यमिति प्राप्न उच्यते । सर्वेभ्य इत्यादि ॥ ‘त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमद्भुहन् । तदित्युच्यते सावित्र्याः परमेष्ठे प्रजावति रिति भनुः (२ । ११) । एतश्चोपनयन-वत्सावित्र्यनुवचनम् । तन्मुखेन सर्वे वेदा अनुक्ष भवन्ति । अतोऽष्टनाणविशेष-

स्वादेकमेवोपनयनं सर्वार्थम् । अस्मिन्नर्थे ब्राह्मणमपि भवति ब्राह्मणमेव वा पठितम्
औथर्वणस्य वेदस्य पृथगुपनयनं कर्तव्यम् । तथा च तत्रैव श्रुतम् । 'नान्यत्र संस्कृतो
भृग्वङ्गिरसोधीयते'ति ॥

१२. अविच्छिन्नवेदवेदिसंवन्धे कुले जन्माभिजनः । पङ्क्तिर्ज्ञैः सह यथा-
वदर्थज्ञानपर्यन्तमधीतो वेदो विद्या सर्वासम्भवे वेद एव वा । ॥

१३. तस्मिन्नेवोपनेतरि विद्याकर्म विद्याग्रहणं कर्तव्यमान्तमा समाप्तेः । अवि-
प्रतिपन्ने धर्मेभ्यः । ययसावाचार्यो धर्मेभ्यः प्रच्युतो न भवति । प्रच्युते तस्मिन्न-
संपर्कोऽन्यतो विद्याकर्म भवत्येव । येषां चाचार्यकरणविधिप्रयुक्तमध्ययनं तेषामेत-
न्नोपपद्यते । कथम् 'उपनीयाध्यापनेनाचार्यकं भावये'दिति सकृदुपनीतस्य माणवकस्य
न पुनरुपनयनसंस्कारः संभवतीति तं कथमन्योध्यापयेत् । एतेन मध्य आचार्यभरणे
तद्वृत्तमध्ययनं नाचार्यान्तरात्सम्भवतीति द्रष्टव्यम् ॥

२७. आकारोभिविधौ । अनत्ययोनतिक्रमः स एवानात्ययः । यादृच्छिको
दीर्घः । आढो^१ वा प्रयोगः । प्रकरणादुपनयनस्येति गम्यते । यथा व्रतेषु समर्थः
स्यात्तथैतावान्कालः प्रतीक्ष्यः । पूर्वमेव तु सामर्थ्ये सत्यष्टमवर्षाधिक्रमे वक्ष्यमाणं
प्रायश्चित्तमेव भवति । एवं षोडशादिभ्य ऊर्ध्वं कियन्तं कालमसमर्थानां पश्चात्
सामर्थ्ये सति प्रायश्चित्तं भवत्येव ॥

२८. यस्य यः सावित्र्याः काल उक्तस्तदतिक्रमे त्रैविद्यकम् । त्र्यवयवा विद्या
तामधीयते ये ते त्रैविद्यास्तेषामिदं त्रैविद्यकम् । गोत्रचरणादुष् [पा ४, ३, १२६] ।
'चरणाद्धर्मान्ताययो'रिति बुद्धिः । एवंभूतं ब्रह्मचर्यम् । अभिपरिचर्यामध्ययनं शुश्रूषा-
मिति परिहाप्य सकलं ब्रह्मचारिधर्मं चरेत् ॥

३०.शक्तस्य त्रिपवणमशक्तस्य यथाशक्ति ॥

३२. यस्य माणवकस्य पिता पितामहश्चानुपेतौ स्यातां स्वयं च ते तथा-
विधास्ते माणवका ब्रह्महंसस्तुता ब्रह्महण इत्येव सङ्कीर्तिता ब्रह्मवादिभिः ।
अतस्तास्मिस्तच्छब्दप्रयोगस्तद्धर्मप्राप्त्यर्थः । ॥

॥ PĀṬALA 1, KHAṆḌIKĀ 2.

५. प्रपितामहादि प्रपितामहादारभ्य प्रपितामहः पितामहः
पिता स्वयं च । ॥

^१ Thus M. U.; G U^१, 3 read आढो.

७. गृहमेधो गृहशाल्त्त गृहस्थधर्मो वा । नाभ्यापनं कृत्स्नस्य वेदस्य किं तु गृहमन्त्राणामेव ॥

१३. पादेनोत पादूनम् । पररूपं शकृन्ध्वादित्वात् । पट्त्रिंशद्वर्षाणि । प्रतिवेदं नव ॥

१४. ऊनमित्युपममस्तमप्यपेक्ष्यते । चतुर्विंशतिवर्षाणि । प्रतिवेदं पट् ॥

१५. पादैरुतमिति प्रकरणात्न्यते । द्वादश वर्षाणि । प्रतिवेदं त्रीणि ॥

१६. अवसार्धशब्दोवरमात्रेत्यस्मिन्नर्थे वर्तते । द्वादश वर्षाण्यवरमात्रा यथा भवति तथा ब्रह्मचारिणा गुरुकुले वस्तव्यम् ॥

१७. ब्रह्मचारिविद्यार्थशब्दद्वयोरर्थ उक्तः । यो ब्रह्मचारी विद्यार्थी भवति न तेन दिवसमात्रमपि परस्मै समीपे वस्तव्यमाचार्यसमीप एव वस्तव्यमित्युक्तं भवति । विद्यार्थस्येतिवचनान्नैष्टिकस्य कदाचिदन्यत्र वासेपि न दोषः । यद्वा भोजननिवृत्तिरेवोपवासः परलोकार्थमुपवासः परोपवासः न विद्यार्थस्य न भवति नैष्टिकस्य न दोष इति । अत्र पक्ष 'आहिताग्निरनङ्वा नित्यादि (२, ९, १३) विद्यार्थब्रह्मचारिविषयम् ॥

२१. .. अथ शब्दस्य मवर्णदीर्घत्व छान्दसमपपाठो वा । ॥

२२. अनुदेश्य श्राद्धान्नं देवतार्थं वोदिष्टं तत्र मुञ्जीत ॥

२६. 'उपचारक्रिया केलिं स्पर्शो भूषणवाससाम् ।

एकशय्यासनक्रीडा चुम्बनालिङ्गने तथा' ।

इत्यादे सर्वस्योपलक्षणं मैयुनग्रहणम् ॥

२७. श्लाघा शोभोत्सन्ना यस्य स उत्सन्नश्लाघः । एवम्भूतो भवेत् । अक्षणादिना मुरादिकमुज्ज्वलं न कुर्यात् ॥

२८. विना शिरसा मुरात्तार्थमुष्णोदकाग्निना शरीरं न प्रक्षालयन् ॥

१९. यानि सूत्रपुरीषाद्यगुधिलिप्तान्यङ्गानि तानि कामं मृदादिभिः प्रक्षालयेथावद्रन्यो लेपश्चापैति । तदपि गुणैरसन्दर्शो यत्र स्थितं गुरुर्न पश्यति । तत्राचार्यप्रकरणे गुरुग्रहणातिग्रादीनामपि ग्रहणम् ॥

३०. स्नाने प्राप्ते न श्लेषमानः स्नायात् । किं तु दण्डवत्प्लवेत् । स्नानीयै-

¹ G U' -कृततरद् U' -कृततरन्तावत् । but see the Vārtika on Pāṇ. vi 1 94

² G. U प्रक्षालनादिना अङ्गुदया विना शोभोत्सन्नमुष्णोदकाग्निना न प्रक्षालयेत् ॥

द्रव्यैर्मलापकर्षणं श्लाघा जले क्रीडा वा । अपर आह । ‘अद्भानि न प्रक्षालयीतेत्या-
समावर्तनाभित्यस्तानस्य प्रतिषेधः । प्रक्षालयीत त्वद्युचिलितानीति नैमित्तिकज्ञान-
विधिः । नाप्यु श्लाघमानः स्नायादिति तत्रैव श्लाघाप्रतिषेध’ इति ॥

३१. सर्वानेव केशाञ्जटां कृत्वा निभृयादिति ॥

३३. मुञ्जानां विकारो मौञ्जी । त्रिवृत्तिगुणा । एवंभूता ब्राह्मणस्य मेखला
भवति । सा च शक्तिरिषये शक्तौ सत्यां दक्षिणेनावृत्तानां प्रदक्षिणवृत्तानां कर्तव्या ।
तद्वितार्थे गुणभूतानामपि मुञ्जानामेतद्विशेषणम् ॥

३५. अथवायोमिश्रा । कचित्कालायसेन वद्धा मौञ्जी मेखला भवति राजन्यस्य ॥

३६. अविर्हर्णायुः कम्बलप्रकृतिस्तत्सम्बन्धीन्यूर्णाणी । तत्कृतं सूत्रमावी-
सूत्रम् । ॥

३७. सैरी मीरवाहयोक्तरग्जुः । तमलो मूलोदकमंजो वृक्षस्तस्य त्वचा प्रयिता
तामली ॥

३८.वाक्षो यक्षियस्य वृक्षस्य विकार इति कल्पान्तरे पूर्वो विधिर्वर्ण-
संयुक्तः । अयं तु सर्वसाधारणः । अत्र च सामयाचारिक एव दण्डविधिः सर्व-
वर्णार्थः सन्निधानूद्यते नैत्यप्रोधादिषु मन्त्रप्रापणार्थम् । अन्यथा पलाशस्यैव मन्त्रेणा-
दानं स्यात्तूष्णीमन्येषाम् । सुश्रव इत्यस्य पालाशस्याभिधानत्वान् ॥ ‘देवा वै ब्रह्मन्-
वदन्त तत्पर्णं उपाश्रिणोत् सुश्रवा वै नामेति’ इति गृह्यवृत्तौ^२ ॥

३९. वस्यते कौपीनमाच्छाद्यते येन तद्वातः । तद्वस्यते ॥

४०. शणस्य विकारः शाणी पटी । क्षुमानसी तस्या विकारः क्षौसम् । खेत-
पटाख्यो वासोविशेष इत्यन्ये । अजिनं यस्य कस्यचिन्मेध्यस्य पशोः । व्रज्येवानि
हर्णानुपूर्व्येण वासांसि ॥

४१. एक आचार्या वस्त्रं च धार्यमुपदिशन्ति । वस्त्रं कार्पासं तच्च कापायं
कपायेण रक्तं ब्राह्मणस्येत्यर्थाद्भव्यते । इतरयोर्वक्ष्यमाणत्वात् ॥

^१ सैरी वाहयोक्तरग्जुः । तमलो मूलोदकं G. U^१, १३७. । तमरसंजो G. U^१.

^२ S-o Āpast. Gr Sū p. 68 ed. Winternitz, the Grantha copies of the Com-
mentary say simply ‘गृहे गवम्’ ।

PĀṬALA 1 KHANDIKĀ 3.

२. हरिद्रया रक्तं हरिद्रम् । एतान्युत्तरीयाणि ॥

३. 'वस्ताजिन'मिति वक्ष्यमाणत्वादिहाप्यजिनमिति गम्यते । 'अजिनं त्वेवोत्तरं धारये'दित्युपनयनप्रकरणे [१, ३, १०] यदजिनं धार्यमुक्तं तद्वारिणं ब्राह्मणस्य । हरिणो मृगास्तस्य विकारो हरिणम् । ऐणेयं वा कृष्णम् । एणी मृगी तस्या विकार ऐणेयम् । एण्या डब् [पा० ४, ३, १५९] । द्विविधा एण्यः कृष्णा गौराश्च । ततो विशेष्यते कृष्णमेणेयमिति ॥

४. अस्मिन्पक्षे विशेष उच्यते । कृष्णमित्यादि ॥ कृष्णं चेद्विमृश्याद्वारिणं ततस्वस्मिन्पक्षेपेक्षां नासीत् न शयीत् । अयं तावदर्थः । शब्दनिर्वाह 'स्वप्तावामनशायी'-त्यत्र कृतः ॥

५. रुद्विन्दुमान्मृगः ॥

७. अविरुर्णायुः । स एवाविकः । तस्य चर्माविकम् । तन्मर्बपां वर्णानाम् । तस्य हरिणादिभिर्विकल्पः ॥

८. अयमप्याविक एव । प्रावरणमेव सर्वेषाम् । कापयं चैके वस्त्रमुपदिशन्ति (१, २, ४१) इत्यारभ्य वासांस्यजिनानि च विहितानि ॥

९. तत्र कामवदेन विशेषमाह । ब्रह्मवृद्धिमित्यादि ॥ ब्रह्मवृद्धिर्ब्राह्मणवृद्धिः । क्षत्रवृद्धिः क्षत्रियवृद्धिः ॥

१०. अयं स्वपक्षमाह । अजिनमित्यादि ॥ उत्तरमुत्तरीयं तदजिनमेव धारयेत् ॥

१२. शूतादिस्थानं सभा । उत्सवादिषु समवायः समाजः । ताः सभाः समाजांश्च ताच्छीत्येन न गच्छेत् । यदृच्छया गमने न दोषः ॥

१३. जनपादः परीवादो लोकवार्त्ता वा ।.....॥

१५. येषु प्रदेशेषु गुरुकदाचरति पौनःपुन्येन चरति तेषु स्वरिकर्माणि क्षेत्र-प्रसाधनादीनि न कुर्यात् ॥

१७. मृदुः क्षमावान् ॥

१८. इन्द्रियाणामनद्विषये भ्रष्टत्वाभावः शमस्तद्वान् ॥

१९. विहितेषु कर्मस्वग्लानिर्दमस्तद्वान् ॥

२१. डग्ने नटे मृते वा घृतावेवावस्थितः स्यात् । न हृष्येन्न विषीदेत् ॥

२२. चत्ताहसंपन्नः । ग्ळाजिस्वश्च वस्तुः [पा० ३, २, १३९] । वत्रानु-
स्वारदछान्दसोपपाठो वा ॥

२४. परभाग्यात्संतापोसूया तच्छीलो न भवेत् ॥

२५. अपपात्राः प्रतिलोमा रजकादयः । अपगतानि हि तेषां पात्राणि पाकाद्यर्था-
नि चतुर्भिर्वर्णैः सह । अभिशस्तान्वक्ष्यति । 'अथ पतनीयानी'त्यादिना [१, २१, ७]
तानुभयान्वर्जयित्वान्यत्र भिक्षेत सायं प्रातरितिवचनाच्च सायंगृहीतेन
प्रातराशो नापि प्रातर्गृहीतेन सायमाशः ॥

२६. अथ भिक्षाप्रत्याख्यानं निन्दितुं ब्रह्मणमाकृष्यते । स्त्रीणामिति ॥ व्याख्यातः
समाहितो ब्रह्मचारी । याभिः स्त्रीभिर्भिक्षा प्रत्याख्यायते तासां प्रत्याचक्ष्णानां
स्त्रीणामिष्टं यागैरर्जितं धर्मं दत्तं दानेनार्जितं द्रुतं दर्बिहोमैर्गार्होर्जितं सर्वमेव धर्मं
पृच्छ आच्छिनन्ति । यस्मादेवं तस्माद् ब्रह्मचारिसंघं चरन्तं न प्रत्याचक्षीत । उह्वा
इति निपातो वाक्यालङ्कारार्थः । अपिहशब्दौ कदाचिदित्येतमर्थं द्योतयतः । एषु
संघीभूतेषु ब्रह्मचारिषु कदाचिदेवंविधः समाहित एवंचरतः । 'अथ ब्रह्मचर्यविधि'-
रित्यारभ्य [१, २, १८] यानि व्रतान्युक्तानि तद्वान् ब्रह्मचारी स्यात् । संभावनायां
लिङ् । ॥

२७. भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । न तद्विद्वाभ्यासेनोच्छिष्टं मन्तव्यम् । किं तु दृष्ट-
श्रुताभ्यामेव । दृष्टमात्मनः प्रत्यक्षम् । श्रुतमाप्तोपदेशः । ताभ्यामेव तदुच्छिष्टं मन्तव्यम्
अयमंशः प्राप्तानुवादः पूर्वमंशं विधातुं यथा 'नानुवपट्करोत्यपि वीपांश्चनुवपट्कुर्यो'-
विति ॥

३४. तैः स्वकुलैः सह विप्रवासन्येभ्योऽपि श्रोत्रियेभ्यः प्रभूयात् । ॥

३५. आत्मा प्रयोजनं प्रयोजको यस्य स आत्मप्रयोजनः । एषम्भूतो भिक्षां न
चरेत् । आत्मार्थं न चरेदित्यर्थः । अस्य प्रयोजनम् । यदा श्रोत्रिया अपि न उभ्यन्ते
तदा 'प्रोषितो भैक्षादग्नौ कृत्वा भुञ्जीते'ति वक्ष्यमाणमप्रोषितेति यथा स्यादिति ॥

३६. अमत्रं भोजनपात्रं भुक्त्वेति संनिधानात् । तत्स्वरूपमेव प्राक्षालयति प्रक्षाल-
येत् । भिक्षापात्रस्य त्वन्येनापि प्रक्षालने न दोषः । उभयोरपि पात्रयोर्महण
मित्यन्ये ॥

४०. आर्यैरैवर्णिकस्तस्मा अनुपनीताथ पर्यवदभ्यात्मवर्मैकास्मिन्पात्रेवधाय
हस्तमीषे भूमौ स्थापयेत् ॥

४१. धन्तर्धानमन्तर्धिः । सोस्यास्तीति । ग्रीष्मादित्यादिभिः [पा० ५, २, ११६]

अन्तर्धी दातः । अन्तर्हितं हि तस्य शूद्रत्वमाशेषेषु स्वामितुस्तत्वात् ।
प्रकरणाच्चाचार्यस्येति गम्यते । आचार्यदासाय शूद्राय पर्यवदप्यादित्यर्थः ॥

४२. यदि क्षिप्य आचार्यार्थमात्मार्यं वा प्रोषितः स्यात्तदा भैक्षार्त्तिकचिदा-
दायामौ कृत्वा प्रक्षिप्य श्रेष्ठं भुञ्जीत । श्रोत्रियाणामसद्भावेन्येभ्योपि
श्रोत्रियेभ्यः' [सू० ३४] इत्येतत् न भवति । यदि स्यात्तदैवायं प्रब्रूया-
त्तदाभावेमौ कृत्वा भुञ्जीतेति' । यद्यपि तदाचार्यस्य विप्रवासः प्रकृतस्तथापि
न्यायसाम्याच्छिष्यस्यापि प्रवासो भविष्यति ॥

४३. भैक्षं हविषा हविष्ट्वेन संस्तुतं संकीर्तितम् । तत्र तस्मिन्हविष्याचार्यो
देवतार्ये देवताकार्ये तत्प्रीत्यर्थत्वात्तस्य ॥

४४. तस्य जाठराग्नौ हूयमानत्वात् ॥

PATALA I. KHANDIKĀ 4

१. अनुवादेषु सर्वत्र विधिः कल्प्यते । तं भोजयेत् । भोजयित्वा तस्यो-
च्छिष्टं प्राश्नीयात् । प्राश्नातीति अवारपाठश्छान्दसः । आदिति [पा०
८, ४, ४४,] श्रुत्वप्रतिषेधात् ॥

२. इदामक्षणादिस्थानीयमित्यर्थः ॥

३. यदन्यानि द्रव्याणि गवादीनि मिश्राचरणे लघ्वानि ममिदादीनि च
स्वयमाहृतानि यद्यालाममुपहरति दक्षिणा एव ताः ।..... ॥

५. अस्मै शिष्यायाचार्यः श्रुतिविप्रतिषिद्धमुच्छिष्टं न दद्यात् ॥

६. किं पुनस्तत् । यथेति ॥ यथेतिवचनाच्छ्रुतिविप्रतिषिद्धमिति लक्षणतः
प्रतिषेधाच्च क्षाराग्निग्रहणमेवविधस्त्योपलक्षणम् ॥

७. अभ्यङ्गशेषो गन्धशेषो मात्त्यशेष इत्यादयोपि ब्रह्मचारिणः प्रतिषिद्धा
आचार्येण न देया इत्युक्तं भवति । केचित्तु श्रुतिप्रतिषिद्धमप्याचार्यस्य
शेषमुपयुज्जाना दृश्यन्ते पूर्वः पूर्व आचारः प्रमाणमिति वदन्तः । तन्निराकरोति ॥

१ श्रोत्रियाणां समावे भगवत्समावे. . द्रूयात् G U¹, श्रोत्रियाणां समावे चाप्येभ्यो...
इति तत्र न भवति G U¹

¹ Compare also note to the text.

८. अनुमानाय प्रभवतीत्यानुमानिकः । आचाराद्धि श्रुतिः स्मृतिर्वानुमीयते । तस्मादानुमानिकादाचारात्प्रत्यक्षा श्रुतिर्वलीयसी । तद्विरोधे तु नानुमातुं शक्यते । अनुमानमबाधितमिति न्यायात् । एवं च ब्रुवता ब्रह्मचारिणः क्षारलवणप्रतिषेधः प्रत्यक्षब्राह्मणमूल इति दर्शितं भवति ॥

९. यदपि क्षारलवणादिप्रतिषेधश्रुतेरुच्छिष्टव्यतिरिक्तो विषयः सम्भवति तथापि संकोचीपि तस्या अविशेषप्रवृत्ताया आनुमानिकादाचारादयुक्तः । ननु परस्परविरुद्धा अपि श्रुतय उपलभ्यन्ते । यथा गृह्णाति न गृह्णातीति । तत्किमाचारात्संकोचिकापि श्रुतिर्वानुमीयते । अत आह । दृश्यत इत्यादि ॥ स्यादेवं ययमाचारो गृह्यमाणकारणः स्यात् । गृह्यते तु प्रवृत्तिकारणम् ॥

१०. तत्किम् । प्रीतिरित्यादि ॥ क्षारलवणादिभोजने भुञ्जानस्य प्रीतिर्भवति । ततश्च 'यत्र तु प्रीत्युपलब्धतः प्रवृत्तिर्न तत्र शास्त्रमस्ती'ति न्यायात् संकोचिका श्रुतिर्वानुमीयत इति ॥

१२. यदि तयोर्धर्माद्विप्रतिपत्तिरपायो भवति ततो न भोग्यम् । यद्वा भुञ्जानस्य ब्रह्मचारिणो यदि धर्मविप्रतिषेधो भवति मधुमांसादिमिथितत्वेन ततो न भोग्यमिति ॥

१४.अधोनिधानमाचार्यस्य पुत्रादिषु बालेषु पतनशङ्कया । अपर आह । आत्मनः समिदाधानार्थमेधाहरणमिति । उक्तं हि गृह्ये । एवमन्यस्मिन्नपि सदारण्यादेधानाद्व्यति [गृ० सू० ११, २४] । तदनुवादेनाधोनिधानमत्र विधीयते । दृष्टार्थमदृष्टार्थं चेति ॥

१५.समिद्धार इति ॥ अणू कर्मणि चेति (पाणि० ३, १, १२) तुमर्थेणप्रत्ययः ॥

१६. परिसमूहं परितो मार्जनम् । विप्रकीर्णस्याग्ने राशीकरणमित्यन्ये । यथोपदेशं यथा गृह्य उक्तं तथा समिध आदध्यात् । गृह्ये विहितमपि समिदाधानं विधीयते सर्वाचरणार्थं सायं प्रातरित्यादिकान्विशेषान्वक्ष्यामीति वा ॥

१८. समिदाधानेन समिद्धमग्निं पाणिनैव परिसमूहेन समूहिन्या । समूहनी संमार्जनी दर्भनिर्मिता वेदाकृतिराचारात् ॥

१९.यथाकामस्य भावो यायाकामी । प्यञ्जन्तत्वादीकारः ॥

२०. अग्निपरिचर्यायां परिसमूहने परिषेचने च यदुपयुक्तमुदकं तच्छेषेण घृथाकर्मोप्यदृष्टप्रयोजनरहितानि पादप्रक्षालनादीनि न कुर्वीत ।..... ॥

अथ, धर्म, १४

२१. पाणिसमुद्भवं पाणिना संस्त्राभितं तेनोदकेन नाचामेत् । इदं तडागादिषु स्वयमाचमने । यदापर आचामयति तदैवेन पाणिना यदावर्जितमुदकं तेनापि नाचामेत् किन्तूभाभ्या हस्ताभ्या करकादि गृहीत्वा यदावर्जितमुदकं तेनाचामेत् । एव च स्वयं वामहस्तेनावर्जितेनापि नाचामेत् । अलावुपात्रेण नालिकेरजेन वैणवेन ताम्रमयेन वा स्वयमाचमनमाचरन्ति शिष्टाः ॥

२२. पूर्वमदिवास्वापी [१, २, २४] इत्यनेन दिवास्वापः प्रतिषिद्धः अनेन रात्रापि यदाचार्यो न द्यापिति तावन्तं कालं स्वापः प्रतिषिध्यते । स्वप्नकथनं वर्जयेदित्येके ॥

२३. अथ स्वप्नस्य प्रकृतत्वात्स्वप्नान्तरं ब्राह्मे मुहूर्त उत्थायेत्यर्थः । अहरहर्नेत्यमाचार्यं गोपायेद्रक्षेत् । किं दण्डादि गृहीत्वा । नेत्याह । धर्मार्धयुक्तैः कर्मभिः । धर्मयुक्तानि कर्माणि समित्पुष्पकुशाहरणादीनि । अर्धयुक्तानि युग्यघासाहरणादीनि ॥

२४. न ब्रह्मचारी यावदुत्पानादस्य यावच्च संवेशनादेवमाचार्यं गुप्त्वा संविशन् शयनं भजन् धर्मगोपायमातृगुपमहमिति मन्त्रं ब्रूयात् । धर्मं गोपायतीति 'धर्मगोपाय' आचार्यस्त मातृगुपमहमाभिमुख्येन रक्षितवानस्मि । इदानीं तु संविशानीति मन्त्रार्थः । अपर आह । हे 'धर्म' मा 'गोपाय' रक्ष । 'आतृगुपमहमाचार्यमेतावन्तं कालमिति ॥

२७. प्रसह्य वा स्वयं निवर्तयेत्पित्रादिभिर्वा निवर्तयेत् ॥

२८. जपन्यशब्दः पश्चादर्थः । प्रयोजनमुपनयने मा मृगुपया इति मंशासनस्यायमर्थः । न स्वापस्यात्यन्ताभाव इति । अथशब्दश्च चाक्योपक्रमे ॥

२९. प्रणिहितात्मा प्रकर्षेण निहित आचार्यकुले स्थापित आत्मा येन स तथोक्तः । प्रकर्षश्चान्ततस्तत्रैव शरीरन्यासः । अस्वैवविधस्य ब्रह्मचारिणोत्रैव ब्रह्मचर्याश्रमे सर्वाणि फलवन्ति ज्योतिष्टोमादीनि कर्माण्यत्रात्रानि भवन्ति । तत्फलवाप्तिरेव तत्रवाप्तिः । तदेव नैष्ठिकब्रह्मचारिविषयमिदं सूत्रम् ॥

PATALA II, KHANDIKĀ 5.

१. 'आचार्यार्धानः स्यादित्यादयो नियमा ये निर्दिष्टा अस्मिन्ब्रह्मचारिप्रकरणे तपःशब्दस्तेषु द्रष्टव्यो न कृच्छ्रादिषु ॥

२. तेषां नियमानामतिक्रमे विद्याकर्म विद्याग्रहणं ब्रह्म निःस्रवति गृहीतं वेदं निःसारयत्येतस्मादभियमातिक्रमेणाध्येतुः पुरुषात् । न केवलमेतस्मात्किं तर्हि महापत्यात् । अपत्येन सह वर्तत इति सहापत्यः । अपत्यादपि ब्रह्म निःसारयति । यद्यप्यपत्यं नियमातिक्रमकारि न भवति तथापि पितुर्दोषादेव ततोपि ब्रह्म निःसारयति । नियमातिक्रमेण विद्याग्रहणं कुर्वतः पुरुषात्सहापत्याद् गृहीतं ब्रह्म निःसारयतीति ब्रह्मयज्ञादिपूषयुज्यमानमप्यकिञ्चित्करं भवतीत्यर्थो विवक्षितः । स्रवतेः सकर्मकस्य प्रयोगो भाष्ये दृष्टः 'स्रवत्युदकं कुण्डिके'ति । अपर आह । तदतिक्रमे विद्याकर्म नियमातिक्रमेण विद्याग्रहणं न कर्तव्यम् । कुतः । यतो निःस्रवति ब्रह्म निःसरतीत्यर्थः । शेषं समानम् । विद्याकर्म च निःस्रवति ब्रह्म च निःस्रवतीत्यन्ये । कुर्वत इति वाध्याहार्यम् । तदतिक्रमे विद्याकर्म कुर्वतो ब्रह्म निःस्रवतीति ॥

३. कर्तृशब्देन श्रद्धाभिधायिना नरको लक्ष्यते ।.....॥

४. अवरेष्वर्वाचीनेषु कलियुगवर्तिषु । ऋषयो न जायन्ते मन्त्र-
दृशो न भवन्ति नियमातिक्रमस्येदानीमवर्जनीयत्वात् ॥

५. कथं तर्ह्यद्यतना अतिक्रामन्तोपि नियमानल्पेनैव यत्नेन चतुरो वेदान्गृह्णन्ति । युगान्तरे सम्यगनुष्ठितस्य नियमकर्मणः फलशेषेणेत्याह । श्रुतर्पय इत्यादि ॥ पुनः सम्भवः पुनर्जन्म ॥

६. अत्रोदाहरणम् । यथा श्वेतकेतुः ॥ श्वेतकेतुर्हस्तेन कालेन चतुरो वेदाञ्ज-
प्राह । तथा च च्छान्दोग्यम् [६, १, १] । श्वेतकेतुर्हार्णवेयः आस तँ ह पितो-
वाच । श्वेतकेतो वस ब्रह्मचर्यं न वै सोम्यास्मत्कुलीनोनूच्य ब्रह्मन्धुरिष
भवतीति ॥ स ह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षः सर्वान्वेदानधीत्य महामनानू-
चानमानी स्रव्य एवासेति ॥

७. अत्रह्यपि । पररूपं कर्कन्धुषत् । अपेरकारलोपो वा पिहितपिन्दा-
दिवत् । वेदव्यतिरिक्तमपि यत्किञ्चिद्विषमन्त्रादिकं समाहितो नियमवान्भूत्याचार्या-
दुपयुङ्क्ते गृह्णाति तस्मिन्वेदव्यतिरिक्ते ब्रह्मरदेव फलं भवति ॥

८. चरनुष्ठितैर्गुरुः प्रसीदति तानि गुरुप्रमादनीयानि पादप्रश्चालनादीनि
कर्माणि । स्वस्तीत्यविनाशि नाम तत्प्राप्तिसाधनं स्वस्त्ययनम् । तत्र त्रिविधं दृष्टार्थ-
मदृष्टार्थमुभयार्थं चेति । दृष्टार्थं ब्राह्मणदीतरणादिनिषेधः । अदृष्टार्थं क्षारादिनिषेधः ।
उभयार्थं भिक्षाचरणादि । अभ्ययनसंबृत्तिरधीतस्य वेदस्याभ्यासः ॥

११. उक्ता सिद्धिः । अथो चात्किञ्च मनसेति (सू० ५) अत्रो-
क्तानां पुनर्वचनमादरार्थम् । ॥

१२. मद्रा प्रतिदिनं नहान्तमपररात्र रात्रेः पश्चिमे याम उतिष्ठेन् । उत्थाय च
समीपे तिष्ठन्गुरोः प्रातरभिवादमभिवादीताभिवादयेत् ।॥

१४. इदं नैमित्तिकं पूर्वं नित्यम् । अथ फान्मम् ॥

१६. मध्यसममुदरसमं वैश्यः । ऊरुसममित्यन्ये । नीचैः पाद-
समं शूद्रः । प्राञ्जलिं यथा तथाभिवादीताञ्जलिं कृत्वेत्यर्थः । प्राञ्जलिरिति तु
युक्तः पाठः ॥

१७. अभिवादनस्य यत्प्रत्यभिवादनं तत्राभिवादयितुर्नाम्नः प्राचनं कर्तव्यम् ।
प्लुतं कर्तव्यमित्यर्थः । पूर्वेषां वर्णानां शूद्रवर्जितानामभिवादयमानानाम् । प्रत्यभि-
वादेशूद्रे । [पा० ८, २, ८३] इति पाणिनीयस्मृतिः । तत्र वाक्यस्य टेः
[८, २, ८०] इत्यनुवृत्तेः प्रत्यभिवादस्य वाक्यस्यान्ते नामप्रयोगस्तस्य टेः प्लुत
आयुष्मान्भव सौम्या ३ इति प्रयोक्तव्यः । स्मृत्यन्तरवक्षान्नाम्नश्च पश्चादकारः ।
आयुष्मान्भव सौम्येति वाच्यो विप्रोभिवादने । अकारस्तस्य नाम्नोन्ते वाच्यः
पूर्वाक्षरः प्लुतः ॥ इति मनुः (२, १२५) आयुष्मान्भव सौम्य देवदत्ता ३ अ इति
प्रयोगः । शम्भुर्विष्णुः पिनाकपाणिश्चक्रपाणिरित्यादीनां नाम्ना सन्पुद्गौ गुणे कृत
“एवोप्रगृह्यस्यादूरादने पूर्वस्यार्थस्यादुत्तरस्वेदुतां चिति [पा० ५, २, १०७] अयमपि
त्रिभिर्मन्त्रे । अन्ते अकारः । “तयोर्ग्रायवि महितायां”मिति [पा० ५, २, १०८]
यकारवकारौ च भवतः । शम्मा ३ य । विष्णा ३ व । पिनाकपाणा ३ य ।
चक्रपाणा ३ य । अत्र सूत्रे “प्रत्यभिवादने चे”ति चकारस्यार्थं न पश्यामः । अपर
आह । अभिवादने प्रत्यभिवादने च प्लायनमिति । अस्मिन्नपि पत्रे द्वन्द्वेनाभिहित-
त्याशङ्कान्नोन्त्यक एव । अभिवादने च शास्त्रान्तरे न वक्षित्तुतो विहितस्तस्माद-
नर्थक एव चकारः । अनर्थकाश्च निपाता बहुल प्रयुज्यन्ते ॥

१९. अन्यदा सर्वदा पूर्वोक्तेनैव प्रकारेणाभिवादनमेव । अयमनुवाद
उत्तरविवक्षया ॥

२१. अभिशन्द उपरिभावे । अथस्ताद्योपरिष्टाद्याभिमृदय मकुष्ठिकं
मगुल्कम् । साङ्गुष्ठमित्यन्ये । उपसंगृहीयात् । ... ॥

२२. वृन्त्यानां कर्तरि वा (पा० २, ३, १२) इति कर्तरि
पृष्ठी ॥

२३. सर्वं च तदहश्च सर्वाहम् ।.....सदा मुयुक्तः मुसमाहितानेन्य-
चित्तः । अध्ययनादनन्तरः । अन्तरयतीत्यन्तरः । अध्ययनाद्यथात्मानं नान्तरयति
यथाध्ययनं न विच्छिद्येत तथा स्यात् । अध्याये स्वाध्यायकाले । अध्याय इत्नु-
नुवादो “मनसा चानध्याय” इति विशेषविधानात् । अध्यायेदिति प्रायेण पठन्ति ।
तत्र तकारोपपाठश्छान्दसो वा ॥

२४. गुरुकर्मसु च तथा मुयुक्तोऽनन्तरश्च स्यात् ॥

२५. अनध्यायकाले च मनसाध्ययनादनन्तरः स्यात् । सन्देहस्थानानि मनसा
निरूपयेत् । अध्ययनविषयमेव चिन्तां कुर्यात् ॥

२६. नाध्यापने स्वयं प्रवर्तयेत् ॥

PĀṬALA II. KHANDIKĀ 6

३. एनमाचार्यं प्रति पादौ न प्रसारयेत् ॥

४. यदा तु गुरुः खट्वायां शेते तदा तं प्रति प्रसारणं न दोषायेत्येके मन्यन्ते ।
स्वपश्चस्तु तत्रापि दोष इति ॥

१०. न सोपानत्क आमीदेन्नापि वेष्टितशिराः । अवहितपाणिर्दात्रादि-
हस्त एवम्भूतो नामीदेत् ॥

११. अध्वानं प्राप्तोऽध्यापनः । ॥

१२. न वेदाचार्यसमीप उपमीदेदुपविशेत् । यदि तूपविशेदध्यापनः कर्मयुक्तो
वा न भवेत्तदोपानत्प्रभृतीनि विहायोपविशेत् ॥

१३. यो यं देवं भजते स तद्भावनेयवाचार्यमुपासीत । अविकथयन् । व्यर्थं
कथा विकथा । तामकुर्वन् । अविमना अविक्षिप्तमनाः । ॥

१५. वीतो विपर्ययेणेतः । ॥

१७. अन्यत्र कुड्यादावपश्रितो न स्यात् । कुड्याद्यपश्रितो नासीत् ॥

१८. यदा द्विवस्त्रस्तदान्यतरेण यतोपवीती स्यात् । अपि वा सूत्रमेवोपवीतार्थ
इति [२, ४, २२] । एष कल्पस्तदा न भवति ॥

१९. यदा त्वेकवस्त्रो भवति तदाधोनिवीतः स्यात् । न तस्य दीर्घस्याप्ये-
देशेनोत्तरीयं कुर्यात् ॥

२६. आसनयोग आसनकल्पना । आसनयोगेन विहितः सम्भावित आसन-
योगविहितः । आसनयोगेनासम्भावित आचार्ये तिष्ठति च स्वयं नासीत् ॥

२७. अशयनयोगविहित इति पूर्वानुसारेण गम्यते । शयनयोगेनासम्भावित
आचार्य आसीने च स्वयं न भविष्येति शयीत ॥

२८. व्यत्ययेन परस्मैपदम् । । चिकीर्षेदिति तु युक्तः पाठः ॥

२९. आचार्यव्यतिरिक्ता गुरुबोन्वक्स्थानिन इति स्मार्तो व्यवहारः । आचार्यः
श्रेष्ठो गुरुणा तमपेक्ष्यान्वक्स्थान पदमेवामिति कृत्वास्याचार्यस्य संनिधावन्वक्स्था-
नितं नोपलब्धगृहीयात् ॥

३०. न चैनमन्वक्स्थानिनं गोपेणाभिजनकुलादिना कीर्तयेत्तुवीत ॥ भार्गवोचं
महाकुलप्रसूत इति ॥

३१. यद्यप्यसौ तस्याचार्यस्य गुरुः स्यात् । मातुलादिगुरुः स्यात्तत्र ।
आचार्यप्राचार्यसन्निपात इति पूजा वक्ष्यति [१, ८, १९] तेनैव न्यायेन मातुला-
दिष्वपि । प्रसङ्गादिदमुक्तम् ॥

३२ किन्तु देशावासनाच्च संसर्पेत् । तस्य समानार्थम् ॥

३४. तस्याचार्यस्यान्तेवासिनं नाम्नैव कीर्तयेत् । यद्वक्ष्येति यद्यप्यसा-
धात्मनो गुरुर्भवतीत्येके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु गुरोर्नोमग्रहणं न कर्तव्यमिति ॥

३५. यस्मिंस्तु पुरूपे शिष्याचार्यभाषमन्वरेणापि विद्याचारित्रादिना लौकिकानां
गौरवं भवति तस्मिन्नन्वक्स्थानीयेत्याचार्ये या वृत्तिः सा कर्तव्या । अन्वक्स्थानीये-
त्यन्वक्स्थानीय एव ॥

३६. अस्याचार्यस्य भुञ्जानस्याभुञ्जानस्य वा सकाशे भुक्त्वानृत्याय । छान्दमो
दीयैः । उत्थानमकृत्वोच्छिष्टं न प्रयच्छेत् । आर्याय वेति [१, ३, ४०]
यद्विहितम् ॥

PATLĀ, II KANĀKĀ 7

२. उत्थाय कार्यवत्तया गन्तुमिच्छन्गुरोस्पापमव्यं न पर्यावर्तेत किन्तु प्रदक्षिणी-
कृत्यापेयात् ॥

४. ओषधयः फलपाकान्ताः । चनस्तयो ये पुष्पैर्विना फलानि वीरद्वृक्षाणा-
मप्युपलक्षणम् । तेषां पत्रपुष्पाण्याच्छिद्य नोपजिमेत् । आच्छिद्येतिवचनाया-
दृच्छिकगन्धग्रहणे न दोषः ॥

५. यानं शकटादि । इति शब्द एवप्रकाराणां गुणलक्षणार्थः ।.....॥

७. अपिगृह्य हस्तेन मुखं पिधाय स्मयेतेति ब्राह्मणं न स्मये-
तेत्यारभ्य ॥

८. स्नातामनुलितां वा स्त्रियमवलामपि मुखेन नोपजिघ्रेत् । मुखेनेति यादृच्छिके
प्राणे न दोषः ॥

११. रजस्वलो मलिनगात्रः । रक्ता दन्ता यस्य स रक्तदन । छान्दसो दन्नादेशः ।
पक्कदन्त इत्यर्थः । एतदुभयमुत्तन्नश्चाथ [१, २, २७] इत्यनेन गतमपि
पुनरुच्यते श्रौतप्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थम् । अनृतं बोक्त्विति (१, २६, ३) प्रायश्चित्तं
वक्ष्यति ॥

१२. आत्मीये गुरौ यां विद्यां कुम्तेर्धाते तस्या गुरोर्वंश्या आचार्यास्तेष्वस्य
माणवकस्याचार्याः । यद्यपि साक्षात्तेभ्यो न गृह्यते विद्या तथापि त आचार्यवदुप-
चरितव्याः । तस्यामिति वचनाद्विद्यान्तरे ये वंश्यास्तेषु नायं विधिः ॥

१३. ते माणवकस्याप्युपसंप्राह्याः । किं सदा । नेत्याह । तदा
तु तस्यां दशायाम् । अपर आह । तदाप्रभृत्येत उपसंप्राह्यास्तुशब्दात्समावृत्तेनापि ॥

१४. यदा द्वितीयं तृतीयं वा वेदमधीषातस्य माणवकस्य गुरुसमवायो भवति
गुरुवः समवेता भवन्ति तदा भिक्षायामुत्पन्नाया यं गुरमिदानीमनुद्धो माणवको
यतोधीते तदधीना भिक्षा । यच्च यावच्च लब्धं तत्तस्मै निवेदनीयं तदुक्तेष्व
विनियोगः

१५. कृतसमावर्तनो विवाहात्प्रागर्जितं मात्रे दद्यात् ॥

१७. सोपि भर्ता गुरुं प्रापयेन्माणवकस्य गुरुम् । माणवकार्जितं द्रव्यं
तद्रामि युक्तम् ॥

१८. धर्मकृत्यानि विवाहादीनि । तेषु बोपयोजयेत् । गुरोरभाने भर्ता तदभावे
माता सर्वेषामभावे समावृत्तः स्वयमेव ॥

२०. वंश्याच्छूद्राया जात उग्र उग्रकर्मा वा द्विजातिः ॥

२१. धर्म्यं धर्मादनुपेतमित्येक आचार्या मन्यन्ते । धार्म्यपाठे
स्वार्थे व्यञ् ॥

¹ Thus G U¹; G U² reads — धर्म्यं धर्मादनुपेतमित्येक मन्वन्ते । धर्म्यमिति
[धार्म्यमिति] पाठे स्वार्थे व्यञ् ॥

२३. गुरवे प्राणसंगयादौ महान्तमप्युपकारं कृत्वा नानुस्मरेत् नानुचिन्तयेत् ।
अहो मयैतत्कृतमिति ॥

२४. इतिकरणादेवंप्रकाराणां निन्दादीनां प्रतिषेधः ॥

२५. इदं कुर्वित्याचार्येण प्रेषितस्तर्देव प्रतिषेधत कुर्यात् । क्रियमाणनपि कर्म
विहाय यद्यपि तदाचार्यस्य भवति ॥

२६. तस्मिन्नेव विद्याकर्मान्तम् [१, १, १३] इत्यस्यापवादः । यद्यधि-
गन्तुमिष्टा विद्या ग्रास्तुः शालितुराचार्यस्य सम्यङ्नागच्छेत् तदा तस्यानागमादन्यत्र
पुरुषान्तरेपि प्रवृत्तिर्भवत्येव यस्य सम्यङ्नागच्छति । येषामाचार्यकरणविधिप्रयुक्त-
मध्ययनं तेषामेतन्नापपद्यत इत्यवोचाम ॥

२७. अन्यत्रेत्युभयोः शेषः । आचार्यावदाचार्यदारे वृत्तिः कर्तव्या । किम-
विशेषेण । न । अन्यत्रोपसंग्रहणादुच्छिष्टाशनाच्च । पादोपसंग्रहणमुच्छिष्टाशनं
चेतदुभयं वर्जयित्वा ।..... दार इत्येकवचनं छान्दसम् ॥

२८. य आचार्येण नमादिष्टो नियुक्तोऽध्यापयति तस्मिन्स्तथाचार्यदारवद्वृत्तिः ।
अध्यापयतीति वर्तमाननिर्देशाद्यावदध्यापनमेवायमतिदेशः ॥

२९. अध्यापयतीति नानुवर्तते । तरन्निर्देशाज्ज्ञानवयोभ्यानुभाभ्यां वृद्धो
गृह्यते । समग्रचारी सहाध्यायी । ममाने ब्रह्मणि व्रतं चरतीति । तस्मिन्नप्याचार्य-
दारवद्वृत्तिः ।

आचार्यात्पादमादत्ते पादं शिष्यः स्वमध्या ।

पादं समग्रचारिभ्यः पादः कालेन पठ्यते ॥

इत्यध्ययन उपयोगसम्भवात् ॥

३०. उच्छिष्टाशनवर्जमिति वचनादुपसंग्रहणं भवति । एतच्च ज्ञानवयोभ्या-
नुभाभ्यां वृद्धेर्यादृद्धतर इत्यनुवर्तते । ॥

३१. ममावृत्तस्य कृतसमावर्तनस्याप्येतदेवानन्तरोक्तमेवेतेष्व्याचार्यादिषु पुत्रा-
न्तेषु सामयाचारिकं ममयाचारप्राप्तं वृत्तमान्तात् । ममादिष्टेऽध्यापयतीति [१, ७, २८]
विशेष उक्तः ॥

PATALA II, KANDIKĀ 8.

१. ममावृत्तस्य ब्रह्मपाणिगोवृत्तविद्याहम्य यथा वृत्तं वर्तनं तथा
वक्ष्यामः ॥

२ माली मालावान् । आलितमुपश्वन्दनादिना । मुसम्रहणमुपलक्षणम् ।
 'मुखममे ब्राह्मणो नुलिम्पेते'त्याश्रयनवचनात् । सुगन्धिभिरामलकादिभिर्द्रव्यैरुप-
 लिप्त सस्कृत केशश्मश्रु यस्य स उपलिप्तकेशश्मश्रुः । अक्षोज्जनेनाक्षणोरभ्यक्ततैलेन ।
 वेष्टिती वेष्टितशिराः । कटिप्रदेशो द्वितीयेन वाससा वेष्टितो यस्य स उपवेष्टिती । कञ्चुक
 चोपानच कञ्चुकोपानह तद्यस्यास्ति स कञ्चुकोपानही । प्रसिद्धपाठे कञ्चुकमेव
 कञ्चुकम् । । तद्वान्काञ्चुकी । उपानद्वानुपानही । 'ग्रीवादि'त्वादिनिः ।
 पादुके दारुमये पादरक्षणे तद्वान्पादुकी ॥

३ अस्याचार्यादेः पुत्रान्तस्थोदाचारेषु दृष्टिगोचरेषु देशेष्वेतानि मात्यादीनि न
 कुर्यात्कारयेद्वा ॥

५ अवलेपन कङ्कतादिना केशानां विभागोनावस्थापनम् । इति-
 शब्दः प्रदर्शनार्थः । नेन स्नानभोजनमूत्रोच्चारणादिष्वपि प्रतिषेधः ॥

६ तस्य शिष्यस्य गृहस्थीभूतस्य यानि द्रव्याण्युपस्थापितानि तेषां मध्य एके-
 नापि द्रव्येण यथात्मा सयुज्येत तथा न कथयेत् । आचार्यं शिष्यगृहं प्रत्यागतो
 यथाहो दर्शनीय भोजनपात्रमित्यादिलिप्सा यथा गम्यते तथा न कथयेदिति ॥

७ 'वेदमधीत्य स्नात्स्व'ञ्चिचनेन विधिना स्नातस्तस्मिन्काले यथाविध्यभिहृतमा-
 वद्ध स्रगाद्याचार्येणाहूतः स्वयमेव वा तत्समीपमभ्येतो न प्रतिसहरेत् मुञ्चेदित्येके
 मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु तदापि प्रतिमुञ्चेदिति । काले यथाविध्यभिहृतमितिवचनादस्मा-
 दपरेद्युरारभ्य प्रतिसहरेदेव ॥

१०. सर्वतः प्रतिष्ठित आसने नासीत् । आचार्यं पीठादावुपवेश्य स्वयं वेत्रा-
 सनादौ नासीत् । तद्धि भूमौ सर्वतः प्रतिष्ठितम् ॥

११ आचार्येणाचरित उपभुक्ते द्रव्यासने नानिशेच्छयने न शयीतासने
 नासीत् । पित्रादिष्वपि गुरुषु समानमिदम् । । गत समावृत्तस्य वैशेषिकम् ।
 अथ ब्रह्मचर्यविधेरवशेषः ।

१२ यानं शकटादि । आरोहेत्युक्ते गुरुणा पश्चादारोहेत् । 'छत्रं यानमिति च
 वर्जये'दिति पूर्वोक्तस्य प्रतिषिद्धस्यापवादः । यानं च गुर्वारूढमन्यद्वा ॥

१३ उक्तोन्वारोहेदित्येव । 'सभा' समाजाश्चागन्ते'त्यस्यापवादार्थं सभाग्रहणम् ।
 निकपो नाम कृषीवलानामुपकरणं कृष्टं क्षेत्रं येन समीक्रियते । तत्र कस्मिंश्चिद्वारूढे

१ आसनं [आसीनं (U)] आसीत् । आचार्यं पीठादावुपवेश्य स्वयं वेत्रासनादवासीत् ।

G. U. 1¹

अथ. धर्म १५

केनचिदाट्टप्यते। तत्र गुरणाकृष्यमाणेपि तेनोक्तः सन्नारोहेन त्वनौचित्यभयान्नारोहे-
दिति । कटो वीरणनिर्मिता शय्या । तत्र गुरणोक्तः मन्महासीत । उत्सवादावेप
आचारः । स्वस्तरो नाम पलालशय्या । 'नवस्वस्तरे सविशन्तीतिदर्शनात् । तत्रापि
गुरणोक्तः सन्सहासनादि कुर्यात् ॥

१५. व्युपतोदोद्गुत्वादिना घट्टन यदाभिमुख्यार्थं म्रियते । व्युपजावः कर्णयोर्मुहु-
र्मुहुर्जल्पनम् । वनारदछान्दसोपपाठो वा । व्यभिहास आभिमुख्येन हसनम् । उदा-
मन्त्रणमुच्चैः सनोधन यथा घधिर प्रति । नामधेयग्रहण दशम्या पितृविहितस्य नाम-
धेयस्य ग्रहण न पूज्यनाम्नो भगवदादेः । प्रेषणमाज्ञापनम् । एतानि गुरविषये न
वर्तव्यानि । इतिकरणादेवमादीनामन्येषामपि प्रतिषेधः । ॥

१६. आपदि व्युपतोदादिभिरप्यर्थमभिप्रेत ज्ञापयेदसति पुरूपान्तरे वचनेनापि
बोधयेत्तथा शूलतोदो मे भवति स चाग्निना शान्त्यति न चात्र कश्चित्संनिहितः
किं करोमि मन्दभाग्य इति । उत्तरे सूत्रे समावृत्ताविषये ॥

१७. सहैकस्मिन्प्राप्ते वसन्तायप्रातरनाहूतोपि गुरसदर्शनार्थो नान्यप्रयोजनो
गच्छेत् ॥

१९. आचार्यस्याचार्यः प्राचार्यः 'प्रपितामह'वत् । यदाचार्यस्य प्राचार्यस्य कार्य-
वशात्सन्निपातो मेलन भवति तदा प्राचार्याय । द्वितीयार्थे चतुर्थी । प्राचार्यं पूर्व-
मुपसंगृह्य पश्चात्प्राचार्यमुपसंगृहीतुमिच्छेन्न केवलं मनसा किंतु यथाचार्यो जानाति
मामयमुपसजिघृक्षतीति तथा चेष्टेत् । अन्यथादृष्टार्थमुपदिष्टं स्यात् ॥

२०. इतर आचार्यः प्रतिषेधेद्वत्स मा मोपसंगृहीरिति ॥

२१. अस्य प्राचार्यस्य सनिधावस्याचार्यस्य पूजा लुप्यते न कार्या । न
केवलमुपसंगृहणमेव । उत्तरसूत्र समावृत्ताविषयम् ॥

२२. मुहुश्चेत्यनुस्वारदीर्घो छान्दमो । वीप्सालोपश्चात्र द्रष्टव्यः । मुहु-
र्मुहुरिति विवक्षितम् । प्रामान्तरं वसत्रापि मुहुर्मुहुराचार्यकुलं दर्शनार्थो गच्छेद्यथा-
शक्ति गोरसाद्यपूयाधिहस्त्यं हस्तेभ्यमादाय स्वयमेव गृहीत्वेत्यर्थः । अपि-
शब्दोभावे विधि द्योतयति । गोरमाद्यभावे दन्तकाष्ठान्यर्पति । इतिशब्दोन्तेवासि-
भर्माणा समाप्तिद्योतनार्थः ॥

२४. एन शिष्य पुत्रमियास्याभ्युदय. स्यादित्यनुकाङ्क्षन्सर्वेषु घर्मेषु किञ्चिदप्यनप-
पृतादयमानोगूहन्त्युक्त. मुहुर्वदितस्तत्परो भूत्वा विद्या प्राहयेत् ॥

२५. न चैनं शिष्यमध्ययनविघ्नेनात्मप्रयोजनेषूपरुन्ध्यात् । उपरोधः स्वतन्त्री-
करणम् । अनापत्स्वतिवचनादापद्ययनविघ्नेनाप्युपरोधे न दोषः ॥

२६. आपद्यमान इत्यन्तर्भावित्यन्तार्थः । योन्तेवासी विनिहितात्मा
द्वयोराचार्ययोर्विविधं निहितात्मा सन्गुरावनैपुणमापादयति नानेनायं प्रदेशः
सम्यगुक्त इति सोन्तेवासी न भवति स त्याज्य इत्यर्थः । अपर आह ।
योन्तेवासी वाङ्मनःकायकर्मभिरनैपुणमापद्यमानो गुरौ विसदृशं निहितात्मा
भवत्यनुरूपं न शुश्रूषते सोन्तेवासी न भवतीति ॥

२७. आचार्योप्यन्ताचार्यो भवतीति त्याज्य इत्यर्थः । किं कुर्यन् ।
श्रुतात्परिहरमाणस्तेन तेन व्याजेन विद्याप्रदानमकुर्वन् ॥

२९. अभित्रासो भयोत्पादनम् । उपवासो भोजनलोपः । उदकोपस्पर्शनं
शीनोदकस्त्रापनम् । अदर्शनं यथासावात्मानं न पश्यति तथा करणं गृहप्रवेश-
निषेधः । सर्वत्र प्यन्तात्प्रत्ययः । इत्येते दण्डाः शिष्यस्य यथामात्रं यावत्पराध-
मात्मा तदनुरूपं व्यक्ताः समस्ताश्चानिवृत्तेर्यावदसौ सतोपराधान्निवर्तते तावदेते
दण्डाः ॥

३०. एवं चरितप्रज्ञचर्यं निवृत्तं गुरुकुलात्कृतसमावर्तनमित्यर्थः । एवं-
भूतमेतन्नन्येभ्यो धर्मेभ्यो यममावाश्रमं प्रतिवत्स्यते तत्र तेभ्यो धर्मेभ्योनन्तरो
भवति तेभ्यो यथा त्वमन्तरितो न भवसि तथा भवेत्युक्त्वातिसृजेत्तमाश्रमं
प्रतिपत्तुमुत्सृजेत् ॥

PĀṬALA III, KANḌIKĀ 9.

१. एवमध्येतुरध्यापयितुश्च धर्मा उक्ताः । अयं देशकालकृतधर्मा उच्यन्ते ।

मेपादित्ये सवितरि यो यो दर्शः प्रवर्तते ।

चान्द्रमासास्तत्तदन्त्याश्रयाद्या द्वादश स्मृताः ॥

तेषु या या पौर्णमासी सा सा चैत्रादिका स्मृता ।

कादाचित्केन योगेन नक्षत्रस्योतिर्निर्णयः ॥

तदेवं विहरिष्यते सवितरि यामासास्या तदन्ते चान्द्रमासे या मध्यवर्तिनी
पौर्णमासी सा श्रावणी । ध्रुवणयोगस्तु भवतु मा घा । तस्यां श्रावण्यां पौर्णमास्या-
मध्यायमुपाकृत्य गृहोक्तेन विधिनोपाकर्म कृत्वा स्वाध्यायमधीयीतार्थायानश्च

मासमेकं प्रदोषे प्रथमे राविभागे नाधीयीत ग्रहणाध्ययनं धारणाध्ययनं च न कुर्यात् । प्रदोषग्रहणाद्रात्रावप्यूर्ध्वं न दोषः ॥

२. तिप्यः पुण्यः । तेन युक्ता पीर्णमासी तैषी 'श्रावणी'वत् । तस्यां विरमेदुस्तर्जनं कुर्यात् । तस्यापि प्रयोगो गृह्य एवोक्तः । रोहिण्यां वा तैषे मासि तिप्यात्पूर्वा या रोहिणो तस्या वा विरमेत् । अनयोः पक्षयोः पञ्च मासानधीयीत ॥

३. अर्धं पञ्चमं येषां तैर्धपञ्चमाः । अर्धाधिकांश्चतुरो मासानधीयीतेत्यपेक्ष्यत इत्येके मन्यन्ते । अस्मिन्पक्षे प्रौष्ठपणामुपाकरणम् । शास्त्रान्तरदर्शनादुस्तर्जनस्य वापकर्षः । उत्तमर्जने च कृते श्रावण्याः प्राक् शुक्लपक्षेषु धारणाध्ययनं वेदस्य । कृष्णपक्षेषु व्याकरणाद्यङ्गाध्ययनम् । पुनः श्रावण्यामुपाकृत्यागृहीतभागस्य ग्रहणाध्ययनमिति । प्रपञ्चितमेतद् गृह्ये ॥

४. निगमाश्चलरादिनिगमनमार्गाः । नियमेन गम्यत एष्यति । तेषु सर्व-प्रकारमध्ययनं वर्जयेत् ॥

५. अनुदुस्तसंन्धिना शकृत्पिण्डेनोपलप्य निगमेष्यवीयीत ॥

६. शम्याप्रासात् । पञ्चमीनिर्देशाद्वागिति गम्यते । शम्या क्षिप्ता यावति देशे पतति ततोर्वागिति..... ॥

७. यदा श्मशानं मामस्तया क्षेत्रतया वाध्यवसितं स्वीकृतं भवति तदा नानध्यायः । अध्येतव्यमेव ॥

८. यदा तु तद्याध्यवसितमपि श्मशानं क्षायतेयं स प्रदेश इति तदा तावत्येव प्रदेशे नार्धायीत । न शम्याप्रासात् ॥

९. नूदपतितसकाशेपि शम्याप्रासाद्वाङ् नाध्येयम् ॥

१३. यो वेदमप्येष्टमाणो मलवद्वामसा रजस्वलया संभाषितुमिच्छति स पूर्वं प्राक्षणेन संभाष्य पश्चात्तया संभाष्य संभाषेत संभाष्य च पुनरपि प्राक्षणेनैव संभाष्याधीयीत् । किमयं सति भवति । एवं तस्या मलवद्वामस आगामिनी या प्रजा तस्या निःश्रेयसमभ्युदयो भवति । प्रजारूपं वा निःश्रेयसं तस्या भवति । प्रजानिःश्रेयस-मितिषचनाद्विषयविमः संभाषणे नैतत्कर्तव्यम् ।

१४-१५. अन्तः शरो यत्र ग्रामे तत्र नाध्येयम् । एतेनान्तश्चाण्डालमिति च

G U. 13.—निगमाश्चलरादि. निगमनमार्गाः (निगमननामशारवम् G. U. 1)

व्याख्यातम् । चण्डाल एव चाण्डालः । उभयत्र प्रथमा सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावो वा विभक्त्यर्थे द्रष्टव्यः ॥

१७. आरण्ये च यावति प्रदेशे शवश्चाण्डालो वा सदृश्यते तावत्यनध्यायः ॥

१८. बाह्या उपनिषदादयः परिपन्थिनस्तेषु च ग्राममागतेषु तदहरनध्यायः । तस्मिन्नहनि नाध्येतव्यम् ॥

१९. ये विद्याचरित्रादिभिर्महान्तः सन्तस्तेषु च ग्राममागतेषु तदहरनध्यायः ॥

२०. संधिः संध्या । तस्मिन्संधायनुस्तनिते मेघगर्जिते मति रात्रिर्भनध्यायः । सर्वा रात्रिं नाधीयीत । वर्षर्ताविष्मन्त्यस्मिन्नधिकं वक्ष्यति ॥

२१. अन्त्यो दीर्घः । उपान्त्यो ह्रस्वः । विपर्यासश्छान्दसोपपाठो वा । संधौ विद्युति सत्यां स्वप्नपर्यन्तां रात्रिर्भनध्यायः । न सर्वाम् । स्वप्नपर्यन्ता रात्रिः प्रहरावशिष्टा । एवं सायंसंध्यायामुक्तम् । प्रातःसंध्यायामाह ॥

२२. उपव्युपनुपःसमीपम् । तत्र विद्योतमाने विद्युति सत्यामपरेषुः सप्रदोष-महरनध्यायः । प्रदोषादूर्ध्वमध्ययनम् । यावता कालेन शन्याप्रामादवागवस्थितां गां कृष्णामिति वा रोहिणीमिति वा विज्ञानीयादेतास्मिन्काल उपव्युपं विद्योतमान इत्यन्वयः । रोहिणी गौरवर्णा । इतिशब्दप्रयोगे द्वितीया प्रयुज्यते । तत्रान्वयप्रकार-श्चिन्त्यः ॥

२३. रात्रेस्तृतीयो भागः सर्वोपररात्रः । तस्य त्रेधा विभक्तस्याद्योशो महारात्रो-न्योशो 'दहः' । तस्मिन्दहेपररात्रे स्तनयित्नुना निमित्तेन सप्रदोषमहरनध्यायः ॥

२४. अर्धरात्रादूर्ध्वमनन्तरोक्तो विधिरित्येके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु दह एवेति ॥

२५. दस्युप्रभृतिभिरवरुद्धासु गोषु तावन्तं कालमनध्यायः । अवरोधो मामा-न्निर्गमननिरोधः ॥

२६. वधार्हाणां चोरादीनामवरोधे यावता कालेन हन्यन्ते तावन्तं काल-मनध्यायः ॥

२८. तामु च पूर्वेषुश्चतुर्दशीषु च । ॥

PĀṬALA III., KĀṆḌIKĀ 10.

१. चतुर्षु मासेषु भवश्चातुर्मास्यः । संज्ञा चैषा तिमृणां पौर्णमासीनां यानु
चातुर्मास्यानि क्रियन्ते । काः पुनस्ताः । फाल्गुन्यापाद्रीकार्तिक्यः । “चतुर्मासाण्यो
यक्षे तत्र भव इति वर्तमाने संज्ञायामणित्यण्प्रत्ययः” [महाभाष्ये, २, पृ. ३६१] ।
तासु च चातुर्मासीषु पूर्ववद् द्वावहोरात्रावनध्यायः । ॥

२. विरमणमुत्सर्जनं तदेव वैरमणं तस्मिन्वैरमणे । प्रथमान्तपाठे सप्तम्यर्थे
प्रथमा । गुरुषु श्वशुरादिषु संस्थितेष्विति प्रकरणाद्भ्रम्यते । अष्टकैवाष्टाक्यम् । स्वार्थे
प्यब् । आदौ प्राप्ता वृद्धिर्मध्ये कृता । उपाकरणमेवौपाकरणम् । एतेषु निमित्तेषु
व्यह्रा अध्ययनरहिताः । तत्र गुरुषु मरणदिनादारभ्य व्यह्रा इतरेषु पूर्वेष्वुपरेषु-
स्तस्मिन् दिने नाधीयीत । ... ॥

३. मंनिष्ठेषां ये ज्ञातव्यो भ्रातृतत्पुत्रपितृव्यादयः । तेष्वपि मृतेषु व्यहमन-
ध्यायः । ब्रह्मचारिणो विधिरयम् । आशौचवतां तु बावदाशौचमनध्यायः शास्त्रान्तर-
सिद्धः । ॥

४. मात्रादिषु मृतेषु द्वादशाहमनध्यायः । अयं विधिर्गृहस्थानामपि । केचिदा-
शौचमपि तावन्तं कालमिच्छन्ति । नेति वयम् । अनध्यायप्रकरणात् ॥

६. अनु पञ्चाङ्गूता जाता अनुभाविनो मृतापेक्षयावरवयसः ।
अन्ये तु शावं दुःगमनुभवतां सर्वेषां परिवापनमिच्छन्ति । अपर आह । अनु-
भाविन उदकार्हास्तेषां मरणे परिवापनमिति ॥

७. विहारो यन्नदीक्षा । स्वमतं तु वपेरेवेति ॥

१०. आचार्ये संस्थिते त्रीनहोरात्रानध्ययनं वर्जयेदित्येके । स्वपक्षस्तु
द्वादशाहः पूर्वोक्तः ॥

११. श्रोत्रियं शक्यति । तस्य संस्थायामपरिपूर्णसंबत्सरायां श्रुताया-
मेवां रात्रिमेकमहोरात्रमध्ययनं वर्जयेत् । अत्र संस्थाध्वनाद् शुर्वादिष्वपि सेव
निमित्तम् ॥

१२. एके तु मनस्यचारिणो मरण एवानन्तरोक्तमनध्यायमिच्छन्ति न तु
श्रोत्रियसामान्यमरणे ॥

१ चातुर्मास्यो ज्ञेयः । तत्र भव इति वर्तमाने मन्त्रशापामित्यनुवचः । O. U. १; चातुर्मास्य
पक्षः तत्र भव इति वर्तमाने सदतिवामनित्यनुवचः । O. U. १.

१७. उभयतोध्ययनस्यादावन्ते चोपसग्रहण कर्तव्यं यथाक्रममध्येतुकामस्यादा-
वधीत्यान्ते ॥

१८. बहुवचनमतन्त्रम् । अधीयानेषु यत्रान्यो व्यवयेयान्तरागच्छेत्तत्राप्यधीहि
भो इत्येतमेव शब्दमुत्सृज्योच्चार्याधीयीत । प्रत्येकमुपदेशादेकवचनम् । अधीयीरन् ।

१९. शुना च गर्दमाना च बहूना नादाः बहुवचननिर्देशात् । सलाष्टकी
वृकजातावयान्तरभेदः । क्रीष्टीत्यन्ये । लिङ्गस्याविवक्षितत्वात्पुंसोऽपि ग्रहणम् ।
'इन्द्रो यतीन्सालावृकेभ्य' इत्यादौ दर्शनात्सर्वत्रादिमः स्वरो दीर्घः । स एवाय
ह्रस्वः प्रयुक्तः । एकसूक्त एकचरः शृगालः । अनध्यायस्य हेतवः ॥

२०. वेदान्तरसंकाशे साम नाध्येयम् । ॥

२१. आक्रोशपरीहासादिषु सर्वेषु शब्दकर्मस्वनध्यायो यत्राध्ययनशब्देन ते
संस्तुज्येरन् ॥

२५. यत्पक्ष कालपाकेनान्त्र जात तच्छुक्तम् । तच्छुक्त मद्यावता कालेनात्म-
संयुक्त स्वोदरस्थमजीर्णं यावत्तदनुगुण उद्गारस्तावदनध्यायहेतुः ॥

२६. तेनाधीत्यैव भुञ्जीत ॥

२८. यो मृतोऽसिपिण्डीकृतः स प्रेतः । . . ॥

PATALA III, KANDIKĀ 11

१. काण्डोपकरण काण्डप्रतादेशनम् । तस्मिन्नहन्वमातृकस्यान्न भुक्त्वा
सप्रदोषमहरनध्यायः । अपर आह । भुक्त्वेति नानुवर्तते । तथा चोत्तरत्र भुक्त्वा-
ग्रहणम् । काण्डोपकरणे निमित्तेमातृकस्य माणवकस्य सप्रदोषमहरनध्याय इति ।
एतेनोत्तर व्याख्यातम् ॥

२. काण्डसमापन प्रवृत्तिर्ग, ॥

३. ये मनुष्या भूत्वा प्रकृष्टेन तपसा देवाः संपन्नास्ते मनुष्यप्रवृत्तयो देवा ।
नन्दीश्वरकुपेरादयः^१ । तेषां यत्र तत्प्रीत्यर्थे ब्राह्मणभोजने भुक्त्वा सप्रदोषमहरनध्याय
इत्येके मन्यन्ते । मनुष्यगुरोषु^२ देवेष्विज्यमानेष्वित्यन्ये ॥

४. 'प्रेतसकृत्त चान्न'मित्यस्यापवादः । पर्युपिता रात्र्यन्तरिताः । प्रतिशृङ्गीक्षेपु

तण्डुलेष्वय पक्त्वा भुज्यमानेषु नानध्यायः । तथामनासेन तदहर्भक्षितेनापि नानध्यायः । पर्युषितेनेत्येके । पर्युषितैरिति वचनात्तदहर्भक्षितैः न प्रक्षेपनहरनध्यायः ॥

५. ओषधिग्रहणेन वीरुधोपि गृह्यन्ते । यतस्तपतिग्रहणेन वृक्षमात्रम् । तेषां मूलैः सूरणकन्दैर्दिभिः फलैश्चात्रादिभिः पक्कैरपक्कैश्च तदहर्भक्षितैरपि नानध्यायः ॥

६. यस्मिन्नहनि काण्डमुपाकृतं न तत्तदहरधीयीत । तथा श्रावण्यां पीर्णमात्या-मुपाकृत्य प्रगल्भेहरन्तरे यत्स्य काण्डस्यानुपान्यमध्येतुमारम्भं कुर्वीत न तत्तदहरधी-यीत । अहरित्यहोरात्रोपलक्षणम् ॥

७. अनेकवेदाध्याया यद्येकस्य वेदस्य पारायणं कुरुते तदा तस्य पारायणस्य ये उपाकरणोत्सर्जने तयोः कृतयोस्तां विद्यां तदहर्नाधीयीत । एतदेव ज्ञापकं पारायणस्यानुपाकरणोत्सर्जने भवत इति । तां विद्यामिति वचनाद्विद्यान्तराध्य-यने न दोषः ॥

८. धोषवान्कर्णश्रावः । भूमाववस्थितानि वृणानि मंवहत्युत्क्षिप्य गनयतीति वृणसंवाहः । वर्षति वा देवे पारायः प्रवहेद्विक्षिपेत् । यत्र देश एवंविधो चायुस्तत्र तावन्तं कालं नाधीयीत ।..... ॥

११. यदा सहाधीयानाः कारणवशाद्विप्रवसेयुः केचिच्चाचार्येण संगतास्तदा ममध्ययनं सहाधीयमानं प्रदेशं तदहर्नाधीयीत । विप्रोपितानां यदहः पुनर्नेलनं तदहर्नाधीयीतेत्यन्ये ॥

१८. विवृतद्वारमपावृतम् । तत्र नक्तं नाधीयीत ॥

२०. वासन्तिमो वसन्तोत्सवः । स च चैत्रमासे शुद्धत्रयोदश्यां भवति । आपाटशब्देनापि तस्मिन्माने क्रियमाणस्तद्वशः कश्चिदिन्द्रोत्सवादिर्विबक्षितः । नयोस्तदहरनुष्ठाध्ययनमविहितम् । अनुवाकमहणान्न्यूने न दोषः । अपर आह । अनुवाकमहणान्मन्त्रब्राह्मणयोरेव प्रतिषेधो नाङ्गानामिति ॥

२१. नित्यं प्रभाष्ययनं यत्र न नित्यप्रभो ब्रह्मयज्ञः । तस्य चाविधिना ब्रह्ममाणेन प्रकारेण विनानुशास्ययनमविहितम् । यद्यपि नित्यं ब्रह्मयज्ञाध्ययनं तथापि केनचिदङ्गेन विना न कर्तव्यम् । तेन विस्मृत्य प्रातराहो कृते प्रायश्चित्तमेव न न ब्रह्मयज्ञः । ॥

२३. आदित आरभ्य प्रथमादिष्वहस्तरघोतं यत्तद् द्विर्वाद्यादिष्वहः-
मूत्सृज्य ततः परमधीयीत । वाचोर्चरित्यर्थः ॥

२५. विद्युत्यभ्यग्राचामबिरतायाम् । स्तनयिल्ली चाभ्यग्रे । ॥

२९. आकालमनध्यायः पूरेद्युरा तस्य कालस्य प्राप्तेरित्यर्थः ॥
 ३०. अपस्वाने निर्वाते । अग्न्युत्पाते प्रामादिदाहे ।
 सार्वकालिकमृतौ चापत्तौ च । अत्रैव सर्वान्तामिति-
 वचनादन्यत्र वेदानामेव प्रतिषेधः । अज्ञानामपीत्यन्ये ॥

३१. अपर्तावध्रं दृश्यमानं यावद् दृश्यते तावत्कालमनध्यायः । एवं परिवर्षादि-
 प्वपि योज्यम् । अत्रापि बृहस्पत्याग्निपरित्रेपे न दोषः । इन्द्रधनुः प्रसिद्धम् ।
 सूर्यसमीपे तदाकृतिः प्रतिसूर्यः । मत्स्यः पुच्छवन्नक्षत्रम् । समाहारद्वन्द्वे छान्दमो-
 लिङ्गव्यत्ययः । सर्वेष्वेतेषु वातादिषु च त्रिषु तावत्कालमनध्यायः । वाते घोषवति
 पूतिगन्धे दुर्गन्धे । नीहारे हिमान्याम् । वातादिग्रहणं पूर्वोक्तानां श्रृंगर्दभादीना-
 मुपलक्षणार्थम् । पुनरिह विधानं तावत्कालमिति विधातुम् । अत्रैव श्रृंगर्दभा-
 ग्रहणे कर्तव्ये पूर्वस्य पाठस्य चिन्त्य प्रयोजनम् ॥

३५. उत्सर्जनादूर्ध्वमुपाकरणादर्वागपतुः । तत्रच्छन्मूलोत्तमशमपूर्वं नाधी-
 र्यात् । ग्रहणाध्ययनमपत्तौ न कर्तव्यम् । यद्यपि 'तेष्व्या पौर्णमास्या रोहिण्यां
 वा विरमेदित्युक्तं तथापि कियन्तं कालं तद्विरमणं कस्माद्भानध्ययनादित्यपेक्षाया-
 मुच्यते । एतावन्तं कालं ग्रहणाध्ययनं न कर्तव्यम् । धारणाध्ययने न दोषः ।
 तथा छन्दस इतिवचनादज्ञानां ग्रहणाध्ययनेपि न दोषः ॥

३६. प्रदोषे चाननूक्तमृतावपि नाधीर्यात् । मासं प्रदोषे नाधीर्यातेत्येतत्तु
 धारणाध्ययनस्यापि प्रतिषेधार्थम् । अपर आह । यस्या रात्रौ द्वादशी त्रयोदशी च
 मिश्रे भवतस्तस्या प्रदोषे नाधीर्याताननूक्तमनूक्तं चर्तावपत्तौ च । एष आचार इति ॥

३७. आम्नातमधीतं तत्सार्वकालिकमपत्तौ प्रदोषे च सर्वस्मिन्कालेध्येयम् ॥

३८. अत एतस्मादनध्यायप्रकरणादन्यदनध्यायनिमित्तं परिपत्सु मानवादिषु
 धर्मशास्त्रेषु यथोक्तं तथा द्रष्टव्यम् । ॥

PATAḤA IV., KANDIKĀ 12.

१. तपो यावत्फलं साधयति स तावत्साध्यतीत्यर्थः ॥

२. तत्रैव ब्राह्मणे । 'स यदि तिष्ठ'न्नित्यापत्कल्पः श्रूयते । तत्र दर्शनां
 महदुपसरीर्योपस्थं कृत्वा प्राद्यासीनः स्वाध्यायमधीर्यात् [तैत्तिरीयारण्यके

२, ११, ३.] इत्यादिर्मुख्यः कल्पो ब्राह्मण एवोक्तः । इह पुनरासीनवचनं यथाकथंचिदासनार्थम् । सर्वधाप्यधीयानस्त एव तत्तत्प्यत इति ब्राह्मणार्थः ।..... ॥

३. अधाप्यपि च । स्वाध्यायो नाम यदेव ब्रह्मयज्ञः । ब्रह्म वेदस्तत्साधनो यागो यथा दर्शपूर्णमासादयः पुरोडागादिनाधनाः । हवैशब्दो प्रसिद्धिं द्योतयतः । तस्य यज्ञस्यैते स्तनयित्वाद्यो वपट्टाराः । बहुवचननिर्देशाद्वपट्टारानुवपट्टार-
स्वहाकाराः सर्वे प्रदानार्था गृह्यन्ते । स्तननं मेघशब्दः । विद्योतनं विद्युद्वापारः । अवस्फूर्जनमग्ननिनिपातः । तत्रावस्फूर्ज्युः पुष्टिर्नामिति दर्शनात् । वायतीति । ओर्वि शोषण इत्यस्य रूपम् । यथाऽप्रदेशः शुष्को भवति तथा वातीत्यर्थः । यस्मादेते वपट्टारास्तस्मात्स्तननादिष्वनध्यायनिमित्तेषु मत्त्वप्यधीयीतैव । न पुनरनध्याय इति नाधीयीत । किमर्थम् । वपट्टकाराणामेतेषामन्वत्कराणाव्यर्थत्वायान्वया वपट्टकार एते व्यर्थाः स्युः । ततश्च यथा होत्रा वपट्टकृतैर्ध्वर्युर्जुह्याच्चाह्नेय तत्स्यात् ॥

४. तस्य वाजसनेयिब्राह्मणस्य शास्त्रान्तरे वाक्यसमाप्तिर्भवति न तावति पर्यव-
मानम् । एतदेव शास्त्रान्तरं पठति ॥

५. अन्त इति शब्दोऽप्याहार्यः । वातादिषु मत्सु प्राप्ते प्रदेश ऋग्वेदाध्ययन एकादशमधीयीत यजुर्वेदाध्ययन एकं यजुः सामवेदाध्ययन एकं साम सर्वेषु वा वेदेषु मुमुषुःमुचरित्यादिकं यजुरिति व्याहरेत् पुनर्यथापूर्वं प्रभमात्रम् । तेनैतावतैवास्या-
ध्येतुस्तदहस्तस्मिन्नहनि स्वाध्याय उपात्तो भवति स्वीकृतो भवतीत्यर्थः । अधीतो भवति यावत् । फेचिर्भुवःमुचरित्यादिकं ब्राह्मणभागाध्ययनविषयं मन्यन्ते न सार्वत्रिकम् । कस्मात्पुनर्वाजसनेयिब्राह्मणस्योदाहृते शास्त्रान्तरे वाक्यसमाप्ति-
राश्रीयते न पुनर्यथाश्रुतमात्रं गृह्यते तत्राह ॥

६. एवमित्यादि ॥ एवं वाक्यसमाप्तावाध्रीयमाणाचार्यसमयेन । आर्याः शिष्टा मन्वादयः । तेषां समयो व्यवस्था । तेनाविप्रतिषिद्धं भवति । इतरथा विप्रतिषिद्धं स्यात् । ऋयम् ॥

७. आर्या अध्यायमनध्यायं चोपदिशन्ति । तदुपदेशमनर्थकं स्याद्यदि वाजसनेयि-
ब्राह्मणं यथाश्रुतमेवेवाध्येता ॥

८. नन्यनर्थकमेव तदस्तु श्रुतिविरोधान् । तत्राह । आर्षेति ॥ योयमध्यायान-
ध्यायविषय आर्यसमयो न तत्र किञ्चित्कारणं गृह्यते यथा “वैमर्जनहोमीयं यामो-
ष्यये ददाती”त्यत्रागृह्यमाणकारणधार्यसमयः श्रुत्यनुमानद्वारेण प्रमाणमतो वाक्य-

परिसमाप्तिरेव युक्ता । एवं हि वाजसनेयिब्राह्मणस्यापि नात्यन्तबाधः । अनध्यायोप-
देशस्यापि प्रभूताध्ययनविषयतयार्थवत्त्वमिति । सूत्रेणैवमानकारण इति णत्वाभाव-
इच्छान्दसः । का पुनरसौ स्मृतिर्या ब्रह्मयज्ञेयनध्यायमुपदिशति । मानवे
तावद्विपर्ययः श्रूयते । “नैत्यके नास्त्यनध्यायो ब्रह्मसत्र हि तत्स्मृत” [२, १०६]-
मितिसामान्येनानध्यायोपदेशस्तु ब्रह्मयज्ञादन्यत्र चरितार्थस्तस्मात्तादृशी स्मृतिर्मृग्या ॥

९. एवं तर्ह्यग्निहोत्रादिष्वपि मन्त्राणामनध्यायः प्राप्नोति । नेत्याह । विद्या-
मिति । विद्या वेदनमध्ययनं ता प्रत्यनध्यायः श्रूयते न पुनर्मन्त्राणां कर्मयोगे ।
पुनर्गृह्याध्ययनम् । पारायणाध्ययनमध्येनध्यायागमो भवति न चेति विन्यम् ।
एवं रुद्रादिजपेपि ॥

१०. कथं पुनरार्थसमयः प्रमाणं यावता न तेषामतीन्द्रियेयं ज्ञानं संभवति ।
तत्राह । ब्राह्मणोक्ता इत्यादि ॥ विधीयन्त इति विधयः कर्माणि । ते सर्वे स्मार्ता
अपि ब्राह्मणेष्वेवोक्ताः । नन्विदानीं ब्राह्मणानि नोपलभ्यन्ते । सत्यम् । तेषा-
मुत्सन्नाः पाठा अध्येतृदौर्बल्यात् । कथं तर्हि तेषामस्तित्वम् । प्रयोगादित्यादि ॥
प्रयोगः स्मृतिनिबन्धनमनुष्ठानं च । तस्माद् ब्राह्मणान्यनुमीयन्ते मन्वादिभिरुप-
लब्धानीति । कथमन्यथा स्मरेयुरनुतिष्ठेयुर्वा । संभवति च तेषां वेदसंयोगः ॥

११. अथ प्रसङ्गादपस्मृतिरुच्यते । यत्रेत्यादि ॥ यत्र पितृष्वसुतामातुल-
सुतापरिणयनादौ प्रीत्युपलब्धितः प्रवृत्तिर्न तत्रोत्सन्नपाठं शास्त्रमनुमीयते प्रीतेरेव
प्रवृत्तिहेतोः संभवात् ॥

१२.राध्यति कल्पते ॥

१३. एवं स्मृत्याचारप्राप्तानां श्रुतिमूलत्वमुक्तम् । अथेदानीं प्रत्यक्षब्राह्मणोक्ता
एव केचिद्विधयो व्याख्यायन्ते तेषामपि स्मार्तेष्वनुप्रवेशार्थम् । तेन तदतिक्रमे
स्मार्तातिक्रमनिमित्तमेव प्रायश्चित्तं भवति ॥

१४.संस्तुतिग्रहणेन संस्तुतिमात्रमिदं नामधेयं न धर्मातिदेशार्थमिति
दर्शयति । ॥

PĀṬALA IV, KANḌIKĀ 13

१.केचिदाहुः । आकाशादितिवचनादशनीयाभावेन भोजनलोपेपि

यथाकर्तृचिद्वैधदेवं कर्तव्यं पुरुषसंस्कारत्वादिति । अपरे त्वशर्मावसंस्कार इति वदन्तो भोजनलोपे वैधदेवं न कर्तव्यमिति । ॥

५. समावृत्तं शिष्यं प्रत्याचार्येण समादेशो न देय इदं त्वया कर्तव्यमिति यथासमावृत्तदशायामाज्ञा दीयते । उदकुन्भमाहरेति । नैवमिदानीं स्वेच्छया करणे प्रतिपेद्व्यम् ॥

७. अध्ययनेनुपयुक्ता कथा विरुधा । तां चान्यां कृत्वैतदादि प्रतिपद्येत । एवं सति ब्रह्म वेदो लौकिक्या वाचा व्यावर्तते तथा मित्रं न भवति ।

८. यज्ञेषु दर्शपूर्णमासादिष्वेतदादय ओंकारादयः प्रसवा निर्देशा अनुज्ञा-वाक्यानि भवन्ति ब्रह्मादीनाम् । ओं प्रणय । ओं निर्वप । ओं स्तुष्टमिति ॥

९. । भूतिकर्मसु पाणिग्रहणादिषु । ॥

१०. समयः शुश्रूषा । तेन विना कृच्छ्रदुःखं दुरवधारणमपूर्वं ग्रन्थं न कुर्वीत । क्रियासामान्यवचनः करोतिरध्ययनेध्यापने च वर्तते । ममयेन विना शिष्योपि कृच्छ्रं ग्रन्थं नाधीयीताचार्योपि नाध्यापयेत् । ॥

११. विचिकित्सा संशयस्तदभावोविचिकित्सा । सा चावदुत्पद्यते तावद् ब्रह्म नियन्तव्यं नियमेनाधिगन्तव्यं । नियमपूर्वकमधिगन्तव्यमिति हारीत आचार्यो मन्यते । अस्मिन्पक्षे त्रिःश्रावणत्रिःमहवचनयोरपि शुश्रूषितव्यम् । ब्रह्मग्रहणादङ्गेषु नायं विधिः ॥

१२. वहिषेदे वेदाद्वहिर्भूते काव्यनाटकश्रवणे गतिः शुश्रूषा न विद्यते यद्यपि तदुपयुक्तं वेदार्थज्ञाने ॥

१५. यद्यप्यमार्हन्भवति तथाप्याचार्ये या गतिः शुश्रूषा सा तस्मिन् कर्तव्या ॥

१६. तुष्टार्थे । वृद्धानां चान्नेवानिनां न गतिर्विद्यते । पूर्वव्यसन्तेनातिनावर-यया आचार्यो न शुश्रूषितव्यः । अध्ययनादूर्ध्वमित्येके । अध्ययनकालेर्षित्यन्ये ॥

१७. यदा ब्रह्मणि वेदरूपे मिथो विनियोगः क्रियते । बह्वृचो यजुर्वेदाध्यायिनः सकाशागजुर्वेदमधीते सोऽपि तस्मादग्रेऽहं । तदा परस्परं शुश्रूषा न कर्तव्या ॥

१८. अत्र हेतुं स्वयमाह प्रप्रेत्यादि ॥ तत्र द्वयोरपि ब्रह्म वर्धते मैत्र ब्रह्मवृद्धिः शुश्रूषेत्युपदिशन्त्याचार्याः ॥

१९. । निवेगे वृत्तं दारकर्मणि वृत्तोपि । ॥

२०. तत्र हेतुत्वेन श्वेतकेनोरेव शिष्यान्प्रति वचनम् । ॥

२२. । नैयमिकानि नियमेन कर्तव्यानि नित्यकर्माणि ।.... ॥

PATAŁA IV. KANDIKĀ 14

१. कानि पुनस्तानि ।..... ॥

२. एवंविधं श्राद्धादि । एवमेतैः कर्मभिरहरहराकान्तस्य न शिरःकण्डूयनेष्ववसरो भवति । स कथं द्वौ द्वौ मासौ गुरुकुले वसेदिति ॥

३. । चक्षन्वोवधारणे ।... ॥

४. यणिति निपातोस्ति । निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नंचेषणचिद्यत्र युक्तमिति [पा० ८, १, ३०] स चेदर्थे वर्तते । “इन्द्रश्च भूळयानि न” इत्यादौ [ऋग्वे० २, ४१, ११] दर्शनात् । तस्यायं प्रयोगः । न चेदस्मिन्माणवके दोषमनघ्याप्यताहेतुकं पश्येत् ॥

५. समानमधीयानेषु माणवकेषु यदि कस्यचिद्यदृच्छया दृष्टहेतुमन्तरेण बुद्धिमान्वादिनाध्ययनस्यासंवृत्तिः स्यादधीतो भागो माणवकान्तरवन्नागच्छेत्तदा तस्यां यदृच्छायामसंवृत्तां तस्मिन्नाचार्ये गतिरेव शुश्रूषेव माणवकस्य शरणम् ॥ तथा च मनुः [२, २१५] । अधिकं शुश्रूषितो हि गुरुः सर्वात्मना तं शिक्षयेदिति ॥

६. मातृग्रहणेन पितामहीप्रपितामहोरपि ग्रहणम् । पितृग्रहणेन पितामहप्रपितामहयोरपि ग्रहणम् । सर्व एत आचार्यवच्छुश्रूषयितव्याः ॥

७. उक्ताश्चानुक्ताश्च ज्येष्ठमातुलादयः सर्वे गुरवः समावृत्तेनाहरद्वयरूपसंग्राह्याः ॥

८. यदि प्रोष्य समागतो भवति गुरवो वा प्रोष्य समागताः । ॥

९. भ्रातृग्रहणे पूर्वैर्णैव सिद्धे क्रमार्थं वचनं यथापूर्वं ज्येष्ठक्रमेणेति ॥

१०. पूजा वर्णज्यायसां कार्या वृद्धतराणां चेत्युपदेशानुरोधेन [१, १३, २,] या नित्या पूजा सा च यथापूर्वं वृद्धक्रमेण ॥

१२. विद्याचारित्राद्यपेक्षया विरूपः ॥

१३. ...पुरे भवं पौरम् । पौरं च तत्सख्यं च पौरसख्यं सेवानिग्रन्थनं यान्वयम् । तत्रमिवादनस्य निमित्तम् । कीदृशं दशवर्षान्तरालम् । दशवर्षाधिकः पौरसखा श्रोत्रियोभिवाद्य इति विवक्षितम् । मर्त्यमित्युपममस्तमप्यपेक्ष्यते । चारणशब्दः शाखाध्यायिषु रूढः । तेषां सख्यं पञ्चवर्षमभिवादनस्य निमित्तम् ।

श्रोत्रियं वक्ष्यति । स त्रिवर्षपूर्वतामात्रेणाभिवादनमर्हति । न पूर्वसंस्तवनपेक्षते ॥

१४. क्रमार्थमिदम् । वयोविशेषे ज्ञायमाने पूर्वं वृद्धतरायाभिवाद्यमाभिवादनं कर्तव्यं पश्चाद् वृद्धायति ॥

१५. उच्चैःस्थाने नीचैःस्थाने वावस्थितो विपमगतः ।.....गुरवे त्वभिवाद्यमेव दर्शने सति नृपगीमवस्थानस्यायुक्तत्वात् ॥

१६. इदमगुरुविषयम् । यत्रासावभिवादनीयः स्थितस्तत्रान्वारुह्य वामिवाद्यीताभिवादयेत् । अवरुह्येत्येतदपि द्रष्टव्यं न्यायस्य तुल्यत्वात् । गुरो तु ऋषमात्र एवाभिवादनमित्युक्तम् ॥

२१. पत्युर्यद्वयस्तदेव स्त्रीणां वयस्तेन तदनुरोधेन ज्येष्ठभार्यादिष्वभिवादनं कर्तव्यम् ॥

२२. अवहितपाणिः । समित्कुशादिहस्तो दात्रादिहस्तो वा । ॥

२४. एते अपि द्वे सर्वनाम्नैवाभिवादयीत न नाम्नेत्येके मन्यन्ते । स्वमतं तु नाम्नैवेति ॥

२५. शिष्यं प्रत्याचार्यस्यायमुपदेशः । स्मशब्दः श्लोकपूरणार्थो निपातः ।॥

२६. ब्राह्मणविषयमिदम् । ॥

२८. अप्यनष्टपशुधनोसीति ॥

३०.अरण्यप्रवृत्तं समयस्य देशस्योपलक्षणम् ।संभाषणं मातृ-
वद्भगिनीवच । भगिनि किं करवाणि ते न भेतव्यमिति ॥

PĀṬALA V., KĀṆḌIKĀ 15.

१.वासोविन्यामविशेषो यज्ञोपवीतम् । दक्षिणं 'बाहुमुद्धस्तेवधत्ते सव्यमिति यज्ञोपवीत'मिति ब्राह्मणम् । [तैत्तिरीयारण्यके २, १, ३.] वाससो-
संभवेतुकल्पं वक्ष्यति [२, ४, २२] ॥

३. यं वा प्रयतो न्य आचामयेत्सोऽपि प्रयतो भवति । सर्वथा स्वयं याम-
हस्तावर्जिताभिरङ्गिराचमनं न भवति । तेन शास्त्रान्तरोक्तं कमण्डलुधारणमप्याचार्य-
स्यानभिमतं लक्ष्यते । अलवुपात्रेण नारिकेलेन च स्वयमाचमनमाचरेदिति ॥

४.पिपातितस्य पाननिषेधोऽयमिति केचित् । अपर आह । अस्मादेव

प्रतिषेधाच्छिक्वादिस्थस्य करकादेर्या धारा तत्र प्रायत्यार्थमाचमनं भवतीति ॥

५. भूमेः स्वयंदीर्णः प्रदेशः प्रवरः । ॥

६. ... तस्माभिरिति वचनाच्छृतशीताभिरदोषः । तथा चोष्णानामेव प्रतिषेधः स्मृतिषु प्रायेण भवति ॥

७. वय इति पक्षिनाम् । यो रिक्तापाणिः सन् वयसः पक्षिण उद्दिश्य तेषां प्रोत्सारणाय पाणिमुद्यच्छते स तत्कृत्वाप उपस्पृशेत्तेनैव पाणिना । रिक्तापाणिरिति वचनात्काष्ठलोष्टादिसहितस्य पाणेरुद्यमने न दोषः । केचिदुपस्पर्शमाचमनमाहुः ॥

१०. येन प्रयतो भवति तत्प्रयमणमाचमनम् । करणे ल्युट् । ... ॥

११. तीर उत्तीर्याचामेन्न जलमध्य इत्ययमर्थो न विधेयः पूर्वेण गतत्वात् । तस्मादयमर्थः । यदा नदीमुत्तरति नाना प्रकारान्तरेण वा तामुत्तीर्य तीरं गतः प्रयतोप्याचामेत् । नद्यादेरुत्तरणमप्याचमनस्य निमित्तमिति । तुश्चोदोप्यर्थः ॥

१२. श्रौते स्मार्ते लौकिके चाग्नौ । केचिल्लौकिके नेच्छन्ति ॥

१३. ... यत्रातिशयक्षयतया पललादेर्मूलाप्रविभागो न जायते स मूढः । मूढश्चासौ स्पृशेत्तस्मिन्पतितादिप्रयतेष्वप्यासीनेषु यदि कश्चित्प्रयत उपविशेन्न च नान्मंस्पृशेत्तदा स प्रयतो मन्येत यथा प्रयत आत्मानं मन्यतेहं प्रयतोस्मीति तथैव मन्येत नैर्वाविधे विषये तत्स्पृष्टिन्यायः प्रवर्तते ॥

१४. तृणकाष्ठेष्वपि भूमौ निपातेषु तत्स्पृष्टिन्यायो न भवति ॥

१७. व्यवस्थितविकल्पोयम् । “ऊर्ध्वं नाभेः करौ मुक्त्वा यदङ्गमुपहन्यते तत्र क्षानविधिः प्रोक्तो ह्यधः प्रक्षालनं स्मृतं”मिति मानवे दर्शनात् ॥

१८. यावति देज ऊष्मोपलम्भो भवति । अत्राप्यशक्तौ न दोषः ॥

२०. अप्रयत इत्येष । एनमग्निमप्रयतो नोपधमेत् । प्रयतस्य न दोषः । “मुखेनोपधमेदग्निं मुराद्वधमिरजायते”ति स्मृत्यन्तरे दर्शनात् । “नाग्निं मुखेनोपधमे”दिति मानवे दर्शनादुभयोर्विकल्पः । अपर आह । वाजमनेयके श्रौतप्रकरणे “मुराद्वधमिरजायत तस्मान्मुखेनोपसमिन्ध्या”दिति दर्शनाच्छ्रौतेषु मुखेनोपसमिन्धनमन्यत्र स्मार्ते प्रतिषेध इति । अन्ये तु वैष्णवेनायसेन वा मुखेरेणोपसमिन्धनमिच्छन्ति । एवमेतेर्मुखन्यापारस्यान्वयान्दुनिरप्यनुगृहीता भवति । आस्यन्निन्दूनां पतनशङ्काभावात्प्रतिषेधस्मृतिरपीति ॥

२१, खट्वायां खट्वाया अधोमि नोपदध्यान् । अत्राप्यग्रको न दोषः ॥

२२. . प्रयमण प्रायत्य मूत्रपुरीषप्रक्षालनादीनि यत्रात्माधीनानि । यत्र तु कूपेष्वेवोदकं तत्र ब्रह्मणेऽपि न वस्तव्यम् । ब्राह्मणग्रहणाद्वर्णान्तरस्यानियमः । आमग्रहणादेवभूतेषु घोषादिषु न वस्तव्यम् ॥

PATALA VII, RANDIKĀ 16

१. तिष्ठन्ब्रह्मो वा नाचामेदिति नाय प्रतिषेधः शक्यो वक्तुम् । कथम् । आसीनमिराचामेदिति वक्ष्यति । ततो यथा शयानस्याचमनं न भवति तथा तिष्ठतः प्रहस्य च न भवति । एव तर्हि नाय शौचार्यस्याचमनस्य प्रतिषेधः । किं तर्हि । पानीयपानस्य प्रतिषेधः । तथा च गौतमः । “नाञ्जलिना पिवेन्न तिष्ठ-
न्निति । अपर आह । अस्मादेव प्रतिषेधात्त्वचित्तिष्ठतः प्रहस्याचमनमनुज्ञातं भवति । तेन भूमिगतास्त्रप्सु तीरस्वायोग्यत्वं ऊरुदम्ब्रे नाभिदम्ब्रे वा जले स्थित्या-
चमनं भवति । गौतमोऽपि ‘ न तिष्ठन्नुदृतोदकेनाचामेदिति सूत्रेऽशुद्रोदृतोदकेनैव तिष्ठतः प्रतिषेधमाह ॥

२. द्वितीयार्थे तृतीया । अत्रानुक्तं स्मृत्यन्तरवशादुपाश्रीयते । आसीनः शुचौ देशे
नामने भोजनान्ते त्वामनं दक्षिणं वाह्यं चान्यन्तरां कृत्वा प्राञ्च्य उदङ्मुखो वा
हृदयगमा अपः करतलस्थित्वा यावतीषु माषो निमग्नते नावती^{मु} फेनमुद्बुदरुहिता
वीक्षितामिराचामेत्पित्रेद् ब्राह्मणो हृदयगमाः अत्रिया कण्ठगा वैश्यस्तालुगाः शूद्रो
जिह्वारुष्टाः सकृन् ।

५. मध्यमाभिस्तिष्ठभिरङ्गुलीभिरेवीष्टौ ॥

७. उपरुशोदङ्गुलिभिः । सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रमद्वे परिसंचष्टे
चक्षुषी नासिके श्रोत्रे चेति । इन्द्रियाणीतिवचनं स्वरूपकथनमात्रम् । तत्राङ्गुष्ठा-
नामिराभ्यां चक्षुषी केचिद्युगपत्केचित्प्रथम् पृथक् । अङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां नासिके ।
अङ्गुष्ठरनिष्ठिराभ्यां श्रोत्रे । अत्र महभावस्याशक्यत्वात्प्रथमेव निवने । अत्र
प्रथम्भाषस्य निबन्धित्वात्पूर्वत्रापि प्रथमेनेति युक्तमित्यन्ये ॥

८. इन्द्रियस्पर्शनानन्तरं हस्तौ प्रक्षालयेत् ॥

१०. दन्तमूलत्प्रभृत्योष्ठौ । तत्रालोमकः प्रदेशः श्यावः । तस्यान्नः सलोमक-
स्तत्पर्यन्तावोष्ठोपस्थश्याचामेत् । ओष्ठयोरलोमकं प्रदेशमङ्गुल्या काष्ठादिना वोप-
स्थश्याचामेदिति ॥

११. अस्मादेव प्रतिपेक्षाज्ञायते, यत्किंचिदपि ब्रह्ममन्तरास्ये सद्बु-
च्छिष्टताया निमित्तमिति ॥

१२. आपमाणस्यास्यात्पतन्तो ये लालाविन्दव उपलभ्यन्ते चक्षुषा स्पर्शनेन वा
थ उपलब्धं योग्यास्तेष्वाचमनं विहितम् ।.... ॥

१४. स्वप्नः स्वापः क्षवधुः क्षुतं तयोः कृतयोः । शृङ्गाणिका नासिकामलम् ।
..... लोहितस्य रुधिरस्य केशानां शिरोगतानां भूमिगतानां चाग्न्यादीनां
च चतुर्णामालम्बे ।..... नीवीं प्रतिष्ठा तद्योगादधोवासो लक्ष्यते । तच्च परिधाय्याप
उपस्थोत् । केपुचित्त्वानं केपुचिदाचमनं केपुचित्स्पर्शमात्रं यावता प्रयतो मन्यते ॥

१५ आर्द्रं वा शकृदुपस्थोत् । ओषधीर्वा आर्द्रा भूमिं वा आर्द्राम् । पूर्वोक्तेष्वेव
सर्वेषु वैकल्पिकमिदम् ।..... ॥

१६. अतिप्रदहणं च क्षुरादेरप्युपलक्षणम् ॥

१७. अपूपप्रदहणं मूलकलादेरप्युपलक्षणम् । द्वितीयार्थे पष्ठी ।..... ॥

१८. यस्य कुले कश्चिन्निषेधासपिण्डताया सत्या तत्रानिर्गते दशाहे न
भोक्तव्यम् । अनिर्देश इत्याशीचकालोपलक्षणं तेन क्षत्रियादिष्वधिकं पक्षिण्यादिषु
च न्यूनम् ॥

१९. सूतिका प्रसूतिका तस्यामनुत्थितायाम् । उत्थानं नाम सूतिकागारे नि-
वेशितानामुदकुम्भादीनानपनयनम् । तच्च दशमेहनि भवति । दशम्यानुत्थिताया-
मिति [१५, ८] गृह्य उक्तत्वात् । अत्राप्यशीचकालोपलक्षणत्वाद्याषदाशीचं तावद-
भोजनम् ।..... ॥

२०. आचारस्तु धनुःशतादर्वाकृत्त्रापि प्रदीपमारोप्योदकुम्भं चोप-
निषाय भुङ्क्ते यदि समानयंशं गृहं न भवति ॥

२१. अप्रयतेनाशुचिनोपहतं स्पृष्टमन्नमप्रयतं भवति किं त्वनुद्धमप्यभोज्यं न
भवति । कः पुनरप्रयतस्य चाभोज्यस्य च विरोधः । उच्यते । अप्रयतमन्नमप्रावधि-

‘पूर्वोक्तेषु सर्वेषु यक’ G. U^१; पूर्वोक्तेष्वेव कस्तेषु यक’ G. U^१.

शृतमद्विष्व प्रोक्षितं भस्मना मृदा वा संस्पृष्टं वा वाचा वा प्रशस्तं प्रयतं भवति भोज्यं च । अभोज्यं तु लग्नादि कथंचिदपीति ॥

२२. अप्रयतेन शूरेणोपहृतमानीतमन्नमभोज्यं स्पृष्टमस्पृष्टं च । स्पृष्टमेवेत्यन्ये ॥

२३.एतच्च पाकदशायामेव पतितेन केनेन सह यत्पकमन्नं तद्विषयं भोजनकाले तु केशपाते घृतप्रक्षेपादिना संस्कृतं भोज्यम् ॥

२४. अमेघ्यैः कलज्जपलाण्डादिभिरवमृष्टमभोज्यम् ॥

२६. यस्मिन्पात्रे स्यादिति [१, १६, २३] व्यवहितमपि संवध्यते । ॥

२७-२८. पूर्ववत्संदन्धः । मूपकला मूपकस्य पुरीषमङ्गं वा । उपसमस्तमपि मूपकग्रहणं संवध्यते । ... पदोपहृतं प्रयतेनापि यत्पदा स्पृष्टं तदप्यभोज्यम् ॥

२९. सिग्बस्त्रदशा । परिहितस्य वाससः सिचा यत्स्पृष्टं तदप्यभोज्यम् ॥

३०. शुना वा यदृष्टमपपात्रेण वा यदृष्टं तदप्यभोज्यम् । पतितचण्डालनूतिकोद-
क्यादयोपपात्रा अपगताः पात्रेभ्यः । न हि ते पात्रे भोक्तुं लभन्ते ॥

३१. अपरिहितस्य शुद्धस्यापि वाससः सिचा यदुपहृतमानीतं तदप्यभोज्यम् ॥

३२.स्त्रीलिङ्गनिर्देशाद्वासेनादृते न दोषः । अन्ये लिङ्गमविवक्षितमिति मन्यन्ते । नक्तमिति वचनादिवा न दोषः ॥

PĀṬALA V. KĀNDIKĀ 17.

१. भोजनदशायां यदा शूद्र उपस्पृशेत्तदापि न मुञ्जीत । भुञ्जानप्रहणादन्यत्र शूद्रस्य स्पर्शो नाप्रयत्यमिति केचित् । अन्ये तु सदा भवत्यप्रायत्यं भोजनदशायां त्वाधिक्यप्रतिपादनाय प्रतिषेध इति ॥

२. सर्वत्र वाशब्दः समुच्चये । अभिजनविद्यावृत्तरहिता अनर्हन्तः । तैः सह समानायां पङ्क्तौ न मुञ्जीत ॥

३. समानपङ्क्तावित्यनुवर्तते । समानपङ्क्तौ बहुषु भुञ्जानेषु यद्येकोनृत्याय भोज-
नाद्विरम्योच्छिष्टं शिष्यादिभ्यः प्रयच्छेदायामेवा तदा तस्यां पङ्क्तावितरेन भोक्तव्यम् ।
अतो बहुषु भुञ्जानेष्वेको मध्ये न विरमेन । भोजनरुष्टक इति तन्नाचक्षते ॥

४. मूर्ध्नै वैपवेय विषं भुङ्क्ष्वेत्येवं वृत्तयित्वा निर्मल्यं यत्राप्तं दद्युस्तदप्य-
भोज्यम् ॥

५. मनुष्यैरन्यैर्वा मार्जारादिभिरमेधैरवघ्रातमन्नमभोज्यम् । अवेत्सुपसर्गप्रयोगा-
द्दृश्यैर्गन्धाघ्राणे न दोषः ॥

७. प्रासादो दारुमयो मञ्चः । तत्रापि न भुञ्जीत ॥

८. भूमावपि भुञ्जानः कृतायां गोमयादिना संस्कृतायां भुञ्जीत । अपर आह
प्रासादोपि यदा मृदा कृतभूमिर्भवति न, केवलं दारुमयस्तदा तत्र भुञ्जीतेति ॥

९. यदि मृन्मये भुञ्जीत तदानाप्रीते भोक्तव्यम् । आप्रीतं कचित्कार्ये पाकादा-
वुपयुक्तम् ॥

११. लौहं लोहविकारभूतं कांस्यादि भोजनपात्रं भस्मभिः परिमृष्टं सत्प्रयत्नं
भवति । तत्र “भस्मना कांस्यमम्लेन ताग्रं राजतं शकृता मौवर्णमद्भि” रित्यादि
स्मृत्यन्तरवशाद्द्रष्टव्यम् ॥

१४. आपणः पण्यवीथिस्तत्र क्रीतं लब्धं वापणीयं तच्च कृताग्रं नादनीयात् ।
ग्रीष्मादिषु न दोषः ॥

१५. रसा रसद्रव्याणि तानापणीयान्नाभीयात् । आममांसादि वर्जयित्वा ॥

१६. तैलसर्पिणी त्वापणीये अप्युपयोजयेदुदकेवधाय निषिच्य । पाकेन तैल-
सर्पिणी शोधयित्वा । कार्यविरोधो यथा न भवति तथोदकेन संसृज्येत्यन्ये ॥

१८. शुक्तं कालपाकेनाम्लीभूतं तदपि पर्युपितमराचापेयानाद्यम् ॥

१९. अनन्तरोक्तविधिद्वयं फाणितादि वर्जयित्वा द्रष्टव्यम् । फाणितं पान-
विशेषः । इक्षुरस इति केचित् । भ्रष्टानां ग्रीहीणां तण्डुलाः पृथक्कृताः पृथुकृतण्डुलाः ।
करम्भो दधिसक्तुसमाहारः करम्भ इति प्रसिद्धः । वेदेषुभयं भवति । “यत्करम्भै-
र्जुहोति घानाः कारम्भः परिवाप” इति । भरुजा भृष्टा यवाः । क्षीरविकारो दध्यादिः ।
प्रसिद्धमन्यत् ॥

२०. “अथ शुक्तं चे”त्यस्य विधेः शेषः शुक्तमित्यादि । परेण द्रव्यान्तरेण
योगो यस्य तत्परयोगं ततोऽन्यदपरयोगं तदेव शुक्तं वर्ज्यम् । यत्तु दध्यादिद्रव्यान्तर-
संसृष्टं शुक्तं तद्भोज्यमेव । एवं च पूर्वत्रैवापरयोगमिति विशेषणं यत्कव्यम् । इदमेव
वा सूत्रमस्तु । मूवद्वयकरणं चाचार्यप्रवृत्तिर्कृतं । यथा “सलावृक्षविक-
स्रकोलूकशब्दा” इति पूर्वं सामान्येनाभिधाय “सलावृक्षवामेरुसृक इति स्वप्नपर्यान्त”
इति [१, १०. १९, १, ११, २३.] पश्चाद्विशेष उक्तः ॥

२२. अविरेलका । तस्याः क्षीरमपेयम् ॥

२३. उट्प्लुगौ प्रसिद्धौ । या गर्भिणी दुग्धे सा संधिनी शास्त्रान्तरे प्रसिद्धा ।
एककालदोहेत्यन्ये । एकस्मिन्प्रसवेनेकं गर्भं सूते सा यमसूः । उट्प्लादीना क्षीराण्य-
पेयानि । इतिकरणादेवप्रकाराणामेकशफाना क्षीरमपेयम् ।..... ॥

२४. चकारादजामहिष्योश्च । “अजा गावो महिष्य” इति मानवे
दर्शनात् ॥

२५. कीलालौपधयः सुरार्था ओषधयस्तासां च विकारभूतमन्नमनाद्यम् ॥

२६. करञ्ज रत्तलशुन पल्लण्डुः श्वेत परारीका कृष्णडुण्डुभा या म्लेच्छानां
प्रसिद्धा । . . . ॥

२७. प्रतिपदपाठोऽशक्य इति समासेनाह यच्चेत्यादि । यच्चान्यदेवं युक्तं
शिष्टाः परिचक्षते वर्जयन्ति । ॥

२८. क्याकुच्छत्राक् तदप्यभोज्यमभक्ष्यम् । ब्राह्मणग्रहणमादरार्थम् ॥

२९. मासमित्यर्थाद्रिम्यते । एकनुरा अश्वदयो गवयो गोसदृशः पशुः शरभोऽष्टा-
पद आरण्यो मृगः । अन्ये प्रसिद्धाः । एतेषां मासमभक्ष्यम् ॥

३०. धेन्वनडुहोर्मांस भक्ष्यम् । गोः प्रतिपेधस्य प्रतिप्रसवः ॥

३१. आनडुह मास न वेवलं भक्ष्यम् । किं तर्हि । “मेघमयी”ति वाजसनेयिनः
समाभनन्ति ॥

३२. व्यवहितमप्यभोज्यमिति संनध्यते । पादाभ्या विकीर्णं ये कीटशान्यादि
भक्षयन्ति ते मयूरादयो विकिरास्तेषां मध्ये कुक्कुटे न भक्ष्यः । स्मृत्यन्तरवशाद्वाह्म्यो
नारण्य ॥

३३. तुण्डेन प्रतुष्ट ये भक्षयन्ति ते प्रतुष्टो दार्वाघाटाद्यन्तेषां मध्ये एव एवा-
भक्ष्यः । शब्दविलास्यो घनविशेषः ॥

३४. श्येनाट्टतिर्मांसः पीनतुण्डः । सुपर्णः श्येनः । ॥

३५. कुञ्जा वृन्दचराः क्रौञ्चा मिथुनचराः । ते चामक्ष्याः । सूत्रे कुञ्जमैवेति-
विभक्तिरपेक्षान्वयः । मिमिशेषेण क्रौञ्चा न भक्ष्याः । नेत्याह । चार्ध्राणस-
लक्ष्मणवर्जम् । श्वेतो लोहितो वा येषां मर््या ते लक्ष्मणास्त एव विशिष्यन्ते चार्ध्रा-
णता इति । चार्ध्रं चर्म तदाकारा नासिका येषाम् । पृथ्वूर्वाऽऽत्मणान्वर्जयित्वा
कुञ्जमैश्चान्न भक्ष्या इति अन्ये त्वष्टुः । “अच्छाद” इति प्राप्रस्य प्रतिपेधस्य कुञ्जादिषु

चतुर्ध्वप्रतिपेध इति । तत्र लक्ष्मणा सारसी । लक्ष्मणवर्जमिति द्वापोः संज्ञा-
छन्दसोर्यहुलमिति [पा० ६, ३, ६३] ह्रस्वः । एवं कुञ्जाशब्दस्याप्यजादिटाघन्तस्य ॥

३७. पञ्चनखा नाम वानरमार्जारादयः । तेषां मध्ये गोधादीन्सप्त वर्जयित्वान्ये-
भक्ष्याः । गोधा कृकलासाकृतिर्महाकाया । कच्छपः कूर्मः । श्वाविड्वराहविशेषो
यस्य नाराचाकाराणि रोमाणि । शल्यको यस्य चर्मणा तनुग्राणं क्रियते । श्वाविट्-
च्छल्यक इति युक्तः पाठः । एके तु छकारं पठन्ति छकारात्पूर्वमिकारम् ।
पूतिरपः 'शशाकृतिर्हिमवति प्रसिद्धः ॥

३९. सर्पस्येव शिरो यस्य स मत्स्यो न भक्ष्यः । मृदुरो मकरः ।ये
चोक्तेभ्योन्ये विहृताकारा भक्ष्याः । तत्रोदाहरणं यथा मनुष्यशिरसो जलमनुष्यास्या
जलहस्त्यादयश्च । तेषां सर्वे न भक्ष्याः । अत्र मनुः । अनुमन्तेत्यादि (५, ५१)
“न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु गरीयसी”ति ॥
अप्रतिपिद्वेष्वपि भक्ष्यान्निवृत्तिरेव ज्यायसीत्यर्थः ॥

PATALA VI, KANDIKĀ 18.

१. मधु पकमपकमपि । आमं तण्डुलादि । मृगस्य विकारो मार्गं मांसम् । भूमिः
शालेयादि क्षेत्रम् । विश्रामस्थानमित्यन्ये । मूलफलानि मूलं कन्दादि । रक्षामय-
दानम् । गव्यूतिर्गोमार्गः । निवेशनं गृहम् । युगं वहतीति युग्यो बलीवर्दस्तस्य
घासो भक्ष्यं पललादि । एतान्यप्युपगतोपि प्रतिगृह्याणि । अदुर्भिक्षेपि । उग्रः पाप-
कर्मा द्विजातिर्वैश्याद्वा शूद्रायां जातः । उग्रग्रहणं तादृशानामुपलक्षणम् ।

३-४. पूर्वोक्तेष्वामं स्वयमेव गृहीरन्निजा इति हारीतस्यैव पक्षः । आमस्या-
लाभे कृतान्नस्य वा विरसस्य लग्नादिरसैरसंयुक्तस्य । पृष्ठीनिर्देशात्स्तोत्रम् । स्वय-
मन्तेवास्युपाहृतं वा गृहीरन् ॥

५. अनन्तरोक्ते विधानद्वये यद् गृहीतं तेन सुभिक्षाः सुहिता न भवेयुः । यावता
प्राणयात्रा भवति तावदेव गृहीरन् यावता सौहित्यं तावदिति ॥

६. यदा दुर्भिक्षतयात्मनोपि वृत्तिर्न लभ्यते प्रागेव पोष्यवर्गस्य तदा स्वयमप्य-
वृत्तौ यत्रैव लभ्यते तत्रैव भुञ्जीत । तत्र गुणविधिः । सुवर्णं दद्यात् स रुदेष्टोपहृत-
मुपरिष्ठात्सुवर्णेन स्पृष्टा । एतेन पशुं वा दत्वेति व्याख्यातम् । पशुरग्निः । “अग्निः

पशुरासी"दितिमन्त्रलिङ्गाद्रोसूक्तेन चाग्नेरुपस्थानदर्शनात् ॥

७-८. न पुनरत्यन्तमन्ववस्येत् । यदा विहिता वृत्तिर्लभ्यते तदा निपिद्धाया विरमेत् । न पुनः "सकृत्प्रवृत्तायाः किमवगुण्ठनेनेति" न्यायेन तत्रैव रमेत् । अत्र च्छान्दोग्योपनिषत् । [१, १०, १] । "मदवीहतेषु कुरुष्वान्विक्या सह जाययोपस्तिर्ह चाक्रायण इभ्यग्रामे प्राद्राणक उवास ॥ १ न हेभ्यं कुल्मापान्त्रादन्तं विभिक्ष" इत्यादि ॥ मन्त्रश्च भवति "अवर्त्या शुन आन्त्राणि पेच" इति । अवर्त्या वृत्त्यभावेन । अपर आह । दुर्मिक्षे स्वयमप्यवृत्त्या तत्रिवृत्तेर्यत्र कुत्रचिन्नोचेपि दातरि भुञ्जानो वसेत् । यां च यावर्ती च सुवर्णमात्रां यं कंचन पशुं वा तस्मै दत्त्वा न पुनरत्यन्तमन्ववस्येत्' । वृत्तिं प्राप्य विरमेदिति ॥

११. यत्र यदा वैश्वदेवाग्निहोत्रादि नित्यमाभ्युदयिकं वा प्रायश्चित्तं कर्मासेवते तात्पर्येण करोति प्रायश्चित्तवत्यात्मनि चोदितं प्रायश्चित्तं प्राणायामोपवासविधिकृच्छ्रादि न करोति तदैवस्मात्कारणद्वाद्यणस्यान्नमभोज्यमिति' ॥

१२.निष्ठया भूतकालस्याभिधानाचर्यमाणेषु निर्वेपे न भोज्यम् । किं तर्हि । चरिते ॥

१४. तस्यापि शूद्रस्याप्यन्नं भोज्यं यद्ययं धर्मार्थमुपनत आश्रितो भवति । धर्म-प्रहणादर्थार्थमुपनतस्वाभोज्यम् । आपत्कल्पध्यायम् ॥

१६. सङ्ख्यो गणस्तस्य यस्त्वभूतमन्नं न त्वेकस्य तदभोज्यं यद्यपि ते सर्वे दधुः ॥

१७. भोक्तुकामा आगच्छतेत्येवं परिकुश्य सर्वत आहूय यदीयते ॥

१९. ये शस्त्रेण जीवन्ति तेषामप्यन्नमभोज्यम् । क्षत्रियवर्जम् ॥

२०. आजीवन्तीत्यपेक्ष्यते । स्वगृहे परान्वासयित्वा तेभ्यो भूतिप्रहणमाधिर्यः स्तोम इति प्रसिद्धः । "परभूमौ कुटिं कृत्वा स्तोमं दत्त्वा वसेत्तु य" इति तं चार्थं य आजीवन्ति तेषामप्यभोज्यमिति । ये तु प्रसिद्धमाधिमाजीवन्ति तेषां वार्धुपिकत्वादेव सिद्धेयः ॥

२४. भोक्तव्यमिति वक्ष्यमाणमपेक्ष्यते । अग्नीषोमीये पत्नी नस्त्यक्ते समान एव भोक्तव्यम् । न प्रागिति पक्षान्तरम् ॥

२६. इदं यथार्थमिति व्यादेशे कृते शेषाद्गुञ्जोरन्निति ब्राह्मणं भवति । ब्राह्मण-

१ 'मन्ववसीदेत् G. U. १; 'मन्वसीदेत् G. U. १, 'मन्वसीदेत् Dev. MSS

२ Thus C. U. १, G. U. १ reads यत्र यदग्निहोत्रव्यवहारेण प्रायश्चित्तमुपपन्नं तदनुकूलं नित्यमभ्युदयिकं कर्मासेवते तात्पर्येण करोति । प्रायश्चित्तवत्यात्मनि चोदितं प्रायश्चित्तं तदैवस्मात्

ग्रहण प्रीत्युपलब्धितः प्रवृत्तेरपस्मृतिशङ्का माभूदिति प्रत्यक्षमेवात्र ब्राह्मणमिति ॥

२८. राज्ञामिति बहुवचनाद्वाग्मादेर्यः प्रैषकरस्यापि प्रतिषेधः ॥

२९. यश्चाहविषा नररुधिरादिना यजतेभिचारादौ यथौयमभिचरेत्तस्य लोहित-
मवदानं कृत्वेति सोप्यभोग्यान्न ॥

३१. यश्चाविधिना प्रयजितः शाक्यादिः सोप्यभोग्यान्नः ॥

३२. अविधिनेत्येव । .. अविधिनोत्सर्गेष्टिं विना . ॥

३३. यत्र सर्वान्वर्जयते भोजने न कचिद्भुङ्क्ते न कचिद्भोजयति । .. .
निराकृतिः निःस्वाध्यायः । निवृत्तः । अतिव्रत इत्यन्ये । सोप्यभोग्यान्नः । वृषली-
पतिः क्रमविवाहे यस्य वृषली जीवतीतरा मृताः स वृषलीपतिः .. ॥

PATALA VI, KANDIKĀ 19

१.यद्धो निगडितः । अणिः पुत्राच्छ्रुतग्राही पुत्राचार्य इति शास्त्रेषु
निन्दितः । प्रत्युपविष्ट ऋणादिना कारणेनाधमर्णादिक निरुध्य तत्पार्श्व उपविष्टः ।
इतरस्तत्परिहारमकुर्वन्तेन सहासीनः प्रत्युपवेशयिता । ..अपर आह । अणिक
ऋणिक ऋणस्य दाता । प्रत्युपवेष्टुरिदं विशेषणमिति ॥

२.यद्यप्येतेभोग्यान्ना इत्युक्ते परिशिष्टा भोग्यान्ना इति गम्यते तथा
प्यनेकमतोपन्यासार्थं प्रश्नपूर्वकसमारम्भः ॥

४ सर्ववर्णानां स्वधर्मे वर्तमानानामित्युक्तत्वात्सर्वे पुण्या भोग्यान्ना एव । इह
पुनः पुण्यग्रहणमतिशयायं तपोहोमजपे स्वधर्मेण च युक्तः पुण्यः स स्वयमप्रार्थय-
मानोपि भोग्यान्न इति कौत्सस्य मतम् ॥

६. रजः पापं तद्यदि पुन्ये कर्तारि स्थावर स्थिर नोपभोगमन्तरेण क्षीयते तदा
ततः प्रतिग्रहेपि भोक्तरि सप्रमाभावाद्भोक्तव्यम् । अथ चेष्टलं तर्ह्युपभोगमन्तरेणापि
क्षीयते तदा ततः दानशीले न मूहूर्तमपि पापमयतिष्ठत इति कुतो भोक्तरि दोषः
इति ॥

७. . . . एरुणिकादीनां पञ्चानां पथः । पौष्करसादिरेष पुष्करमादिः ।
आदिवृद्धयभारः छान्दसः ॥

८. सर्वत उपेत सर्वतोपेतम् । छान्दसो गुणः । उपेतमयाचितोपपन्नं तत्सर्वतोपि

भोज्यमिति वाप्यायणीयं मतम् । इदानीं स्वमतमाह ।

९. काण्वकुत्सयोः पक्षौ समुचितावाचार्यस्य पञ्चः ॥

१०. यः प्रार्थितो नेत्यसकृदुक्त्वा कथंचिदापादितेष्टः सोनीप्सन्नित्युच्यते । तस्य पुण्यस्याप्यभोज्यम् । अपर आह । अनीप्सत इति कर्तरि पठौ । पुण्यस्याप्यन्नं न भोज्यं यदि भिक्षमाणः पूर्ववैरादिना स्वयमीप्सन्न भवति ॥

१२. अथ तुभ्यमिदमाहरिष्यामि तदन्नभवता ब्राह्ममिति निवेदनं नियोगस्तद्भावोऽनियोगः । पुनर्तत्रसमासः । द्वौ नवौ प्रकृतार्थमतिशयेन गमयतः । अतनियोगो नियोगस्तत्पूर्वं चेदभ्युद्यतं तत्र भोज्यमिति ॥

१३. अथापि च पुराणे । “सर्गश्च प्रतिसर्गश्च”त्यादि । एवंलक्षणे भविष्यदादौ ॥

१४. शस्त्रकृन्तः शस्त्रेण ग्रन्थ्यादीनां छेत्तान्मृष्टः । चिकित्सक-
पण्डयोः पुनर्वचनमुद्यतस्यापि प्रतिषेधार्थम् । अयं पुराणश्लोक इत्य-
पौनरुक्त्यम् ॥

१५. पङ्क्तस्य वेदस्याध्येता भूणस्तं यो हतवान्स भूणहा । सोन्नादे मार्ष्टि
लिम्पति । किम् । प्रकरणादेन इति गम्यते । भूणन्नो योन्नमति तस्मिन्तदेनः सं-
क्रामति । तस्मात्तस्योद्यतमप्यभोज्यमिति प्रकरणसङ्गतः पादः । इतरत्पुराणश्लोके
पठ्यमाने पठितम् । अनेनसं योभिर्गंसति मिथ्यैव ब्रूते । इदं पापं त्वया कृतमिति ।
स तस्मिन्नभिर्गंसति तदेनो मार्ष्टि । मनुस्तु । पतितं पतितेत्युक्ता [इत्यादि] इति
द्वैगुण्यमाह । तदभ्यासे द्रष्टव्यम् । स्तेनः प्रार्कणिकेश इति [१, २५, ४] वक्ष्यति ।
स एव तृतीयस्य पादस्यार्थः । कर्तृभेदादपौनरुक्त्यम् । सङ्गरः प्रतिज्ञा प्रतिश्रयः
सत्यसङ्गर इति । यथा यः प्रतिश्रुत्य न ददाति सोऽनृतसङ्गरः । ककारश्छान्दसः ।
तस्मिन्त्याचन्याचकः स्वमेनो मार्ष्टि । तस्मात्प्रतिश्रुतं देयमिति ॥

PĀṬALA VII, KANDIKĀ 20.

१. इमं लौकिकं लोके विदितं ख्यातिलाभपूजात्मकार्यं प्रयोजनं पुरस्कृत्याभि-
सन्धाय धर्मं न चरेत् । किं कारणम् ॥

२. यस्मादेवं क्रियमाणा धर्मा अभ्युदये फलकाले निष्फला भवन्ति..... ।
“यो वै धर्माभ्युदये”त्यादिश्रुतेः ॥

३. तदिति वाक्योपन्यासे ।..... ॥

४. यद्यपि देवादर्या नानुत्पद्यन्ते तथापि धर्मस्तान्द्रवति स पुरुषार्थः । किमन्यैरर्थैरिति ॥

५. कुहकः प्रकाशे शुचिरेकान्ते यथेष्टवारी । शठो वन्द्यचितः । ।
प्रेत्यामाववादी । घालः श्रुतरहितः । तथा दुष्प्रलम्भश्च स्यात् ।
प्रलम्भनं प्रिसंवादं मिथ्याकथारूपानम् । “गृविप्रश्नयोः प्रलम्भ” इतिदर्शनात् ।
दुष्प्रलम्भो प्रिसंवादयितुं मिथ्याकथारूपानेन वञ्चयितुमशक्यः । कुहकादिवादेषु
वञ्चितो न स्यात्तद्वशो न स्यादित्यर्थः ॥

६. वञ्चनस्य संभवमाह नेत्यादि ॥ आश्रयमितिच्छान्दसं रूपम् । भाषायां
तु प्रथमायाश्च द्विवचने “भाषाया”मिति [पा०. ३, २, ८८] आत्वं प्राप्नोति । यदि
हि धर्माधर्मौ निग्रहवन्तो गेष्वात्रप्रचरेत मात्रा स्व इति मुत्रार्णा यदि वा देवादर्यः
प्रकृष्टज्ञाना ब्रह्मिणो वर्माधर्मा इति ततः कुहकादिवादेषु न स्याद्वञ्चना । तद-
भावात्तु वञ्चनामभरः । इह चात्र द्रष्टव्यम् । प्रत्यक्षादेरगोचरौ धर्माधर्मौ किंतु
नित्यनिर्दोषवेदगम्यौ तदभावे तन्मूलशास्त्रगम्यादिति ॥

७. यत्र तु प्रायश्चित्तादौ प्रियव्ययस्था दुष्करा तत्र निर्णयमाह -यस्वि-
त्यादि ॥ आर्याः शिष्टाश्चैरर्णिमः । बहुवचनाद्यत्वारण्यो वा ...॥

८. सम्यग्विनीता “आचारार्थाधीनः स्या” दित्यादिना [१, २, १५] विनयेन ये
संपन्नाः । । आत्मवन्तो जितेन्द्रियाः । जलोलुपा अरुपणाः । अदाम्बिका
अधर्मध्वजाः । एतन्भूतानामार्याणां सर्वजनपदेषु यदेकान्तेनाव्यभिचारेण समादित-
मनुमतं वृत्तमनुष्ठानम् । ॥

११.कृत्स्नाया वैश्यवृत्तेरुपलक्षणमिदम् । क्षत्रियवृत्तिश्च वण्डापूर्विक-
न्यायसिद्धा । ॥

१२. रसा गुडलवणादयः क्षीरादयो वा । रागा शुमुम्भादयो वा ।
रज्यन्तेनेन इति वा रागा पलादयः । । गवा मध्ये वशा वन्ध्या गौः ।
श्लेष्म जत्वादि येन विद्रिष्टं चर्मादि सधीयते । । लोकमानीपदङ्कुरितानि
प्रीत्यादीनि । किण्वं सुराश्रुतिकं द्रव्यम् । सुकृत पुण्यं तस्य फलं सुकृताशा । ...
..... मनुष्यादीन्वर्जयित्वेत्येव सिद्धेपण्यानीतिवचनमन्येषामपण्यानां व्युदासा-
र्थम् । ॥

१३. अन्येषां विकल्पः । स्वयमुत्पादितेषु नायं प्रतिषेधः । मानये हि स्मृतम् [१०,९०] ॥

१४. विनिमयः परिवर्तनम् । येषां विक्रयः प्रतिषिद्धस्तेषां भियः परस्परं विनिमयोप्यविहितः प्रतिषिद्धः । न कर्तव्य इत्यर्थः ॥

१५. तेष्वेव केषांचिद्विनिमयोनुज्ञायनेनेति ॥ अलादीनां च विद्यान्तानां विनिमयो भवत्येवेत्यर्थः । विनिमयाभ्यनुज्ञानादेव विद्यानां विक्रयोपि प्रतिषिद्धो वेदितव्यः ॥

PATALA VII, KANĪKĀ 21.

२. वृणत्वादेव सिद्धे मुञ्चवन्तप्रवृणं विकारार्थम् ॥

७. द्विजातिकर्म्मणो हानिः परां तस्य निमित्तानि पतनीयानि कर्माणि वक्ष्यन्ते ॥

८. स्तेयं सुरगर्भैर्यम् । आभिग्रह्यं ब्रह्महत्यादि । “ब्राह्मणमात्रं च हत्याभिग्रहस्त” इति वक्ष्यमाणत्वात् [१,२४,७] ब्रह्मोज्झमुञ्च उत्तर्गो भावे चञ् । छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । ब्रह्म वेदस्वरसाधीतस्य नाशनं ब्रह्मोज्झम् ॥

९. सखीमन्दस्य चान्दसो हस्तः । गुरीमखीं मायादीनां च सखीं गुरुसखीं मित्रादीनां च सखीं ता एता गत्या हिम् । पततीत्युत्तरत्र श्रुतमपेक्ष्यते । तत्पदार्थेन शयनसाधिना परदारा लक्ष्यन्ते ॥

१०. यद्यपि सामान्येन “पतनीयानी” त्युक्तं तथापि प्रायश्चित्ते गुरुलघु-भावो द्रष्टव्यः ॥

११. तुश्चार्थे । उक्तव्यतिरिक्तानामप्यधर्माणां सततमाचारः पतनहेतुः ॥

PATALA VIII, KANĪKĀ 22

१. उक्तानि पतनीयान्यशुचिस्त्राणि कर्माणि तेषां प्रायश्चित्तानि वक्ष्यन्नादित धातुज्ञानं तदुपयोगिनश्च योगानविरुद्धे । नस्यापि मर्यादापरस्परत्वेन मुख्यप्रायश्चित्तत्वात् । श्रूयते हि । [माण्डूक्योपनिषदि २,२]

“ भिद्यते हृदयमन्यश्छिद्यन्ते सर्वमंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावर ” इति ॥

“ तद्यथेपीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त ” इति चाग्र-
वल्क्योप्याह (१, ७) अध्यात्मभवानध्यात्मिकान् । छान्दसो वृद्धयभाष्यः । आत्म-
लम्बयितृन्योगांश्चित्तसमाधानहेतून् द्रव्यमाणानक्रोधादीनुपायाननुतिष्ठेन्नेवेत । न्याय-
संहितानुपपत्तिसमन्वितान् । उपपद्यते हि न्यायतः क्रोधादीनां दोषाणां निर्घातः ।
अनैश्चरिकान्निश्चाराश्चित्तस्य बहिर्विक्षेपस्तरमे ये प्रभवन्ति क्रोधादयो वक्ष्यमाणस्ते
नैश्चारिकास्तत्प्रतिपक्षभूतान् । अक्रोधादिषु हि सत्सु चित्तमनिश्चरणशीलमात्मा-
लम्बनिश्चलं तिष्ठतीति । तस्मात्ताननुतिष्ठेत् । आत्मानं लब्धुमक्रोधादिलक्षण चित्त-
समाधानं कुर्यादित्यर्थः ॥

२. किं पुनरात्मा प्रयत्नेन लब्धव्यः । ओमित्याह आग्नेत्यादि ॥ आत्मलाभा-
त्तरमुत्कृष्टं लाभान्तरं नास्ति । तन्मात्तम्य लाभाय यत्न अस्तेय इति । कः पुन-
रसाधात्मा । प्रत्यागात्मा । ॥

३. तत्सिद्धये श्रौतं ज्ञानं तावद्गृह्येति ॥ सत्रेति चाग्नयेऽन्यामे । अत-
लाभीयानात्मलाभप्रयोजनाच्छ्रौतम् । अनुप्रवचनदिषु दर्शनाच्छ्रौत्ययः [पा०
५, १, १११] पादबन्धेनौपनिषदात्मकमन्त्रानुदाहरिष्याम ऽद्वैत्याहरिष्यामो ग्रन्थे
निवेशयिष्यामः ॥

४. गुहेति प्रकृतिनाम । तस्यां शेने तथा सहाग्निभागमापन्नसिष्ठ-
तीति गुहाशय आत्मा । ॥ अढन्यमानस्य न ह्यग्नौ शरीरे हन्यमाने
हन्यते । विकल्मपस्य निर्लेपस्य । सर्व एव हि धर्माधर्मादिरन्तःकरणस्य धर्म आत्मनि
त्यध्यस्तः । एवंभूतस्यात्मनः सर्व एव प्राणिनो ब्रह्माश्चरित्यगन्ताः प्राणादिमन्तः
संघाताः पूः पुरमुपभोगस्थानं यथा राजा पुरमधिवसन्मचिरानीतान्भोगानुप-
भुङ्क्ते तथायं देवादिशरीरमधिवसन्करणैरुपस्थापितान्भोगानुपभुङ्क्ते । तमेवंभूत-
मचलं सर्वगतत्वेन निश्चलम् । चलनिकेतं निकेतं स्थानं शरीरं तद्यस्य चलं तं येनु-
तिष्ठन्त्युपासत एवंभूतोहमिति प्रतिपद्यन्ते तेमृता मुक्ता भवन्तीति ॥

५. विषयसंयोगत्यागेनायमुपास्य श्रुत्याह यदित्यादि ॥ यदिदं विषयमेवदिति
सर्वत्र लिङ्गव्यत्ययश्चान्दमः । एवमिदीति । इतिशब्दे तकारस्य दकारः । द्वाब्द
आश्चर्यं प्रतिद्वौ वा । इतिशब्देनावृत्तेन शब्दादिषु विषयेष्वनान्तरप्रकारभेदः प्रति-
पाद्यते । विषयापहृतचेतसो दि यदन्ति इति ह तस्या गीतमिति ह तस्याः

सुखस्पर्श इति ह तस्या रूपं निष्ठतमिव कनकम् इति ह तस्याः स्यादिष्टोद्यर-
मणिरिति ह तस्या गन्धो प्रागतर्पण इति । एवं दिव्यमानुषभेदेऽपि द्रष्टव्यः ।
इति हेति तावन्तरमस्य इति शब्दोऽप्युक्तः । इति हेति हेति चोपलोक्ये
विषय उच्यते । स मान्यपेक्षनेकचनम् । एतद्विधूय गुहाशयमनुनिष्ठेत् । कवि-
र्भेदादी ॥

६. विषययागे हेतुमाह आत्मप्रति ॥ शिष्यं प्रत्याचार्यस्य वचनमेतन् । द्वौ
धात्र हेतू विषयाणां परार्थान्तरमहितत्वं च । महान्तं गुणतस्तेजसमग्रायं तेजःशरीरं
तेजोराशिं न्ययंप्रकाशम् । आत्मा ज्योतिः सम्राडिति वृद्धदारण्यम् । सर्वत्र निहितं
सर्वत्रगम् । प्रभुं स्वतन्त्रमेवंभूतं गुहाशयमेतावन्तं बालमहमात्मन् सप्तम्येवचनस्य
लुक् । आत्मन्यस्मिन्मदीये संघातेन्यान्पेक्षयैत्र लब्धुं योग्यमलब्ध्याथान्येऽपिन्द्रियादिषु
तं तं विषयं प्रतीच्छामि । लब्धये लब्ध् । प्रत्येच्छम् । इदानीं तु तं लब्ध्वा न तथा-
विधोऽस्मि । त्वमप्येतदेव हितं याधुष्टानं साधुमार्गं मेवस्य नाहितं विषयानुधावन-
मिति ॥

७. पुनरप्यनी कीदृश इत्यत आह सर्वभूतेऽपि ॥ सर्वभूतेषु मनुष्यादिषु
संघातेषु यो नित्यो विनश्यत्स्वयि न विनश्यति । विषयिन्मेधावी चित्स्वरूपः ।
अमृतो नित्यत्वादेवानरणधर्मा । ध्रुव एतन्महो विकाररहितः । न प्रधानवद्विकारिणः
सतो धर्मिरूपेणस्य नित्यत्वमित्यर्थः । अनङ्गः परस्परणान्नङ्गरहितः । अशब्दोऽप्युक्तः
इति भूतगुणानामुपलक्षणम् । अङ्गभिर्गुणरहितः । अशरीरः सूक्ष्मशरीरेणापि वि-
वर्जितः । महाऋषिः । महत्त्वं शौचस्य विशेषणम् । परमार्थतोऽत्यन्तशुद्धः । स सर्वं
प्रकृत्यभेदद्वारेण । स एव च परमा काष्ठा ततः परं गन्तव्याभावात् । स वैपुत्रतं
विपुवानाम गवामयनस्य मध्ये भवमहः । “एकविंशमेतद्वत्पुनरिति विपुवन्तं मध्ये
संवत्सरस्येति दर्शनात् । विपुवानेव वैपुत्रतम् । तस्या संवत्सरस्य मध्ये भवत्येव-
मद्धानामेष मध्ये । “गर्भं ह्येवायमद्धाना”मिति बह्वचनमाखणम् । स एव च वैभाजनं
पुरं विविधैर्मार्गैर्भेदनीयं विभजनं तदेव वैभाजनं प्रज्ञादिनुश्रुतिवादिभ्यः ।
यथा मृदुलं पुरं सर्वैर्गर्भिभिर्भिरप्राप्यमेवमयमपीति ॥

८. तेन गतात्मानं योनुतिष्ठेत्पुपासीत यथास्य सर्वत्र सर्वास्वरस्यासु मदा
प्राप्त्यनुकूल्यं प्रतिपद्यवर्जनं नित्यनैमित्तिकधर्मानुष्ठानं चाचरेद्यथा दुर्दशं
निपुणं सूक्ष्मेतत् सुतः समाहितो भूत्वा पश्येत्माश्वतरुयात्म विष्टेपे विगततापे स्वे
महिम्नि स्थितो मोदेत सर्वदुःखमिवर्जितो भवति संसारदशायागेवातिरोहितं निरति-
शयं स्वात्मानन्दमनुभवतीति ॥

PĀṬALA VIII, KANDIKĀ 23

१. सर्वाणि भूतान्यात्मन्नात्मनि शेषस्येन स्थितानि पश्यन्सर्वभूतान्युपनिषदादिभिर्जनान् पञ्चाश्विन्तयन्युक्तिभिर्निरूपयन्तो न मुह्यन्मध्ये मोहं न गच्छेत्कविर्मेधावी पञ्चाक्षर्य सर्वत्रैव शेषित्वेन स्थितमात्मानं पश्येत्साक्षात्कुर्यात्त वै ब्रह्मा ब्राह्मणो नाकपृष्ठे तत्सदृशे स्वमहिम्नि स्थितो विराजति स्वयं प्रकाशते ॥

२. निपुणो मेधावी चित्स्वरूपः । विसोर्णाया विसतन्तोऽप्यर्णायान्सूक्ष्मः । यः सर्वमावृत्य तिष्ठति व्याप्य स्थितः । यश्च पृथिव्या अपि वर्षायान्वृद्धतरः सर्वगत-त्वादेव सर्वमारभ्य विष्टभ्य शेषित्वेनाधिष्ठाय तिष्ठति । ध्रुव एकरूपः । स इन्द्रियैरस्य जगतो यदिन्द्रियैर्ज्ञानमिन्द्रियजन्यज्ञान तस्मात् । कीदृशात् । ज्ञेयानन्दस्य । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । ज्ञेयात्रीलपीतादेराकारादनन्यभूत नीलपीताद्याकारं तस्माद्विषय-ज्ञानादन्य इत्यर्थः । श्रूयते च “ तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योन्तर आत्मानन्द-मय ” इति [तैत्ति० उप० २, ७, १] । “ ज्ञानस्वरूपमत्यन्त निर्मलं परमार्थतः तदेवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिवर्शनतः स्थित ” इति पुराणम् । स्वभावतः स्पष्टस्य चिद्रूप-स्यात्मनो नीलपीताद्याकारात्पुन्य तद्रूपाया बुद्धिवृत्तेरनुरागकृतं भ्रान्तमित्यर्थः । वैषयिकज्ञानादन्य इति विशेषेणार्थाज्ञानात्मा इत्यपि सिद्धं “ सत्यं ज्ञान-मनन्तं ब्रह्मे ” इति च श्रुतेः [तैत्ति० उप० २, ७, १] । एतन्भूतः स आत्मा परमेष्ठी परमे स्वरूपे तिष्ठति । विभाज इत्यस्य परेण संबन्धः । विभजत्वात्मानं देव-मनुष्यादिरूपेण नानाशरीरानुप्रवेशेनेति विभाक् । तस्माद्विभाजो निमित्तभूतात्सर्वे काया देवमनुष्यादिशरीराणि प्रभवन्त्युन्पद्यन्ते । स मूलं स प्रपञ्चसृष्टेर्भोक्तृतया मूलं कारणं स नित्योविनाशी शाश्वतिक एकरूपोविनाशः ॥

३. दोषाणां वक्ष्यमाणानां क्रोधादीनां निर्घातो मूलनाश इह जीविते योगमूलः । योगा वक्ष्यमाणा अक्रोधादयस्तन्मूलः । ततश्च तान्भूतदार्ढ्यान्भूतानि दहतः क्रोधादीन्दोषान्निहृत्य क्षेमं गच्छति । आत्मज्ञानद्वारेण पण्डितो लब्धज्ञान आत्म-साक्षात्कारी । क्षेममभयं मोक्षम् । समाप्ताः श्लोकाः ॥

४. भूतानां दाहो भूतदाहस्तस्मै हिता भूतदार्ढ्याः ॥

५. रोषः क्रोधस्यैव कियानपि भेदो मित्रादिषु प्रतिकूलेषु मनसो वैलोन्द-मात्रकार्यकरः । दम्भो धार्मिकत्वप्रकाशनेन लोकनञ्चनम् । द्रोहोपकारः । मृषोद्यनृतनदनम् । अनुया परगुणेष्वक्षमा । मनुगुणो द्वेषः । अनात्म्यमजितेन्द्रियत्वं जिह्वादियापत्यम् । अयोगो विक्षिप्तचित्तवा.....॥

६. त्विभाग आत्मानमवगच्छापि दानम् । न्यायोपरिग्रहः ।
 आर्जयं मनोवाक् दानामेवरूपता । मार्दवं मूपगमता । चोग ऐकान्त्यम् ।
 आर्याणां भाव आर्यं शिष्टाचारानुपालनम् । आनृशस्वं व्यवहाररचनादौ प्रसक्तस्य
 नैष्ठुरस्य वर्जनम् ।... नमसो व्यवस्था ना च प्रकरणाद्धर्मज्ञानां पदं विषयः ।
 एतेक्रोधादयः सर्वेषामात्माना नैष्य न केवलं योगिकामेवेति धर्मेज्ञानां नमस्य
 इत्यर्थः । सार्वगामी । सर्वस्वं हिताः सार्व आत्मा तं गच्छति विधिनेति-
 यचनात् “प्राणिना तु यथो यत्र तत्र नाह्यनृवं वदे”दित्यादिके विषयेनूतयचनादा-
 वपि न दोष इति ॥

PATALA IX KANDIKĀ 24

१. क्षत्रिय हत्वा गरुडं महत्प्र प्रायश्चित्तो दद्यात् । किमर्थम् । वैराग्यतनयार्थम् ।
 वैरं अप तस्य यातन निर्हरण तदर्थम् । उपमन्त्रप्राधिरः “नर्मत्र प्रायश्चित्तार्थ” इति
 वक्ष्यति तेन प्रायश्चित्तस्वरूपनिर्द्धानं प्रायश्चित्तं च पपञ्चयार्थं सत्किमर्थं वैराग्यत-
 नयार्थनित्युच्यते । केचिदाहुः । “ननुक्तं क्षीयते कर्म” पुण्यमपुण्यं च । प्रायश्चित्तं तु
 नैमित्तिक कर्मान्तरं यथा गृह्णादादौ धामयत्यादय इति तन्निराकर्तुमिदमुक्तम् ।
 अपर आह । यो येन हन्यते स हतो त्रियमाणस्तस्मिन्वैरं करोति । अपि नानाह-
 मेनं जन्मान्तरे वध्यासमिति । तस्य वैरस्य यातनार्थमिति प्रायश्चित्तार्थस्यमपि
 वक्ष्यमाणेन निवृत्तमिति ॥

४. सर्वेष्वेतेषु निमित्तेष्वप्यभेदप्राधिरः देवो न केवलं गाय एव । इदं प्रायश्चित्त-
 त्रयं मानसेन समानविषयम् । यथाह “अक्रामत” इत्यादि [११-१, २७-३०] ॥

५. एतेषा क्षत्रिमादीना स्त्रीषु हतात्मेयमेव प्रायश्चित्तं यथा पुराणेषु ॥

६. प्रष्टवेषु यैः पूर्वैः वर्णैः क्षत्रियचैर्यैः तयोर्वैः वेदाध्यायोधीतवेदस्तं हत्वामि-
 शस्तो भवति । अभिशस्त इति तद्व्यपनेभिधानम् । मयनगत वा तयोरेव वर्णयोर्वैः
 सवनगतः । मयनगत्वेन प्रातःमयनादीन्युच्यन्ते नापि यागनामम् । किं तर्हि ।
 सोमयागः । तत्र यो दीक्षितः स मयनगतः । “ब्राह्मणो वा एष जायते यो दीक्षित”
 इतिवचनात् । तं च हत्वामिशस्तो भवति । पूर्वयोर्वर्णयोर्वैः किं ब्राह्मणे नाभू-
 द्वितीयाध्यने ब्राह्मणे वक्ष्यति च “ब्राह्मणमात्रं चेति । एवं तर्हि शूद्रे नाभूत् शूद्रो वेदा-
 ध्यायः सवनगतो वा भवति । इह तर्हि प्रदीक्षनं पूर्वयोर्वर्णयोरेव यथा रसात्तयोरेव
 यावदुल्लेखौ सवर्णान्मष्टौ ययोर्मा भूतिरिति तेनान्ये वर्णयर्णा अनुल्लेखानानपि भवन्ति ॥

७. ब्राह्मणमात्रं च हत्याभिज्ञस्तो भवति । नात्रप्रहणात्राभिजनविद्यासंस्कारापेक्षा ॥

८ तस्य ब्राह्मणमात्रस्य गर्भं च स्त्रीपुत्रपुंसकमेवेनाज्ञातं हत्याभिज्ञस्तो भवति ॥

९ “कतुस्त्राणामात्रेयीं त्रिदु”रिति वभिष्टः [१०, ३५] । तस्येत्यनुवर्तते । तस्य ब्राह्मणमात्रस्यात्रेयीं च स्त्रियं हत्या ब्रह्महा भवति समवत्यन्या ब्राह्मणगर्भं इति । अत्रिगोत्रात्रेयीत्यन्ये ॥

११ कृत्वेतिवचनात् परकृता कुटी ग्राह्या ... । शवशिरो ध्वजो यस्य स शवशिरध्वजः । सलोपच्छान्दमः । सन्यापादितस्य ब्राह्मणस्य शिरो ध्वनद्वन्द्वस्याग्रे प्रोतं कृत्वेत्यर्थः । यस्य कस्यचिच्छत्रस्येत्यन्य । शत्रस्य विकारः शाणी पटी तस्या अर्धमर्धशाणी तस्याः पक्षोर्धशाणीपक्षः । आयामविस्तारचोदमयोरप्यर्थम् । अथो नाभ्युपरिजानु च यथा भवति तथाच्छाद्य तावन्तं प्रदेशमाच्छाद्य । सापेक्षत्वाद् “ग्रामे प्रतिष्ठेतेति [१४] वक्ष्यमाणेन सन्ध्यः । मध्ये क्रियान्तरमिति ॥

१२. तस्य ग्रामं प्रविशतो वर्त्मनी अन्तरा शस्त्रादेर्वर्त्मनेर्मध्ये पन्थां वेदितव्यः । अपर आह । यत्र रथ्यादानुमयोः पार्श्वये वर्त्मनी भवतस्तत्र तयोर्मध्येन सूत्रादिपथेन सचरेतेति ॥

१३ अन्यमार्गं हत्या पथ उत्तमेत् । तत्र कीदृत्स्यः “पञ्चारत्नी रथपथश्चत्वारो हस्तिपथो द्वौ दुरपशुमनुप्राणा”मिति । तेन मनुष्येषु द्वौ हस्तावुत्क्रामेदिति ॥

१४ धर्ममात्रं खण्डं लोहितस्मनाप्रीतमवभूतं शराव भिक्षापानं गृहीत्वा ग्रामे प्रतिष्ठेत ग्रामं गच्छेत्^१ ॥

१५. अभिज्ञस्तो ब्रह्महा तस्मै मद्यं को धार्मिको भिक्षा ददातीत्युच्यतेऽमुषाणः सप्तागाराणि चरेत् । सप्तग्रहणमधिकनिवृत्त्यर्थम् । द्विप्रिध्वेयान्तरेषु यदि पर्याप्तं लभ्येत तदा तावत्येव ॥

१६. सप्तस्यागारेषु या च यावतां लभ्यते सैव वृत्तिरपर्याप्तापि ॥

१७ तासां गवा निष्प्रमणसमये प्रवेशसमये च द्वितीयो ग्रामेऽर्थप्रयोजनम् । भिक्षार्थं प्रथममुत्तम् । नान्यथा ग्रामं प्रविशेदित्युक्तं भवति ॥

२०. एवं द्वादश वर्षाणि व्रतमेतच्चरित्वा सद्भिः सप्रयोगः कर्तव्यः सद्भिः सह संप्रयुज्यते येन विधिना स कर्तव्यः । स च शिष्टाचारे शास्त्रान्तरे च सिद्धः । स उच्यते । “कृतप्रायश्चित्तरु स्वहस्ते ययम गृहीत्वा गामाह्वयेत्मा यदागत्य श्रद्धाणां भक्षयति तदा सम्यग्गतेन व्रतं चरितमिति जानीयादन्यथा ने”ति ॥

२१. संग्राहेण जेतव्या इत्यवो येन पथा ज्ञानं प्रविश्य गवादिकनपहृत्याप-
सरन्ति न आजिग्यस्तस्मिन्वा कुटिं कृत्वा न आयनेन । किं विकीर्षन् । ब्राह्मण-
गव्यः । “गवा छन्दसी”ति शक्तिं पूर्वतयर्गानां यणादेशः । ब्राह्मणगवीरपजिगीष-
माणो दस्यूनपत्रित्य प्रत्याहर्तुमिच्छन्नेवं वसन्दस्युभिर्हिंयमाणं गवादिकमुद्दिश्य तैर्युद्धं
कुर्वन्निः प्रतिराद्धनैरपजितोपजित्य वा तान्गवादिकं प्रत्याहृत्य ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा
मुक्तो भवति तस्मादेनतः । द्वादशवार्षिके प्रवृत्तत्वेदमेवमुत्तरमपि ॥

२३. धर्मस्याग्निहोत्रादेरर्थस्य च यत्र युगपत्संनिधानस्तत्रोभयानुग्रहानंभवे धर्म-
लोपेन योऽयं गृह्णति तस्याप्येवदेव प्राचक्षितम् । अथवा यो धर्मं हित्वाऽर्थेहोतः
कौटसाक्ष्यादिकं करोति तद्विषयमेतत् ।..... ॥

२४. गुरुः पित्राचार्यादिः श्रोत्रियोवीतवेदः स यदि कर्मसन्नातो भवति
सोमान्तानि कर्माणि सन्नातानि यस्य स एवमुच्यते । एतौ हर्षवेनैवानन्तराक्षेपेन
विधिनोत्तमादुच्छ्रान्तान् । उत्तम उच्छ्रान्तः प्राणवियोग आ तस्माच्छरेत् ॥

२५. अश्वमेधापशुप्राणिषु नस्त्वप्यस्यास्मिन्देशेऽस्तिर्ज्ञापिते प्रत्यापत्तिः शुद्धि-
र्नास्तीत्यर्थः । सूत्रस्य तु कल्पनं निर्हण्यते । तेन पुत्रादिभिः संस्कारादि कर्तव्यमिति-
भायः । अन्ये तु पूर्वमूत्रं तन्निवृत्त्यर्थमेव मन्यन्ते । प्रत्यापत्तिः पुत्रादिभावेन नमन्य
इत्यर्थः ॥

PĀṬALA IX., KANDIKĀ 25

१. गुरुरत्र पिता नाचार्यादिः । तत्पशव्देन शयनवाचिना भार्या लक्ष्यते । सा च
साक्षाज्जननी न तत्पत्नी । तां गत्वा । ... अनावृत्तिम् । अनावृत्तिर्न क्रियते
यस्यां तां दिशम् । अनावर्तमानो गच्छेदिति ।..... ॥

४. स्तेनो ब्राह्मणमुवर्णहारी ॥ ॥

६. तीक्ष्णं तपो महापकारादि । तद्व्याप्यच्छेदावर्तयेन् ।

८. अथवा मंत्रस्मरणं नैरन्तर्येण छच्छ्रांश्चरेत् । एषामेनस्तु गुरुषु गुरुषु
लघुषु लघूनीतिव्यवस्था ॥

९. अस्मिन्विषये पुराणश्लोकमप्युदाहरन्तीत्यर्थः ।

१०. ब्रह्महत्याव्यतिरिक्तानि स्तेयादीनि कृत्वा चतुर्थकालाश्चतुर्यो मोजनकालो

येषां यथाय दिवा भुञ्जते श्वो रात्रौ ते तथोक्ताः । तथा मितभोजना न मृष्टाशिनः ।
तिष्ठेयुरहनि राजावासीरन्नेवं स्थानासनाभ्यां विहरन्तः कालं क्षिपन्त
 एते त्रिभिर्वर्षैस्तत्पापमपनुदन्ते ॥

११. प्रथमो वर्णो ब्राह्मणस्तं हत्वा संप्रभं गत्वा सेनयोर्मध्येवतिष्ठेत् । किं
 सर्वे । नेत्याह । प्रथमं वर्णं परिहाप्य । ब्राह्मणवर्जमितरो वर्णः क्षत्रियादिरित्यर्थः ।
 तत्र स्थितमेनं सैनिका हन्युरेनं हतं विदध्युः । अग्नन्तस्त एनस्विनः स्युर्यथा राजा
 स्तेनम् । स मृतः शुष्यति ॥

१२. अनन्तरोक्तविषये प्रायश्चित्तान्तरम् । इतिशब्द उपलक्षणार्थः । आत्मनो
 लोमादीन्युत्कृत्य पुरोहितेन हावयित्वा होमं कारयित्वा पश्चात्स्वयं तस्मिन्नग्नौ प्र-
 विसेत् । मृतः शुष्यति । तत्राग्निमुपसमाधाय जुहुयात् “लोमानि मृत्योर्जुहोमि लोमं-
 भिमृत्युं वासये स्वाहा । त्वचं मृत्योर्जुहोमि त्वचा मृत्युं वासये स्वाहा । लोहितं
 मृत्योर्जुहोमि लोहितेन मृत्युं वासये स्वाहा । स्नावानि मृत्योर्जुहोमि स्नानाभि-
 मृत्युं वासये स्वाहा । मांसानि मृत्योर्जुहोमि । मांसैर्मृत्युं वासये स्वाहा । अस्थानि
 मृत्योर्जुहोम्यस्थिभिमृत्युं वासये स्वाहा । मज्जानं मृत्योर्जुहोमि मज्जभिमृत्युं वासये
 स्वाहा । मेदो मृत्योर्जुहोमि मेदसा मृत्युं वासये स्वाहा” । इत्येते मन्त्रा वसिष्ठेन
 [ध० शा० २०, २६] पठिताः ॥

१३.प्रचलाकः कानरूपी कृकलासः ।भासो गृध्रविशेषः ।
 श्वनकुलमण्डूकाः प्रसिद्धाः । डेरिका गन्धमूपिका । एतेषां समुदितानां वधे शूद्र-
 वत्प्रायश्चित्तम् । प्रत्येकवधे तु कल्प्यम् । केचित्प्रत्येकवध एतदित्याहुः ॥

PĀṬALA IX. KANĪKĀ 26.

१.तयोः कारणमन्तरेण हिंसायां शूद्रवत्प्रायश्चित्तं कार्यम् । कारणं
 कोपो मांसेच्छा वा । ताभ्यां विना । अनुद्धिपूर्वमित्यर्थः । ‘अनुद्धिपूर्वं तु गां हत्व ।
 वैश्यवदित्यादिस्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् ॥

२. धुरं वहतीति धुर्यो यलीवर्दस्तेन वोढुं शक्या धुर्यवाहास्तावत्सु हिंसायाः
 प्रवृत्तौ सत्यामितरेषां प्राणिनाम् । केवलं प्राणा येषां नास्तीनि तेषां हिंसायां
 शूद्रवत्प्रायश्चित्तमिति । ॥

३. यो न कथंचनाक्रोशमर्हति स पित्राचार्यादिरनाक्रोश्यः । अनृतं योक्त्वा पातकोपपातकवर्जं त्रिरात्रं क्षीरादिभोजनं वर्जयेत् । क्षीरमहणेन तद्विकाराणां दध्यादीनामपि ग्रहणमित्याहुः ॥

५. क्षत्रियं हत्वेत्यादि [१, २४, १] अनृतवचनान्तेषु [१, २६, ४] निमित्तेषु यानि प्रायश्चित्तान्युक्तानि तानि स्त्रीणामप्येवमेव कर्तव्यानि । एतच्चत्वारो वर्णा इतिजात्यभिधानादेव माम सन्नियनार्थमुच्यते । अत ऊर्ध्वं पुरुषस्यैव न स्त्रीणामिति । अपर आह । जात्यभिधानादेव सिद्धेतिदेशार्थमेवं वचनम् । अतिदेशेषु चार्थं प्राप्यत इति स्मार्तो न्यायस्तेन स्त्रीणामर्थप्राप्त्यर्थं वचनमिति । तथा च भार्गवः । 'अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाप्यनपोदशः प्रायश्चित्तार्थमर्हन्ति स्त्रियो व्याधित एव चे'ति ॥

६. येषु हेतुषु सवनगतं वाभिश्चस्तः [१, २४, ६] इत्यादिनाभिश्चस्तत्वमुक्तं तेषामेकाङ्गं छित्वा शुद्धवत्प्रायश्चित्तं कुर्यात् । अप्राणाहिंसायां यदि च्छेदनेन तरयाङ्गस्य शक्तिर्न हन्यते' ॥

७. आर्याणां भाव आर्यम् । तद्यस्मिन्नाचारेस्ति तदार्थवम् । मत्वर्योयो वप्रत्ययः । ततोऽन्यदनार्थमसत्यभाषणादि । । अभक्ष्यं वृथाकृशरादि । अभोज्यं केशकीटाद्युपहतम् । दोषवच्च कर्म श्रौतमभिचारिकम् । ...अष्टिद्वाभि- 'रापो हि ष्ठा मयोभुव' इति तिसृभिः । 'हिरण्यवर्णाः शुचयः पायका' इति चतसृ- भिरप उपस्पृशेत् । तूर्णीं प्रथमं स्नात्वा पश्चादेवैर्मन्त्रैर्मार्जनं कुर्यात् । वारणा- भिर्या । 'इमं मे वरुण' 'वत्सा यानि' 'त्वं नोमे' 'स त्वं नो अग्न' इत्येताभिरग्यैर्वा पवित्रैः । 'पयमानः सुवर्जन' इत्येतेनानुवाकेन शुद्धवतीभिस्तत्समन्दीयेन च । यथा कर्माभ्यासः कृतस्तथाप उपस्पृशेत् । अभ्यासेन कर्मणि कर्मणि प्रत्येकमहरस्य प्राय- श्चित्तमेतदित्याहुः ॥

८.हारीवस्तु । स्त्रीष्वयकीर्णीं निर्ऋत्यं चतुष्पथे गर्दभं पशुमा- छभेत । पाकयज्ञधर्मेण भूमौ पशुपुरोडाशप्रणमम् । अवदानैः प्रचार्याज्यस्य जुहोति 'कामायकीर्णोऽयवकीर्णोऽस्मि कामकामाय स्वाहा कामाभिद्रुग्योऽस्म्यभिद्रुग्योऽस्मि काम कामाय स्वाहे'ति ॥

१०. नियमातिक्रमेणाधीतं मिथ्याधीतम् । ॥

११. आचार्यहिते वर्तमानो भूत्वा संवत्सरं वाचंयमः स्यात् । स्वाध्यायादिप्येव

याचमुत्सृजमानः । आचार्ये तं प्रति कार्यनिवेदने । एवमाचार्यदारे । भिक्षाचर्यं
भिक्षाचरणं तत्र च 'भवति भिक्षां देही'ति । अस्मादेव ज्ञायतेसमावृत्ताविषयमेतदिति' ॥

१२.अपिशब्दान्मिध्याधीतेपि ।..... ॥

१३. दोषाभ्यासानुरूपा च होमजपयोरावृत्तिः ॥

PĀṬALA IX, KANDIKĀ 27.

१. गिरिप्रभवा समुद्रगा महानदी तत्र भयं महानदम् । 'समित्सहस्रं यज्ञिय-
स्य वृक्षस्यादध्या'दितिवचनात्तं होमधर्मः स्वाहाकारः ॥

२. पवित्रार्थाः शुद्धयर्थाःयज्ञमतवः सोमयागा अग्निष्टोमादयः ।....॥

३. अभोग्यस्य मार्जारादिमांसस्य भक्षणे निष्पुरीषभावः कर्तव्यो यावदुदरं
निष्पुरीषं भवति तावदुपवस्तव्यम् ॥

४.नैष्पुरीष्यवचनाद्येषां त्रिरात्रेणैव तदवाप्यते तेषां तावतैव शुद्धिः....॥

७..... अत्र स्मृत्यन्तरवशाद्विष्यमन्नं ब्रह्मचर्यं स्त्रीशूद्रादिभिरसंभाषणं च ॥

८. एतमेव विधिम् ।.....॥

९. अथापरं प्रायश्चित्तमुच्यते । अनश्रतैव निरन्तरं त्रीणि पारायणानि कर्त-
व्यानि । आदित आरभ्यासमाप्तेर्वेदस्याध्ययनं पारायणम् ।॥

१०. अनायां शूद्रां शयने विभ्रदुपगच्छन् । ददद्दृष्टिं पृच्छयथं द्रव्यं ददद्दृष्ट्या
जीवन्नित्यर्थः । सुराव्यतिरिक्तं मद्यं कपायः ।..... तृणेपूदयादारभ्यासीत् याव-
दस्यादित्यः पृष्ठं पश्चाद्भागं तपति । आदित्ये तपति तदानुगुण्याचरणात्स्वयमेव
पृष्ठं तपित्युच्यते । अभ्यासेभ्यासो यावता शुद्धिं मन्यते ॥

११. कृष्णो वर्णः शूद्रस्तमाज्ञाकरो भूत्वा वृत्त्यर्थं सेवमानः । शिष्टं स्पष्टं
गतं च । अपर आह । शूद्रां मैथुने सेवमान इति । अस्मिन्पक्षे ऋतायुपगमनेपत्यो-
त्पत्ताविदं द्रष्टव्यम् । ॥

PĀṬALA X, KANDIKĀ 28.

१. यया कया चापचनापदि वा भूयाममर्त्यं वा परपरिग्रहं परस्वमभिमन्यते
ममेवमस्तिगति बुद्धौ वुरुने बुद्धौ कृत्वादत्त इत्यर्थः । मर्यादा स्तेन एव भवतीति
कौत्मादयो मन्यन्ते ॥

२. वाप्यायणित्सु मन्वते । केचित्परपरिग्रहेषु स्तेयस्यापवादाः सन्तीति ।
तानेवोदाहरति ॥

३. शमी बीजकोपी तस्यामुप्यन्ते दहन्ते कालवशेन पच्यन्त इति शम्योपाः
कोपीधान्यानि मुद्रमापचणकादीनि । युगं बहतीति युगः शकटवाही ब्रह्मवर्द्धस्तस्य
घासो भक्षणम् । एतेष्वदीयमानेषु स्वामिनो न प्रतिपेधयन्ति । स्वामिनः प्रतिपेधं
न कारयन्ति । आदीयमानेषु स्वामिनो न प्रतिपेदुमर्हन्तीति । स्वयंग्रहणेपि न
स्तेयदोष इति यावत् । ॥

४.व्यूद्धो दुष्टः । ॥

७. अस्मात्पतितादाचार्याज्ज्ञातेर्वा पित्रादेर्भोगान्भोगसाधनानि दायप्राप्तान्यपि
नोपयुज्जीत न गृहीयात् ॥

९. पुत्रत्वस्य स्वार्थिकस्त्वः । यथा देहत्वमेवान्यदिति [२, २४, २] । पुत्रस्य
कृते माता भूयांमि दृष्टादृष्टार्थानि गर्भधारणाद्युचिर्निर्हरणस्तन्यदानप्रदक्षिणतमस्कारो-
पवासादीनि कर्माणि करोति तस्मात्तस्यां पतितायामपि शुश्रूषाभ्यङ्गस्नापनादिका
नित्या नित्यमेव कर्तव्या ॥

१०. एकस्मिन्धर्मे सहान्वयो धर्मसंनिपातः । स पतिवत्या मात्रा न कर्तव्यः ।
नाम सुब्रह्मण्यायां मातुर्नामग्रहणं वरुणप्रघासेषु यावन्तो यजमानस्यामात्याः सखी-
कास्तावन्त्येकातिरिक्तानीत्यादिकमुदाहरणम् । किं पुनरेवमादिषु मातुरन्वयः शुश्रूषा ।
ओमित्याह । अन्विता हि सा संमता मन्यते निरस्ता तु विमता । वैश्वदेवार्थे पाके
च सा न भोजयितव्या । मृतायास्तु तस्याः संस्कारादिकाः क्रियाः कर्तव्याः । नेति
विप्रतिपन्नाः ॥

११. अनुज्ञाय परित्यज्य^१ ॥

१४. उक्त्यतिरिक्तानि यानि पतनीयानि पूर्वमुक्तानि तेषु यत्राहत्य प्रायश्चित्त-
मनुक्तं तेषामप्यनन्तरोक्तमेव प्रायश्चित्तं वेदितव्यम् । उक्तविषये विकल्प इत्यन्ये ।
तत्र ज्ञानाज्ञानकृत्वो विकल्पः ॥

१५. अनन्तरस्य वैकल्पिकस्य निवृत्त्यर्थं वचनम् ।

१६. शरीरस्तृप्तिर्न्यते । एतदनन्तरोक्तं मरणान्तिकं प्रायश्चित्तं मिथ्या । न
कर्तव्यमिति । कुत इत्याह ॥

१७. हि यस्माद्य आत्मानं परं वाभिमन्यते मारयति सोभिशात एव भवति

ब्रह्महैव भवति । न च महापातकस्य ब्रह्महत्या प्रायश्चित्तं भवितुमर्हतीति हेत्वभिधाना-
दभिज्ञस्तवचनाच्चान्येषामपि मरणान्तिकानां ब्राह्मणविषये निवृत्तिः । किं तर्हि तस्य
प्रायश्चित्तम् ॥

१८. अधोनाभ्युपरिजान्वित्यादि यदनन्तरमुक्तेतेनैव विधिना [१, २४, ११]
शिष्टं गतम् ॥

१९. यस्त्वन्तरेणैव निमित्तं कौमारान्द्वारान्परित्यजति ।... ॥

२०. भर्तृव्यतिक्रम इति च्छान्दसो रेफलोपः । व्यतिक्रमः परित्यागः ।.....॥

२१. षडङ्गस्य वेदस्याध्येता तदर्थवित्प्रयोगशास्त्रस्य च सव्याख्यानस्य चार्थ-
वित्कर्मणामनुष्ठातानुष्ठापयिता च ब्राह्मणो भ्रूणः । तथा च बोधायनः [गृ० सू०] ।
वेदानां च किञ्चिदधीत्य ब्राह्मणः । एकां शाखामधीत्य श्रोत्रियः । अद्वाध्याप्यनु-
चानः । कल्पाध्याप्यपिकल्पः । सूत्रप्रवचनाध्यायी भ्रूण इति । तं हतवान्भ्रूणहा ।
स शुनः ररस्य वाजिनं बहिल्लोम परिधाय पुरुषस्य शिरो यस्य कस्यचिन्मृतस्य
शिरः प्रतीपानार्थम् । प्रतिधर्तवर्थानुवादी । उपसर्गस्य षड्यमनुष्ये बहुलमिति
[पा० ५, ३, १२२] । बाहुल्यो दीर्घः । पानमेव प्रतीपानम् । पानग्रहणमुप-
लक्षणं भोजनमपि तत्रैव । ॥

PĀṬALA X, KANDIKĀ 29.

० क्षत्रियं हत्वेत्येवमादिकेनुक्रान्ते विषये यः प्रमत्तो हन्ति प्रमादेनाबुद्धिपूर्वं
हन्ति तस्यापि दोषफलं प्राप्तमेव । न तु प्रमादकृतमिति दोषाभावः ॥

१. संकल्पेन सह कृते वधे भूयः प्रभूततरं भवति तेन प्रमादकृते लघु प्राय-
श्चित्तं बुद्धिपूर्वं तु गुर्विति.....॥

७. अस्य प्रतिप्रसवः । यो हिंसार्थमित्यादि ॥ यस्तु हिंसार्थं मारणार्थमभिव्रान्त-
न्तमभिपतन्तं हन्ति न तस्मिन्दोषो विद्यत इति पुराणे श्रुतम् । दोषाभावे हेतुर्यस्मा-
न्मन्युरेव मन्युं स्पृशति न पुरुषः पुरुषम् । अत्र वसिष्ठबोधायनौ [व० ३, १८,
वो० १, १८, १२] ।

स्वाध्यायिनं कुले जातं यो हन्यादाततायिनम् ।

न तेन भ्रूणहा स स्यान्मन्युस्तं मन्युमुच्छति ॥

मनुस्मृ [८. ३४८.]

शस्त्रं द्विजातिभिर्गोहं धर्मो यत्रोपरुध्यते ।
 द्विजातीनां च वर्णानां विदूषे कालकारिते ॥
 आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च संगरे ।
 स्त्रीविप्राभिर्विपत्तौ च घ्नन्धर्मेण न दुष्यतीति ॥

गोतमोपि [७, २५] ।

प्राणमंशये ब्राह्मणोपि शस्त्रमाददीतेति ॥

बमिष्ठोपि [३, १६-१७] ।

अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।

क्षेत्रदारहरश्चैव पडेते ह्याततायिनः ॥

आतातायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम् ।

जिघांमन्तं जिघांसीत्यान्न तेन भ्रूणहा भवेदिति ॥

८. पतितैरकृतप्रायश्चित्तैरुत्पाटितानां पुत्राणामपि पातित्वमस्तीति प्रतिपादयितुं पूर्वपक्षं तावदाह अथेत्यादि ॥ अथशब्दोऽर्थान्तरप्रस्तावं सूचयति । अभिशस्ताः पतिताः समवसाय चरेयुः । अयसानं गृहम् । समित्येकीभावे । ग्रामाद्वह्निरेकस्मिन्देशे गृहाणि कृत्वा चरेयुर्धाम्यं धर्म्यं वक्ष्यमाणं वृत्तमिति सांशित्य संशितां तीक्ष्णां बुद्धिं कृत्वा निश्चित्येत्यर्थः । इतरेतरं याजयन्त इतरेतरमध्यापयन्तः परस्परं च विवाहमवन्धं कुर्वन्तश्चरेयुर्धर्तेरन्निति ॥

९. अथ ते पुत्रान्मंनिष्पाद्य ब्रूयुः । हे पुत्रा अस्मदस्मत्तो विप्रमज्जत विप्रिधं प्रकर्षेण च स्नेहमुत्तमृज्यार्यममीपे गच्छत । एवं ह्यस्मत्प्रस्मात्प्रायाः शिष्टाः मंगलपत्यत । आशंमायां भूतपथेति [पा० ३, ३, १३०] भविष्यति लुङ् । सकारोत्पत्तेर्यकारश्छान्दोगोपपाठो वा । संप्रतिपत्तिं करिष्यन्ति । आर्याणामप्येतद्भिर्प्रेतं भविष्यति यस्मादस्माभिरेव पतनीयं कर्मानुष्ठितं न भवद्भिरिति न च पतितैर्नोत्पादितस्य पातित्वमन्यत्वात् । एतदेवोपपादयति ॥

१०. न हि पतितो भवन्महेन्द्रियेण पतति पुरुष एव पतति नेन्द्रियं शुक्रमिति' अधापिभञ्ज्यापिचेत्यस्मात् ॥

११.एवमायिनामविमलः साधिकारं जनयति । त्रिव्या अपि काष्णत्वात्तस्याश्च दोषामावात् ॥

१२. दधि धीयते यस्यामिति दधिधानी म्याली तथा मधर्मा मटशी मी भवति ।

१४. एवं पतितसंयन्धेनाशुचि शुक्रं स्त्रियां निषिक्तं शोणिनेनाक्तं
यन्निर्वर्तते येन रूपेण निष्पद्यते न तेन सह संप्रयोगो विद्यते शिष्टानाम् । अत्र
चाशुचि शुक्रमित्येतदथापि न सोन्द्रियः पततीत्यस्य दूषणम् । न हि वाचनिकेयं युक्तयः
प्रवर्तन्ते । तथा च समानायामप्युत्पत्तौ पुत्र एव पतति न दुहिता यथाह वसिष्ठः
[१३, ५१-५३] । 'पतितोत्पन्नः पतितो भवत्यन्यत्र स्त्रियाः । सा हि परगाभिनी ।
तामरिक्वामुपेया'दिति ॥

१५. अभिचार एव अभीचारः । उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलमिति दीर्घः
[पा० ६, ३, १२२] । अभीचारः श्येनादिः । अनुव्याहारः शापः । तौ
ब्राह्मणविषये क्रियमाणावशुचिकरावेव न पतनीयौ ॥

१७. अशुचिकराणामपि कर्मणां येषामाहत्य प्रायश्चित्तं नोक्तं तेषामपि
पतनीयेषु कर्मसु या वृत्तिः प्रायश्चित्तं सैव प्रायश्चित्तिः । कियन्तं कालं द्वादशमासा-
येकाहान्तम् ॥

१८. किमविशेषेण सर्वेष्वप्यशुचिकरेष्वयं कालविकल्पः । नेत्याह । इत्येष
इत्यादि । इत्येष शुचिकरनिर्घेपो यथा कर्माभ्यासस्तथा वेदितव्यः । बुद्धिपूर्वं
सानुबन्धेभ्यासे च भूयांसं कालं विपरीते विपर्यय इति ॥

PĀṬALA XI., KANDIKĀ 30

२. परिमाणमेव परीमाणम् । छान्दसो दीर्घः ।..... ॥
३. विद्येति तृतीयैकवचनस्याकारः ।..... ॥
४. स्नातकवत् । तदर्हमिति वतिः । स्नातकार्हा वृत्तिः पूजा....
कार्या ।..... ॥
५. कर्तव्येषु कर्मस्ववधानं समाधिः । श्रुतिः श्रुतम् ॥
६. शीलयेदितिवचनेन यद्वच्छया द्वारान्तरेण निष्क्रमणप्रवेशयोरपि न
प्रायश्चित्तम् ॥
८. अन्ये त्वासनप्रह्णं स्थानस्याप्युपलक्षणं । वाग्यतश्चेति
लौकिक्या वाचो निवृत्तिर्न सावित्रीजपस्येति वर्णयन्ति ॥
९. आहिताग्निविषयेस्यापवादमाह निप्रतिषेध इत्यादि ॥ विरोधो विप्रतिषेधः ।
अग्निहोत्रिणो बहिरासनमग्निहोत्रहोमश्च विरुध्यते । तत्र श्रुतिलक्षणमग्निहोत्रमेव
फर्तव्यं न स्मार्तं बहिरासनम् । तस्य कल्प्यमूलत्वादितरस्य फलमूलत्वात् ॥

१०. कुसुम्भादयः सर्वे रागा वाससि वर्जनीयाः । न केनचिद्रक्तं वासो विभृ-
यादिति ॥

११.स्वभावतः कृष्णं कम्बलादि..... ॥

१२. अनूद्भासि । छान्दसो दीर्घः ।.... ॥

१३. प्रतिकृष्टं निरुष्टं जीर्णं मलवत्स्थूलं च । तद्विपरीतमप्रतिकृष्टम् ।॥

१७. छान्दसस्तुगभावः । द्वितीयाश्रुतेः प्रतिशब्दाध्याहारः । अवमेहनं मूत्रकर्म ।
अनुपजीवित्वान्नायं पूर्वस्य प्रतिषेधस्य विषय इति प्रतिप्रसक्तोऽयं न भवति । तेन
सति संभवे छायां प्रत्यक्षमेदव्यम् ॥

२०. देवता देवताप्रतिमाः ।

२१. फलपाकावसाना ओषधयः । ये पुष्पैर्विना फलन्ति ते वनस्पतयः ।
आर्द्रानितिषचनाच्छुष्केषु न दोषः । ऊर्ध्वानितिषचनाद्वातादिनिमित्तेन भग्नेषु न
दोषः । ॥

२२. अग्न्यादीन्प्रति पादौ न प्रसारयेत् ॥

PATĀLA XI., KANDIKĀ 31.

२.द्वितीयानिर्देशादुपनिष्क्रम्येति गम्यते । दक्षिणापरा नैर्ऋती ॥

६.इतिशब्दः प्रकारे । तेन वयोविद्यावृद्धानां ब्राह्मणानामपि
वर्जयेत् ॥

८.अध्यात्मप्रकरणे योगाङ्गतया परीवादः प्रतिषिद्धः । अनन्तरं
च वक्ष्यति 'क्रोधादींश्च भूतदाहीयान्दोषान्वर्जये'दिति [सू० ३१] । इदं तु वचनं
गवादिषु प्रायश्चित्तातिरेकार्थम् ।

९. सृष्ट्वन्ती सस्यधान्यादिकं भक्ष्यन्ती गां स्वामिने न ब्रूयात् ॥

१०.अनिमित्त इतिषचनाद्यस्य हविषे वत्सा अपाकृता धन्ययुरित्या-
दिके निमित्ते सति वक्तुर्नास्ति दोषः ॥

१२.प्रज्ञास्तं प्रज्ञस्तम् । छान्दसो दीर्घः ॥

१३. यत्मानां बन्धनरज्जुर्वत्सतन्ती । तस्या उपरि न गच्छेत् । तां न लङ्घ-
येत् । वत्सप्रहणं गोमात्रोपलक्षणम् ॥

१४. ऋद्धौ दोषस्तम्भौ तोरणस्तम्भाधित्यन्ये । ॥

१७. पततः पक्षिणः संधीभूय स्थिताऽन्नं संचक्षीत न गणयेत् । अपर आह पुण्यक्षयेण स्वर्गात्पततः सुकृतिनः परस्मै न संचक्षीत । ज्योतीषि पतन्तीति न कथयेदिति ॥

१९. तस्मादभावास्वावां निशायां स्वाधीयः । वकारश्छान्दसः । अन्तिकवाद्योर्नेदसाधौ । साधीयो वाढतरं भृशतरमात्मनो गुप्तिं रक्षामिच्छेत् । केन (पा. ५, १-६३) प्रकारेण । प्रायत्यब्रह्मचर्याभ्यां काले चर्यया च । अयं तु तावदर्धा-
रूपः पाठः । अधीयमानस्तु प्रमादश्छान्दसो वा । प्रयतस्य भावः प्रायत्यं नित्यं प्रायत्यादाधिकेन प्रायत्येन स्नानादिजेन ब्रह्मचर्येण मैथुनत्यागेन काले कृतया च चर्यया देवार्चनजपादिकया ॥

२२. अव्राह्मणः शूद्रः । न शूद्रायोच्छिष्टमनुच्छिष्टं वा दद्यादिति वासिष्ठे [११, १०] दर्शनात्^१ । तस्माच्छिष्टं न प्रयच्छेदिदमनाश्रितविषयम् । यदि प्रयच्छेदिदमनाश्रितविषयम् । दन्तान्स्कुप्त्वा विलिख्य तन्मलं तस्मिन्नुच्छिष्टेवधाया दद्यात्^२ । स्कुभ्नोतेः क्त्वाप्रत्ययः । छान्दसं भकारस्य चत्वंम् । स्कुनोतेर्वा पकार उपसर्गः ॥

१. प्रयचनमध्यापनम् । तेन युक्तौ वर्षामु शरदि च मैथुनं वर्जयेद्वतावपि ॥
४. यस्यां शय्याया भार्याया सह रात्रौ शयीत तस्यां शय्यायामासीनोपि नाध्यापयेत् ॥

६. दारं प्रतीति वचनादुपगमनार्थमलंकरणम् । तेन भार्याया अशक्त्यादिनोप-
गमनायोग्यत्वे नायं नियमः ॥

७. वमज्जनमवमज्जनम् । ॥

९. इतिशब्दः प्रकारे । तेनान्यदपि गृहोपकरणं पालाशं वर्जयेत् ॥

११. निशा रात्रिमध्यभागः । आ तस्माज्जागृयान्न स्वप्यात् ॥

१४. अयमपि प्रतिप्रसवः । निशाचामपि षोडश्या नाटिकाया आरभ्याध्यापनं भवतीति ॥

१६. अनेन स्वभावाप्रायणेनासीनस्य स्नापोनुज्ञायते । अपाश्रित्य वा स्वप्या-
दिति । तत्र रेफलोपच्छान्दसः । तथा च शकारस्य द्विर्वचनम् ॥

^१ Vasishtha's text omits the initial न,

१८. क्षुद्रानल्पकान्पुरुषान्न सेवेत । क्षुद्रैर्निपादादिभिरधिष्ठिवांश्च देशान्न सेवेत ॥

२१. बहुवचननिर्देशाद्बहुकृत्यो नगरं न प्रवेष्टव्यम् । यदाकदाचिद्यादृच्छिके प्रवेशे न प्रायश्चित्तम् ॥

२२. विविच्य वचनं विवचने निर्णयः । पृष्टमर्थं न विविच्य ब्रूयादित्यमेवेदमिति दुर्निरूपार्यविषयमिदमिति ॥

२४. दुर्निरूपमर्थं सहसा निर्णीय यो दुर्विवक्त्यन्यथा निर्णयति तस्य दुर्विवक्तुस्तेदेव दुर्विवचनं मूलं तूष्णं च बृहति । मूलं पित्रादयः । तूलमागामिनी संपत् । तदुभयमपि बृहत्युत्पादयति । दन्त्योष्ठयो वकारः । किमेतावदेव । न । प्रजां पुत्रादिकां पशून्वाद्यादिकानायतनं गृहं च हिनस्ति । अतो दुर्वचनसंभवात्प्रभमात्रमेव न विमूषादिति । अत्रेतिहासः । 'कस्यचिदप्यधर्मप्रह्लादः कुमालनश्चेति द्वौ शिष्यावास्ताम् । सौ कदाचिदरण्यान्महान्तौ समिद्धारावादाय धमादृष्टिपूर्वत एवाचार्यगृहे आश्रितताम् । तयोरेकेनाचार्यस्य पुत्रः शिशुराकान्तो मृतः । ततः शिष्यावाचार्यः पप्रच्छ । कोसौ येनायं मारित इति । तावुभावापि न मयेत्युचतुः । ततः पतितस्य परित्यागमदुष्टस्य परिग्रहं कर्तुमशक्नुवन्नृषिर्मृत्युमाहूय पप्रच्छ केनायं व्यापादित इति । ततो धर्मसंकटे पतितो मृत्यु रुदन्नेव प्रभं व्युवाच विविच्य कथितवान् । हे धर्मप्रह्लाद न कुमालनाय । पप्रक्ष्य चतुर्थी । कुमालनस्य नेदं पतनीयमिति । धर्मप्रह्लाद त्वयेदं कृतमिति वक्ष्य्य इतरस्य नास्तीत्युक्तं तथापीतरस्यास्तीत्यर्थाङ्गन्यत इति रुदन्त्युवाचेति । इदं शब्द ऐतिह्यस्रोतनार्थः । प्रह्लादशब्दे हकारपरो रेफः ॥

२७.नावामिति पष्ठचन्तपाठे नावां मध्ये सांक्षयिकीं वर्जयेत् ॥

२९. द्विरुक्तिः प्रभसमाप्त्यर्था ॥

PRAŚNA PATALĀ II., KANḌIKĀ 1.

१. पाणिर्यस्मिन्नहनि गृह्यते तत्पाणिमहणम् । अपिशब्द ऊर्ध्वायं वर्तते । तस्मादूर्ध्वं गृहमेधिनोर्गृहाभ्रमवतोयेद् ग्रहं कर्तव्यं जातवैकवचनं तदुच्यते । पाणिमहणादधीति भार्यादिरप्रिदायादिवेति शास्त्रान्तरोक्षो विकल्पो मा भूदिति । गृहमेधिनोरिति द्विवचनमन्यतरनरणे मा भूदिति । ॥

२. पाळयोरुभयोर्मौजनं कर्तव्यं मायं प्रातश्च नान्तरेति परिसंख्येयं भोजनस्य

रागतः प्राप्तत्वात् । मानवे तु स्पष्टमुक्तं सायं प्रातरित्यादि । अन्ये तु नियमं मन्यन्ते । शक्नो सत्यां गृहमेधिनोऽनभयोरपि कालयोरवश्यं भोक्तव्यं प्राणाग्निहोत्र-स्यालोपाय । तथा च बोधायनो [२, १३, ९] । गृहस्थो मन्त्रचारी वा योनभस्तु तपश्चरेत् प्राणाग्निहोत्रलोपेन ह्यवकीर्णो भवेत्तु स इति ॥

५. अविशेषेणोभयोरपि कालयोः प्राप्तावाह औपवस्तेत्यादि । यत्कालान्तर एकस्मिन्काले भोजनं तदप्यौपवस्तमेवोपवास एव । औपवस्तं तूपवास इति निषण्डुः । तदपि दिवा न रात्रौ श्रौतेषु तथादर्शनात् । ॥

७. एतस्मिन्नहनीति न यत्कृत्यं 'प्रकृतत्वात् । यथा लृप्तिश्चाग्रस्य भवति पर्वस्वेव-मिदमपि भविष्यति । किंच पर्वस्विति बहुवचनान्तस्य प्रकृतस्यैतस्मिन्नहनीत्येक-वचनान्तेन प्रत्ययमर्शोऽपि नातीव सामञ्जसो भवति तस्माद् व्यवहितमपि पाणिग्रहण-महः प्रत्ययमृश्यते । तदर्थमेव गृह्ये [८, ७] । एतदहर्विजानीयाद्यदहर्भार्यामावहत इत्युक्तम् । एतस्मिन्पाणिग्रहणेहनि यदेनयोर्दंपत्योः प्रियं स्यात्तदुर्द्ध्वायातां न तु नात्मार्यमभिरूपमन्नं पाचयेदिति [२, ८, ४] निषेधस्यायं विषय इति । प्रति-संवत्सरं चैतत्कर्तव्यमिति । यथा चैत्रे मासे स्वाती कृतविवाहस्यापरस्मिन्नपि संवत्सरे तस्मिन्मासे स्वातावेव कार्यमेवं तदेतदहरिति भवति । प्रतिमासं तु नक्षत्रागमे चैत्रादिभेदान्न तदेवेति प्रतिपत्तिः । तस्मात्प्रतिवत्सरमिदं विवाहनक्षत्रे कर्तव्यं यथा राज्ञामभिषेकनक्षत्रमेवं हि गृहमेधिनोर्विवाहनक्षत्रमिति ॥

८. एतस्मिन्नेवाहनि स्थण्डिलगायिनौ स्याताम् ॥

११. तस्यापचारः स्थालीपाकस्य प्रयोगप्रकारः पार्वणेन व्याख्यातः । एतदेव ज्ञापयति न सामयाचारेकेषु पार्वणातिदेशः प्रवर्तत इति । केचित्तु सर्वमेवैतत्पर्व-विषयं मन्यन्ते । तेषामुक्तो दोषः पार्वणेन व्याख्यात इति चानुपपन्नं । न हि स एव तेन व्याख्यातो भवति । श्रोभूते स्थालीपाक इति च व्यर्थम् । उपोषिताभ्यां पर्वसु कार्यं इति पूर्वमेव विहितत्वात् । एतदहर्विजानीयादिति चास्य प्रयोजनं नृपक्षे चिन्त्यम् ॥

१२. लोके शिष्टाचारसिद्धमेतत्कर्म नित्यं प्रतिसंवत्सरं कर्तव्यमिति शिष्टा उपदिशन्ति । अपर आह वक्ष्यमाणं कर्म शिष्टाचारमिदं नित्यं सार्वत्रिकं शिष्टा उपदिशन्तीति ॥

१३. होमप्रसङ्गादिदमुच्यते । उपसमिन्ध्यादुपसमिन्धीत काष्ठैरग्निं प्रज्वालयेत् । तत्र पुरस्तादुदगापवर्ग इति परिभाषितमुपदेशकमात्र । प्राचील्लेखाः पूर्वं लेखनीयाः । एवं चेदं कर्म लेखनकारणं नाम स्थण्डिलसंस्काररूपम् । ततश्च प्राचीः पूर्वं दक्षिणारम्भमुदङ्कसंस्थमालिखेत् । अथोदीचीः पुरःसंस्थं दक्षिणारम्भमालिखेत् । अन्ये तु प्राचीरुदगारम्भं दक्षिणान्तमालिखन्ति ॥

१५. एतद्दृग्मेधिनोरितिवचनमस्मिन्कर्मणि स्वयंकर्तृत्वं स्यात्प्रयोजकत्वं मा भूदिति । अन्य आह पुनर्गृहमेधिनोरितिवचनात्पूर्वसूत्रं ब्रह्मचारिणोपि विषये सावित्र्या समित्सहस्रमादध्यादित्यादौ भवति पाके तु स्त्रिया न भवति । उपसमाधास्य-न्नितिलिङ्गस्य विवक्षितत्वात् । आर्याः प्रयता [२, ३, ७] इत्यत्र तु भवति ॥

१६. संवेदनं मैथुनम् । तदहनि न कर्तव्यम् ॥

१८. अन्तरालं मध्यम् । ऋत्नोरन्तराले मध्येपि संनिपातः स्याद्द्वार एव सकामे सति । अनुव्रतमित्यनुवृत्तेः प्रतिपिङ्गेषु दिनेषु न भवति ॥

१९. तद्विदमनन्तरोक्तं मन्निवेशनम् । तत्र ब्राह्मणवचनं प्रमाणम् । कामना विजनितोः संभवामेति [तैत्ति० सं० २, ५, १, २] ॥

२०. एवकारो भिन्नकर्मः । ह्युपभोगार्थं वासः स्त्रीवानस्तेन मन्निपातः स्यात् । न तेन प्रश्नालितेनापि ब्रह्मयज्ञादि कृत्यम् ॥

PĀṬALA I RĀNDIKĀ 2.

१. यदि वा रेतमो रजमश्च ये लेपास्तानिर्दिष्टा प्रक्षाल्याचम्याङ्गानां शिरः-प्रमृतीनां प्रौक्षणं कर्तव्यम् । ऋतौ व्यवस्था यावता प्रयतो गन्धेय ॥

३. ततः सुगानुभवानन्तरं परिवृत्तिरिह लोके जन्म भवति तस्यां च कर्मणो यः फलशेषेननुमुक्षोस्तलेन जातिं ब्राह्मणादिकां विमिश्रे वा कुले जन्म वर्णं हेमादितुल्यम् । मेधां ग्रन्थधारणशक्तिम् । प्रथामर्थधारणशक्तिम् । ॥

४. शरीरोत्पत्तिमस्कारा अप्यवश्यापेक्षा इति दर्शयितुं दृष्टान्तमाह यथेत्यादि । चलोपोत्र द्रष्टव्यः ॥

६. दोषपरिवृद्धायुदाहरणमाह स्तेनेति । स्तेनः सुवर्णचोरः । अभिशस्ता ब्रह्महा । स्तेनोभिशस्तो वा ब्राह्मणादिरमुष्मिँल्लोके परिमिते निरये दोषफलमनुभूय तस्मिन्वृत्ते परिक्षीणे ब्राह्मणश्चाण्डालो जायते । शूद्राद् ब्राह्मण्यां जातश्चाण्डालः । राजन्यः पौलकसः । शूद्राक्षत्रियायां जातः पौलकसः । प्रज्ञादित्वाद्गण [पा० ५, ४, ३८] । वैश्यो वैणो जायते । वेणुना नर्तको वैणः ॥

७. वर्णपरिध्वंसा वर्णेभ्यः प्रच्यवनं तस्यां वर्णपरिध्वंसायां यथा ब्राह्मणाद्या-
श्चाण्डालाद्या जायन्ते एतेन प्रकारेण स्तेनाभिशस्ताभ्यामन्ये दोषफलेः कर्मभिर्दोष-
फलानु सूकरादियोनिषु जायन्ते परिध्वंसा स्वजातिभ्रष्टाः सन्त इत्यर्थः । ते तथाव-
गन्तव्या इति ॥

PĀṬALA II., KANDIKĀ 3

१. आर्यान्वैवर्णिकाः । । प्रयताः स्नानादिना शुद्धा वैश्वदेवे गृहमेधिनो-
भोजनार्थं पाके । गृहमेधिनोर्यदशनीयस्येति [सू० १२] दर्शनात् । अन्न-
संस्कर्तारः स्युरन्नं भक्ष्यभोग्यपेयादिकं संस्क्रुयुः । न स्वयं नापि त्रिषः ॥

२. संस्कर्तारः स्युरितिवहुवचने प्रकृते वर्जयेदित्येकवचनं प्रत्येक-
मुपदेशार्थम् ॥

३. केशादीनात्मीयानन्यदीयान्वाङ्मयं स्पृष्ट्वाप उपस्पृशेत् । नेदं स्नानम् । किं
तर्हि । स्पर्शनमात्रम् । केशालम्भे पूर्वमन्युपस्पर्शनं विहितम् [१, १६, १५] ।
इदं तु वचनं तत्रोक्तं वैकल्पिकं शकृदाद्युपस्पर्शनं वा भूदिति ॥

५. तेषां शूद्राणामन्नसंस्काराधिकृतानां स एवाचमनकल्पो वेदितव्यो यस्यान्नं
पचन्ति यदि ब्राह्मणस्य हृदयंगमाभिरद्विर्यदि क्षत्रियस्य कण्ठगताभिरद्विर्यदि
वैश्यस्य तालुगताभिरद्विरिन्द्रियोपस्पर्शनं च भवति ॥

६. हृदमेधामधिकमार्थेभ्यः ॥

७. सदैव वाससा स्नानं कुर्युः । आर्याणां तु परिहितं वासो निधाय कौपीना-
च्छादनमात्रेणापि स्नानं भवति शूद्राणामपि पाकादन्यत्र । ॥

९. यदि शूद्राः परोक्षमन्नं संस्क्रुयुरार्यैरनाधिष्ठितास्तदा तत्परोक्षमन्नं संस्कृतं
स्थयमप्रावधिधयेन् । अधिष्ठित्याद्भिः प्रोक्षेत् । तदेवंभूतमन्नं देवपवित्रमित्याचमते
देवानामपि तत्पवित्रं किं पुनर्मनुष्याणामिति ॥

११. । विराड् विराजः माधनम् । ॥

१३. उपयोक्तुरेव व्रतमध्ययनाङ्गत्वान् । अन्ये तु पत्न्या अपीच्छन्ति ।
उपयोगः प्रथमः प्रयोगस्तत्र पत्न्या अपि सहाधिकारं वदन्तः ॥

१४. उत्तमेन वैहायसमिति वक्ष्यमाणस्य [२, ४, ८] ये भूताः प्रचरन्तीत्यस्यैक-
रात्रमुपवासः कर्तव्यः ॥

१५. घलीनां मध्ये तस्य तस्य घलेर्देशे संस्कारः कर्तव्यः । कः पुनरसौ ।
हस्तेन परिमार्जनमबोक्षणं च । तत्कृत्वा वलिं निवपति । न्युन्य पश्चात्परिपेचनं
कर्तव्यम् । उपदेशक्रमादेव सिद्धे पश्चाद्ग्रहणं मध्ये गन्धमास्त्यादिदानार्थमित्याहुः ।
तस्य तस्येतिवचनं सत्यपि संभवे सकृदेव परिमार्जनमबोक्षणं च मा भूत् ।
एकस्मिन्देशे समवेतानामपि पृथक्पृथग्मया स्यादिति ॥

१६. यत्र पच्यते स पचनः । औपासनवत औपासने विधुरस्व पचन इति
व्यवस्थितो विकल्पः । अन्ये तु तुल्यविकल्पं मन्यन्ते । पङ्क्तिराद्यैः । अग्नये स्वाहा
सोमाय स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा धुवाय भूमाय स्वाहा ध्रुवक्षितये
स्वाहा अच्युतक्षितये स्वाहेत्येतैः । एते हि मन्त्रपाठे पठिताः । प्राग्विवाह-
मन्त्रेभ्यो विशिष्टनियममापन्नग्रहणत्वात्तैः सह न गृह्यन्ते । केचित्सौविष्टकृतमपि
सप्तमं जुहति । अग्नये त्विष्टकृते स्वाहेत्योपधिहविष्येषु सर्वत्र तस्य प्रवृत्तिरिति
वदन्तः । अन्ये तु सोमाय स्वाहेति न पठन्ति नौविष्टकृतं पष्ठं पठन्ति । हस्त-
ग्रहणं दर्व्यादिनिष्ठवर्गम् ॥

१७. उभयतः पुरस्तादुपरिष्ठाच्च परिपेचनं कर्तव्यम् । कथम् । यथा पुर-
स्तादुक्तं गृध्रे [२, ३, ८,] । अदितेनुमन्यस्वेत्यादि । अदितेन्वमैस्था देव सधितः
प्रामाधीरित्यन्तम् । सामयाचारिकेषु पार्वणातिदेशो न प्रवर्तत इति शापितत्वाद-
प्राप्तविधिरपम् । अन्ये तु परिमंशं मन्यन्ते परिपेचनमेव वैश्वेदेवे नाम्यत्तन्त्र-
मिति ॥

१९. सवि नूपे तत्तन्मृष्टा वलयः कार्योः । अन्ये त्वन्येऽपि व्यञ्जनेः मंसर्गं
मिच्छन्ति । ॥

२०. अपरेणाग्निमग्नेः पश्चात्सप्तमाष्टमाभ्यां धर्माय स्वाहा अघर्माय स्वाहे-
त्वेताभ्यां वलिहरणं कार्यम् । उद्गपवर्गं न प्रागपवर्गम् ॥

२१. उदकं यत्र धीयते तदुदधानं मणिकान्यम् । । अद्भ्यः स्वाहे
त्येतेन ॥

२२. ओषधिघनस्पतिभ्यः स्वाहा । रक्षोदेवजनेभ्यः स्वाहेत्येताभ्याम् ॥

२३. गृहाभ्यः स्वाहा अवसानेभ्यः स्वाहा अवसानपतिभ्यः स्वाहा सर्वभूतेभ्यः स्वाहेत्येतैः प्रागपवर्गमित्येव ॥

PATALA II, KANDIKĀ 4

१. गय्यादेशे कामाय स्वाहा ॥

२. देहलीद्वारस्याधस्तादारु । तस्याधो वेदिकेत्यन्ये । अन्तर्द्वारस्य च ग्रहणं तत्रान्तरित्यनेन लिङ्गेन । अन्तरिक्षाय स्वाहेति ॥

३. येनापिधीयते द्वारं सा पिधानी कपाटम् । तदर्गलमित्यन्ये । तत्रोत्तरेण मन्त्रेण यदेजति जगति यच्च चेष्टति नाम्नो भागोयं नाम्ने स्वाहेत्यनेन ॥

४. अगारस्येत्यनुवृत्तस्तस्य यो ब्रह्ममदनारयो देशो वाम्बुविद्याया प्रमिद्ध-
स्तत्रोत्तरदर्शभिः पृथिव्यै स्वाहा अन्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा सूर्याय स्वाहा चन्द्रमसे स्वाहा नक्षत्रेभ्यः स्वाहा इन्द्राय स्वाहा बृहस्पतये स्वाहा प्रजापये स्वाहा ब्रह्मणे स्वाहा प्रागपवर्गमेव । अपर आह मध्येगारस्येत्यत्र देशस्योपयुक्तत्वाद् ब्रह्मा यत्र सीदति गार्होपु कर्मस्वप्नेर्दक्षिणतो ब्रह्ममदनं तत्रेति ॥

५. अनन्तराणां बलीनां दक्षिणतः पितृलिङ्गेन स्वधा पितृभ्य इत्यनेन बलिं कुर्यात् । प्राचीनावीत्यवर्चीनपाणिश्च भूत्वा दक्षिणं पाणिमुत्तानं कृत्वाङ्गुष्ठवर्ज्यो-
रन्तरालेन ॥

६. पितृबलेरुत्तरतो रौद्रो बलिः कर्तव्यो यथा देवताभ्यस्त्वया प्राचीनावीत्यव-
र्चीनपाणिरिति नानुवर्तत इत्यर्थः । नमो रुद्राय पशुपतये स्वाहेतिमन्त्रः । तत्र यद्यपि 'पशुपतिलिङ्गमप्यस्ति तथापि रुद्रस्यैव विशेषणमिति रौद्र इति'व्यपदेशो नानुपपन्नः । देवतास्मरणमपि रुद्रायेत्येव कुर्वन्ति । रुद्राय पशुपतये इत्यन्ये । केचित्तुत्तरतो मन्त्रो रौद्रो न पशुपतिर्देव इत्याचक्षते तेषां मने देशः प्राग्वोदग्वा पिश्यात् ॥

७. धुतः । धर्ममेदान् । पिश्वस्याप्रदक्षिणं परिपेचनमितरस्य दृष्टत्वात्प्रदक्षिणमिति ॥

८. उत्तमेन ये भूताः प्रचरन्ति दिवा नक्तं बलिमिच्छन्तो धितुदस्य प्रेध्याः

तेभ्यो वलिं पुष्टिकामो हरामि मयि पुष्टिं पुष्टिपतिर्देदातु स्वाहेत्यनेन वैहायसं वलिं दद्यात् । तं च नक्तमेव । वैहायसमिति वचनादाकाश एव वलिरुत्क्षेप्यः । न च्छदिप्परिष्कृते देशे । अपर आह । एवकारो भिन्नक्रमः नक्तमुत्तमेनैव वलिरिति वल्यन्तराणां रात्रौ निवृत्तिः । अन्ये तूहेन दिवा वलिं हरन्ति 'ये भूताः प्रचरन्ति दिवा वलिमिच्छन्त' इति । आश्वलायनके तथा दर्शनात् । 'दिवा-चारिभ्य इति दिवा नक्तंचारिभ्य इति नक्तंमिति [आ० गृ० सू० १, २, ८-९] । ॥

१०. वलिहरणानन्तरमग्रं च देयं भिक्षवे ॥

१२. अन्तर्बेलीरित्येव सिद्धे स्त्रीमहणं स्वस्त्रादीनामपि ग्रहणार्थम् । अन्तर्बेलीमहणं सर्वपूजार्थम् ॥

१३. काळे वैश्वदेवान्ते । ॥

१४. इति शब्दप्रयोगादेवं धर्मज्ञा उपदिशन्ति ॥

१७. यदि पुनरस्तावनधीयानोपि 'दशवर्षं पारसख्य'मित्यादिनाभि-[१, १४, १३] वाद्यो भवति तदाभिवादिनायैवोत्तिष्ठेत् ॥

१८. राजन्यवैश्यावधीयानावपि न प्रत्युत्तिष्ठेद् ब्राह्मणः । आसनादिकं तु देयमिति ॥

२०. अथवा यस्य गृहमेधिनो दासास्ते राजकुलादाहृत्य तं शूद्रमतिथिवत्पूजयेयुः । अत एव ज्ञायते शूद्राणामतिथीनां पूजार्थं व्रीह्यादिकं ग्रामे ग्रामे राज्ञा स्थाप्यमिति ॥

२१. उपासने गुरुणामित्यादिना केषुचित्कालेषु यज्ञोपवीतं विहितमिदं तु प्रकरणादृदस्यस्य नित्यमुत्तरं वासः कार्यमित्युच्यते ॥

२२. अपि वा सूत्रमेव सर्वेषामुपवीतकृत्ये भवति न वास एव । ॥

२३. शिवं सर्वसमृद्धं भवतीति ॥

२४. तुल्यशब्दोपधारणार्थो भिन्नक्रमश्च । ब्राह्मण एव सर्वेषामाचार्यः स्मर्यते धर्मशास्त्रेषु । ॥

PĀṬALA II., KANḌIKĀ 5.

१. कर्मणि पट्टी । सर्वविद्याङ्गविद्या अप्युपनिषद् उपाकृत्याप्येतुमारभ्य तद्द-
रन्त्ययनं । तस्मिन्नहन्त्यध्ययनं न कर्तव्यम् । उपनिषद्ग्रहणं प्राधान्यस्यापनाथं

ब्राह्मणा आयाता वसिष्ठा आयाता इतिवन् ॥

२. अधीत्य वेदमधीत्य स्नात्यभित्यस्मिन्नवसर आचार्यसकाशात्सद्यो विप्रक्रमणं न कर्तव्यं नापगन्तव्यम् । प्रायेण मकारात्परमिकारमधीयते तत्राप्येव एवार्थः । इकारश्छान्दसोपपादो वा ॥

४. उपसंगृह्य यद्यपि तस्य चाण्डालादिस्पर्शः संभाव्यते तथापि न वीभत्समान उदकमुपस्पृशेत् । न स्नायात् । उपसंग्रहणे वा धूलिधूमरी पात्रौ स्पृष्ट्वा न वीभत्समान उदकमुपस्पृशेत् ततस्तं पुरस्कृत्य गृहप्रवेशेमे कृत्वा पूजासाधनान्युपस्थाप्य यथोपदेशं गृह्योक्तमार्गेण मधुपर्केण पूजयेत् । पूजाविधानं गृह्योक्तस्यानुवादः । आसनादिषु विशेषं वक्तुमाह ॥

५. तरन्निर्देशात्त्रीच आसने गुणतोपि निरुष्ट आसीत् ॥

६. लिष्टत्रिति प्रहू उच्यते स्थानयोगान् । न हि साक्षात्तिष्ठन्नाचामयितुं प्रभवति । सव्येन पाणिना करकादिकमनुगृह्याधस्ताद्गृहीत्वेतरेण करेण द्वारमयनम्येत्यर्थसिद्धत्वादनुत्तम् । एवं कृत्वाचार्यमाचामयेत्स्वयमेव शिष्यः । एवं हि स धर्मयुतो भवति । आचार्ये प्रकृते पुनराचार्यग्रहणमातिध्यादन्यत्राप्याचार्यमाचामयन्नेवमेवाचामयेदिति ॥

७. वाशब्दः समुच्चये । अन्यमप्येधमाचामयेत् । स चेत्समुदेतः कुलशीलवृत्तविद्यावयोभिरुपेतो भवति ॥

८. व्यवहितमपि स्यादित्यपेक्ष्यते । ॥

९. निःशृङ्खलं नासिकामलनिःसारणम् । भ्रुक्षेपणं भ्रुविक्षेपः । छान्दसो ऋत्विः । निष्कृमङ्गुलीस्फोटनम् । इतिशब्दादन्यदपि स्वैरासनादिकं वर्जयेदित्यपेक्ष्यते । एतानि मूत्रकर्मादीन्याचार्यसंनिधौ न कुर्यादिति ॥

१०. उपस्पर्शनमालिङ्गनमात्राणादि । भाषाः संभाषाश्चादुप्रभृतयः । एता अप्याचार्ये संनिहिते द्वारप्रजाविषये विघ्नञ्च न कुर्यात् । ज्वरादिपरीक्षायां न दोषः ॥

१३. परीवादान्दोषवादानामोशानशीलवादान् । परीवादस्य पुनः पुनर्वचनमतिशयार्थम् ॥

१४. परीवादाक्रोशांश्च वर्जयेत् । ऋग्वेद एव श्रोत्रमुरोन्ये श्रवणकटुका इति परीवादः । तैत्तिरीयमुच्छिष्टशास्त्रा यामयत्कादीनि ब्राह्मणानीदानीतनानीत्याक्रोशाः ॥

१५. यया नियमाधीतया श्रुतया वा न विरोचेत न यशस्वी स्यात् तामि-
त्यर्थाद्गम्यते । ॥

१७. ऋतुनाल एव वा जायामुपेयात् । ऋत्व इति रूपसिद्धिः । स्त्रीणामृतु-
दिनानि षोडश । तत्र भवः काल ऋत्वयः । भवे छन्दसीति [पा० ४, ४, ११०]
यत्प्रत्यय ऋत्वयधास्त्व्येति [पा० ६, ४, १७५] सूत्रे यणादेशो निपातितः ।
तत्रैव चलोपश्छान्दसः । चातुर्मास्येषु प्रयुक्तमृत्वे वा जायां नोपर्यास्त इति ॥

१८. येन प्रकारेणागमः पाठार्थयोस्तथैव शिष्येभ्यो निर्मत्सरेण विद्या सं-
प्रदेया । एवभूते विद्यासंप्रदाने युक्तोवहितः स्यात् । ये च गृहस्थस्य नियमा
अध्यापनेन्यत्र च तेष्वपि युक्तः स्यात् ॥

१९. वैः पुरुषः आस्राव्यते वहिराकृष्यते त आस्रवाः शब्दादयो विषयाः ।
ते विशिष्यन्ते । त्वक्शिभ्रोदरारम्भणान् । आरभ्यन्त आलभ्यन्त इत्यारम्भणाः ।
तत्र त्वगालम्भनाः स्तब्धचन्दनादयः । शिभ्रालम्भनाः ह्युपभोगादयः । उदरालम्भना
भक्ष्यभोग्यादयः । उपलक्षणं त्वगादिग्रहणम् । एवंभूतानाम्भावान्मनआदिभिः पञ्चेन्द्रियैः
परिवृज्जानः सर्वतो वर्जयन्नमृतत्वाय कल्पते । तत्र वागिति रसनेन्द्रियमाह प्राण
इति प्राणम्^१ ॥

PATALA III, KANDIKĀ 6.

२. साधुतां चेत्प्रतिजानीते साधुजन्मास्म्यमुष्य पुत्रोमुष्य नत्ता साध्वाचार
आस्मीति पित्रैवोपानायापि शिक्षिताचारश्चास्ति सम्यक् चावर्तिषं विधिषलेन तु वात्य
एव सर्वे दिष्टां गतिं गताः । एतस्मात्केवलमनधीतवेद इति । ततोमिदपद्रष्टेत्यादिकं
मन्त्रमुक्त्वा शास्तुं शासितुमध्यापयितुं धर्मांश्चोपदेष्टुं प्रतिपद्येतोपक्रमेत ॥

३. पञ्चयहान्तेतिथीनेव भोजयेदित्युक्तं तत्प्रकारं वक्तुं तस्यावश्यं वर्तव्यता-
मनेनाह । अतिर्धिर्गृहानभ्यागच्छन्नमिरिय ज्वलन्नभ्यागच्छति तस्माद्भोजनादिभि-
रवश्यं तर्पयितव्यः, निराशस्तु गतो गृहं दहेदिति ॥

४. इदानीमतिथिलक्षणं वक्तुं तदुपयोगि श्रोत्रियलक्षणमाह । धर्मेणेत्यादि ।

विद्यार्थस्य यो नियमः स धर्मः । तेन च वेदानां काचन शास्त्रामधीत्य श्रोत्रियो भवति । पुरुषस्य हि प्रतिवेदमेकैका शास्त्रा भवति या पूर्वेः प्रतिगृहीताध्ययनानुष्ठानाभ्यां सा प्रतिवेदं स्वशास्त्रा । तामधीत्य श्रोत्रियो भवति । न तु प्रतिवेदमेकैकामधीत्य श्रोत्रियो भवतीति लोकविरोधात् । लोके हि यां कांचनेकामेव शास्त्रामधीत्य श्रोत्रिय इति प्रसिद्धः ॥

५. आदितो यच्छब्दो द्रष्टव्योन्ते स इतिदर्शनात् । मध्ये श्रोत्रियलक्षणोपदेशात्तदुपजीवनेन सूत्रं योज्यम् । यः श्रोत्रियः स्वधर्मसंयुक्तं स्वधर्मनिरतं कुटुम्बिन भार्यया सह वसन्तम् ।....धर्मपुरस्कार आचार्यस्यार्ये भिक्षणं धर्मस्तत्पुरस्करोतीति धर्मपुरस्कारः ।.....॥

६.शान्तिरुपद्रवाणामभावः ।.....॥

७.यथावयो वयसोनुरूपं प्रत्युत्थानाभिवादनदिना समेयात्संगच्छेत । समेत्य च तस्यासनमाहारयेच्छिष्यादिभिः । तदभावे स्थयमेवाहरेत् ॥

८.बहुपादमेव पीठादिकमित्येके मन्यन्ते स्वमतं च बहुपादमपीति ॥

९. तस्य पादौ स्वयं प्रक्षालयेत् । द्वौ शूद्रौ प्रक्षालयेतामित्येके मन्यन्ते । दासवत इदम् ॥

१०. अभिपेचनं करकादिना जलावसेकः । तमेकः कुर्यात् । इतरः प्रक्षालनम् ॥

११. मृन्मयेन पात्रेण तस्योदकमाहर्तव्यमित्येके मन्यन्ते । स्वयं तु तैजसेन ।

१२. यदासमावृत्तो ब्रह्मचार्याचार्यप्रेषितः स्वयमेव घातिधिरभ्यागच्छति तदा नामावुदकमाहारयेत् । नासावुदकाहरणस्य प्रयोजकः । नास्मा उदकमाहर्तव्यमिति ॥

१३. अत्रासमावृत्तेति यावध्ययनसांवृत्तिरधिकेतरस्मादतिथेः । अध्ययनस्य सहनिष्पादनमध्ययनसांवृत्तिः । यः प्रदेशस्तस्यागच्छति स तेन सह कियन्तं कंचित्कालं वक्तव्य इति । प्रमिद्धे तु पाठे पूर्वपदान्तस्य समोकारस्य छान्दमो दीर्घः^१ ॥

१४. ततः पादप्रक्षालनस्य सहाध्ययनस्य चानन्तरमतिथिं प्रियवचनेन सान्त्वयेत् । सान्त्वयित्वा गव्यादिभि रग्निः फलादिभिर्भक्ष्यैरन्ततोद्भिरपि तर्पयेत्तृप्तिं

^१ पूर्वपदान्तस्य समोकारस्य च छान्दमो दीर्घः । G. U.^१ which reading points to अध्ययनासांवृत्तिः

कुर्यात् । अवराध्यैनेति जघन्यरूपनां सूचयति । अङ्गिरप्यन्तव इत्यर्थः । इति-
शब्दादेवमादिभिरन्यैरपि ॥

१५. आवसथो विश्रामस्थानम् । उपरिदाय्या खट्वा । उपस्तरणं तूलिका ।
उपधानमुपवर्हणम् । अवस्तरणमुपरिपटः । तत्सहितमुपधानम् । अभ्यञ्जनं पादयो-
स्तैलं घृतं वा । तत्सर्वं दद्याद्भोजनात्प्रागूष्णं वापेक्षिते काले । इतिशब्दादन्यद-
प्यपेक्षितम् ॥

१६.ग्राहियवग्रहणमुपलक्षणम् । इदं भुक्तयस्तु सर्वेष्वतिद्यामुपस्थिते
दृष्टव्यम् ॥

१७. भोजनकाले त्वाह उद्धृताग्नीत्यादि । यावन्तो भोक्तारस्तावन्त्यन्नान्युद्धृत्य
प्रयक्त्वात्रेषु कुर्यात् । स्वयं संविभागं कृत्वा तान्यन्नान्यवेक्षेत । किमिदं भूयः
प्रभूतमिदं वेति विचारे प्लुतः । पूर्वं तु भाषायामित्येतदवेक्षितम् । छान्दस एवायं
प्रयोगः ॥

PĀṬALA III., KANDIKĀ 7.

१. स एषोभिहितो मनुष्ययज्ञः । प्राजापत्यः प्रजापतिना मृष्टस्तदैवत्यो
या..... ॥

२. योतिथीनां जाठरोग्निः स आहवनीयः । तत्र हि हूयते । यः कुटुम्बे गृहेभि-
रौपासनः स गार्हपत्यो नित्यधार्यत्वात् । यस्मिन्पच्यते लौकिकाग्निः सोम्याहार्य-
पचनो दक्षिणाग्निः । तत्र ह्यन्याद्धार्यं पच्यते ॥

३.उर्गन्नमिष्टमग्निहोत्रादि पूतं स्मातं कर्म तडागारादि ।

४. पय उपसेचनं यस्य तदन्नमाग्निष्टोमसंमितम् ।आयुपञ्च । वृद्धि-
रूपमस्तमपि वृद्धिरिति संवध्यते ॥

५. अप्रिया उदासीना द्विपतो निषिद्धत्वात् ॥

६. त्रिषु कालेषु दीयमानान्यन्नादीन्यस्य यज्ञस्य प्रातःभोजनादीनि त्रीणि
भवन्ति । तस्मात्सर्वेषु कालेषु दातव्यमिति ॥

७. 'यद्गन्तुमिच्छन्तमनुत्तिष्ठति तदुदवस्यत्येयोदवमानीया मास्य यज्ञस्य ।
प्रायेणोच्छृद्धं शिष्टा न पठन्ति केषलमनुशब्दमेव पठन्ति ॥

८. यस्मान्प्रयति प्रशंसति सा प्रशंसा दक्षिणा ॥

९ ससाधनमनुग्रहनम् ॥

११ इतिब्राह्मणमित्यस्य सर्वेण सन्नन्ध ॥

१२ राजाभिषिक्त क्षत्रियोसावतिथयेभ्यागतायात्मनोपि मन्त्राणाञ्छ्रेयसीं
पूजा कारयेत्पुरोहितेन ॥

१३ अत्र स्वयमितिवचनादनाहिताग्निरन्येन शिष्यादिना कारयन्नपि
न दुष्यति । अभ्युदेत्य ब्रूयाद् ब्राह्म्यं चावात्सीरितिकुशलप्रश्न । तत्रे मुकृत साधु
व्रतस्य स एव ब्राह्म्य इतिपूजाभिधानम् । क पूर्वस्या रात्रावुपितवानसि । ब्राह्म्या-
दकमित्युदकगानम् । ब्राह्म्यं तर्पयस्त्विति गोरसादिभिस्तर्पणम् । अनुस्वारसकारौ
छान्दसौ । क्रियाभेदात्प्रतिमन्त्रमितिशब्द । एतत्सर्वेषु कालेषु कर्तव्यम् ॥

१४ स यत्ति होमकालेष्यासीत् तदा पुरा होमादपरेणाग्निं दर्भेषु सादयित्वा
उपाशु जपेद् ब्रूयात् । तत्र प्रतिमन्त्रमिति दप्रयोगादर्थभेदाच्चतुर्णां
विरूप । समुच्चय इत्यन्ये । अत्राध्वर्युर्यजमानो वा होता स जपत्ततो जुहुयात् ॥

१५ उद्धृतेष्विति बहुवचनं सभ्यावसंध्यापेक्षम् । यस्याग्नयस्त्रयस्तस्याप्युद्धृते
ष्वित्यनेन सामानाधिकरण्यम् । होमा हि त्रिष्वपि भवन्ति । तनाहवरीयहोमा
नन्तरमतिथावागतेषु त्रिषु होमो न कृत इति वक्ष्यमाणो विधिर्भूतयेन ।
तस्य दोषमार्धवर्णिकानां ब्राह्मणवाक्यमाह अथर्ववेदे [१५ १२, ८-११] । तदत्र
न पठितं प्रत्येतव्यम् । अस्मिन्पक्षे स्वयं होमो नियतः ॥

१६ पृथिव्या भवोल्लोकानभिनयति । द्वितीययान्तरिक्ष्यान् ।
चतुर्थ्या परावत् भुगस्य परा मात्रा येषु तानभिनयति । ॥

१७ विद्यादिमीं रहितोसमुदेत् । स चदतिथिरिति ब्रुवाण आगच्छेत्तदा
तस्मा आसनादिकं श्रोत्रियाय ददामीत्येव मनसि कृत्वा दद्यात् । एव ददतोस्य दानं
समृद्धं भवति श्रोत्रियायैव वक्तुं भवति ॥

PRASNA PATALA IV KANDIKĀ 8

१ येन गृहस्थेनातिथिं कृतावमथ स्यात्कृतयामो दत्ताग्राम स्यात् । द्वितीय
यान्तरिक्ष्यानितिवचनात् स द्वितीयादिष्वहं सु । न तं प्रत्युत्तिष्ठन् । नाप्यामना
प्रत्यवरोहेत् । स चेदस्मिन्नहनि पूर्वमेवाभिरादित । अनभिरादितं त्वभिवादानाय
प्रत्युत्तिष्ठेत्प्रत्यवरोहेच्च ॥

३. आगामिभ्योतिथिभ्यो यथा गृहे न किञ्चिदवशिष्यते तथा गव्वादयो रसा न भोज्याः । सद्यः संपादयितुमशक्यत्वाद्रसानाम् ॥

४. आत्मानमुद्दिश्यगभिरुपमन्नं स्वाद्वपूपादि न पाचयेत् ॥

७. एतद् गृह्यसूत्रे व्याख्यातम् [१३, १०-२०]..... ॥

१०. वेदाध्याय इत्यत्र विवक्षितं वेदमाह पढद्वा इत्यादि । पद्मिरङ्गैर्युक्ते वेदोत्र गृह्यत इति ॥

११. छन्दो वेदस्तत्कल्पयन्ति प्रतिशास्त्रं शास्त्रान्तरार्धातिन न्यायप्राप्तेन चाङ्गकलापेनोपेतस्य कर्मणः प्रयोगकल्पनयोपस्कुरुत इति छन्दःकल्पः सूत्राणि । व्याकरणमर्थविशेषमाश्रित्य पदमन्वाचक्षणं पदपदार्थप्रतिपादनेन वेदस्योपकारकं विद्यास्थानम् । मूर्त्योदीति ज्योतीष्यधिकृत्य प्रवृत्तं शास्त्रं ज्योतिषम् । आदिवृद्धभ्यभावे यत्नः कार्यः । तदप्यध्ययनोपयोगिनमनुष्ठानोपयोगिनं च कालविशेषं प्रतिपादय-
दुपकारकम् । निरुक्तमपि व्याकरणस्यैव फात्स्न्यम् । शीक्षा वर्णानां स्थानप्रयत्नादिव-
मध्ययनकाले कर्मणि च मन्त्राणामुच्चारणप्रकारं च शिक्षयति । पृषोदरादि-
त्वादीर्घः । गायत्र्यादीनिच्छन्दासि यथा विचीयन्ते विविच्य ज्ञायन्ते सा छन्दो-
विचितिः । एतान्यङ्गानि । अङ्गमस्तवादङ्गत्वम् । “मुग्धं व्याकरणं तस्य ज्योतिष-
नेत्रमुच्यते । निरुक्तं श्रोत्रमुद्दिष्टं छन्दामि विचितिः पदे । शीक्षा घ्राणं तु वेदस्य
हस्तौ कल्पान्प्रचक्षते । उपकारकत्वाच्चोक्त उपकारः ॥

१२. अत्र चोदयति शब्देत्यादि । शब्दार्थतया यान्यारभ्यन्ते न प्रत्यक्षादि-
प्रमाणगोचरतया तानि शब्दार्थारम्भणानि कर्माणि वेदिकान्यग्रिहोत्रादीनि
कर्माणि । तेषां समाम्नाय उपदेशस्तस्य समाप्तौ स यावता ग्रन्थजातेन समाप्तो-
ष्ठानपर्यन्तो भवति तत्र वेदशब्दो वर्तते । वेदयति विन्दत्यनेनेति वा धर्ममिति ।
न च मन्त्रब्राह्मणमात्रेणुष्ठानपर्यन्त उपदेशो भवति किंतु कल्पसूत्ररपि सह ततश्च
तेषामपि वेदस्वरूप एवानुपदेशात्पञ्चैवाङ्गानि तत्र पट्संख्या विप्रतिषिद्धेति परि-
हरति ॥

१३. अङ्गान्येव कल्पसूत्राणि न वेदरूपाणि पौनपेयत्वस्मरणात् । कतिपया-
न्येव हि तेषु ब्राह्मणवाक्यानि भूयिष्ठानि स्ववाक्यानि । अङ्गानां च तेषां प्रधान-
वाचिभिः शब्दैश्छन्दो वेदो ब्राह्मणमित्यादिभिर्व्यपदेशो न न्याय्य इति न्यायविदा
सिद्धान्तः । तावन्मां पूर्वपञ्चमिद्वान्तौ कल्पसूत्राधिनरणे स्पष्टतरं द्रष्टव्यं । यदुक्तं
न मन्त्रब्राह्मणमात्रेण पूर्ण उपदेश इति नैव स्थाणोरपराधो यदेनमन्यो न पठयति
पुरुषापराधः स भवति । इदं तु भवानाचष्टा कल्पसूत्रकारणामियं प्रयोगकल्पना

कुतोस्तीति । न्यायोपपत्तिरभ्यां मन्त्रप्राज्ञाभ्यामिति वक्तव्यं नान्या गतिः ।
एवं सति भवानपि यततां तादृशः स्यामिति ततो मन्त्रप्राज्ञाभ्यामेव पूर्णमेव
भोत्स्यत इति ॥

१४. अतिथिमागतं केनचित्प्रकारेण निराकृत्य भोजने प्रवृत्तो यत्रगते भोजने
यदवस्थाप्राप्ते भोजने स्मरेत् । धिङ् मया स निराकृत इति । तत्रैव भोजनाद्विरम्य
तस्मिन्नहन्युपोष्य ॥

PATĀLA IV, KANDIKĀ 9.

४. यदि तस्यान्यपरतयानुज्ञायां प्रतीभा बुद्धिर्न जायते । सीम्नि प्राप्तायां ततो
निवर्तेत प्रवेदीर्घश्छान्दसः ॥

७. उपेतः कृतोपनयनोसमावृत्तः ।तस्मात्केपुचिज्जनपदेषु भार्ययानु-
पेतेन च सह भोजनमाचरन्ति । तथाह बोधायनः [१, २, ३] यानि दक्षिणत-
स्तानि व्याख्यास्यामः । तदनुपेतेन सह भोजनं स्त्रिया सह भोजनमिति । तस्य
दुराचारत्वमनेन प्रतिपाद्यते ॥

९. विहारे यज्ञकर्मणि..... ॥

१०. ये नित्या भाक्तिका भक्तार्हा दासकर्मकरादयः । ॥

११. दासो भूत्वा यः कर्म करोति स दासकर्मकरः ।.....॥

१२. कर्मस्वप्निहोत्रादिष्वर्जनेषु च यथा स्वयमसमर्थो भवति तथात्मानं
नोपरुन्ध्यात्कुटुम्बी ॥

१३. द्वात्रिंशद् प्रासा गृहस्थस्य । अथमार्थे द्वितीया ।.....॥

PATĀLA V. KANDIKĀ 10.

१. भिक्षणं याचनं तत्राचार्यादयो त्रिमित्तम् । बुभूर्णा भर्तुमिच्छा । अर्हतो
विशावतोभिहोत्रादिनियमे योग्यस्यार्यामावे तलोपः ॥

२. तत्रैवंभूते भिक्षणे याचतः श्रुतवृत्तादिकान्गुणान्ममीक्ष्य शक्त्यनुरूपमवश्यं
देयमदाने प्रत्यवायात् ।

४.पुत्रादिभ्यो दीयत इति दायः । तमादत्त इति दायदस्तस्य भावो दायार्त्तं दायस्वीकारः ।..... ॥

५. अन्यज्ञान्यत्केनान्यपरिगृहीतमारण्यमूलफलादि तेनापि जीवेदिति प्रकरणा-
द्गम्यते । एतेन विधिर्व्याख्यातः ॥

७. गवा रक्षण गोरक्ष्यम् । भावे ऽप्यत्प्रत्ययः । ॥

८.पणमान नाप्येतावदेयमिति परिभाषमाणम् ॥

१०. युद्धविषये तथा प्रतिपत्तव्यं यथा तद्योगा उपायमुपदिशन्ति तस्मिन्दुद्ध-
कर्मणि युद्धशास्त्रे वा येषामभियोगस्ते तद्योगाः ॥

११पराडावृत्तः पराड्मुखः । न्यस्तायुधः प्रकीर्णवेश इति
विसर्जनीयं केचिद्वदन्ति सोपपाठः^१ । पराडावृत्त इति डकाररछान्दमः ।.....॥

१२ यथाशास्त्रं गर्भाधानादिभिः नस्तारैः सस्कृताः शास्त्रैरधिगता अधिष्टताः ।
तेषामिन्द्रियदोर्वत्यादजितेन्द्रियतया विप्रतिपन्नानां स्वकर्मच्युतानां निषिद्धेषु च
प्रवृत्तानां शास्त्राचार्यादिनिर्वेपं प्रायश्चित्तमुपदिशेत् । यथाकर्म कर्मानुरूपं ययोक्तं
धर्मशास्त्रेषु ॥

१४. स राजा पुरोहितं धर्मशाम्नेष्वर्धशास्त्रेषु च कुशलं पुरोहितं गमयेद् ।
विनीयतामसाविति ॥

१६. ततस्तान्निर्गम्येन्यनोपवासादिभिरुपशोषयेत् । बलविशेषेण बलानुरूपं
वधदास्यवर्जं वधस्तादृणादिः । वध दास्यं च वर्जयित्वा सर्वमन्यद्वन्धनादिकं कारये-
द्यावत्ते मन्येरन् । चरेम प्रायश्चित्तमिति ॥

PĀṬALA V, KANDIKĀ 11.

१. । अभिविधावाकारः ॥

३. आ देवप्रभ्रेभ्यः साक्षिप्रभ्रादिभिः शपथान्तैः सुविचितं यथा भवति तथा
विवित्य निरूप्य राजा वण्डाय प्रतिपद्येतोपक्रमेत् ॥

५. राजात्रामिषिक्तः । स चेदि ब्राह्मणेन समेतो न भवति तदा तस्य पन्था
शातव्यः शत्रियैरप्यनमिषिर्त्तरेतदर्थमेवेदं वचनम् । अन्यत्र वर्जय्यायसा चेति
(सू० ८) वक्ष्यमाणेनैव सिद्धम् ॥

^१ This clause is omitted in G U¹.

६. आपदि शिष्यभूतब्राह्मणविषयमिदं शिष्यभूतेनापि ब्राह्मणेन समेत्य तस्यैव रात्रिः पन्था देयः ॥

७. इतिशब्दात्मैः स्थविरबालकृशादिभ्यश्च ॥

१२. श्रौतेषु गार्ह्येषु स्मार्तेषु च कर्मसु श्रद्धा शक्तिश्च धर्मसंपत्तिः पुत्रवत्त्वं प्रजासंपत्तिः । ॥

१४. हि यस्मादाधाने सती विद्यमाना सहान्विता कर्मभिः संवध्यतेविक्रियते । कैः । येषामग्निहोत्रादीनामेतदाधानमङ्गमुपकारकं तैः । अत्र दारे सतीतिवचनान्मृते तस्मिन्प्रागूच्यं वाग्न्याधानात्सत्यामपि पुत्रसंपत्ती धर्मसंपत्त्यर्थं दारग्रहणं भवत्येव । ॥

१६ मातुर्योनिस्त्रन्वाः कन्याया मातुलादयः । चकारात्पितुरप्येवम् । ॥

१७. प्रजां दुहितरं सहत्वकर्मभ्यः सह कर्तव्यानि यानि कर्माणि तेभ्यस्ताम्नि.....प्रजासहत्वकर्मभ्य इतिपाठे प्रजार्थं सहत्वकर्मायं चेति ॥

२०समो दीर्घः पूर्ववत् ॥

PATĀLA V., KANDIKĀ 12.

१.कन्यायै गृहक्षेत्राभरणादिदानेन नासुरः ॥

२. दुहितृमतः कन्यावतः पित्रादीन्प्रोथयित्वा प्रमध्य यत्रावहेरन्स राक्षसो विचाइः ।द्वौ चायसौ विधाहौ शास्त्रान्वरेपूर्त्तौ । ॥

५. ब्राह्मणस्य पाणिममूढमुपलिप्तं संमृष्टं वा भूतदेशमप्रोक्षितं नाभिविष्टेत् प्रोक्ष्यैवाधितिष्ठेत् ॥

१०. पृथ्वावस्थितानामग्नीनामेकत्र संनिवापं समावेशनं न कुर्यात् । अप्रा-
यग्निं न प्रक्षिपेदित्यन्ये ॥

१५. याक्दङ्गानां ग्लानिर्भवति तावत्प्राणानायच्छेत् । प्राणवायुमाकृष्य धारयेत् । प्राणायामं कुर्यादित्येके मन्यन्ते । शक्त्यपेक्षो विकल्पः । ॥

१८. नियमानामु“दङ्मुसो मूत्रं कुर्यादि”त्येवमादीनां व्यतिक्रमे घातमितोः प्राणमायच्छेदितिसर्वशेषः ॥

२२. आदितो द्वौ गर्ता । कुनस्री कृष्णनलः । श्यावा दन्ता यस्य स श्यावदन् विवर्णदन्तः । विभाषा श्यावारोकाभ्यामिति [पा० ५, ४, १४४] दन्तादेशः । तस्य लोपश्छान्दसः । ज्येष्ठावामनूदाया पूर्वं कनीयस्या षोढाप्रैदिधिपुः पश्चादितरस्या षोढा दिधिपूपतिः । ज्येष्ठे त्वकृताधाने कृताधानः कनिष्ठः पर्याधाता ज्येष्ठः पर्याहितः । ज्येष्ठेकृतसोमयागे कृतसोमयागः कनिष्ठः परिवष्टा ज्येष्ठः परीष्टः । अकृतविवाहे ज्येष्ठे कृतविवाहः कनिष्ठः परिवेत्ता ज्येष्ठः परिवित्त इतिप्रभिद्धिः । यस्मिन्नगृहीतभागे कनिष्ठो भागं गृहाति स ज्येष्ठः परिविन्नः^१ कनिष्ठः परिविविदानः । चकारः पर्याधातृप्रभृतीनां समुच्चयार्थः । एतेष्वभिनिष्पृक्तादिषु योग्य उत्तरस्तस्मिन्द्वादशनासादिरशुचिकरनिर्वैधो यः पूर्वमुक्त्वत्तत्र तत्र गरीयान्भवति पूर्वत्र पूर्वत्र लघीयाहवीयान् अभिनिष्पृक्ताभ्युदितयोस्त्वनन्तरौक्तं प्राचयित्तद्वयमपि विकल्पेन भवति ॥

२३. यस्मिन्कीनरयादिके लिङ्गे यत्प्रायश्चित्तमुक्तं तच्चारत्वा कौनरयादिकं लिङ्गमुद्धरेदित्येके मन्यन्ते । “अन्यत्र दाराग्रिभ्य” इतिस्मृत्यन्तरम् ॥

PATALA VI, KANḌIKĀ 13

१. सवर्णा चासात्रपूर्वा च शास्त्रविहिता चेतिकर्मधारयः । सवर्णा सजातीया ब्राह्मणस्य ब्राह्मणीत्यादि । अपूर्वान्तन्यपूर्वान्यस्मा अदत्ता न विद्यते पूर्वः पतिर्यस्या इति । शास्त्रविहिता शास्त्रोक्तेन विवाहसंस्कारेण संस्कृता “सगोत्राय दुहितरं न प्रयच्छे”दित्यादिशब्दानुगुणा [२, ११, १५]। एवंभूताया भार्याया यद्यर्तु गृहोक्तेन-तुंगमनस्त्वेन गच्छतो चे पुत्रा जायन्ते तेषां “स्वकर्म ब्राह्मणस्ये”त्यादिना [२, १, ४] पूर्वोक्तैः कर्मभिः संबन्धो भवतीति । गच्छथ इति धकारोपपाठः ॥

२. उभयोर्मातापित्रोर्दायेन च तेषां संबन्धो भवति । अव्यतिक्रमश्च । चेति चेदर्धे । अव्यतिक्रमश्चेद्यदि ते मातरः पितरं च न व्यतिक्रमेयुः । व्यतिक्रमे तु दायहानिरिति । अपर आह । उभयोरपि दायेन तेषां व्यतिक्रमो न कर्तव्यः अवश्यं देयो दायसेभ्य इति ।

३. अन्येन पाणिग्रहणेन तद्वती पूर्ववती । अमंष्टृता विवाहसंस्काररहिता । वर्णान्तरं ब्राह्मणादेः क्षत्रियादिषु । पूर्ववत्यादिषु मैथुने सति दोषो भवति । कस्य । तयोरेव मिथुर्नाभवतोः ॥

^१ Before this sentence G U¹ insert ज्येष्ठमायांमुपपद्यमान परिविन्न ...
G U¹ Om कनिष्ठ.परिविविदान.—

४. तत्रेति पञ्चम्याख्यम् । इतराभ्योपि दृश्यन्त इति [पा० ५, ३, १४] ताभ्यामुभाभ्या पुन एवातिशयेन दोषवान् । तत्र पूर्ववत्यामुत्पन्नौ कुण्डगोलकौ “पत्यौ जीवती”त्यादि [मनुः ३, १७४] । असंस्कृतायामुत्पन्नस्य नामान्तर नास्ति किंतु दुष्टत्वमेव वर्णान्तरे जात्यन्तरम् । ॥

५. “मनुः पुत्रेभ्यो दाय”मिति [२, १४, ११] दायविभाग वक्ष्यन्नन्यस्य भार्यायामन्येनोत्पादितः पुत्रः किमुत्पादयितुराहोस्वित्क्षेत्रिण इतिविचारे निर्णयमाह । उत्पादयितुरिति ॥

६. न केचलं ब्राह्मणमेव वैदिकीर्गाथा ध्व्युदाहरन्ति अथापीत्यादि । जनयितुः पुत्रः क्षेत्रिणो वा पुत्र इतिविषादे पराजितस्य क्षेत्रिणो वचनम् । एतावन्त कालं जनकोहमिति मन्यमान इक्षानीमेव स्त्रीणामीर्ष्यामि परपुरुषसंसर्गं न सहे । तदानीं कुत इति चेत् यदा यमस्य सादने पितृलोके जनयितुः पुत्रो भवति पुत्रकृत्यं परलोक गतस्य जनयितुरेव न क्षेत्रिणोऽमुबन्धर्मज्ञाः । उक्त एवार्थः किंचिद्विशेषेणोच्यते । रेतोधा वीजप्रदः पुत्र नयति पुत्रवचं पिण्डादिकमात्मानं नयति प्रापयति परेत्य मृत्या यमसादने पितृलोके तस्मात्कारणाद्भार्या रक्षन्ति पररेतमो विभ्यन्तः । छान्दमो जुम् विभ्यतः । अतो यूयमप्यप्रमत्ता अवहिता भूत्वा तं तन्तु प्रजामंतां रक्षथ । लोडर्भे लङ्क्षतेत्यर्थः । धिमर्थम् । धो युष्माकं क्षेत्रे परेषां वीजानि पररेतामि मायाः । व्यत्ययेनायं कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । मावाप्ततोऽज्ञानि मा भूयन्मोष्येरन् । कथमिति । यस्मात्सांपराये परलोके जनयितुरेव पुत्रो भवति वेत्ता परिणेता क्षेत्री त्वेव तन्तुं कुटुम्बं मोष निष्प्रयोजनं कुरुत आत्मसात्करोति । इतिशब्दो गाथासमाप्ती । एतच्च क्षेत्रिणोऽनुष्ठानमन्तरेण पुत्रोत्पादनाविषयम् । यदा क्षेत्री रुग्णो बन्धो वा मन्त्रार्थयते मम क्षेत्रे पुत्रमुत्पादयेति यदा वा मंतानक्षये विधवां नियुञ्जते यथा विचित्रवीर्यस्य क्षेत्रे सत्यवतीवाक्या-द्वधासेनोत्पन्नः पुत्रः^१ । उभयोरपि पुत्रो भवति वीजिनः क्षेत्रिणो द्वधामुप्यायणश्च भवति । तथा आचार्य एवाह [श्री० सू० १, ९, ७] । “यदि द्विपिता स्यादेकैक-स्मिन्पिण्डे द्वौ द्वावुपलभ्ये”तिनि । . . . ॥

७. यदि पूर्ववत्यादिषु मैथुने दोषः कथं तर्हि प्रतुभरद्वाजो^२ व्यत्यस्य भार्ये जग्मतुर्बमिष्ठश्चाण्डालीमश्रमालां प्रजापतिश्च स्या दुहितरम् । तत्राह । दृष्ट इत्यादि । सत्यं दृष्टोयमाचारः पूर्वेषां । स तु धर्मव्यतिनमो न धर्मो गृहमाण-कारणत्वात् । ॥

^१ क्षेत्रे सत्यवत्यामुत्पन्न G U^१, -G, U^२ has a lacuna.

^२ उच्यतेभरद्वाजो G U^३

९. तदिति 'तपुंसकमनपुंसकेनेत्येकशेष एकवद्भावश्च । तं व्यतिज्रमं । तच्च तेषां साहसमन्वीक्ष्य दृष्ट्वा स्वयमपि प्रसुखानोवर इदानींतनः सीदति प्रत्यवति ।
..... ॥

१०. दानग्रहणेन विक्रयोपि गृह्यते त्यागनाम्यात् । अथधर्म इति च प्रति-
ग्रहस्यापि ग्रहणं धर्मग्रहणात्स्वीकारनाम्याच्च । अपत्यस्य दानप्रतिग्रहप्रविक्रया
न कर्तव्याः । द्वादशविधेषु पुत्रेषु दत्तव्रीतयोरपि मन्त्रादिभिः पठितत्वान्नार्थं
सामान्येन प्रतिषेधः किं ज्येष्ठपुत्रविषयः । एषपुत्रविषयः स्त्रीविषयो वा । तथा च
वसिष्ठः "न ज्येष्ठ पुत्र दद्यात्प्रातिगृहीयाद्वा न हि संतानाय पूर्वेषां न स्त्री पुत्रं दद्या-
त्प्रातिगृहीयाद्वा न्यत्रानुज्ञानाद्धर्तुः । पुत्रप्रतिगृहीयन्वन्धूनाहूय राजे निवेद्य नि-
वेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्दुत्वाद्दूरवान्धवं सनिष्ठमेव प्रतिगृहीयादिति । विश्व-
जिद्यागे च सर्वस्वदाने गवादिपशुपत्य न देयं विक्रयस्तु सर्वत्र निषिद्धः । तत्रोप-
पातकेषु याज्ञवल्क्य [३. = ३६] आह "नास्तिक्यमित्यादि । यद्वृचक्राक्षणेपि
शुनःशेषाख्याने दृश्यते [१० ब्रा० ७, १५] "स ज्येष्ठ पुत्रं निगृह्णान उवाचे"-
त्यादि । पुत्रप्रकरणेपत्यग्रजोपादानमपि ज्येष्ठपुत्रविषयं तस्य लिङ्गं न पतन्त्य-
नेनेत्यपत्यमिति । "ऋणमस्मिन्ननपात्यमृतत्वं च गच्छति पिता पुत्रस्य जातस्य
पश्येच्चैर्जावतो सुरमिति [वसिष्ठ० १७, १] ॥

११. आपे विवाहे दुहितृमते दानं वचिद्वेदे श्रूयते तस्माद् दुहितृमते रथेन
सार्वं गवां शतं देयं तच्च दुहितृमान्मिथुया कुर्यान्मिथ्या कुर्यात् । मा देवानां
मिथुया कर्मभागमिति [अथर्ववेद० ४, ३९, ९] श्रूयते । मिथ्या कुर्यादिति
कोर्यः । परायैव पुनर्देशादिति । तदिदं दानं काम्यं कामनिमित्तं यया युष्मो
विवाहस्तथा युष्मा प्रजा भवन्तीति (१, १२, ८) । ऋषितुल्याः पुत्राः स्युरिति ।
ततश्च धर्माय न प्रयार्थम् । यस्तु तस्यां विवाहक्रियायां ब्रह्मशब्दः वचित्मृतौ
दृश्यते स मंस्तुतिमात्रं द्रव्यदाननाम्याच्च मुख्यप्रत्ययप्रतिपादनार्थम् । सुतः । हि
यस्माद्धर्मादेव हेतोः मंत्रयोः दपत्योरिति । "आपे दुहितृमते मिथुनौ गावौ देवा-
वित्यत्राप्येव एव न्यायः । अत्र मनुः [३, ५४] । एतच्च दानं अथधर्मश्चापत्यस्य
न विद्यत इत्यस्य व्यवहारनिवृत्त्यर्थमुक्तम् ॥

¹ See Vāsishṭha Dharma Sāstra XV. 36, where these Sūtras occur with a good many variants.

PATALA VI KANDIKĀ 14

१. अथ दायविभाग एकधनेत्यादि । एषेन प्रधानेन केनचिद्धनेन गवादिना ज्येष्ठ पुत्र तोषयित्वा तृप्त कृत्वा जीवन्नेव पुत्रेभ्यो दाय विभनेत्समम् । आत्मना परस्पर च नेषा सामान्याभिधानान्न त्रमागत स्वयमर्जित ऋणादीन् वर्णयित्वा । ऋणादिग्रहणं च जात्यन्धादीनामुपलक्षणं यथाह मनु [९, २०१] । 'अनशौ जीवपतितौ नात्यन्धवधिरौ तथा गन्मत्तजडमुकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रिया इति । अन्धादीनां पुत्रसङ्गावे ते त्वशहरा । एतमुन्मत्तपतितौ । वृत्त्यनिमित्ते ऋणाव्यस्तु भर्तव्या । अथ विभागकालः स्मृत्यन्तर्गवशाद् ग्राह्यः । अत्र नारदः । [१३, ३] "मातुर्निवृत्ते रजमि प्रत्तासु भगिनीषु च निवृत्ते चापि गमणात्पितर्युपरतस्पृह" इति । यदा च पुत्राणां प्रथमधर्मानुष्ठाने शक्तिश्रद्धे भवतः सोऽपि कालस्त "स्मादर्थ्यां प्रथक्-त्रिये"ति [मनु० ९ १११] दर्शनात् । जीवन्नितिवचनं जीवन्नेवावश्यं पुत्रान्विभने देयं धर्मः इति प्रतिपादनायान्यथा तदनर्थकमजीवतोऽप्रसङ्गात् । स्मृत्यन्तरे तु स्वयमर्जिते पितुरिच्छया विपक्षविभागो दर्शितो न स धर्म्य इत्याचार्यस्य पक्षः । भार्याया अप्यशौ न दर्शितः । आत्मन एवाशस्तस्या अपीति मन्यते । यस्यति च "नायापत्योर्न विभागो विद्यतः" इति । केचित्तु पितुर्द्वावशादित्याहुः । "द्वावशौ प्रति पद्येत विभनन्नात्मनः पिते"ति दर्शनात् । अयमप्याचार्यस्य पक्षो न भवति । यथा पुत्राणामेव एवाशः भर्तार्याणां तथा पितुरपीति । अथ वा पुत्राणामेवाशमाम्बम् । आत्मनस्तत्राधिक्यमपि न दोषः । अत्र हारीतः 'पितामयणः पुत्रा इतरे ग्राह्यः । यदाग्रयणं रक्तन्देदुपत्यस्येदितरेभ्योऽपि गृह्णीयादिति । विभागादूर्ध्वं पितोर्जीवनाभावे पुत्रभागेभ्यो ग्राह्यमित्युक्तं भवति । इति जीवद्विभागः ॥

२. अथ मृते कुटुम्बिनि तद्धनगतिमाह पुत्राभावे य इति । पुत्राभाव इति वचनात्मन् पुत्रेषु त एव गृह्णीयुः । अधिशेषात्मन् । तत्र नारदीये विशेषः । "यन्मिष्ट प्रीतिदायेभ्यो दत्तव्यं पितृ च यत् भ्रातृभिस्तद्विभक्तव्यमृणी स्यादन्यथा पिते"ति । कात्यायनस्तु "भ्रात्रा पितृव्यमातृभ्यां कुटुम्बार्थमणं हृतं विभागकाले देयं तद्विधिभिः सर्वमेव द्वि"ति । अत्र याज्ञवल्क्यः [२, १२३] "पितुर्ध्वं विभनन्ता माताप्यशः समं हरे"ति । अत्र चोक्तं "पुत्रेरेव सप्त वृत्तिः स्यादिति । तथा च मनु [९, ३] 'पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने पुत्रस्तु स्वयिरे भाय न स्त्री स्यात्तन्ममर्हतीति । एष मातुरप्यभावे तद्धनं भर्तृकुललक्ष्यं स्वयं

मर्जितं च पुत्रा अग्रताश्च दुहितरः समं गृहीयुः “स्त्रीधनं तदपत्यानां दुहिता च तदंशिनी अग्रता चेत्समूढा तु छभते मानमात्रक”मिति बृहस्पतिः । पितृकुललब्धं चाग्रता एव दुहितरः । “नातुस्तु चौतकं यत्स्यात्कुमारीभाग एव स” इति मनुः [९, १३१] । अथ प्रता दुहितरः पुत्राश्च “जनन्यां नंस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः भजेरन्मातृकं रिक्तं भगिन्यश्च सनाभय” इति मानवमेव [९, १९२] । अत्र व्यासः “असंस्कृतास्तु ये तत्र पतृकादेव से धनात् संस्कार्या भ्रातृभिर्न्येष्टः कन्यकाश्च ययाधिधी”ति । अत्र क्रमविवाहं बृहस्पतिः “प्रलक्षत्रियाविट्शूद्रा विप्रोत्पन्नास्त्वनुक्रमात् चतुर्भिर्द्वयेकभागेन भजेयुस्ते यथाक्रमम् ” । मानवे च स्पष्टमुक्तं [९, १५३] “सर्वं वा रिक्त्यजात तदशधा प्रविभज्य तु सम्यग्विभागं कुर्वीत विधिनातेन धर्मवित् चतुरोऽग्राहरेद्विप्रस्त्रीनंशान्क्षत्रियास्तुतः वैश्यापुत्रो हरेद् द्व्यंशमंशं शूद्रामुतो हरे”ति । यस्य तु ब्राह्मणी बन्ध्या मृता वा तस्य क्षत्रियादिसुतास्त्रिव्येकभागाः । यस्य त्वेकस्यान्येकः पुत्रः स सर्वमेव हरेत् शूद्रापुत्रत्रयं यथाह वेदतः “आनुलोम्यैरपुत्रस्तु पितुः सर्वस्वभागभवेत् निषाद एकपुत्रस्तु विप्रस्वस्य तृतीयभाक् द्वौ रुकुत्यः मपिण्डो वा स्वधादाता स्वयं हरे”दिति । निषादः पारशवः । क्षेत्रविषये बृहस्पतिः “न प्रतिग्रहभूदेया क्षत्रियादि-सुताय वै यद्यप्यस्य पिता दद्यान्मृते विप्रामुतो हरेत् शूद्रो द्विजाविभिर्जातो न भूमेर्भागमईति मजातावाप्नुयात्सर्वमिति धर्मो व्यवस्थितः ।” याज्ञवल्क्यः [२, १३३-१३४] “जातो हि दास्या शूद्रेण कामतोऽशहरो भवेत् मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्धभागिन”मिति । भार्याविषये विष्णुः [१८, ३४] “मातरः पुत्रभागानुसारिभागहारिण्य” इति । अत्र “आरसपुत्रिकावोजक्षेत्रजाः पुत्रिकासुतः पौनर्भव-श्च नास्तीनः महोदो गृहसंभवः दत्तः क्रीतः स्वयंदत्तः पृत्रिमश्चापविद्धरः यत्र कचोत्पादितश्च पुत्राख्या दश पञ्च च । अनेनैव त्रमेणैषां पूर्वाभावे परः परः पिण्डदोऽशहरेत्येति प्रायेण स्मृतिषु स्थितिः । तत्रारसो धर्मपत्नीजः “नवर्णापूर्वशास्त्र-विद्विताया”मिति पूर्वमुक्तः । गोतमः [२८, १८] “पिनोत्सृजेत्पुत्रिकामनपत्योऽग्निं प्रजापतिं चेष्ट्यास्नदर्थमपत्यामिति संवाचे”ति । बृहस्पतिः “एक एवोरमः पित्र्ये धने स्वामी प्रकीर्तितः उत्तुल्या पुत्रिका प्राञ्ज भर्तव्यास्त्यतरे स्मृताः” । अत्र मनुः [९, १३४] “पुत्रिनायां दृतायां तु यदि पुत्रोनुजायते नमस्तत्र विभागः स्यान्त्येष्ट-ता नास्ति हि त्रिया” इति । याज्ञवल्क्यः [२, १२७] “अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः उभयोरप्यमौ रिक्त्या पिण्डदाता च धर्मत” इति । अथमेवोत्पाद-यितुर्वाज्जः क्षेत्रजस्तु भेत्रिणः । बृहस्पतिः “पुत्रोऽथ पुत्रिकापुत्रः स्वर्गप्राप्तिकरावुभौ । रिक्त्ये पिण्डाम्युदाने च नर्मा मंपरिकीर्तिता”विति । शाश्वपः “सप्त पौन-

भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला
उदक स्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका अग्निं परिगता या च पुनर्भूषसवा
च ये"ति । कात्यायनः "कृत्रि विहाय पतित या पुनर्लभते पतिं तस्यां पौनर्भवो
जातो व्यक्तमुत्पादकस्य स" इति । मनुः [९, १३२] "पितृवेदमग्निं या कन्या य
पुत्र जनयेद्रहः त कानीन वदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भव" इति । नारदः [१३,
१७] "कानीनश्च सहोदश्च गूढाया यश्च जायते तेषां वोढा पिता हेयस्ते च
भागहराः पितु"रिति । वसिष्ठ [१७, २३] "अप्रज्ञा दुहिता यस्य पुत्र विन्देत
तुल्यतः पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्ड हरेद्धन"मिति । अनुदायामेव मृताया
मातामहस्य पौत्रः । अन्यथा वोढुः पुत्रः । मनुः [९, १७३] "या गर्भिणी सस्त्रि
यते ज्ञाताज्ञातापि वा सती वोढुः न गर्भो भवति सहोद इति चोच्यते उत्पद्यते
गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः स गृहे गूढमुत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तत्पुत्रः ।
दत्तः पूर्वमेवोक्तः । पंठीनासिः "अथ दत्तक्रीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्रा परपरिग्रहण
आपेयेण जातास्तसद्वत्कुलीना द्वयामुप्यायणा भवन्ती"ति । मनुः [९, १८२] ।
"भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रयान्भवेत् सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरमबीत ।
इति दत्तस्वीकारः । भ्रातृपुत्रेषु सत्सु तेज्वेवैको ब्राह्म इत्युक्तम् । [मनु० ९, १७४,
१७६, ७७, १६९, १७१] "क्रीणीयाद्यस्तु पुत्राय मातापित्रोर्यमान्तिकात् स क्रीतकः
सुतस्तस्य सदृशोसदृशोपि या मातापितृविहीनो यस्यत्तो वा स्यादकारणात्
आत्मानं स्पर्शयेद्यस्य स्वयदत्तस्तु स स्मृतः सदृश तु प्रकुर्वीत गुणदोषविधर्जित
पुत्र पुत्रगुणैर्युक्त स विज्ञेयस्तु कृत्रिमः । मातापितृभ्यामुत्सृष्ट तयोरन्यतरेण
वा य पुत्र प्रतिगृहीयादपविद्धः स उच्यते"इति ॥ सर्वे एते सञ्जातीयाः
"सञ्जातीयेष्वयं प्रोक्तमनुयेषु मया निधि"रिति याज्ञवल्क्यवचनात् [२, १३३] ।
विष्णु [१५ २७] "यत्र वचनोत्पादितश्च द्वादश " इति । याज्ञवल्क्यः
[२, १३२] " पिण्डदोशहरश्चैषा पूर्वाभावे परः पर" इति । मनुः [९, १८४]
"श्रेयसः श्रेयसोभावे पापीयात्रिक्यमर्हती"ति । नारदः [१३, ४९] " क्रमादेते
प्रवर्तन्ते स्मृते पितरि तद्धने ज्यायमो ज्यायमोभावे जघन्यस्तदवाप्नुया " इति ।
देवलः "सर्वे ह्यनारसस्यैते पुत्रा दायहरा स्मृता. औरमे पुनरुत्पन्ने तेषु
ज्यैष्ठ्य न तिष्ठति तेषां मयर्णा ये पुत्रास्ते तृतीयाशभागिनः शेषास्तमुप-
जीवेयुर्माताच्छादनमभृता ' इति । मनुः [९, १६४] "पुत्र तु क्षेत्रनस्याग
प्रदद्यात्पुत्रकादनात् औरसो विभजन्दाय पित्र्य पञ्चममेव वे"ति । वृहस्पतिः
"क्षेत्रजायाः सुतास्त्वन्ये पञ्चपदमभागिनः" इति । हारीतः "विभजिष्यमाण एक-
विंश कानीनाय दद्याद्विंश पौनर्भवयैकानविंश द्वयामुप्यायणायाष्टादश क्षेत्रजाय

सप्तदश पुत्रिकापुत्रायेतरानौरमाये"ति । वमिष्ठः "पुत्रं प्रतिग्रहीष्य"न्निति प्रक्रम्य
 "तस्मिंश्चेत्प्रतिगृहीत औरम उत्पद्येत चतुर्थभागमा"गिति [वा०ध०शा० १५, ९] ।
 एवमेतेषु शास्त्रेषु विद्यमानेषु पुत्रेषु यदाचार्येण पूर्वमुक्तं "तेषां कर्मभिः संवन्धो
 दायेनाव्यतिक्रम"श्चेति [१३, १-२] तद्धर्मपत्नीजे पुत्रे सति क्षेत्रजादीनां समांशद्वस्त्व-
 प्रतिषेधपरं वेदितव्यम् । अथाविभाज्यम् । अत्र मनुः [९, २०८] "अनुपत्र-
 न्पितृव्यं श्रमेण यदुपार्जितं स्वयमीहितलब्धं तन्नाकामो दातुमर्हति"ति ।
 कात्यायनः "नाविद्यानां तु वैद्येन देयं विद्याधनात्कचित् समविद्याधिकानां तु
 देयं वैद्येन तद्धनं परभक्तप्रदानेन प्राप्तविद्यां यदान्यतः तथा प्राप्तं तु विधिना
 विद्याप्राप्तं नदुन्यत" इति । व्यासः "पितृभ्योऽपि पुत्रभ्यां च दत्तं मन्त्रा च यद्वैवेत्
 तस्य तन्नापहर्तव्यं शौर्यभार्याधनं तथे"ति । याज्ञवल्क्यः [२, ११९] "क्रमादभ्या-
 गतं व्रथ्यं हृत्सभ्युद्धरेत् यः दायवेभ्यो न तदद्याद्विद्याया उन्धनेव च" । [मनुः
 ९, २००] । "पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलंकारो धृतो भवेत् न तं भजेरन्दायादा
 भजमानाः पतन्ति ते" । व्यासः "साधारणं समाश्रित्य यत्किञ्चिद्वाहनायुधं शौर्यादिना-
 मोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः तस्य भागद्वयं देयं शेषास्तु समभागिन" इति । इति पुत्र-
 दायविभागः । तदभावे तु "मृतस्य यः प्रत्यासन्नः सपिण्डः स दायं हरेत्"ति वक्ष्यमाणेन
 संवन्धः । "लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः सप्तमः पिण्डदस्तेषां
 मापिण्ड्यं साप्तपौरुष"मिति सपिण्डलक्षणम् । तेषु यो यः प्रत्यासन्नः स गृहीया-
 दिति । भार्या तु रिक्थप्रादिणः सपिण्डा रक्षेयुरित्याचार्यपक्षः । श्रूयते हि [तैत्ति०
 सं० ६, ५, ८, २,] "तस्मात्त्रियो निरिन्द्रिया अदायादी"रिति । मनुरपि "निरिन्द्रिया
 अदायादाः त्रियो नित्यमिति स्थिति"रिति^१ । अत्र सपिण्डाद्यभावे वृहस्पतिः
 "अन्यत्र ब्राह्मणार्त्तिकु राजा धर्मपरायणः तत्पत्नीणां जीवनं दद्यादेव दायविधिः
 स्मृतः अत्रार्थं तण्डुलप्रस्थमपराहे तु सेन्धनं वसनं त्रिपणक्रीतं देयमेकं
 त्रिमासतः एतावदेव माध्वीनां चोदितं विधवाशनं वमनस्याशनस्यैव तथैव
 रजकस्य च धनं व्यपोह्य यच्छिष्टं दद्याद्दानां प्रकल्पयेत् । धूमावसानिकं श्राव्यं
 संध्यायां स्नानतः पुरा^२ । वमनाशनवासांसि विगण्य ध्वे मृत" इति ।
 व्यासः "द्विमाहस्रः परो दायः त्रिर्देवो धनस्य तु यच्च भर्ता धनं दत्तं
 यथाकाममवाप्नुयात् पणानां द्वे मह्ये तु यस्य परिमाणं न द्विमाहस्रः । एव
 एव परो दायः त्रियो नाधिक इति । एतत्प्रभूते धने शातयश्च न रक्षेयुरिति-
 शङ्कायाम् । "पत्नी दुहितरश्चैवे"त्यादि [वा०ध०शा० २, १३५] यानि पत्न्या

^१ Compare Manu ix, 18.

^२ प्राङ् सभाषां स्नाततः पुरा G, U^१, दाप्य सभाष्यां स्नानतः पुरा G, U.^२

दायप्राप्तिपराणि तान्यप्येवमेव द्रष्टव्यानि । गोतमस्तु पुत्राभावे पत्न्याः सपिण्डादिभिः समांशग्रहणमाह [२८, २१] । “पिण्डगोत्रर्पिसंबन्धा रिक्तं भजेरन् स्त्री चानपत्यस्ये”ति । अस्यार्थः । “अनपत्यस्य रिक्तं पिण्डसंबन्धाः सपिण्डाः प्रत्यासन्न क्रमेण भजेरन् । तदभावे गोत्रसंबन्धाः सगोत्राः । तदभाव ऋपिसंबन्धाः समान-प्रधराः स्त्री च पत्नी च । अत्र स्त्रिया सह सपिण्डा भजेरन्तदा तैरेकमंशं गृहीयात् । ततश्च “पितुरुर्ध्वं विभजतां माताप्यंशं समं हरे”दिति [या०ध०शा० २, १२३] । सपिण्डादिभिः सह ग्रहणमुक्तमिति । वयमप्येतमेव पक्षं रोचयामहे^१ । अत्र पितरि भ्रातरि च सोदर्यं जीवति सोदर्यो भ्राता गृहीयादित्येके । तथा च शङ्करः । “अपुत्रस्य स्वर्यात्तस्य भ्रातृगामि द्रव्यं तदभावे मातापितरौ लभेयातां पत्नी वा ज्येष्ठे”ति ॥ देवडः । “ततो दायमपुत्रस्य विभजेरन् सहोदराः कुल्या दुहितरो वापि धियमाणः पितापि च सर्वर्णा भ्रातरो माता भार्या चेति यथाक्रममिति । याज्ञवल्क्यः [२, १३, ८-९] “संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः दद्याच्चापहरेच्चांशं जातस्य च मृतस्य च अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यो धनं हरेत् असंसृष्टपि चा-दद्यान् संसृष्टी नान्यमातृजः” । अत्र सोदर्य इति विशेषवचनात् “पत्नी दुहितर”श्चेत्यत्र भ्रातृग्रहणं भिन्नोदरविषयमपि प्रत्यासत्यतिशयान् पितृवैत्याचार्यस्य पक्षः । तदभावे भ्राता सोदर्यः । तदभावे तत्पुत्राः । तदभावे भिन्नोदराः । तदभावे पितृव्य इत्यादि द्रष्टव्यम् । मात्रादयोपि स्त्रियो जीवनमात्रं लभेरन्निति ॥

३. तदभावे सपिण्डामात्र आचार्यो दायं हरेत् तस्याप्यभावेन्तेवासी हरेत् । हत्वा तदर्थं धर्मकृत्येषु तदाकलननादिपूययोजयेत् । वाशब्दात् स्वयं वोपयुञ्जीत ॥

४. दुहिता वा दायं हरेत् पुत्राभाव इत्येके । अनन्तरोक्तविषय इत्यन्ये ॥

५. सर्वग्रहणाद् बन्धूनां सगोत्राणां चाप्यभावे ॥

६. एक एव मन्यन्ते ज्येष्ठ एव दायहर इतरे तमुपजीवेयुः सोपि तान् पितेव परिपालयेत् । तथा च गोतमः [२८, ३] “सर्वं वा पूर्वजस्येतरान् विभृयात् पितृव”दिति ॥

७. कचिद्देशे सुवर्णादि ज्येष्ठस्य भाग इत्याह भूमौ जातं भूमिं धान्यं कुण्डं मापादि । कुण्डायसमित्यन्ये ॥

८. रथः पितुरंशो गृहे च यत् परीमाणमुपकरणं पीठादि तदपि ।

९. भार्यायास्तद्धृतोत्तरांशो ज्ञाविभदः पित्रादिभ्यश्च यद्द्रव्यं धनं तच्चेत्येके ॥

१० ज्येष्ठो दायद इति (सूत्र० ६) यदुक्तं तच्छास्त्रैर्विप्रतिपिद्धं विरुद्धं येन विरुद्धं तद् दर्शयति ।

^१ The passage तदापत्री सह तै—रोचामहे is found in G. U.^१ alone.

११. पुत्रेभ्य इति बहुवचननिर्देशाद्विशेषेण भवणमत्र चोद्यम् ॥

१२. अपापि ननु चेत्पर्ये । ज्येष्ठ पुत्रं धनेन निरवसाययन्ति पृथक्कुर्वन्ती-
लेकवच्छ्रूयते । यथैव एव ज्येष्ठो दायादस्तदनुस्वरूपमपि श्रूयत इति परिहरति ॥

१३. अधार्षाति परिहारोपक्रमे । पशूना नप्येजाश्चावयश्च जातिभेदेऽपि सह
चरन्ति । रेभा शोभा । इह तु तद्वत्पुत्रचारः । स्नातन्त्य मुक्तं कुण्डलादिना
शोभते । इवशाब्दो वाक्यालकारे । श्रोत्रियस्य स्त्रीकामतमत्वमाचार्यकुले चिरकालं
महाचारिवासात् । यथैतानि वाक्यानि दृष्टार्थमात्रमनुवदन्ति न किञ्चिद् विदधति तथा
तस्माज्ज्येष्ठ पुत्रमित्यादिकमपीति न्यायविद आहुः । न च केवलमयमेवानुवादः ।
किं तर्हि "ननुः पुत्रेभ्य" इत्ययमप्यनुवाद एव ॥

१४. हिशब्दो हेतो । यस्मादेतावनुवादौ न कस्यचिद् विधायकौ तस्माद् ये धर्म-
युक्ताः पुत्राः सर्व एव ते भागिनः ॥

१५. यस्तु ज्येष्ठोऽप्यधर्मेण द्रव्याणि प्रतिपादयति विनियुद्धं तमभागं हर्षात्
जीवद्विभागोऽपि तस्मै भागं न दद्यात् । ऊर्ध्वं विभागोऽपि भ्रातरः । अपिशब्दात् किमुतान्य-
मिति ज्येष्ठस्य प्राधान्यं व्याप्यते ॥

१६-१७ जीवन् पुत्रेभ्य इत्यनेन भार्याया भागो न दर्शितः^१ । तत्र कारणमाह
जायापत्योरिति स्पष्टम् । तस्मान् पाणीत्यादि । कर्मार्थं द्रव्यं जायायाश्च न पृथक्
कर्मस्वधिकारः । किंतु सहभावेन "यत्त्वया धर्मश्च वर्तन्यः सोनया सहे"ति-
वचनात् । तत्र किं पृथग्द्रव्येणेति ॥

१८-१९. पुण्यकलेषु स्वर्गादिष्वपि तथा सहत्वमेव । "दिवि" ज्योतिरजरमारमेता"-
मित्यादिभ्यो मन्त्रलिङ्गेभ्यः । द्रव्यपरिमहेषु द्रव्यार्जनेष्वपि तथा सहत्वमेव ।
तत्र पतिवर्जयति जाया गृहे निर्वहतीति योगक्षेमावुभयायत्ताविति द्रव्यपरिमहेषि
सहत्वम् । तदेवोपपादयति ॥

२०. हि यस्माद् भर्तुः प्रवासे सति नैमित्तिके दाने छिन्दत्वापि दद्यादित्यादिरे-
दाने कृते भार्याया न स्तेयमुपदिशन्ति धर्मज्ञाः । यदि भर्तुरेव द्रव्यं स्यादेव
स्तेयम् । नैमित्तिक इति वचनाद् विषयान्तरे स्तेयं भवत्येव । एतदेव द्रव्यमाचारण्येऽपि
दंपत्योर्बैषम्यं यत् पतिवर्जयेत् विनियुद्धं जाया स्वेतावदेवेति । न च पत्युः
स्वयमर्जितस्य विनियोगो जायाया अनुमत्यपेक्षा स्वतन्त्रत्वात् । स्वतन्त्रो हनौ यथा
राजा राष्ट्रे । अत एव भार्यायाः स्तेयशङ्का न भर्तुः ॥

^१ द्रव्येन दद्यादो सहभावे इति । G, U :-

^२ G U. ^३ adds स्वर्गादिष्वपि सहत्वमेव दिवि ज्योतिरजरमारमेतायादि द्रव्यपरि-
महेषु विनियुद्धं ।

PĀṬALA VI., KANḌIKĀ 15.

१. ज्येष्ठो दायाद इत्यादिकं शास्त्रविप्रतिषेधादप्रमाणमित्युक्तम् । एतेन देशधर्माः कुलधर्माश्च व्याख्याताः । शास्त्रविप्रतिषिद्धा मातुलसुतापरिणयादयोप्रमाणं विपरीताः प्रमाणमिति ॥

२. मातुर्योनिर्बन्धा मातुलादयः पितुश्चा सप्तमात् पुरुषात् संबन्धाः सपिण्डाः ।.....॥

४. ये च तान् बालान् मृतान् हरन्ति निर्हरन्ति तेषुदकोपस्पर्शनं कुर्युरिति । एवमाचार्यस्य पक्षः ॥

५. भार्या पत्नी परमगुरुव आचार्यमातापितरः संस्था मरणम् । भार्याय संस्थितायां परमगुरुणां च संस्थायां सत्यां न केवलमुदकोपस्पर्शनम् । किं तर्हि । अपरेषुरा तस्मात्कालादभोजनम् ॥

७.-९. प्रकीर्य केशान् पांसूनावपन्ति । एकवाससः । दक्षिणामुखा दक्षिणां दिशं निरीक्षमाणाः । सकृदुन्मज्ज्योदकादुत्तीर्य तीरं उपविशन्ति दक्षिणामुखा एव । एवं त्रिरेवमुक्तेन प्रकारेण त्रिरुपमज्ज्योपविशेयुः । ततस्तत्प्रत्ययं तेषां मृतानां भार्या-दीना यथा प्रत्ययो भवति महामुदकं दत्तमिति तथोदकमुत्तिष्ठन्ति त्रिरित्यनुवृत्तेः । आचारात् पित्र्यत्वाच्चोभाभ्यां हस्ताभ्यां तिलमिश्रम् । एकोत्तरवृद्धिः । भरद्वाजगोत्राय यज्ञशर्मण एतत् तिलोदकं ददामीतिप्रयोगः । उत्तिष्ठ्याप्रतीक्षाः पृष्ठतोनिरीक्ष-माणा प्राममेत्य गृहं प्रविश्य । अनेन वह्निरिदं कर्मेति गम्यते । यत् स्त्रियः कर्तव्य-माहुरग्न्याज्यस्पर्शनगवालम्भनादीनि । एतत् प्रथमेहनि द्वितीयादिष्वहरहरलालि-नैकोत्तरवृद्धिरैकादशाहादिति पितृमेध उक्तं द्रष्टव्यम् ॥

११. एकान्तेपि विधिप्रतिषेधानुसारिणः शुचयस्तान् मन्त्रवतोधीतवेदान् सर्वकृत्येषु श्रौतेषु गार्होपे स्मार्तेषु सर्वकर्मसु सर्वेषु पित्र्येषु च भोजयेत् ।.....॥

१२. सप्तम्यर्थे तसिल् देशः प्रयागादिः कालः सूर्यप्रहणादिः शौचं कृच्छ्रादिपरिसमाप्तिः । मम्यक् समीचीनः प्रतिप्रहर्ता “तुल्यगुणेषु वयोवृद्धः श्रेया”-नित्यादिः । ॥

१३.यस्माद्वोदृत्यान्नं न दीयते न तद् भोक्तव्यम् ॥

१४. यद्यद् भक्ष्यमाणं पश्यतो लालोत्पद्यते तत् क्षारम् । ॥

१५. अवयवान् कुलित्यादि तत्संसृष्टान्नस्य होमो न विद्यते ॥

१६. अथ यस्यैवंविधमेव भोज्यमुपस्थितं तस्य कथं होमस्तत्राह । अहविध्य-स्येति । औपासनात् पचनाद्वाग्नेरुदीचीनमुष्णं भस्मापोह्य तस्मिन् भस्मनि जुहुयात् ।

वैश्वदेवमन्त्रेरेपोहविष्यस्य होमः । तदेवं क्रियमाणं हुतं च भवति । अहवनार्थनिवृत्तेः । अहुत चाग्नी भवति भस्ममात्रत्वात् । अपर आह । चान्यहविष्याणि व्यञ्जनान्यहरद्भोज्यानि तेषामेव संस्कारो न सृष्ट्य च होममन्त्रक इति ॥

२२. उपनयनादर्वाङ् नाप्रयता इत्यपर दर्शनम् ॥

२४. उपनयनमपि परामृशतस्तच्छब्दस्य निष्ठाशब्दसामानाधिकरण्यात् स्त्रीलिङ्गवात्ता निष्ठा तदुपनयनमवसानमनधिकारस्येति ॥

२५. अस्मिन्नर्थे स्मृतिरपि भवति “प्रागुपनयनात् कामचारवादभक्षो हुताद्ब्रह्मचारी”... ..इति गोतमः (२, १-३) ॥

PATALA VII, KANDIKĀ 16.

१. मासिन्प्राद्विपित्तया तस्य प्ररोचनार्थोऽयमर्थवादः प्रस्तूयते ।॥

२. तादर्थ्य एषा चतुर्थी प्रजानां नि श्रेयसार्थम् । निःश्रेयसा चेतिपाठे छान्दसो यज्ञस्य चकारः । अपर आह । छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । प्रजानिःश्रेयसं चास्य कर्मणः फलमिति ॥

३. तत्र श्राद्धकर्मणि पितरः पितृपितामहप्रपितामहा देवताः ब्राह्मणास्तु भुञ्जाना आहवनीयवृत्त्ये वेदितव्याः । त्रीणि श्राद्धे करणानि होनो ब्राह्मणभोजनं पिण्डदानं चेति । तत्र भोजनस्य प्रधानतरत्वव्यापनार्थोऽयमर्थवादः ॥

४. तद्विदं कर्म मासे मासे कर्तव्यम् । वीप्सावचनाद् यावज्जीविनोभ्यासः ॥

५. अपरपन्नस्य चान्यहानि तेष्वपराहः प्रशस्ततरः ॥

६. तरयापत्ये प्रजासंताने स्त्रीप्राप्यं प्रायेण रित्रयो भवन्ति ।

७. पुत्रा जायन्ते । अचोराः पुत्रा भवन्ति ॥

१०. वृत्ताध्ययनसंपत्तिर्ब्रह्मवर्चसम् ॥

१२. पुमान् एव भवन्ति दहवश्च भवन्ति । न चानपत्यः प्रसीयते । जीवत्सरेव पुत्रेषु संनिहितेषु च स्वयं श्रियते न तेषु मृतेषु न देशान्तरं गतेषु नापि स्वयं देशान्तरं गत इति ॥

१४. कर्षः कृषिः । राद्धि सिद्धिः ॥

१७. व्यवहारो वाणिज्यं शास्त्रपरिमाणं वा ॥

२०. त्रयोदशे बहवः पुत्रा मित्राणि च भवन्ति । अपत्यानि दर्शनीयानि भवन्ति किंतु ते पुत्रा युवमारिणो युवान एव म्रियन्ते ॥

२५. धर्मार्जितं यद् द्रव्यं तीर्थे पात्रे च प्रतिपन्नं तेनापि तथा तीव्रतरा पितृणां प्रीतिर्द्राघीयांसं च कालमिति ॥

२६. उत्तरत्र मांसग्रहणादिहापि मांसस्यैव ग्रहणम् । ॥

२८. एतेन माहिषेण मांसेनान्येषामपि ग्राम्याणामजादीनामारण्यानां शशादीनां मांसं मेध्यं व्याख्यातं पितृणां प्रीतिकरमिति । मेध्यग्रहणं प्रतिपिद्धानां मा भूदिति ॥

PATĀLA VII, KANDIKĀ 17.

१. राङ्गचर्मोपस्तरणेष्वासनेपूपविष्टेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दत्तेन राङ्गमांसेनानन्त्यं कालं पितृणां प्रीतिर्भवति । आनन्त्यमिति पाठे स्वार्थे प्यञ् ॥

४.सृष्ट उत्साहवान् । सृष्टश्चेद् ब्राह्मणवधेहत्वापीति [गो० ध० शा० २२, ११] दर्शनात् । वृत्तिस्सर्गता न येषु क्रम इत्यत्र सर्ग उत्साहः । कीदृशान् । ब्रह्मविद् आत्मविदः । योन्यादिभिरसंबन्धान् मन्त्रसंबन्धा ऋत्विजो याज्याश्च । अन्तेवासिसंबन्धाः शिष्याचार्याश्च ॥

६. एतेन सोदर्येणान्तेवासिनो बहुवचननिर्देशात् पूर्वत्र निर्दिष्टा योन्यादि-संबन्धाः सर्व एव व्याख्याताः । अन्येषामलभे समुदेता भोजयितव्या इति ॥

८. परस्परं भुञ्जतेस्यामिति संभोजनी । अधिकरणे ल्युट् । ॥

९. एतद् व्याचष्ट इहैवेत्यादि । संभुञ्जती परस्परभोजनस्य निमित्तभूता दक्षिणा श्राद्धदानक्रिया गृहाद् गृहं गत्वेहैवेह लोके नश्यतीत्यर्थः ॥

१०. यो वयोवृद्धः स तावद् ग्राह्यः । तत्रापि यो द्रव्येण कृश ईप्स-स्त्रीप्समानश्च भवति स ग्राह्यः । यद्वा वयोवृद्धो द्रव्यकृशोपि । द्रव्यकृशोप्यवृद्धोपीति द्वयोस्तु समग्राये यथा रुचिरिति ॥

११. श्राद्धदितात् पूर्वेषुरेव ब्राह्मणेभ्यो निवेदितव्यं श्वः श्राद्धं माषिता तत्राहवनीयार्थे भवाङ्गिः प्रसादः कर्तव्य इति ॥

१२. अद्य श्राद्धमिति ॥

१३. तृतीयमामन्त्रणमाह्वानं भोजनकाले सिद्धमागम्यतामिति तत्र तृतीयं भवति ॥

१४. न केवलमेव निवेदनमेव त्रिभवेति । किं तर्हि । यच्च चावच्च आदौ क्रियते तत् सर्वत्र त्रिरावर्त्यमित्येके मन्यन्ते । अत्र पक्षे होमभोजनपिण्डानानप्यावृत्तिस्तस्मिन्नेवापराहे ॥

१६. सर्वेषु आद्रेषु त्रिष्वपि वृत्तेषु समाप्तेषु सर्वतस्त्रयाणां आद्यानां य ओदन-शेषस्ततः समवदाय शेषस्य प्राप्तवराध्यं प्राभीयात् । यथोक्तं गृह्ये [८, ९] “उत्तरेण यजुषा शेषस्य प्राप्तवराध्यं प्राभीया” इति । तत्र प्रयोगः पूर्वैश्वर्या निवेदनं तद्वदपरेषुः प्रातर्भोजनकाल आमन्त्रणं ततो होनादिपिण्डदानान्तमेकैकमपवर्त्य ततः सर्वतः समवदाय “प्राणे निविष्टोमृत” इति मन्त्रेण [तैत्ति० आर० १०, ३४, १] प्राशनमिति ॥

१७. प्रागुदञ्चौ विभजते हंसः क्षीरोदकं यथा ।

विदुषां शब्दसिद्ध्यर्थं सा नः पातु शरावती ॥

इति वैयाकरणाः । तस्याः शरवत्या उदक्षीरवासिन उदीच्यास्तेषां वृत्तिराचार आसनेषूपविधानां ब्राह्मणानां हस्तेषूदपात्रानवनम् । उदपात्रादर्थ्यपात्रादप आदाचार्य-दानमिति । “पितरिदं तेर्घ्यं पितामहेदं तेर्घ्यं प्रपितामहेदं तेर्घ्यं” इति मन्त्रा आश्र-लापनके [गृ० सू० ४, ७, १०] । यद्यप्युदीच्यवृत्तिरित्युक्तं तथापि प्रकरणपाठ-सामर्थ्यात् सर्वेषामेव भवति ॥

१९. अथ ब्राह्मणाः काममित्यादीत्यतिमृजेयुरनुजानीयुः । तैश्चातिनृष्ट उद्धरेज् जुहुयाच्च । उद्धरणं नाम ब्राह्मणार्थे पञ्चादन्नादन्यस्मिन् पात्रे पृथक्करणम् ॥

२०. श्वभिरिति बहुवचनाद् आमसूकरादीनां तादृशानां ग्रहणम् । अपपात्राः पवितादयः प्रतिलोमादयश्च ॥

२१. श्वित्रः श्वेतकुण्ठी शिपिविष्टः रजतिः । विवृतशोक इत्यन्ये । परतल्प-गामी यः परतल्पं गत्वाकृतप्रायश्चित्तस्तस्य ग्रहणम् । आयुधीनपुत्रः क्षत्रियवृत्ति-माधितो य आयुधेन जीवति ब्राह्मणस्तस्य पुत्रः । शूद्राद् ब्राह्मण्यानुत्पन्नश्चाण्डालः । न तस्य प्रसङ्गः । ब्राह्मणान् मन्त्रविद् इत्युक्तत्वात् । तस्मादेवं व्याख्येयम् । क्रम-विषादे शूद्रायात्पुत्राद्य पश्चाद् ब्राह्मण्यानुत्पादयति तस्य पुत्रः शूद्रोत्पन्नो ब्राह्मण्या-मिति । स हि पिता शूद्रः संपन्नः । श्रूयते हि “तज्ज्ञाया जाया भवति यदस्यां जायते पुन” इति ॥

२२. “नधु बाता ऋतायत्” इति नृपस्त्रिमयुः । तत्र हि प्रत्यृचं त्रयो नधुशब्दाः । इह तु तदभ्यापी पुरुषस्त्रिमयुः । त्रिमुपर्णं “श्रुतुष्कपदां युवतिः सुपेशे” त्यादिक-

स्तृचः । अन्ये तु तैत्तिरीयके [आर० १०, ४८-५०] “ब्रह्ममेतु मा”मित्यादय-
स्त्रयोनुवाका इत्याहुः । तत्र हि “य इदं त्रिसुपर्णमयाचितं ब्राह्मणाय दद्या”दिति
श्रूयते । पूर्ववत् पुरुषे वृत्तिः । नाचिकेतोर्भिर्वह्नीषु शाखास्वभिधीयते तैत्तिरीयके
कठवह्निषु शतपथ इति च तं यो वेद मन्त्रब्राह्मणेन सह स त्रिणाचिकेतः । नाचिकेता-
नुपाकांक्षीनित्येके । विराजोनुवाकाध्यायीत्यन्ये । प्राणापानेत्यादि । अश्वमेधः पुरुषमेधः
सर्वमेधः पितृमेध इति चत्वारो मेधास्तदध्यायी चतुर्मेधः । चतुर्णां यज्ञानामाहर्ते-
त्यन्ये ।.....ज्येष्ठसाम तलवकाराणां प्रसिद्धम् । “उदु त्यं” “चित्र”मित्येतयोर्गीतं
तद् गायतीति ज्येष्ठसामगः । ज्येष्ठसामिक इतिपाठे ग्रीष्मादित्वात् ठञ् ... ।
अनूचामपुत्रस्त्रैविद्यपुत्रः श्रोत्रियपुत्र इत्यपि पठन्ति^१ । तदादरार्थं द्रष्टव्यम् ।
वेदाध्यायीत्यस्याप्यन्त इति शब्दं पठन्ति सोपपाठः । एतेन पञ्चामी अविभक्तिक-
पाठो व्याख्यातः ॥

२३. श्राद्धकर्मण्यारब्धे कारणाद् विलम्बे मध्ये यद्यादित्योस्तमियात् तदा श्राद्ध-
शेषं नक्तं न कुर्वीतापरेद्युर्दिवेव कुर्वीतेति ॥

२४. पूर्वेषुनिवेदनप्रभृत्या पिण्डनिधानान्मध्ये कर्तुर्भोजनप्रतिषेधः ॥

२५. अनन्तरमन्यत्र राहुदर्शनादिति पठन्ति । न च नक्तमित्यस्यापवादः ।
राहुदर्शने नक्तमपि कुर्वीतेति । उदीच्यास्त्वेतत् प्रायेण न पठन्ति तथा च पूर्वैर्न
व्याख्यातम् । प्रत्युत न च नक्तमित्येतत् सोमग्रहणविषयमिति व्याख्यातम् ।
पञ्चमानं तु न च नक्तमित्यस्यानन्तरं पठितुं युक्तम् ॥

PĀṬALA VI. KANḌIKĀ 18.

१. विलयनं नवनीतम् । अल्पं यस्य दध्मो हस्तादिना मयनमात्रं न जलेन
मिश्रणं तन् मथितम् ।मांसमप्रतिपिद्धमपि ।॥

२. कृष्णधान्यं कृष्णमाषादि कृष्णकुलित्यादि न कृष्णग्रीष्मादयः ।॥

३. अहविष्यं कोद्रवादि ॥

४.अच्छाद्योपग इतिच्छायामनुपगच्छन् । स्थानासनिकः स्थानासन-
वान् दिया स्थानं रात्रावासनं न कदाचिच्छयनम् । एतद्विलयनाद्यारभ्यानन्तरोक्तं
व्रतं संबत्सरं चरेत् । एतद् व्रतमष्टाचत्वारिंशद्वर्षसाध्येन ब्रह्मचारिव्रतेन संमितं सदृशं
यावत् तस्य फलं तावदस्यापीत्याचक्षते धर्मज्ञाः । न केवलं स्मृत्यादिकमेव

^१ वेदाध्यायीत्यस्यानन्तरमिति शब्दं पठन्ति । G.U. 13.---

प्रयोजनमिति । ऊपर जाह । विद्यमानं नपितनित्यादिकं ब्रह्मन्तरं स्तुत्यादिकमस्य ।
अधोनानीत्यादिकं तु नमिन्तं ब्रवमिति च । तस्य ब्रह्मचारिणो गृहस्थस्य च भवति
तथा च बोधायनः “अष्टाचत्वारिंशलमिति नित्यावज्ञेते तस्य सौम्यः संवत्सरः
तत् संवत्सरव्रतमनुष्ठायत्वात्मानः । स यदि ब्रह्मचारी स्यान्निजनेन प्रतिनयेत् । अथ
यद्ब्रह्मचारी स्यात् षेष्टमनुष्ठुतेन न स्याति वारयित्वा तीर्थं गत्वा स्नात्वे”त्यादि ॥

६.ऊर्ध्वं संस्तुवन्ति । शुचय इति वचनमाधिष्ठार्यनार्याः प्रपदा
इति पूर्वमेव [२, ३, १] प्रायस्यस्य विहितत्वात् ॥

१३. तेषां संवत्सरस्याहानुत्तमनरः मनानिदिनं तस्मिँहोहेन लोहितवर्णेना-
जेन श्राद्धं कार्यम् । दृश्यते चाल्मिन्नर्थे लोहजम् । “लोहत्परो”भवत्यप्यत्र तूपरः
कृष्णमारज्जो लोहितस्तारज्जो वेति । चनक्षेपु [वाज० संहि० १८, १३] च भवति
“श्याम च ने लोहं च न” इति ॥

१४. मानं धिष्यं वेदिका दृश्यते हि निनोतेरल्मिन्नर्थे प्रयोगः । जपे-
पामीत्रं पतुरखं विमिन्वति पुरस्तादुन्नवं पश्चात्तिनतमिति । तस्यैव चायमुपमर्गरोहित-
स्य प्रयोगः । तन्मानं वारयेन् कर्मकरैः प्रतिच्छन्नं च तद् भवति तिरस्कारिण्यादि-
ना । इदमपि श्रानाद् बाहिरेव ॥

१७. अत ऊर्ध्वं नासि श्राद्धं क्रियतां वा नाकारि । अकरणेपि न प्रत्यवाय
इति ॥

PATALA VIIIL KANDIKĀ 19.

१.गौराणां नर्पपाणां संवन्धीनि चूर्णानि कर्मकरैः कारयेन् । कार-
यित्वा वैश्वर्णैः पाणिपादौ मुनं कर्णौ च प्रक्षालयेन् । प्रक्षाल्य चूर्णशेषं प्राश्रीयात् ।
प्रात्येति पाठे प्रात्येदिकिरेन् । एतन् तावत् प्रातिविष्यं विशेषदृष्ट्यं परं तु प्रत्यहं
कृतं ज्यम् । प्राश्य च यदर्मा वातो नातिवात्यधो नातीत्य वाति उदासनत्वाद्यगमनो
मुर्ज्जतेति बक्ष्यमाणेन संवन्धः तत्र दन्तस्याजिननामतं स्यादिति प्रथमः वक्तव्यः ।
वाग्यतो दक्षिणां दिशमभिमुखो भुञ्जीत ॥

२.वस्त्रान् नावृषता नैतद् ज्वतं कार्यम् ॥

३. चतु मक्षणे । यत्र चम्यते न चननो भोजनपात्रं न औदुम्बरनाम्रमयः
मुवर्णेन मध्येलंकृतः प्रशास्तः प्रशास्तो भोजने ॥

४. न चान्येन कर्तुः पित्रापि तत्र पात्रे भोक्तव्यम् । अभिधा त्वर्थानु-
वादिनी । भोक्तव्य इतिपुंलिङ्गपाठेष्वेव एवार्थः ॥

५.संनयन् पिण्डीकुर्वन् ॥

७. भोजनपात्रं सन्ध्येन पाणिना न विमुञ्चेत् ॥

८. विमुञ्चेद् वा । किमर्थमिदम् । यावता प्रकारान्तरं न संभवति । सत्यम् ।
“प्रक्रमात् तु नियम्यत” इतिन्यायेन य एव प्रकारः प्रथमे भोजने स एवान्तावनु-
ष्ठातव्य इति तदर्थमिदम् ॥

११. पाणिरत्र दक्षिणः ॥

१५. तेन “सर्पिष्मता ब्राह्मणं भोजये”दित्यादौ [२, २०, ३] ब्राह्मणो भूत्वा
न भुञ्जीत । अनुदेरयानि च पितृभ्यो देवताभ्यश्च सकल्पितानि न भुञ्जीत ॥

१६. उत्तराच्छादनमुपरिवासस्तेन यज्ञोपवीतं कृत्वा भुञ्जीत । नास्य भोजने
“अपि वा सूत्रमेवोपवीतार्थ” [२, ४, २२] इत्ययं कल्पो भवतीत्येके । समुच्चय
इत्यन्ये ॥

१९.इतिशब्दाच्चान्यदेवं युक्तम् ।

२०. मघासु च पूर्वपक्षेऽपि श्राद्धविधानेन सर्पिर्मिश्रसन्नं ब्राह्मणान्
भोजयेत् ॥

PATALA VIII., KANDIKĀ 20

१. येनोपायेनोपयोजयितुं शस्नुयादभ्यङ्ग उद्धर्तने भक्ष्ये भोज्ये चेति
तेनोपायेन मासिश्राद्धे तिलानां द्रोणंद्रोणमुपयोजयेत् । तत्रैकैकस्य ब्राह्मणस्य द्रोणं-
द्रोणमुपयोजयितुमशक्यत्वात् समुदितानुपयोजयेत् । द्रोणंद्रोणमिति वीप्सावचनं
प्रतिमासिश्राद्धमुपयोजनार्थमिति केचित् । अन्य एवंभूताः प्रवृत्ता यत्नेनान्विष्ट्य
भोजयितव्या इति ॥

५. द्वितीये तिष्ये प्राप्ते द्वौ भोजयेदन्यत् समानमेवा वृत्तीयात् ॥

७.ब्राह्मणभोजनं चाभ्युक्षयेन भवति । चतुर्थप्रभृति चत्वारः पञ्चम-
प्रभृति पञ्चेत्यादि ॥

१०. आत्ततेजासि तत्रवाजिनादीनि नोपभुञ्जीत ॥

१६. पर्वसंधीना स्फोटनानि च यज्ञयेदकारणात् । कारणं श्रमधातादि । वादन-
स्फोटनानीतिसमासपाठ एव एवार्थः ॥

१८. एकद्वयशब्दोत्तर्यकः । केचिन्नैव पठन्ति । धर्माविरुद्धा ये द्रव्यपरिग्रहा-
स्तेषु चोक्तोत्पादयिता स्यात् ॥

१९. तीर्थं गुणवत् पात्रं यज्ञो वा । ॥

२०. यन्ता नियन्ताप्रदाता । अतोर्थे यन्ता वा स्याद् यतः पुरुषादप्रदानेपि
भयं न स्यात् । भयसंभवे तु पिशुनादिभ्यो देवम् ॥

२१. अर्घ्यप्रदानप्रियवचनानुसारादिभिर्मनुष्याणां संप्रहणशीलः स्यात् ॥

PATALA IX, KANDIKĀ 21

१.इतिशब्दः परिसमाप्त्यर्थः । एवावन्त एवाश्रमा इति चतुर्णामेषोप-
देशेपि चत्वार इतिवचन “एकाश्रम्यं त्वाचार्याः प्रत्यक्षविधानाद् गार्हस्थ्यस्ये”ति
[गो० घ० शा० ३, ३६] स्मृत्यन्तरोक्तं मा प्राहीति ॥

२. । क्षेममभयपदम् । ॥

४. अनुत्सर्गदृष्टान्दसो दीर्घः । विद्याया अनुत्सर्गोपि सर्वेषामाश्रमाणाम् ।
तस्मादाचार्यमुळे वासः समानः ॥

५. प्रत्याश्रमं याति कर्माणि विहितानि तानि बुद्ध्या । ॥

७. अधानन्तरं परित्राजो धर्मा उच्यन्ते । ॥

८. अत एव ब्रह्मचर्याश्रमादेव ब्रह्मचर्यवानविप्लुतब्रह्मचर्यः प्रव्रजति प्रव्रज्यां
कुर्वाद् यदि तत्रैव एकत्रपाया भवति श्रूयते च “ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद् गृहाद् वा
वनाद् वेति यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजे”दिति च । अत एवेतिवचनाद् गृहस्थाश्रम-
प्रविष्टस्य तत्परित्यागेनाश्रमान्तरप्राप्तिराचार्यस्यानभिमतैव लक्ष्यते । तत्रायमभिप्रायः ।
दारपरिमदे सति “यावज्जीवमभिष्टोत्रं जुहुया”दिति श्रुत्या विरुध्यते स कथं परि-
व्रजेदिति । तस्मात् मत्स्यपि वैराग्यं काम्यसर्मपरित्यागेन नित्यानि नैमित्तिकानि च
कुर्वन् प्रविपिद्वानि च वर्जयन् गृहस्थ एव मुच्यत इति । तच्चाह चाक्षयत्स्यो “न्याया-
र्जितपनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोतिथिप्रियः श्राद्धकृत् मत्स्यवादी च गृहस्थोऽपि निमुच्यत” इति ।
अथ योनादितामिस्तस्य विरुक्तस्य मुन्याश्रमप्रवेशे को विरोधः । ऋणश्रुतिविरोधः ।
“जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्यज्ञेन जायते ब्रह्मचर्येणर्षिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया
पितृभ्यः” इति । मनुष्ये [६, ३५] “ऋणानी”त्यादि । मोक्षो मोक्षाश्रमः । नन्वेवं
ब्रह्मचर्यादपि प्रव्रज्या नोपपद्यते । अथ तत्र “यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजे”दिति-
श्रुत्या युक्तं प्रव्रजितुं तत्र विरुक्तस्य गृहस्थस्यापि युक्तं भाविष्यति स्मर्यते च
“प्राज्ञापत्या”मित्यादि [मनु० ६, ३८] तथा चो गृहस्थो वृद्धो मृतमार्यः पुनर्नर-

क्रियायामसमर्थस्तस्यापि युज्यते प्रव्रज्या । तस्माद् “यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजे”-
दित्येव एक ण्वांशः प्रव्रज्यायाः । सर्वमन्यदविरक्तस्येति युक्तम् । एवकारस्तु सूत्रे
श्रुत्यनुरोधेनोक्तो यथा “गृहाद् वा वनाद्” वेति सुवाणैव श्रुतिर्ब्रह्मचर्यादेव
प्रव्रजे”दित्याह तथेति ॥

१०. शर्म सुरं वैपयिकं तदस्य नास्तीत्यशर्मा ।.....
इहार्थाः कृप्यादयः परलोकार्था जपहोमादयो यस्य न सन्ति सोनिहोनमुत्र इत्युक्तः ।
एवंभूतश्चरेत् । नैकस्मिन् ग्रामे द्व्यहमपि वसेत् । अत्र गोतमः [३, २१] न
द्वितीयामपर्वुं रात्रिं ग्रामे वसेत् ॥

११. यत् परैर्मुक्तं परित्यक्तमयोग्यतया ।.... ॥

१२. सर्वैरेव वासोभिः परिमोक्षमेक उपदिशन्ति न किञ्चिदपि वासो विभृ-
यात् । नग्न एव चरेदिति । अपर आह सर्वतो विधितो निषेधतश्चास्य परिमोक्ष-
मेके ब्रुवत इति न किञ्चिदस्य कृत्यं न किञ्चिदस्य वर्ज्यमिति ॥

१३.आत्मानमध्यात्मपटलोकमन्विच्छेदुपासीतेति ।..... ॥

१४ आत्मनि बद्धेवगते सति तदेव ज्ञानं सर्वमशुभं प्रक्षाल्य क्षेमं प्रापयति ।
स्मर्यते च “यथैधांसी”त्यादि [भगवद्गीता ४. ३७] । तदिदं निराकरोति ॥

१५. यान्येव यतेरवश्यं कर्तव्याकर्तव्यप्रतिपादनपराणि शास्त्राणि तैरेतद्
विप्रतिषिद्धम् । तत्र मनुः [६, ८] “क्रुध्यन्त”मित्यादि । अतो यतिमेव प्रकृत्य यानि
कर्माणि विहितानि तानि कर्तव्यानि यानि च निषिद्धानि तानि वर्जनीयानीति ।
बुद्धे क्षेमप्रापणमित्येतत्पक्षविरुद्धमाह ॥

१६. आत्मबोधमात्रेण चेत् क्षेमं प्राप्येत तदेहैव शरीरे दुःखं नोपलभेत ज्ञानी
न चैतदस्ति न हि ज्ञानिना मूर्धाभिपिक्तमन्यमानोपि क्षुधा दुःखमेव तावत्क्षणमात्र-
मपि सोढुं प्रभवति । कथं तर्हि तत्त्वज्ञानमात्रेण दुःखं नानुभूयत इत्यस्ति शास्त्रम् ।
“अशरीरं वा वसन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः” “तरति शोकमात्मवि”दिति श्रुतिरिहैव
विशोकत्वं ज्ञातं तद् विरुध्यते । तत्राह^१ ॥

१७. ‘तत्त्वज्ञाने ज्ञातेपि दुःखसंक्षयाभावाद् दुःखश्रयो येन साधनेन भवति तद-
न्यत् परं ज्ञानोत्पत्तेरनुष्ठेयमस्तीति व्याख्यातम् । परलोकभवं दुःखमेतेनैव व्याख्या-
तम् । न स्वैरचारिणां निवर्तन इति तस्मान् स्वकर्मभिरपरिपक्वकृपायः श्रवणमनन-
निदिध्यासनैः साक्षात्कृतात्मस्वरूपः प्रतिषिद्धेषु कटाश्रमप्यानिश्रिपन्नष्टाङ्गयोगनिरतो

^१ G. U. omits all from कथं तर्हि to तत्राह — ^२ G. U. omits all from तत्त्व-
ज्ञाने to व्याख्यातम् ।

मुच्यत इति । अत्र बोधायनः [२, १८, १] “एकदण्डी त्रिदण्डी वे”ति । गोतमोपि [३, २२] मुण्डः शिखी” वेति ॥

१९ प्रकर्षेण न्नत्यपुनः प्रवेशाय वनं प्रतिष्ठत इति तथा च गोतमः [३, २३] “ग्रामं च न प्रविशे”दिति । गतमन्यदुत्तरं च ॥

२१. क पुनरेकोभिः । न तावदौपासनोद्ब्रह्मचारित्वात् । तस्मादौकिकेग्रौ यथापूर्वं सायप्रातः समिधमादध्वादित्येपोर्यो विवक्षितः । अपर आह । “ग्रामणकेनाग्निमाधाये”ति गोतमः । ग्रामणकं नाम वैजानससूत्रं तदुक्तेन प्रकारेणैकोभिः प्राधेयस्तस्मिन् साय प्रातरग्निकार्यमिति । तथा च बोधायनः [२, ११, १४-१५] “वानप्रस्थो वैजानसश्चात्रसमुदाचारेणे”त्यादि । अन्यद् गतम् ।

PATALA IX KANDIKĀ 22

३ मूलादिभिः स्वयंगृहीतैः कचित् कालं वर्तयित्वान्ततोन्ते प्रवृत्तानि स्वयमेव पतितान्यभिनिप्रयेदिति वक्ष्यमाणेन सन्नन्धः । तान्यभिनिश्रित्य तैर्वर्तयेदिति ॥

४. .. तत आकाशमित्यभिनिश्रयेत् किञ्चिद् भक्षयेदिति ॥

५ सयुज्यते सश्रीयत इति सयोगः । तेषां मूलादीनां मध्य उत्तरमुत्तरं समाश्रियमाणं फलतो विशिष्टमिति द्रष्टव्यम् ॥

६. अथेति पक्षान्तरोपन्यासे । पूर्वं ब्रह्मचर्यादेव वनप्रवेश उक्त एके स्वाचार्यास्तस्यैव वानप्रस्थस्यानुपूर्व्यं कर्मण्युपदिशन्ति ॥

७ अस्मिन् पक्षे “श्राजापत्या निरूप्येष्टिं परिग्राज” इत्युक्तेन प्रकारेण [मनु ६ ३८] श्रोताग्नीतात्मनि समारोप्य श्रामणकेनाग्निमाधायैकाग्निर्भवेत् ॥

१० .. इव सकुटुम्बस्यैवाग्निश्च समानम् । एकाग्निं ण्वेत्यन्ये ॥

११. यदा शिलोञ्ज्यवृत्तिर्जाता तत ऊर्ध्वं न किञ्चिदपि प्रतिगृह्णीयात् ॥

१४ सर्ववर्णाग्रमसाधारणमेतत् तथा चोत्तरं तस्य ग्रहणम् ॥

१५ कानमपि दास्यादिवदुपकरणविशेषो दाहमयः ॥

१६ .. इतराणि भार्यायै दत्त्वारण्यमर्वातेष्टेताश्रयेदिति ॥

१७ प्रतीक्षातिथिपूजा । ॥

१८. येषु दर्शपूर्णमासादिषु पुरोडाशा विहिता गृहस्थस्य वेध्वस्य तत्तद्धाने चरवः कार्याः ॥

१९ मयं कर्मकाण्डे साङ्गप्रधानमुपाशु भवति पारायणप्रवृत्त्याध्ययनेन सह । तदुपाशु पर्वण्यमिति ॥

२०. उपांशुवचनादेव सिद्धे पुनर्वचनमाभिमुख्यप्रतिषेधार्थम् । तेनारण्यस्था यथा नाभिमुख्येन शृणुयस्तावदुपांश्विति ॥

PĀṬALA IX., KANDIKĀ 23.

१. इदमेकाकिनो वानप्रस्थस्य । भूयांसं नियममिच्छन्न सस्यं संचिनुयात् ।....॥
२. निरूपिता आश्रमाः । अयेदानां तेषामेव पञ्चप्रतिपक्षरूपेण प्राधान्य-मप्राधान्यं च निरूप्यते ॥
४. “अष्टाशीतिसहस्राणि गृहस्था ऋषयः प्रजामीपिरे प्रजानिष्पत्तिमभ्य-नन्दन् । ते अर्थम्णो यो दक्षिणेन पन्था दक्षिणायनमार्गस्तं प्राप्य च्छान्दोग्योक्तेन घूमादिमार्गेण गत्वा पुनरपीह संभूय श्मशानानि भेजिरे मरणं प्रपेदिरे जायस्व म्रियस्वेत्यादिजीवभावमापेदिरे” इति गृहस्थानां निन्दा ॥
५. ये तु प्रजापतिं नाभ्यनन्दन्त उत्तरायणार्धिरादिमार्गेण गत्वामृतत्वम् । विभक्तिव्यत्ययः । अमृतत्वाय हि कल्पते । वचनव्यत्ययः । कल्पन्ते समर्थाः संपद्यन्ते ॥
७. अथाप्यपि च तेषामूर्ध्वरेतसां संकल्पादेव सिद्धयो भवन्ति ॥
९. श्रुतितो श्रुते “यद्दहरेव विरजेत् तद्दहरेव प्रमृजे” दित्यादिश्रुत्यनुभवत्वात् ।...॥
११. “श्मशानानि भेजिर” इति निन्दां परिहरति यत् त्वित्यादि । यत् तु गृह-स्थानां श्मशानं श्रूयते स एष नानाकर्मणामग्निहोत्रादीनामन्ते पुरुषसंस्कारः पिष्ट-मेधाख्यो विधीयते न पिशाचो भूत्वा श्मशानमेव सेवत इति^१ ॥
१२. कुतस्तदित्याह^२ तत इत्यादि । ततः परं श्मशानकर्मणो नन्तरमनन्त्य-मपरिमितं स्वर्ग्यशब्दाख्यं फलं श्रूयते “स एष यज्ञायुधी यजमानोऽब्रुमा स्वर्गं लो-रु-मेती”ति । अनन्त्यं स्वर्ग्यमिति तु पाठश्छान्दसोपपाठो वा ॥

PĀṬALA IX., KANDIKĀ 24.

२. अथापि स च एवायं पृथग् विरूढः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते स एव द्विधामूत इति लक्ष्यते । दृश्यते हि सारूप्यं द्वयोः । देहमारं तु भिन्नमिति । देहत्वमिति स्वार्थिकस्त्वप्रत्ययः ॥
३. यदि पुरुरूपेणावस्थानं किमेवावतेत्याह । ते पुत्राः शिष्टेषु चोदितेषु

कर्मसु वर्तमाना अवस्थिता पूर्वेषां पितृपितृमहप्रपितामहादीनां नापरयेण पर-
लोकेन सन्धाना कीर्तिं वर्धयन्ति । अस्याय पुत्र एवर्जनात्पाय पीत्र इति । स्वर्गं च
वर्धयन्ति । कीर्तिमता हि स्वर्गवासः श्रूयते ॥

६ प्रलयानन्तरं सर्गः । तत्र तत्सारस्य बीजार्याः प्रजापतयो भविष्यन्तीति
भविष्यत्पुराणे श्रूयते ॥

८. अनुप्रदानमन्तर्वेदि बहिर्वेदि च प्रदानम् । अन्यत्
तूर्ध्वरेतसामाश्रमादिकं प्रशस्तं पुरषो रजः पानुर्भूत्वा ध्वस्तते नश्यति । इतिशब्दो
वचननमाप्स्यर्थः । ॥

९ तत्र प्रजामताने ये पापस्य वर्तारस्त एव ध्वसन्ति ध्वसन्ते न परान्
पित्रादीन् हिंसन्ति यदेव पणं वनस्ततेः कीटादिभिर्दूषितं तदेव पतति न च वनस्तति
शाखा वा पातयति तद्वन् ॥

१० अत्येति । सामान्यापेक्षमेकवचनम् । अत्य पित्रादेः पूर्वपुरपत्यास्मिँलोके
पुत्रकृतैः कर्मभिः सन्धो न विद्यते । दृष्टान्तोचम् । यथा पुत्रकृतेषु कर्मसु
पित्रादेः कर्तृत्व नास्ति तथा च परस्मिँलोके कर्मफलरूपि संबन्धो नास्तीत्यर्थः ॥

११ यदुक्तं “ये पापकृतस्त एव ध्वसन्ति न परान् हिंसन्ती”ति तदर्थरूपमेतेन
वक्ष्यमाणेन हेतुना वेदितव्यं निश्चेतव्यम् ॥

१२ प्रजापतेहिरण्यगर्भस्पर्षिणा च मरीच्यादीनामय मर्गो देवतादिस्तिर्यगन्तः ।
ते चाध्वस्ता एव स्वेस्वे पदे वर्तन्ते यदि पुत्राः पापकृतः स्वयं ध्वसमानाः परानपि
ध्वसयेयुस्तदैतन्नोपपद्यते ॥

१३. पुण्यकृतः सुखेनाद्यापि वर्तन्त इति तन्नोदहरणमाह तत्रेत्यादि । तत्र
स्वर्गे ये पुण्यकृतो वसिष्ठादयस्तेषां प्रकृतयः शरीराणि परा इच्छा ज्वलन्त्यो
दीप्यमाना उपलभ्यन्ते यथा मत्तर्पिण्णटलम् । श्रूयते च “सुकृता वा पतानि
ज्योतींषि यन् नक्षत्राणी”ति । इदमपि प्रमाणं न पुत्राणां ध्वने पूर्वेषां ध्वन इति ॥

१४. कर्मावचनेन पूर्वार्जितानां कर्मणामेकदेशेनाभुक्तशेषेण वपसा तीव्रेण वा
अपिदूर्ध्वरेताः सह शरीरेणान्तवन्तं लोकं जयति^१ स्वर्गलोकं वा जयतीति यन् तन्
स्यात् नभोपेदिति । यद्य मन्त्रादेव सिद्धिः स्यादिति तदपि स्यात् । न तु तदा-
श्रमाणां ज्येष्ठपकारणमिति । तदेव “भैरवाग्रम्य त्वाचार्या” इत्ययमेव पत्यः स्यादितः ।
अन्य एव मन्यन्ते नर्व आश्रमा दूषिता भूषिताश्च ततन्तेषु नर्वेषु ययोपदेशनान्यग्रे
वर्तमानः क्षेम गच्छतीत्येतदेव स्थितमिति ॥

^१कीर्तिं स्वर्गं च वर्धयति G U^१ and omits the rest. ^२स्वर्गं G U^१, just as the
Dss MSS 'G U'. om. सुकृतैः-परस्मिँलोके — 'G U, ^१ omits वपति मन्त्रलोकं वा

PĀTALA X, KANDIKĀ 25

३. सर्वेपागेष प्राकाराणा मध्ये या पूस्तस्यामन्तरस्या पुरि वेश्म मापयेदात्मनः ॥

४. तस्य वेश्मनः पुरस्तादावसथः कारयितव्यः । आ समन्तादेत्य वसन्त्यस्मि-
न्नित्यावसथ आस्थानमण्डपः । तस्यामन्त्रणमितिसङ्गा ॥

५. दक्षिणेनेत्येनवन्तम् । पुरमिति “एनपा द्वितीये”ति [पा० २, ३, ३१]
द्वितीयान्तम् । पुरस्य दक्षिणतोदूरे सभा कारयितव्या^१ । बह्विर्गुत्त यच्चाभ्यन्तर
तदुभयमपि सदृश्येतेत्येवमर्थमपि । सैपा द्यूतसभा तस्या द्यूतार्थिनः प्रविशन्तीति
तदायस्थान राज्ञः ॥

६.लौकिका अग्रयोजन्ताः स्युरविच्छेदेन धार्याः ॥

७. तेषु चाग्निषु नित्यमग्निपूजा कार्या यथा गृहमेध औपासने सायंप्रातरित्यर्थः ।
मन्त्रावपि तावेव द्रव्यमपि तदेव ॥

८. आवसथाख्ये स्थानेतिथीन् वासयेत् ते विशेष्यन्ते श्रोत्रियावराध्यानिति ।
अवरपर्यायोवराध्याशब्दः । यदि सर्वान् वासयितु न शक्नोति श्रोत्रियानपि तावद्
वासयेदिति ॥

१०. गुरवः पित्रादयः । अमात्या मन्त्रिणः । तान् नातिजीवेत् । भक्ष्यभोजना-
च्छादनादिषु नातिशयीत ॥

११. अस्य राज्ञो विषये राष्ट्रे क्षुधाहारमावेन बुभुक्षया रोगेण व्याधिना
हिमेन नीहारेण । वर्षादीनामुपलक्षणमेतत् । आतप आदित्यरश्मितापः । ण्तैः
प्रकारैः । अभावाद् बुद्धिपूर्वं वा कश्चिदपि ब्राह्मणो नावसीदेदवसन्नो न स्यात् ।
राज्ञो ह्ययमपराधो यदाहाराभावेन कश्चिदवसन्नः स्यात् । बुद्धिपूर्वं वेत्यत्रोदाहरणम् ।
यदा कश्चिद् ऋण कर वा दाप्यो भवति तदा नात्नो हिमातपयोरुपनिवेशितव्यो
मोजनाद् वा निरोद्धव्यः । तथा कुर्वाण राजा दण्डयेदिति ॥

१२. पूर्वोक्तायाः सभाया मध्येधिदेवनम् । यस्योपरि कृत्वा अक्षैर्दीव्यन्ति
तत् स्थानमधिदेवनं तत् काष्ठादिनोद्धन्ति । उद्धृत्यावोक्षति । अयोक्ष्य तत्राश्रान
युग्मसरयान् वैभीतकान् निभीतकवृथस्य विकारभूतान् यथार्यान् यावद्विर्गुत्त
निर्वर्तेत तावतो निरपेत् । कः । यस्तत्र राज्ञा नियुक्तः सभितो नाम ॥

१३. आर्या द्विजातयः शुचयोर्धनुद्धाः सत्यशीलाः मत्स्यरादिन एनभूता पुरुषा-
स्तव दीनितारो देवितारः स्युः । त एव दीव्येयुरित्यर्थः । ते च नत्र देनित्वा
यथापरिभाषित एव सभिकाय दत्त्वा गच्छेयुः । स च राज्ञे तमायमहरहः प्रतिमाम्

प्रतिसंवत्सरं वा दद्यात् । स एव स्थानान्तरे दीव्यतो दण्डयेत् सभास्थाने च कलहकारान् । तत्र याज्ञवल्क्यो [२, १९९-२००] “गृह” इत्यादि ॥

१४. उत्सवादिष्वन्यत्रापि भवतीत्याचारः ॥

PĀṬALA X. KANDIKĀ 26.

२ संग्रामे यज्ञस्तस्यात्मा यूपस्थानीयः । आत्मेति शरीरमाह । अन्तरात्मा तु पशुस्थानीयः । प्रत्यानीय दत्तं द्रव्यं दक्षिणा । सूत्रे तु “तं यज्ञ इत्याहु” इति गौणो वादः ॥

९. तत्र गोतमः । [१०, २६] “विंशतिभागः शुल्कः पण्य” इति । यद् यणिभिर्विक्रीयते हिङ्म्वादि तस्य विंशतितमं भागं राजा गृहीयात् तस्य शुल्क इतिसंज्ञा । एष धर्म्यः शुल्कः । तमधिकृतैरवहारयेत् । प्राहयेदिति । मूलादिषु विशेषस्तेनैवोक्तः [गो० ध० शा० १०, २७] “मूले” इत्यादि ॥

११. अकराः । वर्णग्रहणात् प्रतिलोमादिस्त्रियो दाप्याः ॥

१२. व्यञ्जनानि शमञ्वादीनि यावत् तानि नोत्पद्यन्ते तावदकराः ॥

१४. तपस्विनोपि धर्मपरा एवाकरा नान्ये^१ । धर्मपरा इति किम् । य आभिचारिकमन्त्रसिद्धये तपस्तप्यन्ति तेप्यकरा मा भूवन्निति ॥

१५. यज्ञैर्वर्णिकानां पादावनेजनवृत्तिः स शूद्रोप्यकरः ॥

१६. अन्धादयश्चाकरा यावदान्ध्यादि ॥

१७. ये च परित्राजनादयो द्रव्यपरिग्रहैर्व्यर्था निष्प्रयोजनाः शास्त्रतो येषां द्रव्यपरिग्रहः प्रतिपिद्धस्तेप्यकराः । तथा च वसिष्ठः [१९, २३] “अकर” इत्यादि ॥

१८. यत्र परदारो आमते कुमारी वा पतिवरा तत्र युचालं कृतो बुद्धिपूर्वमज्ञानादनुप्रविशन् वाचा बाध्यः । अत्रेयमास्ते मात्र प्रविशन् इति ॥

१९. द्रव्यागुरुपमपराधानुरूपं च । दुष्टभावग्रहणमाचार्यादिप्रेषितस्य प्रवेशे दण्डो मा भूदिति ॥

२२. अथ मंनिषावात् प्रभृति ते परदारकुमार्यौ राज्ञा भृत्ये प्रासाच्छादनदानेन भर्तव्ये ॥

२४. परदारान् भर्त्रे श्वशुराय वा । कुमारीं पित्रे भ्रात्रे वा । अनभ्युपगमे तु प्रायश्चित्तस्य यावज्जीवं निरोधः ॥

PĀTALA X., KANDIKĀ 27.

१. चरिते तु निर्वेषे यथापुरं यथापूर्वम् । धर्मात् तृतीयार्थे पञ्चमी । धर्मेण संवन्धो भवति । हिंशब्दो हेतौ । यस्मादेवं तस्मादवश्यं प्रायश्चित्तं कारयितव्ये । ततो यज्ञविवाहादौ न कश्चन दोष इति ॥

२. ... योनपत्य आत्मनः शक्त्यभावं निश्चित्य क्षेत्रजं पुत्रमिच्छन् भार्यां परत्र नियुक्ते मृते वा तस्मिंस्तत्पित्रादयः संतानकाङ्क्षिणस्तद्विषयमेतत् । कुलान्तरप्रविष्टा स्त्री सगोत्रस्थानीया भवति सा हि पूर्वं पितृसगोत्रा सती भर्तृगोत्रधर्मैरधिक्रियतेतः सा भर्तृगोत्रपक्षाणां सगोत्रस्थानीया भवति । भर्ता तु साक्षात् सगोत्रः । तां सगोत्रस्थानीयां न परेभ्योसगोत्रेभ्यः समाचक्षीतेयमनपत्यास्यामपत्यमुत्पादयेति । सगोत्रायैव तु समाचक्षीत तत्रापि देवराय तदभावे सपिण्डेभ्यः ॥

३. कः पुनः सगोत्रस्य विशेषस्तमाह कुलायेति । हि यस्मात् स्त्री कन्या प्रदीयमाना कुलायैव प्रदीयत इत्युपदिशन्ति धर्मज्ञास्तस्मात् सगोत्रायैव समाचक्षीतेति । कुलाय कन्या कचिदेशेषु दीयते गोत्रजेन केनचिदप्यनुभूयते । उक्तं च बृहस्पतिना ।

अभर्तृकाभ्रातृभार्याग्रहणं चातिदूषितम् ।

कुले कन्याप्रदानं च देशेष्वन्येषु दृश्यत इति ॥

४. तमिमं नियोगं दूषयति तदिति । यद्यप्येवं पूर्वं कृतवन्तस्तथापि तदद्यत्वे विप्रतिपन्नं विप्रतिषिद्धम् । कुतः । इन्द्रियदीर्घत्वात् । दुर्बलेन्द्रिया एवत्यत्वे मनुष्यास्ततश्च शास्त्रन्याजेन भर्तृव्यतिक्रम इतिप्रसङ्गः स्यादिति सगोत्रविषये च यो विशेषः सोऽपि नास्तीति ॥

५. येन पाणिना पूर्वमग्निमाक्षिकं पाणिर्गृहीतः कन्यायास्तस्मात् पाणेरन्यो भवति सगोत्रस्यापि पाणिः । यस्मादेवं पाणेः परत्वमविशिष्टं समानं तस्माद्विशेष इति । अवशिष्टमित्यपपाठः ॥

६. पाणिरन्यो भवतु को दोषः । तद्व्यतिरम इत्यादि । तस्य पाणेर्व्यतिरम उभयोर्दपत्योर्निरको भवति । यत्तु पुनरिति प्रमिद्विद्योत्तकौ निपातौ । ... ॥

७. आरभ्यतेनेनेत्यारम्भणो योषं दंपत्योः परस्परं नियमः स आरम्भणो यस्य नियमारम्भणः । एवंभूतो योभ्युदयः स एव वर्षीयान् वृद्धतरः । कस्माद् वर्षीयान् । एवमुक्तेन प्रकारेण नियोगलक्षणेन यदपत्यमारभ्यते तस्मादेवमारम्भणादपत्याद् वर्षीयानिति । अपात्यादित्यपि पाठः । आपत्यादिति प्रायेण पठन्ति ॥

१. मूद्रस्वार्याया त्रैवर्णिबायां प्रमत्तो बध्यः । एतच्च येन्तःपुरादिष्वधिकृतो
रक्षकः सन् स्वयमेव गच्छति तस्य भवति ।.....॥

१०. अस्य शूद्रस्य या दारभूता तेन भुक्ता त्रैवर्णिका स्त्री तां कश्येद् व्रत-
नियमोपवासैः । या प्रजाता न भवति तद्विषयमेतत् । “ब्राह्मणश्च त्रियविशो स्त्रियः
शूद्रेण संगताः अप्रजाता विशुध्यन्ति प्रायश्चित्तेन नेतरा” इतिस्मरणात् ॥

११. अन्यः पूर्वः पतिर्यस्याः सान्यपूर्वा परभार्या । तस्यां सवर्णायां सकृद्-
गमने पादः पतति पतितः स्यात् । द्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तं तस्य तुर्ययोश्च स्त्रीणि
वर्षाणि प्रभृतं ब्रह्मचर्यमस्य प्रायश्चित्तम् । एतच्च श्रोत्रियभार्यायामृतकाले कामतः
प्रथमं दृष्यते । तत्र गोवमः [२२, २९] “द्वे परदारे स्त्रीणि श्रोत्रियस्ये”ति ॥

१७. ब्राह्मणस्य त्वेतेषु निमित्तेषु चक्षुषो निरोधः कर्तव्यः पटवन्वादिना
चक्षुषी निरोद्धव्ये यथा यावज्जीवं न पश्यति न तृप्ताटयितव्ये न शारीरो
ब्राह्मणदण्डो “द्वयो ब्राह्मणो व्रजे” इतिस्मरणात् । चक्षुनिरोध इतिरेफलोपशृङ्खलः ॥

१८-१९. यो वर्णाश्रमप्रयुक्तान्नियमानतिक्रमति तं नियमातिक्रमणमन्यं वा
प्रतिपिद्धानां कर्तारं रक्षति बन्धयेन्निगदितं निरुन्ध्यात् । आसमापत्तेः । यावदसौ
नियमान् प्रतिपत्स्ये निषिद्धेभ्यो निवर्तिष्य इति श्रूयात् ॥

२१. यदि दण्डे प्रभृतं राजानमाचार्यो ब्रूयाद्दहनेतमतः परं वारयिष्यामि
मुच्यतामयमिति ततोद्गण्डे प्राप्तेर्यदण्डेर्यदण्डे प्राप्ते ताडनं ताडने प्राप्ते शिग्दण्ड
इति कृत्वा तदग्रे विसृजेत् । एषमृत्विजि । ऋत्विगाचार्यो राज्ञः स्वभूतो न
दण्डस्य । स्नातको विद्यावृत्ताभ्याम् । राजानन्तरादिः सर्व एते राज्ञा मान्याः ।
अतस्ते दण्डवत्स्य त्राणं स्फुरक्तेन प्रकारेण रक्षवा भवेयुः नान्यः कश्चित् । तेष्वन्यत्र
यध्यात् । यस्य यथानुगुणोपराधो न तस्याचार्यादयोपि त्राणम् । हन्तव्य एव स
इति ॥

PATALA XI, KANDIKĀ 28.

१. वैश्यो वैश्यवृत्तिर्वा कृष्यर्थं परक्षेत्रं परिगृह्य यद्युत्थानं यत्नं कृषिविषयं न
कुर्यात् तदभावाद् यदि फलं न स्यात् तत एतस्मिन्निमित्ते न कर्षकः समृद्धयेन
तस्मिन् भागे यन् फलं भावि तदपहार्योपहारयितव्यो राज्ञा क्षेत्रस्वामिनो दाप्यः ॥

२. फणिनाशः कर्षकस्तस्याग्निनोत्पत्तस्य निर्धनस्य दामस्य कर्मन्यामे स चेत्
कर्म न्यसेद् विच्छिन्त्यान् तस्य दण्डेन ताडनं कर्तव्यं स दण्डेन ताडयितव्यः

अर्थाभावाद्भार्यदण्डः । अवर आह । अवश्यवश्योविधेयः । यः क्षेत्रं परिगृह्यावशिनः
कीनाशस्य कृपिकर्म न्यसेन्न स्वयं कुर्यात् तस्य परिग्राहको दण्डेन ताड्य इति ।
अथवावशिन इति बहुव्रीहिः । यस्य कीनाशस्य वशी स्वतन्त्रः क्षेत्रपान् नास्ति
यदि पूर्वकृष्टस्य क्षेत्रस्य कृपिकर्म न्यमेन्न कुर्यात् तस्य ताडनं दण्ड इति
राजपुरुषस्योपदेशः ॥

५. ये च पशवो ब्रजे गोष्ठे निरुद्धास्तं ब्रजं हित्वादिनः सस्यादेर्भक्षयितारो
भवन्ति तान् कर्शयेद् वन्यनादिना कृशान् कुर्यात् । कः । यद् भक्षितं तद्वान्
राजपुरुषो वा । नातिपातयेन्नातिनिरोधनं कुर्यान्नातिताडयेद् वा ॥

६. यदि पशुपः पशूनवरुध्य पालयितुं गृहीत्वा भयस्थानेषु विमृज्योपेक्षया
मारयेन्नाशयेद् वा । नाशन चोरादिभिरपहरणम् । तस्मिन् सति^१ स्वामिभ्यः
पशूनवसृजेत् प्रत्यर्पयेत् पश्वभावे मूल्यम् ॥

७.कः । यस्तत्र रक्षकत्वे राजाधिकृतः ॥

८. पुनः प्रमादादुत्सृष्टेषु सक्तदवरुध्य स्वामिभ्योवसृजेत् ॥

९. ततो द्वितीयात् प्रमादादूर्ध्वं 'ग्राममानीये'त्यादि यदुक्तं तन्न सूक्ष्मेन्नाद्रियेत
तस्मिन् विषय उपेक्षेत ॥

१२. तथाशब्दस्य भोजनमिष्यनेन संबन्धः । प्राणसंशयदशायामेधोदकादेरादाने
कामकृतेष्वदण्डधः । तथा भोजनमप्याददानः प्राणसंशये न दण्ड्य इति ॥

PATALA XI, KANḌIKĀ 29.

२. तेषु प्रयोजकादिषु यो भूय आरभते यस्य व्यापारोर्धनिर्वृत्तावधिरुमुपयुज्यते
तस्मिन् फलविशेषो भवति ॥

३. कुटुम्बिनो वंशती । तौ धनस्य परिग्रहे निमित्तयोगे वेशाते । यद्यप्येवं तथापि
भर्तुर्गुह्या विना स्त्री न विनियोक्तुं प्रभवति भर्ता तु प्रभवति । तदेतेन वेदितव्यं
न हि भर्तुर्विप्रवासे नैमित्तिके दाने स्नेयमुपदिशन्तीति [२, १४, ११] ॥

४. तयोरनुमतेनुमतौ मत्यामन्येपि पुत्रादयस्नाद्धितेष्वेहिकेष्वामुष्मिन्नेषु च
हितेषु वर्तेरन् द्रव्यविनियोगेनापि वा ॥

५. अर्थिप्रत्यर्थिनोर्विप्रतिपिद्धो वादो विवादः । तत्र विद्यादिगुणसंयुक्ता
निर्णेतारः स्मुरितिवाक्यशेषः । विद्याध्ययनसंपदध्ययनसहितं शास्त्रज्ञानम् ।

अभिजनः कुलशुद्धिः । वृद्धाः परिणतवयसः । मेधाविन उहापोदकुशलाः । धर्मेषु
वर्णाश्रमप्रयुक्तेष्वविनिपातिनः । विनिपातः प्रमादः । तद्रहिताः ॥

६. ते च निर्णयन्तः सदेहस्थलेषु लिङ्गतोनुमानेन देवेन तममापादिना ।
इतिशब्दः प्रकारे । यचान्यदेवं युक्तं वचनव्यापातादि तेन च विचित्यार्थस्थितिमन्विष्य
निर्णेतारः स्युरित्त्वध्याहनेन वाक्यसमाप्तिः ॥

७. अथ साक्ष्यविधिः पुण्याह इति । पुण्याहो देवनक्षत्रं प्रातर्न
मध्याह्नादिषु । अत्राविद्वेगमिदध्वा तत्समीपे । अपामन्त उदककुम्भमुपनिधाय
तत्समीपं राजयति राजाधिष्ठिते मदासि । राजग्रहणं प्राङ्निवाकादेरुपलक्षणम् ।
उभयत उभयोरपि पक्षयोः । सत्यवचनेन चासत्यवचनेन साक्षिणो यद् भावि फलं
तत् सत्यं ब्रह्मनृतं त्यक्त्वा मत्वेन स्वर्गमेप्स्यस्यनृतमुक्त्वा महाघोरं नरकं
प्रतिपत्स्यम इत्यादिना प्रकारेण समारयाप्य प्राङ्निवाकादिभिः पृष्ट इतिशेषः ।
सर्वानुमतेर्धिप्रत्यर्थिनोः सभ्यानां चानुमतौ सत्यां मुख्यः साक्षी गुणैरुपेतो दोषैश्च
वर्जितः साक्षी प्रश्नं पृष्टमर्थं सत्यं यथात्मना ज्ञातं तथा यातु ॥

१०. सत्य उक्तं स्वर्गो भवति सर्वाणि च भूतान्येतं प्रशंसन्ति । अपि देवाः ॥

२१. स्त्रीषु शूत्रेषु च या विद्या सा निष्ठा समाप्तिः । तन्म्यामप्यधिगतायां
विद्याकर्म परितिष्ठतीति ॥

१२. अथर्वणा प्रोक्तमधीत आथर्वणीकः । वमन्तादिभ्यष्टक् [पा० ४ २,
६३] तेषामाग्राय आथर्वणः । आथर्वणीकस्येकलोपः । तस्य वेदस्य शेषोऽयं या
विद्या स्त्रीषु शूत्रेषु चेत्युपदिशन्ति धर्मज्ञाः ॥

१३. अथ समान्नातं प्रतिपदं पाठः । तेन धर्मसमाप्तिः कृच्छ्राशक्त्या कर्तुं किंतु
लक्षणकर्मणात् तु समाप्यते येन सामान्येन भिन्नानामप्यधिगमो भवति तद्वन्न
तस्य कर्मणा करणेन समाप्यत इति । कर्मणात्त्विति द्वितकारपाठश्छान्दसः ।
आदिति वा निपातस्य प्रक्षेपः स च सद्य इत्यस्यार्थे द्रष्टव्यः ॥

१४. धक्ष्यत इतिशेषः । सर्वजनपदेप्सित्याद्यभिजयतीत्यन्तं गतम् ।

१५. उक्तव्यतिरिक्ता ये धर्मास्ते धर्मशेषास्तान् रूपादीनामपि सकाशात् प्रती-
यादित्येके मन्यन्ते । ते च प्रतिगुलं च भिन्नास्तथैव प्रत्येतव्याः । तत्र द्रविडाः कन्या-
शेषस्ये सवितयादित्यपूजामाचरन्ति भूमौ मण्डलमान्द्रित्येत्यादीन्युदाहरणानि ।
द्विरक्तिः प्रश्नपरिमनाप्यया^३ ॥

^१ G. U¹. omits the two first sentences — ^२ G. U¹. has only यक्ष्यते । गतम् ॥

^३ मप्यनपरिसमाप्यया G. U¹. —

APPENDIX I

The various readings of the Hīranyakes 1—Dharmasūtra

The Mss, from which the subjoined various readings have been extracted are —

(1) Haug Cod. Sansk No 38 in the Court and State Library of Munich (M 38) This Ms contains the whole Kalpa of the Hīranyakesas and on fols 123b—134 the Dharma Sutra which fills Pras'nas XXVI and XXVII

(2) Bühler Sansk. Mss No 257 in the India Office Library, which contains the text and its commentary, the Ujvala Vṛtti by Mahādeva Dīkṣita *down to the Sutra corresponding with Āp Dh Su II 10 27, 14

Both Mss are modern Devanāgarī copies made within the last thirty years, and clerical mistakes are not uncommon in them. As Mahādeva has largely drawn on Haradatta's Ujvala and has not always altered the wording of the latter in cases where the Hīranyakesa's text slightly differs, but has the same general meaning, a certain number of passages remains uncertain. All such uncertain readings as well as various readings in the two Mss, and explanatory notes have been placed between square brackets, and have been printed in smaller type

Hir Dh Su I, 1 1 = Āp Dh Su. I 1 1

Su 3 च om

— 6 कर्मणामुपनयो —

— Āp 11 om, see below S 19

— 11 (Āp 1 12) सैकृत्तारमिच्छेत् ॥

— 17 = Āp 1 18

— 18 अपायुदाहरन्ति ।

य आहूणस्यवितथेन कर्मणा दु समकुर्वन्नमृतं सप्रयच्छन् ।

त मभ्येत पितर मातर च तस्म न दुह्यन् कतमचनान् ॥

— 19 (Āp 1, 11) समसो वा एष तम — — — विश्रायते ॥

— 30 (Āp 1, 29) तत उपनयनम् ॥

— 31 (Āp 1, 30) अयोदक्षोपरसर्जनम् ॥

— 36 (Āp 1, 35) एव सवसरम् ॥

* Mahādeva wrote before Vikrama Śaivāt 1668 as two pieces from his commentary are contained in the Munich Ms. of Haradatta's Ujvalā, see critical notes to Āp Dh Sutra II 6, 15, 9 and II 7, 16 4

— Āp 38 om [Mahādvara says अयोधनयनं तत उदकोपस्पर्शनमिति. पूर्व -
वच्छेदकं अपस्तम्बे ददन्ताम् ॥]

— 37 (Āp. 2, 1) प्रतिपूरय सरयाय सर्वस्राम् ॥

Hir Dh. Su. I. 1, 2 = Āp Dh. Su. I. 1, 2

Su. 1 यादन्तोत्तरेता स्तु ॥

— 3 [व्याहृतिभेदेव Bu. 257]

— 6 तत उपनयनमघोर्द्वयोपस्पर्शेन पावमानौमि ॥

— 18 [पादोन्म M. 38, पादुन्म Bu. 257 and Com.]

— 19 'सदराने ॥

— 38 वैत्वं पादयो -

Hir Dh. Su. I. 1, 3 = Āp Dh. Su. I. 1, 3

Su. 11 न गादेव रोदेव

— 12 = Āp 8 11

— 22 (Āp 3, 21) हवसिदिष्टि ॥

— 23 (Āp 3, 22) अग्नानि ॥

— 24 समहित ॥

— 25 प्रद्वपारी ॥

— 27 (Āp 3, 24) अनाम्य ॥

— 34 (Āp 3, 31) प्रद्वपाद् अज्ञानिद मो इति ॥

— 39 = Āp 3 42

— 40 (Āp 3, 36) प्रक्षालयेत् ॥

— 44 (Āp 3, 40) [ta om. M. 38 against Bu. 257 and the Com]

— 49 (Āp 3, 44) Both Mas omit here the figure 3, but B 257
gives at the end of the next Khandā the figure 4

Hir Dh. Su. I. 1 4 = Āp Dh. Su. I. 1 4

Su. 1 प्राश्नाति ॥

— 4 निरु प्रयत् ॥

— 26 [= Āp. 4, 27 according to M. 38]

— 27 [= Āp. 4, 26 according to M. 38]

— 29 प्रद्वपारी अययं प्रवा — — सर्वाणि फलवन्ति कर्मोपयवा' —

Hir Dh. Su. I. 2 5 = Āp Dh. Su. I. 2 5

Su. 3 कर्तृरयम्.—[Com — कर्तृपुन्द्रेन सप्तमिषाविण नरको उरयते । Mahād-va
seems to have thought कर्तृ and to have taken it as an
equivalent of कर्त्तृ]

— 6 अय यया अययं

— 7 [प्रद्वपारी M. 39 and Bu. 257 text against the Com]

— 10 प्रद्वपारिणि कर्मोणि ॥

— 12 ['गवद्वपारी' M. 35]

— 16 प्राञ्जलि ॥ [लि Bū 257 text, Com प्राञ्जलिर्यथा भवति तथापि वादपीतः
प्राञ्जलिं कृत्वेत्यर्थः । पाञ्जलिरिति तु युक्तं पाठः ॥]

— 19 [सदेवामिवाप M 38 against Bū 257 and the Com]

— 21 *दमिन्मृश्य —

— *वमिषीद्वदुपसमाह्वय —

Hir Dh Su. I 2 6 = Āp Dh Su. I 2 6

Su. 24 [प्रयुपविशत् ॥ M 38 against Bū 257 and the Com.]

— 35 वृष्टिरेव तस्मिन् [रेव M 38]

— 36 नानुत्थापो —

Hir Dh Su I 2 7 = Āp Dh Su. I 2 7

Su 4 *वनस्पतीनाच्छिद्य—

Āp 5-6 om.

— 10 (Āp. 7, 12) य एतस्यां गुरो ° [Com तस्या].

— 11 (Āp. 7 13) यान्वयान् पश्यतोस्वाचार्यं ढपं —

— 12 (Āp 7, 14) यमनुबन्धस्त° —

— 16 (Āp 7, 18) वा om —

— 18 (Āp 7, 20) आहरेत् om —

— 19 (Āp 7, 21) [नित्यं गृह्यत — — — धर्म्यमि° Bū 257 text, M 38
नित्यदा and the Com सर्वदा; the Com. mentions the reading
धर्म्यम्]

— 25 (Āp. 7, 27) *दुच्छिष्टाद्यानात् पादप्रक्षालनदित्याचार्य —

Hir Dh Su. I 2 8 = Ap I 2 8.

Su. 3 [कार्यीयं वा ॥ M 38 against Bū 257 and the Com]

— 5 यथापादप्रक्षालनोत्सादनावकेक्षणानुष्ठेपनानीति ॥

— 6 *दानसयोग आचार्य ॥

— 15 [*व्युपग्राप° Bū text *व्युपग्रापव° M 38, Com like Āp.] प्रेषणानीति ॥

— 18 प्रोप्य च तद्गृहागतम् ॥

— 20 प्रतिषेधयेदितर ॥

— 22 मुहुस्त्रा°.—

— 22 नामकार्येष्वनुपगन्ध्यादनापम्बु ॥

— 26 *वैनपुष्यमा° —

Hir Dh Su I 3 9 = Āp Dh Su. I 3, 9

Su 2 तैषीपस्य रोहिण्यां विरमेत् ॥

— 6 [प्रक्षालनं सर्वदिनम् ष° M 38 against Bū 257 and the Com]

— 13 [यमप्य तु तथा न ह्यपनेव M 38 against Bū 257 and the Com.]

— 16 अभिनिर्दिष्टानां च सिम्ब्य°

— 21 [स्वप्नपदन्त M 38 against Bū 257 and the Com.]

— 27 भार्याधीतं तावन्तं कारम् ॥

Hir Dh. Su. 1, 3, 10 = Āp Dh. Su. I 3, 10, 1—11, 3

- Su. 6 अनुभाविता तु परि° —
 — 7 अन्यत्र विहारिण इत्येके ॥
 — 8 तयाप्युदाहरन्ति । रिक्तो — [तदाप्यु° Bu 257]
 — 21 यावता वा सैष्येयेरन् ॥
 — 22 उदयित्वा स्वमपर्यन्तम् ॥
 — 24 पूर्तीगचञ्च ॥ [पुति M 38]

Hir Dh. Su. I 3, 11 = Āp Dh. Su. I 3, 11, 4—38

- Su. 6 (Āp 11, 10) महापथं च गत ॥
 — 9 (Āp 11, 13) "नृलेपनानीति ॥
 — 22 (Āp 11, 26) एवेत्येके ॥
 — 24 (Āp 11, 28) यावद् व्युदका भूमिरित्येके ॥
 — 26 (Āp 11, 30) भूमिचरने° —
 — 27 (Āp 11, 31) अग्ने चापतौ
 — 28 (Āp 11, 31) इन्द्रधनुषि [प्रतिमूर्धमस्यवात पात Mss of the text
 Mahadeva explains the reading प्रतिमूर्धमस्यध]
 — 35 यथोपावृतेनानुवाकानामेवमपतौ कल्पानाम् ॥ [Not explained in the
 Com]
 — 36 = Āp 7, 38

Hir Dh. Su. I 4, 12 = Āp Dh. Su. I 4, 12

- Su. 1 [इति हि ब्राह्मणम् ॥ M 38 against Bu. 257]
 — 3 यद्वाती वाति । [वा वाति Bu 257] — यावत्सूत्रंति ~ ~ ~ "दकारायेति
 विज्ञायते ॥
 — 8 [एष्यमाणचरण M 48 against Bu 257 and the Com]

Hir Dh. Su. I. 4 13 = Āp dh. Su. I 4 13

- Su. 13 यावदप्यायमुपसृष्टीयात् ॥
 — 14 [एनमुपसृष्टीयानित्यमर्हन्ति मित्यत्र, both Mss of the text but the
 addition is probably a faulty repetition]
 — 16 नित्यानां तु स्रुतु [M 38, Bu 257 नित्यानां तु स्रुतु, Com. सा नति-
 मित्ययमादिष्ट ॥ (sic) आचार्योप्यापनार्थं (sic) तेषामव न तु कदाचित्
 समादिष्टानां कदाचित्के तु नियमे (sic) This stands before Su 15
 and Āpastamba's Sutra 16 is likewise omitted]
 — 19 निवेसे हि वृषे —
 — 20 "मकुर्वेमिति ॥
 — 21 [प्रतिषिद्धम् M 38, च प्रतिषिद्धम् Bu 257 text, Com like Āp]
 — 22 The Sutra ends with वृषे and the following words belong
 to I 4, 14 1

Hir Dh Su I 4 14 = Āp. Dh Su I 4 14

Su 11 "नवरव्यसोपि प्रयु-याया" ["मिप्रयुखाया" M 38 च्युखाया" Bu. 257 text]

— 21 [पतिव्यसथ थिय M 38 against Bu 257 and the Com.]

— 25 [स्मृता M 38, Bu 257 text against the Com]

Hir Dh Su I 4 15 = Āp Dh, Su I 4 15

Su 1 जपकर्मणि —

— 3 [आचमयेत् ॥ Bu 257 text and Com.]

— 13 [मूरस्वस्तरेनुपस्पृश" M 38 against Bu 257 and the Com]

— 17 पादौ om [M. 38 and Bu. 257, च om M 38]

— 22 धर्म्यो —

Hir Dh Su 1 5 16 = Āp Dh Su I 5, 16 1—26

Su 7 सत्यमभ्युदय —

— Āp 8 om [Mahadeva says अत्रापस्तबनोक्त अपावमु [अपाप उ] परस्पृशेत् ॥

— 8 (Āp 16 9) परिमृज्जीत both Mss. [M 38 सकृदुपस्पृशीत]

— 9 (Āp 16 10) "ष्टावुपस्पृश्याचम्य प्रयतो भवति ॥

— 13 (Āp 16 14) "शृयाणिक्का" —

— 14 (Āp 16 15) भूर्मि वनस्वर्ति चाचामेत् ॥ [चाचा" Bu 257 text]

— 21 (Āp 16 23) तु om

— 26 The Khanda ends with this Su

Hir Dh Su I 5 17 = Āp I 5 16 27—17 39

Su 4 (Āp 16 30) अपपात्रेण वा दृष्टम् ॥ शुना वा ॥

— 19 (Āp 17 12) यन्निलिखित दाहमयम् ॥ [जलि" M 38]

— 21 (Āp 17 14) "लमघात् ॥

— 23 (Āp 17 16) तूदकेवधायोपयोज्ञयेत् ॥

— 26 (Āp 17 19) "भरनकरम्म [M 38 विकार चौदधि" M 38 but against the Com]

— 32 (Āp 17 25) औपधीना च तथा कीलालम् ॥

— 33 (Āp 17, 26) कलत्रप [Bu 257 कलत्र च प M 38]

— 37 (Āp 17 30) धन्वनहुहोश्च कारणाद्भयम् ॥

— 44 (Āp 17 37) "आवित्राल्यक"

— 47 (Āp 17 39) सप्तशीर्षा —

Hir Dh Su I 5 18 = Āp I 6 18

Su 4 वा om

— 23 अक्षीतराजको दीक्षित [Bu. 257 M 38 om दीक्षित]

— 24 अग्नीषोमीयमैस्यायामेव दीक्षितस्य भाग्यम् ॥

— 25 हुताया वा चरायां क्रीणे वा राजनि ॥

— 25 राजा प्रैयकृत् ॥ [उक्त Bu. 257]

Hir Dh. S. 1. 5. 10 = Āp. L. 6. 10

Su. 1 यश्च प्रभुर्विषयते यश्च प्रभ्रयते तावन्तं कालम् ॥ [Com. यश्च प्रभ्रयते तिष्ठति ॥]

— 7 तथा पुच्छरमादि om.

— 14 तयाम्बुजममोदतम् ॥

— 10 After this Su. stands as Su. 16 गरा पात्रयश्च सिध्यश्च सिध्य (sic) अनुप्यनिधारीति ॥

Hir Dh. Su. 1. 6. 20 = Āp. Dh. Su. 1. 8. 22, 1. 23. 6

Su. 1 [अष्टमिहान् M. 38 against Bu. 207 and the Com.]

— 10 (Āp. 23. 2) [तस्मात् कायात् प्रभवति M. 38 and Bu. 207 text but against the Com.]

— 11 (Āp. 23. 3) वण्डित इति ॥

— 13 (Āp. 23. 5) द्वाहो दम्भो — — — — — खानात्म्यम् —

— 14 (Āp. 23. 6) साहोदोदोम्भ — — — — — [यवानो मवति ॥ Com. यवानो]

Hir Dh. S. 1. 6. 21 = Āp. Dh. Su. 1. 7. 20

Su. 3 [अद्वयत्त Bu. 207, अद्वयत्ते M. 38]

— 4 न चेद्वयत्तम् —

— 6 [जातो स्व इति M. 38 Bu. 207 Com. जावमिति चन्द्रस्य रूप — न देवा न गन्धर्वा M. 38.]

— 7 [आचार्यो M. 38 against Bu. 207 and the Com.]

— 8 [आचार्योऽपि]

— 9 एव धर्मेमानं धर्मा —

— 12 विष्णुलीलायै —

— 13 [वीरोवात् M. 38 and Bu. 207 text but the Com. विहीरोवात्]

— 15 रमायां च रमन्तुष्यात् च मनुजैः —

Hir Dh. Su. 1. 6. 22 = Āp. Dh. Su. 1. 7. 21

S. 5 अयाप्यशहान्ति ॥

एतावश्च सुखादना अस्मा च हवन्तेऽपि ॥

एतन् माह्वं ते पश्य तन्नुश्चारजनीहृत् ॥ इति

[The Com. duly explains the verse.]

— 9 (Āp. 20. 8) [अमिहस्य Mss. text and Com.]

— 10 (Āp. 20. 9) [दुर्वैतनी गुरुवती M. 38 Bu. 257 text against the Com.]

— 12 (Āp. 20. 11) [यथन एव च M. 38 against Bu. 207]

— 16 (Āp. 20. 12) च om.

— 20 (Āp. 20. 14) होषयन्तम् —

Hir Dh. Su. 1. 6. 23 = Āp. Dh. Su. 1. 7. 24-25. 4

Su. 4 प्रायश्चित्तार्थम् ॥

— 21 [शान्त्यवतीत्यर्थं M. 38 and Bu. 207 text against the Com.]

- 27 (Āp 25 2) परिवर्ज्यात्मान समामुयात् ॥ कुच्छ सवत्सर वा चरेत् ॥
[Mahadeva duly explains the addition as a separate Sutra]
- 31 (Āp 25, 4) सुसलमाधाय —[Khandā 23 and Patala VI end with these words the following ones being added to 1 7, 24 1]
Hir Dh Su I 7 24 = Āp Dh. Su I 9 25 5—26 10
- Su 7 (Āp 25 10) [सवानमुक्त्वयम् ॥ After this Sutra M 38 and Bu. 257 text add तेन कल्पेन [तेन कल्पेन M 38] धनलाभे वध च वत्सर वैरमण चरित्वा प्रयाणामेकं शुचयो मवान्त ॥ There is no explanation but the remark अत्र एका पक्षिस्तु [स्तु]दिता ॥
- 10 (Āp 25 13) नकुलमण्डूकडेरिक [सिरीर M 38] —
- 13 (Āp 25 3) °क्षारा° om [M 38 Bu 257 and the Com mention the omission as *va l*]
- 15 (Āp 26 5) स्त्रीषु चैतेषामेवम् ॥
- 16 (Āp 26 6) [अभिज्ञस्यम्] —
- 17 (Āp 26 7) अनायवचनपै° [M 38 against Bu. 257 and Com]
Hir Dh Su I 7 25 = Āp Dh Su I 9, 26 11—27 11.
- Su 1 (Āp 26 11) एवोत्सृजद्वाच°
- 4 (Āp 26 14) महानदमुदकमुपस्थस्य ——— प्राणायाम स° —
- 5 (Āp 27 1) पौर्णमास्या पर्वणि वा [एवा Bu 257] —
- 12 (Āp 27 8) अभ्यस्येत् —
- 13 (Āp. 27 9) चरितप्रापश्चितो —
- 14 (Āp 27 10) अवाहणादि वन्दिता—
Hir Dh Su. I 7 26 = Āp Dh Su. I 10 23
- Su 1 [पौष्करसादी M 38 °against Bu 257 text and the Com]
- 4 [अतिव्यवहारो]
- 9 माता पुत्रस्य —
- 11 °भोषानुच्छ्रय —
— Āp 12 om —
- 13 (Āp 28, 14) एवमन्येत्वपि दोषवत्सु कर्मसु पतनीयेषु ॥ कर्मप° Bu 257]
- 16 (Āp 28 17) स om —
- 18 (Āp 28, 19) दारयतिक्रम [M 38 and Bu 257 text, but against the Com]
- 19 (Āp 28, 20) मर्त्यविक्रमे [M 38 and Bu 257, but against the Com]
- 20 (Āp. 28 21) सप्तजिन om [M 38 and Bu. 257, but keep *va* and go against the Com —] In the Hir Dh Su the Khandā ends with परिधाय ॥
Hir Dh Su I 7 27 = Āp Dh Su I 10 29
- Su. 8 अथाप्युदाहरन्ति ॥

अध्यापक कुले जात यो हन्धादाततायिनम् ।

न तेन भूगहा भवति मनुस्तन्मनुमुच्छति ॥ इति

— 8 (Āp 29, 8) धर्म्यमिति [M 38]

— 10 (Āp 29 9) अस्माद्वार्या [M 38, सम्प्रतिपत्त्येति both Mss.]

— 15 (Āp 29 14) आतस्य [आतस्य M. 38].—

— 16 (Āp 29, 15) अभिचारा [M 38 against Bu 257 and the Com.]

— 18 (Āp 29 17) द्वयह added after द्वयह — [M 38 inserts also चतुरह before द्वयह]

Hir Dh Su 1 8 28 = Āp Dh Su. I II 30

Su 2 परिमाणन —

— 3 [इत्येक om M 38 and Bu 257 text, but against the Com]

— 13 [अप्रकृत M. 38 and Bu 257 text, but Com. प्रकृत निवृत्त]

— 14 [M 38 om all from सूत्रपुण्ये down to वर्णवत् Sutra 16]

— (Āp 17 21) om [in M 38, Bu 257 gives them, but prefixes the remark, अत्रापस्तवे विद्वत् ॥]

— 17 (Āp 30, 22) अग्निमादित्यमपो वाह्यगान् [गान् Bu 257, 'गानां' M. 38]

Hir Dh Su 1 8 29 = Āp Dh Su I II. 31 1—10

Su 2 दक्षिणापरा वा प्रामादावसयाद्वा ॥ [The addition is duly explained in the Com.]

— 3 आरादावसयाद्वा om [and the different reading of the Āp Dh Su. is noticed in the Com.]—

— 4 = Āp I 10, 30, 21

— 5 = Āp I 11, 31, 4

— 6 = Āp I 11, 31, 6

— 7 = Āp I 11, 31, 7

— 8 = Āp I 11, 31, 5 परस्य चोन्नयोर्देवताना सुरादयः [M 38, Bu 257 has instead पूर्वोक्तानामव देवताना एगस्य connected with the next Sutra, and the Com says अग्न्यादिदेवताना Nevertheless I believe the reading of M 38 to be the correct one]

— 9 = Āp I 11, 31, 8.

— 10 = Āp I 11, 31 13

— 11 = Āp I 11, 31 9

— 12 = Āp I 11, 31, 10

Hir Dh Su I 8 30 = Āp Dh Su I 11 31, 11—23

Su 1 = Āp I 11, 31 11 [नाभनुर्देवेव ब्रह्मात् both Mss.]

— 2 = Āp I 11 31 12 [पूर्णं प्रसरम् both Mss.]

— 3 = Āp I 11 31 1 [M 38 omits चयनं—इतिरेत्]

— 4 = Āp I 11, 31 16

— 5 = Āp I 11 31 17

— 6 = Āp I 11 31, 14 च om —

- 7 = Āp. I. 11, 31, 18
- 8 = Āp. I. 11, 31, 19. गच्छे च चन्द्रमाः.—
Hir. Dh. Su. I. 8, 31 = Āp. Dh. Sū. I. 11, 32.
Sū. 2 न च तथा.—
- 4 च om.; यस्यां शयीत om.—
- 5 क्षेपनः.—
- 7 चाप्सु.—
- 10 इति om.—
- 16 [अपश्यीत Bu. 257 against the Com. which points to अपश्यीत,
अधः शयीत् M. 38]
- 24 बृंहति [M. 38, बृंहति Bu. 257]
- 28 छीवनानि

The colophon states that the 8th Patala of the xxvith Praśna and there with the xxvith Praśna are finished

Hir. Dh. Sū. II. 1, 1 = Āp. II. 1, 1—2.

Sū. 11 पार्वणेन व्याख्यातः om. 'Mas. text and Com.]

— 13 यस्मिन्देहेमिमुं,—अस्मिमुपसमिन्ध्यात् om.—

— 14 उरिस्त्वैतदुदरोपमुं.—

— 21 सहचर्यो,—

— 24 (Āp. 2, 1) प्रक्षाल्य पार्श्वं चाचम्य.—

— 26 (Āp. 2, 3) वणं om.—

— 28 (Āp. 2, 5) परिचृद्धिर्निरुक्ता.—

— 30 (Āp. 2, 7) परिच्वेत्ता दोषकलैः कर्मभिर्दो.—

— 31 (Āp. 2, 8) यथा om.—

Hir. Dh. Sū. II. 1, 2 = Āp. Dh. Sū. II. 2, 3, 1—4, 18.

Sū. 9 'स्वप्निरयोक्षेत्—

— 11 विराट्त्वं तन्मा क्षायि om.—

— 13 तेषामुपयोगे— — — — — उवणमधुमौसवर्जनं च ॥

— 15 देशसंस्कारो.—

— 16 हस्तेनैता आहुतीर्जुहुयात् ॥

— 28 (Āp. 4, 5) 'पाणिर्दद्यात् ॥

— 29 (Āp. 4, 6) यथादेवतम् ॥

— 31 (Āp. 4, 8) वेदायसः [Bu. 257, 'स M. 38].

— 35 (Āp. 4, 12) कुमारान्मोगसंयुक्तान्प्रान्तवेत्तरीः ॥ [The Com. notices the different reading of Āpastamba.]

— 37 (Āp. 4, 14) अमात्रे कृणानि भूमिदृक्.—

— 39 (Āp. 4, 16) उदकं भोजनमिति देयम् ।

Hir. Dh. Sū. II. 1, 3 = Āp. II. 2, 4, 19—5, 19.

Sū. 2 (Āp. 4, 20) स्वामिकृच्छादा— — भोजयेयुः ॥

- (Āp. 4, 23) तेषामनृणां M. 38]
- 14 (Āp. 5, 2) [अष्टौ च चानिष्मज्ज Bu 257, चानिष् M. 38]
- 16 (Āp. 5, 4) "सुपरसृष्टेऽसन्त्वदित्वा पूजयेद्यथोपदेयान् । [Mahādēva notices the different reading of Āpastamba and takes यथोपदेयान् as a separate Sutra]
- 17 (Āp. 5, 5) आनने अन्नने अह्ये शय्याया वा —
- 18 (Āp. 5, 6) चानिष् दक्षिण बाहुमनुं — — — चामयेत् ॥
- 21 (Āp. 5, 9) "दीवन् — — अक्षेव" —
- 25 (Āp. 5, 13) प्राद्व-देवतासर्वं —
- 28 न चास्य समीपे तप्याभिरिच्छन्ने कुर्यात् ॥ [Both Mss. add this Sutra and Mahādēva says अस्याच रेत्य ननिधौ अयमभिधायोदिकमभिधुध्या न कुर्यात् । परिचृतनशब्दन परिवर्गो लप्यते ॥]
- 29 (Āp. 5, 16) निधम । नस्तले मापकरणं घाद्व मांस —
- 31 (Āp. 5, 18) प्रदाने वर्तमानेषु नियमेषु — — स्यात्तप्या गृहमेधे । एव — — [इतमन Bu 257]
- 32 (Āp. 5, 19) [सिद्धादराजदण्डना — — परिचृत्वानो both Mss]
Hir. Dh. Su. II 1 4 = Āp. Dh. Su. II 4, 8—9
- Su. 1 प्रयुत्तिष्टेदनुत्तिष्टद्वा पुरस्तादनिवादित ॥
- 3 विलेपेऽपुमात् [Bu 257 " पुमात् M. 38 Mahādēva says गृह्यपुरस्ता-
दन्त्ये न सर्वथा वचयेत् ॥]
- 6 (Āp. 8, 5) वेगप्राय समुदेत [Bu 257, "यमुदेत M. 38, Mahādēva
explains समुदेत कुशलो मयम् ।]
- 7 (Āp. 8, 6) अत्राक शयुतो रा —
- 14 (Āp. 8, 13) अद्वाता च प्र —
- 21 (Āp. 9, 6) ददानीत्सके [M. 38, वसनीतरेके Bu 257]
- 25 (Āp. 9, 10) य च मृताग नित्यास्ते° [M. 38, ये च मृतास्ते° Bu 257, but
the Com. ये निना निदग्ग मत्था दापय्मन्त्रादयः ।]
- 26 (Āp. 9, 11) दास कर्मकारम् ॥
- 27 (Āp. 9, 12) तथा चाग्निन उप — — — कर्मसु समर्थ स्यात् ॥
Hir. Dh. Su. II. 2 5 — Āp. II. 3 6
- Su. 4 "वेदानामेको शाखा" —
- 5 "मय्यागच्छन्मयम् — — नाद्ययोजन — [धर्मनये जनो नाद्ययोजन Com.]
- 7 सनेत्योपस्थाप्यासनमाहारयेत् ॥ [Both Mss. read "दापयन्म", but the
Com. says सनेत्य च शिष्यान्वोत्तराप्य त प्रति दत्तिनागति तस्यान्ममाहारये-
रिच्छन्दिनि ॥]
- 8 न बहुपाद° — [ज व° M. 38, Mahādēva says सर्वे सदा बहुपादनाशन न
दय बहुपादनव पीठारिक न देय मन्वन्ते । स्वय बहुपादं मन्वन्ते ॥]
- 11 अथास्योदकमा° —
- 14 नास्तमिन आदित्य उदकनयनं [M. 38 "न विदते Bu 257 text The
Com. only explains the additional Sutra]
- 15 (Āp. 6, 14) सान्त्वयित्वा ओजयेत्तद्विषयेण° —

— 16 (Āp 6, 15) इति om.—

— 20 (Āp 6, 19) नाद्यमद्याहो.—

Hir Dh Su II 2 6 = Āp II. 3 7

Su 1 नित्यं प्रतत ॥

— 4 पयसोपसिक्तमन्त्रं.—

— 5 विज्ञायते om

— 6 स om —

— 8 [यत्तान्वयित्वा भोजयति सा thus both Mss, but the Com. यत्तान्वयित्वा प्रथमं सा दक्षिणा ॥

— Āp 7, 12 om

— 13 (Āp. 7, 14) यथा ते कामस्तं — [M 38 adds at the end इति जपेत् ॥]

— 14 [Āp. 7, 15] यदि सायमहुतेभिर्होत्रेति—

— 15 [Āp 7, 16] 'जयतीति हि ब्राह्मणम् ॥ [Bū 257 om हि]

— 16 [Āp 7 17] भुवाण om — 'मुदकं भोजनं धो'—

Hir Dh Su II 3 7 = Āp Dh. Su. II 6, 13, 1—14, 15

Su. 1 [Mahadeva mentions an Apapātha यपदं गच्छथ]

— 2 दायेन चा—

— 6 अपायुदाहरन्ति । om —

इदानीमेवाहमीर्ष्यामि स्त्रीणां जनको नो पुरा ।

[M. 38 reads in L e इह, against Bū. 257 text and Com.]

— 11 घर्मार्यसंवन्ध [M 38 and Bū 257 read 'र्थ संवन्धः । but Mahadeva says . कुनः । यस्मादमर्षं संवन्धः । अत्र शेषः पूणीयो दपत्येति ॥]

— 14 (Āp 14, 2) सपिण्डो य. प्रत्यासन्नः ॥

— 25 (Āp. 14, 13) [रकायतीव m 38]

Hir Dh. Su II 3 6 = Āp Dh. Sū. II. 6, 14, 16—15, 25

Su. 1 (Āp 14, 16—17)

— 2 (Āp. 14, 18) तथा पुण्यक्रियासु ॥

— 4 (Āp. 14, 20) भर्तुर्विप्रासे क्षिया नै—

— 6 (Āp 15, 2) गर्मान्वर्जंस्त्रिवापति—

— 10 (Āp 15, 6) आनुरयजनानि कुर्वते ॥

— 11 (Āp 15, 7) दक्षिणामुखाः om.—सहृदवगात्रा तत्पंस्वमुदकमुत्ति.—

— 13 (Āp 15, 9) तत्प्रत्ययमुदकमुत्तिमच्य om.—यत्तत्र क्षिप.—

— 14 (Āp 15, 10) इतरेषु चैक एतदेवोप.—

— 15 एतस्मिन्कालेमात्रा. केनश्चमधूनि वापयन्ते ॥

— 16 न समावृत्ता वापयेरन् ॥

— 17 न विहारिण इत्येक ॥ [Mahadeva explains very badly विहारिणो दठा-
स्तेषु न] after this: [अनश्नानप्ययना(द)घःसर्प्यादकोपहारर्शवान्याकल
मन्वावेनु द्वयद अ[भ्य]हं षड् इादधाहं वा शुद्धनश्ननवर्जं सवत्सरं मयति
विश्वं चार्थं इत्येक ॥ Bū 257 text, with the mark of a lacuna
for the Com.]

- 18 (Āp 15, 11) ब्राह्मणान्बुधो—
- 19 (Āp 15, 12) दानानि प्रतिपादयेत् ॥
- 20 (Āp. 15, 13) यस्याग्नी न ह्वये
- 22 (Āp 15, 15) तृयायादसः ['यत्' M. 38, Mahādeva says : पराज-
[अवयव] विलापस्तम्भ । जप[या] इं बुद्धये]
- 23 (Āp 15, 16) डप्प om.—
- 29 (Āp 15, 22) "नादित्येके u
- 30 (Āp 15, 23) भवतीति u

Hir Dh Su II 4 9 = Āp Dh Su II 5 10, 1—11, 9

Su 1 विप्रोबुधो भयज्यमिच्छतश्चादेतो नियमविलोपः ॥ [Both Mss of the text read बुध्या and 'विलोपे against the Com, bu 257 has also 'याममपउद' against the Com]

- 4 [प्रतिग्रहो M. 38]
- 15 स ब्राह्मणास्त्रियचोन् ॥
- 17 (Āp 11, 1) प्राणवियोगात्म°—
- 19 (Āp 11, 3) सुविचित् कृत्वा —
- 20 (Āp 11, 4) एव वर्तमानोः—
- 23 (Āp 11, 7) [दानस्याधस्य Bu. 257, भारामिनिहृतस्य both Mss.]
- Āp. 11, 8 om —
- 24 (Āp 11, 9) ['मृगानां स्वस्वयनाधेन दातव्यः ॥ Thus both Mss. of the text, but Mahādeva explains Āpastamba's reading]

Hir Dh Su II. 4 10 = Āp Dh Sū. II. 5, 11 10—12, 23.

- Su 2 (Āp 11, 11) वर्णो जघन्यं वर्ज°—
- 8 (Āp. 11, 17) प्रतिपादयेद्वादे विवादे च°—
- 11 (Āp 11, 20) [सार्वते both Mss against the explanation]
- 12 (Āp 12, 1) यथाशक्ति द°.—
- 14 (Āp. 12, 3) पूर्वः पूर्वः श्रेयान् om [Mahādeva notices the different reading of Āpastamba].
- 16 (after Āp 12, 4) पुत्रेण लोकानुवति पौत्रेणामृतं सुते ।
अथ पुत्रस्य पौत्रेण प्रामोति द्रव्यस्य विष्टयम् ॥
दीहिद्वस्त्यमुवति द्रव्यात् महद्वयम् ॥
- 17 ब्रह्मदेशस्यधिकारिण ॥ ['ब्राह्म' Bu. 257. There is no Com. on this Sutra.]
- 20 = Āp, 12, 8
- 21 = Āp 12, 7
- 22 (Āp. 12, 9) पातयेत् ॥ ['येन Bu. 257 text].
- 23 (Āp 12, 10) नाना om —
- 24 (Āp 12, 11) ['कुर्वीत M. 38]
- 25 (Āp 12, 13) सूर्याग्निनिष्पत्ते—रात्रिम् om.
- 30 (Āp. 12, 17) [विषयदिश्यन् both Mss.]

- 33 (Āp 12, 20) "नप्यायसशये ॥
- 35 (Āp 12, 22) [परिवित्त om M 38 परिवैत्तपरिविविदानेषु Bū. 257 text, Mahādeva explains परिवैत्ता । परिवैत्ति [च] । परिवित्त. [ल] । परिविविदान]
- Hir Dh Su II 5, 11* = Āp. Dh Su II 7, 16, 1-17, 3
- Su 1 तेषा कर्माणि तधारमन्ते —
- 3 ब्राह्मणस्या° —
- 4 मासिब्राह्मणपरवक्षस्योत्तमेहनि ॥
- 5 अपराह्ण ध्यान् ॥
- 6 सर्वेष्वहस्तु कृष्णपक्षस्य —
- 10 तृतीय क्षुद्रपशुमान् ॥
- 11 चतुर्थे ब्रह्मवर्त्मनि ॥ [Mahādeva notices the different reading of Āpastamba]
- 12 बह्मपरयो मय्यापत्या न —
- 20 [बहुमित्रो om both Max. of the text against the Com]
- 23 "वह्मनि च ॥
- 24 एतानि मास प्रेणन्ति पितृलोके विज्ञायते चेह° —
- 27 "समितो ["मिता M 38
- 28 भारण्यानाम् om —
- 31 (Āp 17, 3) तथा चार्धर्णसस्य ॥
- 32 धृतेनारण्याना पशुनाम् ॥
- Hir Dh Su II 5 12 = Āp Dh Su II 7, 17 4-25
- Su 1 मेघ्य मास व्याख्यातम् ॥
- 2 = Āp 17, 4
- 3 नार्धपक्षो भाजयेत् ॥
- 4 = Āp 17 5.
- 11 (Āp 17, 12) अपरेष्टुद्वितीयमामन्त्रणम् ॥
- Āp 17 13 om [and the omission is noticed by Mahādeva.]
- 13 (Āp 17, 15) तृतीय च कार्यम् ॥
- 14 (Āp 17 16) सर्वेषु सर्वत° शेषमवज्ञायाभीयात् ॥
- 15 (Āp 15 17) हस्तेषु तिलमिश्रोदकपात्रानयन तिलप्रकिरण च ॥ [" मिश्रोद पात्रा° M 38]
- 16 (Āp 15 18) उद्विष्याम्यग्नौ करिष्यामीत्यामन्त्रयते ॥
- 19 (Āp 17 21) त्रिविष्ट परतश्पगाश्यायुधीवपुत्र शिरी कुट्टी वृषडीपति° मयविक्रयी रातमृत्यामज्ञातोपक्षो ब्राह्मण्यमि° —
- 20 (Āp 17, 22) अयाप्युदाहरन्ति ।
वेदाप्यायी पद्यामिन्निमुपणा ज्येष्ठमासिक ।
ब्राह्मदेवानुमतानी पक्षेत् पङ्क्तिपावना ॥
- [Mahādeva notes the different reading of Āpastamba]
- Āp 17, 25 om —

* The figure 11 has been left out at the end of the Ahanda in Bū. 257, which however gives the next figures correctly

Hir Dh Su II 6 13* = Āp Dh Su II 8 18, 1-19, 17

Su 4 * रच्छाद्योपगत स्था — — — सवत्सर व्रत —

— 8 येषु च भोजयते ॥

— 12 तानि भुज्यन्ते दद्यात् ॥ [Mahadeva तद्गुणायैव दद्यात् । तदलाम आह ॥
तानीत्यादि ॥ उ-उष्टानि धादे भुज्यन्ते एव दद्यात् ॥]

— 13 = (Āp 18, 12)

— 19 (Āp 18 18) वदयन्ति —

— 20 (Āp 18 19 19 1) पुष्टिकामस्तिष्येण — — — मास्य —

— 22 (Āp 19 3) "नामा भोजनीय प्रसक्त" —

— 23 (Āp 19 4) अमिमाक्य ॥

— 27 (Āp 19 7) [नामनिहीत both Mss, Com न विमुञ्चेत्]

— 28 (Āp 19 8) [अमिनिहीत वा both Mss, Com विमुञ्चेत्]

— 32 (Āp 19 12) भावाभ्योप्यो

— 37 (Āp 19, 17) नर्यामिक च धाद —

Hir Dh Su II 6 14 = Āp Dh Su II 8 19, 18-20, 23

Su 3 (Āp 19, 20) धादेन कल्पेन —

— 4 (Āp 20, 1) मासि धादे om — तिलाणा द्रौण येनोपायेन शक्नुयात्तथा
दद्यात् ॥

— 5 (Āp 20 2) न चागुण्योऽपि दद्य om

— 9 (Āp 20, 3) "मागवक्षे तिष्येण स्थालीपाक — — मिष्टा मास्य भोजयित्वा
पुष्टिकाम सिद्ध वाचयेत् ॥

— 10 (Āp 20 7) एवमभ्यचयन सवत्सरम् ॥

— 15 (Āp 20, 12) प्रक्षालन वर्जयेद्विष्टान च ॥

— 16 (Āp 20 13) पादयो द्वे° —

— 18 (Āp 20, 15-16) नक्त्येनवादनरफोटनानि द्वीवनानि चा° — [Bu 257
om "वादन°"]

— 20 (Āp 20 18) Second च om° [M 38 om also दक्षप्रदेष्टु]

— 25 (Āp 21, 23) एव वर्तमान उ° —

Hir Dh Su II 7, 15 = Āp Dh Su II, 9, 21, 1-22, 5,

Su 1 सवेषु om -

— 3 "कुत्रे प्रक्षारिष्याम ॥

— 4 = Āp 21, 5

— 5 = Āp 21, 4 "मनुष्यं —

— 6 नैशान्तमनुष्यं ज्ञानस्य वाचये° —

— 7 इति प्रक्षारिष्याम [Mahadeva explains the additional Su. एव
नैष्ठिकप्रक्षारिषो वाम आश्रम]

— 8 = Āp 21, 7

— 11 (Āp 21, 10) एव om — प्रतिलम्पोऽपि न्यस्या° —

— 15 (Āp 21, 14) "प्राणमिति — ["प्राणमिति M 38 "प्रदेष्टु Bu 257]

* From this k. has in both Mss omit the numbers of the Patalas, which have been entered conjecturally

- 16 (Āp. 21 15) [तत् om M 38]
- 17 (Āp 21, 16) [डु सुसुखम् M 38]
- 24 (Āp 22 2) फलं पत्रैस्तु —
- 26 (Āp 22 4) आपो वायुराकाश ॥ तत् and इयमिन्द्रियेत् om —
- 27 (Āp 22 5) तेषामुत्तर उत्तर संयोग ॥ [M 38 om also तेषाम्]
- Hir Dh Su II 7, 16 = Āp Dh II 9, 22 6 = 23, 2.
- Su 1 (Āp 22 6) [अय and एव om M 38]
- 2 (Āp 22 7) कर्माण्यारभत —
- 5 (Āp 22 10) वतयस्व सरमवराध्यम् ॥ [M 38 वध्य तं—Mahādeva connects the addition with the following Sutra]
- 8 (Āp 22 13) अभिमुख आ°—
- 9 (Āp 22 14) इति om — [°त्रोदकत्वं Bu 257].
- 10 क्षारलवणमधुमौक्तानि च वज्रयत् ॥
- 11 (Āp 22 15) तस्य द्वे पात्राणां — — भोजनाय वासी°—
- 12 (Āp. 22 16) द्वेदानाम् om
- 13 (Āp 22 17) °च्छादनं विहितम् ॥
- 14 (Āp 22 18) ते कार्ये ॥
- 21 (Āp 23 1) [भूयैस्तमिन्द्रप्रत्यहमेव पा°—]
- 22 (Āp 23 2) फलं पत्रैस्तु — — प्रवृत्तान्यापो वायुराकाश इत्युत्तरं °—
- Hir Dh Su II 7 17 = Āp Dh, Sū II 10 23 3—24 14
- Su. 2 (Āp 22 5) [तेमृतं वै हि भजि ॥ both Mss of the text but Mahādeva's explanation shows that he read कस्पते]
- 5 (Āp 23 8) वपप्रज्ञादान —
- 7 (Āp 23 10) कायमिति । प्रतिपिद्धाचारो न प्रमा°—[M 38 inserts यथा before ग्रीहि°]
- 9 (Āp 23 12) परमानन्दं फलं स्वयं°—[Bu 257 and Mahādeva कृतमपरिमितस्वयं° the latter notes the reading स्वयं°]
- 12 (Āp 24 3) [कीं च स्वयं° ग Bu 257]
- 13 (Āp 24 4) [°मयरापर both Mss of the text]
- 16 (Āp. 24 8) [सद्यम् both Mss and Mahādeva तैस्तु तैरेव]
- 18 (Āp 24 10) तेषामस्मि°—
- Āp 24 11 om
- 19 (Āp 24, 12) अथापि प्र — — मिथय स्वयं ॥
- 20 (Āp 24 13) [तत्र य पुण्यकृत om both Mss of the text against the Com]
- 21 (Āp 24, 14) [तपसा वा सशरीरा — — जयदमि स्वयं ल क जयतीति सङ्°]
- Hir Dh Su II 8 18 = Āp Dh Su II 10 25 1—26, 2
- Su 5 इति om [Both Mss of the text read also दण्डिष्वप्यस्मा against the Com]
- 6 सर्वत्रैवा°
- 9 तेषां पूजा धयस्यामन कार्ये ॥
- 10 (Āp 25, 9) तेषां यथा — मावस्यमङ्°—[M 38 adds सर्वानि तस्या]

Bu 257 सर्वणीतधयार् — — — — —, something has probably been lost]

— 12 (Āp 25, 11) बुद्धिपूर्वं वा om — [M. 38 reads also नस्य वि*, Bu 257 text "भावात्कविर्]

— 13 (Āp. 25, 12) "द्विवेदयथायान्दुर्गमान्" —

— 15 स्वधर्मानुष्ठाननियमेषु च युक्त स्यात् ॥ [स्वधर्मानुष्ठान* Mes of the text Mahadeva says. सर्वेषां धर्माणां स्वधर्मानुष्ठाननियमेषु । स्वधर्मनुष्ठान प्रजापटनादि । तेषु च अनियमा । अनीतय । तेषु युक्त साधधान स्यात् । अनीतयो न कार्य इत्यर्थ ॥]

— 16 (Āp 25 14) इति om —

— 19 (Āp 26 2) "न्यपदिहीयमाणो [M 35 omits also यो and reads आनरूपे यज्ञ]

Hir Dh Su II 8 19 = Āp Dh Su II 10 26 3—27, 21

Su 2 (Āp 26 4) ग्रामेषु निगमेषु चा* — — शीलान्धर्माधिकृतान्ध्र —

— 7 (Āp 26, 9) [धर्म्य Bu. 257 text.]

— 9 (Āp 26, 11) च om. —

— 16 (Āp 26 16) [वा om both Mes of the text, against the Com.]

— 19 (Āp 26, 21) ["दाय दाय nM. 38 वाता; Com निशस्य]

— 20 (Āp 26, 22) [अय रात्रा नृले ॥ both Mes and Com.]

— 22 (Āp 26 24) चरितनिवेप (?) स्वामि* [Perhaps चरिते निवेपे to be read]

— 23 (Āp 27, 1) यथापुत्र धर्मे सबन्ध ॥ [धर्मे M. 36]

— 24 (Āp 27, 2) न समोत्पत्त्यादीया च* —

— 28 (Āp 27, 6) सत्तु om —

— 32 (Āp 27, 10) [कर्षयेत् both Mes.]

— 33 (Āp 27, 11) उपदिशन्ति om [both Mes, इति om Bu. 257]

— 37 (Āp 27, 15) भासन च —

— 38 (Āp 27, 16) "दाने परदासानुप्रयेता इति —

— 39 (Āp 27, 17) [चक्षुर्निता* —]

— 40 (Āp 27, 18) रहसि चोपयेत् ॥

— 42 (Āp 27, 20) [अप्राप्ता —]

— 43 (Āp 27, 21) खातक. शत्रुते स* —

Hir Dh Su II 8, 20 = Āp Dh Su. II 11 28 29

Su 6 पशुत् om — [M 38 reads. व्यवस्थ मापे नष्टने वा]

— 10 मूत्र पर पुत्रे दाक इति —

— 17 (Āp 29 4) अन्येवि om —

— 18 (Āp 29 5) विद्याभिजनमपरा om. —

— 19 (Āp 29, 6) सदेह om —

— 20 (Āp 29 7) प्राप्त om — [सनाह्यने —]

— 26 (Āp 29 13) लक्षणकर्मण तु —

— 27 (Āp 29, 14) M 38 om all except तत्र लक्षणम् ॥

— 28 (Āp 29, 15) "नन्तीयादेश वर्तमान सर्वोद्दोहानभिजयति सर्वाहोहानभिजयति जयति ॥

इति हिरण्यकेशी[वि]मूत्रे सत्ताविज्ञाति[तम] प्रथममात ॥ २७ ॥

APPENDIX II.

सूचीपत्रम् ।

अ

अथ श्रोत्रिय. २ १० २६ १०
अष्टवक्रास्तथा ३ ११ २३
अकृतनप्ये. ७ २० १६
अक्रोधन १ ३ २३
अक्रोधहर्षो ८ २३ ६
अग्नयेवी १ २ २५
अग्निं वा प्रविशन् १ २५ ६
अग्निं न प्रपद्य ५. १५ १८
अग्निपूजा च २ १० २५ ७
अग्निपथ न २ ५ १२ ९
अग्निपथो ब्राह्मण ११ १० २२
अग्निमादित्यमग्नी ११ ३० २०
अग्निमिदृशा १ ४ १६
अग्निं ब्रह्मण २ ५. १२ ६
अग्निं स्वच्छन् २ ३ ६ ३
अग्निहोत्रमभिषय ४ १४ १
अग्निं भोमीर्गृह्णातां ६ १८ २४
अन्यर्धे २ ९ २२ २१
अथ च २ २ ४ १०
अप्लोस्तु १ ३ २२
अथ नां तु २ ४ ८ १३
अज्ञाने न १. २ २८
अनमत्र दर्शित १ ३ १३
अजिन त्वं १ ३ १०
अत एव २ ९ २१ ८. २ ९ २१ ११
अतिरुद्धे १ १ २८
अतिथे २ ४ ८ १४
अतिथेन २ २ ४ ११
अतिथ्यहारो १० २८ ४
अतुष्टेय २ १ १ ३
अतन्मन्त्रे दोषं ७ २१ १९
अतोयनि नि २ ५ १०

अथ दधिकार २ ६ १५ २३
अथ काम्यानि १ १ २०
अथ गृहमेधो १ २ ७
अथ पननायानि ७ २१ ७
अथ परिनाज २ ९ २१. ७
अथ पुराणे ६ १९ १३. २ ९ २३ १
अथ ब्रह्मचर्यं १ २. १८
अथ ब्रह्मण ना ४ १२. १३
अथ मूनशहीयन् ८ २३ ४
अथ मूल २ १० २६ २२
अथ झुण्हा १० २८ २१
अथ य पूर्वा १ ४ २८
अथ यदि वृत्ते ४ १२ ५
अथ सत्य पिता पितामह १ १ ३२
अथ मन्त्रं प्रतीनामहदि १ २ ५
अथ वानप्रस्थ २ ९ २१ १८
अथ वनप्रस्थस्य २ ९ १२ ६
अथ सप्रथा १० २८ १३
अथ स्वनक्षत्रनि ११ ३० ६
अथान सामयाचारिकान् १ १ १
अथाध्याय १ १ ३१. १ २ ४
अथाप उपर्युष्टे ५ १६ ८
अथापर ९ २७ ९
अथापि ठरन् २ ६ १४ १२
अथापि न १० २९ १०
अथापि नित्यानुवाद २ ६ १४ १३
अथापि प्रनपत २ ९ २४. ७
अथापि ब्रह्मण ३ १० ८
अथापि वनसन्नि ४ ११ ३
अथापि म एवय २ ९ १४ २
अथापि सद्य २ ९ २३ ७
अथाप्यम्य प्रवृत्ति २. ९ २४. १

अभाप्युदाहरति ६ १९ १५, ९ २५ ९,
 ११ ३०, २३, ११ ३२ २३, २. ४ ९ १३,
 २ ६ १३ ६, २ ७ १७ ७
 अभासिस्त १० २१ ८
 अभापुनिकराणि ७. २१ १२
 अभावरह १ ४ २३
 अयोपनयन तत् १ १ ३६
 अयोपनयनम् १ १ २९ ३६
 अधो यार्क च २ ५ ८
 अदण्ड्य २. ११ २८ १२
 अदिवासापी १ २ २४
 अधर्मचर्यया २ ५ ११ ११
 अधर्माणां तु ७ २१ ११
 अधर्मादितान् १० २८ ११
 अधख स्योपानां २ १ १ ८
 अधमनशापी १ २ २१,
 अधिकमहरह २ २ ३ ६
 अर्धत्य चादिप्रक्रमण २ २ ५ २
 अधीयानेगु ३ १० १८
 अधोनाम्पुपरिजादा २ ८ १८ ४
 अधोनिवीत २ ६ १९
 अध्वयसांशुति २ ३ ६ १३
 अध्वयनार्थेन य ४ १४ ३
 अध्यामिकान् ८ २२ १
 अयापयदा ३ १० १४, १६
 अध्यायानध्यायै ४ १२ ७
 अध्वपप्रस्तु २ ६ ११
 अनधिमिक्तेत २ १ २१ १०
 अनप्यापी ११ ३१ १२
 अननून ३ ११ ३५
 अनवधितोयय २ ६ १७
 अनहृष्टिर्वा ५. १७ २
 अनष्ट वरयन् ४ १४ २८
 अणुगुः १ ३ २४
 अणुगुर्द्विप्रगम ७ २० ५
 अनश्रीदय ९ २६ ३
 अनार्तते मृमये ५ १७. १

अनामय ४ १४ २७
 अनामुय धीवमुत्तरय २. ८ १९ २
 अनार्यवपुन ९ २६ ७
 अनार्यो शयने ९ २७ १०
 अनावि सगु ११ ३२ ५
 अनासनी २ ६ २१
 अनिद्रुतो १ ४ २६
 अनुगमन च ८ २ ४ २६
 अनुज्ञात २ ६ २
 अनुज्ञातेतु १ २५ ५
 अनुज्ञाप्य वा २ ५ १२ ८
 अनुप्रस्तापे २ ९ २२ २३
 अनुप्रस्तुत २ ६ १४
 अनुमानिना च ३ १० ८
 अनुवाती ७ ६ १५
 अनुधाय २ ६ ७
 अनुदत्ते ११ ३० १२
 अनुते राजा २ ११ २९ ८
 अनुवदशी १ ३ ११
 अत सवम् ३ ९ १४
 अत घने च ५ १६ २०
 अतत प्रवृत्तानि २ ९ २२ ३
 अतरया पुरि २ १० २५ ३
 अतरालेपि २ १ १ १८
 अत धिने वा १ ३ ४१
 अतधण्डालम् ३ ९ १५
 अतवरानतेवासी ७ ८ २६
 अममूकधिर २ १० २६ १६
 जलमैर्यनारि २ ३ ६ ११
 अमाद ६. १९ १७
 अमन चाभरय ७ २० १५
 अय वा समुदेतम् २ २ ५ ७
 अ दक्षागिद्वीतम् २ ५ १० ५
 अयतरामाव २ ७ ११ १३
 अयतरानिधने २ ३ ६ १०
 अयय राहुदधनान् २ ७ १७ २५
 अयत्रापवप्रहणान् २ ७ २०
 अयद्रामेयम् ५. १६ २४

अन्वाक्य ४ १४. १६
 अपमृहीत २. ८. १९. ८
 अपरपक्षस्या° २. ७. १६. ५
 अपराधेषु २. ८. २८
 अपरेणामि २. २. ३. २०
 अपरेणुर्द्वितीयम् २. ७. १७. १२
 अपि चेत० २. ६. ३२
 अपि वा लेपान् २. १. २. १
 अपि वा लोमानि ९. २५. १३
 अपि वा व्याद्वितीयम्. १. २. ३
 अपि वाष्टमीध्वेव २. २. ३. ८
 अपि वा सूत्र° २. २. ४. २२
 अपि सप्त ३. ९. १९
 अप्रतिष्ठं च ११. ३०. १३
 अप्रतिवातम् २. ६. २३
 अप्रतिष्ठः २. ६. १६
 अप्रतीमार्यो २. ४. ९. ४
 अप्रयत्न न ४. १४. २०
 अप्रयत्नेन तु ५. १६. २२
 अप्रयत्नेन नामिवाचम् ४. १४. १८
 अप्रयत्नोपहतमं ५. १६. २१
 अप्सु चावगाढः ३. ११. १७
 अप्सु वा प्रवेशयेत् १. १. ३९
 अबुद्धिपूर्वमलंष्टतो २. १०. २६. १८
 अमक्षयेतो ५. १७. ३८
 अमात्र उदकम् २. ४. ८. ९
 अमात्रे तैलं २. ८. १९. १९
 अमात्रे भूमिर्दक्ष २. २. ६. १४
 अमिनास उपवास° २. ८. २९
 अमिनिष्काम्युदित° २. ५. १२. २२
 अमिनिर्द्वैतानां तु ३. ९. १६
 अमिमावितरत्वात्तीन. २. ६. ३
 अमिमुखेनमिमुख २. ६. २०
 अमिवादनायैव २. २. ४. १७
 अमिपिन्ध २. ९. २२. १२
 अमीचाराणुयाहारी १०. २९. १५
 अभोग्यं भुक् वा ९. २७. ३
 अम्रं चमर्तो ३. ११. ३१

अमेणैरवमृष्टम् ५. १६. २५
 अपाञ्चोतधीयानः २. ५. १०. ९
 अरण्ये कुट्टि १ २४. ११
 अरण्ये च ४. १४. ३१
 अर्थं वा २. ५. १२. १७
 अर्धपञ्चमा° ३. ९. ३
 अर्धेन १. २. १४
 अलकारो मार्यायाः २. ६. १४. ९
 अलंघये पवास ९. २४. १७
 अवगाहनमर्पो २. १. २. ९
 अवक्ष्य पशून् २. ११. २८. ६
 अवरोधन चास्य २. ११. २८. ४
 अवशिन् २. ११. २८. २
 अविचिक्षिष्टा ४. १३. ११
 अविधिना च प्रवर्जितः ६. १८. ३१
 अविशिष्टं हि २. १०. २७. ५
 अविहितमनुवाक्य° ३. ११. २०
 अविहितधैतेयम् ७. २. १४
 अविहिता माहणस्य ७. २०. १०
 अशनौ भूमौ १. ३. ३८
 अशिष्टपतितमत्तो° २. ५. ११. ९
 असूत्राणामदुष्ट° १. १. ६
 अदमानं लोष्ट° ११. ३०. २१
 अधाद्धेन तु ३. १०. ३०
 अष्टम आ° १. १. २२
 अष्टमे पुष्टि. २. ७. १६. १५
 अष्टाचत्वारिंशद् १. २. १२
 अष्टाशीतिसहस्राणि ये प्रजां ने° २. १. २३. ७
 अष्टाशीतिसहस्रानि ये प्रजामीनि° २. ९. २३. ४
 अममापत्तौ २. १०. २७. २०
 एतमुदेतधैत् २. ३. ७. १७
 एरान्दयन् २. ८. १९. ६
 अस्मिते च बहेः ११. ३०. ३
 अस्मिते च खान ११. ३२. ८
 अह्न्यसवेशन २. १. १. १६
 अहरदभूतवाले ४. १२. १५
 अहवियात्री ६. १८. २९

अहविष्यमनृत २ ८ १८ ३

अहविष्यस्य होन २ ६ १५ १६

अहोरात्रावमावास्यासु ३ ९ २८

आ

आकाश सयम् २ ९ २२ २२

आचम्य चोष्णी २ ८ १९ १२

आ च विपाकात् १ १० २९

आचामह्ना २ ६ ३७

आचार्ये क्रा वर २ ४ ८ ६ २ १० २७ ३१

आचार्येनाचार्य २ ८ १९

आचार्याधीन १ ८ १९

आचार्याधिनि २ ४ ८ ७

आचार्ये श्रीमह २ १० १०

आचार्ये व्यनाच य ८ ८ २७

आक्षिप्ये ९ २४ २१

आ तन्निरी २ ५ १२ १५

आतुरग्यजनानि २ ६ १५ ६

अच्छतेजसा २ ८ २० १०

अमलेवाहमन्ध्या ८ २२ ६

अत्मपदपन्तर्वपूतनि ८ २३ १

आमप्रद्योती २ ७ २४

आमष्टमाद्य पर ८ २८ २

आनेयी च कियम् ९ २४ ९

आयवर्णस्य २ ११ २९ १२

अदित एवंपवाम २ ८ २० ९

आधाने द्वि सता २ ५ ११ १४

आनदरेन वा ३ ९ ५

आ निशाया ११ ३२ ११

अष्टप्रायनाहर्मा २ ६ १५ १९

अपदि ब्रह्मणेन २ २ ४ २५

आपदि व्यवहरेत् ७ २० ११

अपदये सापदय २ ८ १६

आ परितवसरादित्यके २ ६ १५ ८०

आश्रीत चेदामि ५ १७ १०

आ भूतसुखत्त २ ९ २० ५

अम वा ६ १८ ३

आमुधग्रहम् २ १० ८५ १४

आग्ने चामोजनमा २ ७ १७ २४

आरात्रवसयन् ११ ३१ ३

अरोग्ये शून्यम् ४ १४ २९

अर्द्ध वा ५ १६ १५

आर्द्धसमयो ४ १२ ८

आर्षा प्रदत्ता २ २ ३, १

अर्षा पुत्रय २ १० २५ १३

अर्षाधिष्ठा वा २ २ ३ ४

आपय वा १ ३ ४०

आर्षे दुहितमन २ ५ ११ १८

आवमस्य दद्यात् २ ३ ६ ११

आवसथे भोनियानरा ८ १० २५ ८

आर्यिक माववर्णन १ ३ ७

आर्यिक १ २ ३६

आश्वमेधक वा ९ १४ २८

आ प दद्यात् न दद्यात् १ १ २७

आपने सयने २ ८ ५ ५

आ समावस २ १० २७ १९

अर्त्तनखिराचामत् ५ १६ २

आसीने च न २ ६ ८७

अहवनीयार्थे १ ३ ४४

आहिताग्नि २ ३ ७ १३

अहुनाग्नी च ८ ५ २६

इ

इतरेषा वपनामा ८ ५ ११ १

इतरे २ ६ १५ १०

इति सर्वत्र दत्त २ ९ ८२ १४

इति द्वि मन्त्रम् २ ३ ७ ११

इचपुषिक १० ८९ १८

इद्वारेतसा २ ९ २३ ६

इन्द्रपरीत्यरेत् ८ ५ १० ३

इन्द्रपरीत्यरेत् ५ १५ १९

इष्टयन्त्रा ९ २७ २

इष्टव मुद्रा २ ७ १७ ९

उ

उत्तमगा ८ ८ ८

उत्तमगा ८ ८ ८

उत्तमगा ८ ८ ८

उत्तरपूर्वदेशे २. २. ३. २३
 उत्तरेणाधिष्ठान्याम् २. २. ४. ३
 उत्तरैर्ब्रह्मसूदने २. २. ४. ४
 उत्तिष्ठेत्पूर्णा २. ७. १
 उत्तीर्य ५. १५. ११
 उत्सादयितुः पुत्र २. ६. १३. ५
 उत्सन्नस्थाः १. २. २७
 उत्तिष्ठत्येतदुदकं २. १. १. १४
 उदकोपस्पर्शनं च सह २. २. ३. ७
 उदकोपस्पर्शनम् २. १. १. २३
 उदगयन २. ८. २०. ३
 उदधानसंनिधौ २. २. ३. २१
 उदाचारेषु २. ८. ३
 उदिते त्वादित्ये २. ५. १८
 उदीच्यवृष्टि २. ७. १७. १७
 उद्भूतान्यमानि २. ३. ६. १७
 उद्भिद्यतामघौ च २. ७. १७. १८
 उद्यन्तमस्त यन्तं ११. ३१. २८
 उपनयन विषाधस्य १. १. ९
 उपव्युप ३. ९. २२
 उपसंमाद्यः २. ५. २०
 उपाकरणसमापनं ३. ११. ७.
 उपाकरणपापोत्सर्जं २. २. ५. १६
 उपानहौ २. ७. ५
 उपासने गुरुणा ५. १५. १
 उपेतः स्त्रीणां २. ४. ९. ७
 उपेतस्याचार्यकुले १. २. ११
 उभयतः परिवर्चनं २. २. ३. १७
 उभयत उपसंग्रहणम् ३. १०. १७
 उभयान्पश्यति २. ८. १८. १६
 उभाभ्यामेवोभा २. ५. २२
 उद्गीक्षीरघृणी ५. १७. २३

ऊ

ऊर्ध्वं पुष्टि २. ३. ७. ३
 ऊर्ध्वमर्धराजादप्य ११. ३२. १४
 ऊर्ध्वमर्धराजादित्येके १. १. २४

ऑ

ऑतौ च २. १. १. १७
 ऑतिविवरशूर ४. १४. ११
 ऑत्वे वा २. २. ५. १७
 ऑपममन्त्राधिकः ९. २४. ४

ए

एकसुरोद्भू ५. १७. २९
 एकघनेन २. ६. १३. १२
 एकरात्र २. ३. ७. १६
 एकाधिरनिकेतः २. ९. २१. २१
 एकादश १. १. ३५
 एकादशे २. ७. १६. १८
 एकाध्यायी २. ६. २४
 एकेन द्वाभ्यां ३. ११. २९
 एको वा २. ९. २२. १
 एतदेवा १०. २८. १४
 एतमेवाम्यसेत् ९. २७. ८
 एतान्यपि नानन्तैवास्या ९. १८. २
 एतान्यपि पतनीयानि ७. २१. १८
 एतान्येव क्षत्रियस्य २. ५. १०. ९
 एतेन आभ्यारण्यानां २. ७. १६. २८
 एतेन देशकुलधर्मा २. ६. १५. १
 एतेन दोषफल २. १. २. ५
 एतेन परं २. ९. ३१. १७
 एतेन ब्रह्म योगेन ४. ११. २०
 एतेनान्तैवांसिनो २. ७. १७. ६
 एतेनान्ये दोषफलैः २. १. २. ७
 एतेनान्ये नियमा १. ४. ७
 एतेनान्ये शरा २. १०. २६. ३
 एतेनैव विधिनो १०. २८. १८
 एवं संवत्सर २. ८. १८. १२; २. ८. २०. ७
 एवं सत्वार्यसमयेन ४. १२. ६
 एवमुच्चावनन्तलोको २. २. ४. १५
 एवंष्टपो २. ५. ११. ४
 एवं निः २. ६. १५. ८
 एवमभ्याया २. ५. १३. २०
 एवमन्येष्वपि ९. २६. १९; १०. २९. ४

एवमभ्यासे २. १०. २७. १२
 एवमवरोधः २. ९. २४. ४
 एवमहरहरा २. ८. २०. ४
 एवमुभौ ७. २०. ९; २. ८. २०. २३
 एव वक्षिणा २. २. ३. १८

औ

ओंकारः ४. १३. ६
 ओपनमात् २. ६. १५. २३
 ओषधिवनस्पतीनां २. ७. ४
 औ
 औदुंबरधमसः २. ८. १९. ३
 औषवत्तमेव २. १. १. ५
 औषासने २. २. ३. १६

क

क आदयाधः ६. १९. २
 कम्बलम् १. ३. ८
 कञ्जलान्ध ५. १७. २६
 कर्तपत्यमनामुष्णं च २. ५. ३
 कषायं १. २. ४१
 कण्डसमापने ३. ११. २
 कण्डोपाकरणे ३. ११. १
 कामदन्तुभ्यां ९. २६. १३
 काममपघृष्टयीत ११. ३२. १६
 काममात्मने २. ४. ९. ११
 काममुद्दिद्यतां २. ७. १७. १९
 कालयोमौ २. १. १. २
 काले स्वामिना २. २. ४. १३
 किं करवाणि २. ६. ३८
 कीटो बानेष् ५. १६. २९
 कुक्षुटो ५. १७. ३२
 कुक्षुभिर्नौ २. ११. २९. ३
 कुम्भपित्वा ५. १७. ४
 कुनाराध २. १०. २९. १३
 कुमायां तु २. १०. २६. २१
 कुडाय हि २. १०. २७. ३
 कुडनमवा ५. १४. २६
 कुच्छुद्रादधारां ९. २७. ६
 कुच्छुमं बल्लरं ९. २५. ८

कुच्छु धर्म २. ११. २९. १३
 कुत्तमुभौ तु ५. १७. ८
 कृताकृतम् २. ८. १८. १७
 कृताभ पर्मथितं ५. १७. १७
 कृताष्टस्य ६. १८. ४
 कृत्वा च २. ७. २३.
 कृत्वा विष्णो २. ७. ११
 कृतस्ते प्राप्ते २. ८. १९. ९
 कृष्णं च स्वामाविकं ११. ३०. ११
 कृष्णं चेदनुप १. ३. ४
 कृष्णधाम्ये २. ८. १८. २
 केशान्तं २. २. ३. ३
 केशान्त्रकीर्ये २. ६. १५. ७
 कोमिकस्ताय ९. २४. १५
 कयाह ५. १७. २८
 कव्यादः ५. १७. ३४
 कुक्षुकीर्ष ५. १७. ३३
 क्रीडादीय ११. ३१. २३
 क्रीडो द्वयो ८. २३. ५
 क्रीडो प्रामेयः २. १०. २९. ७
 क्रीडः ३. १०. २७
 कृत्रिये कृता ९. २४. १
 कृत्रियवद्वैदस्य २. ५. १०. ७
 कृद्रान्मुद ११. ३२. १८
 कृत्रं परिशुद्धो २. ११. २८. १
 केमकृद्राजा २. १०. २५. १५

ख

खट्वाङ्गं दण्डाय १०. २९. १
 खट्वापी ५. १५. २१
 खल्लोपस्थाने २. ७. १७. १
 खण्डेन ९. २४. १४

ग

गच्छन्तम् २. ६. ८
 गर्दमेनावकीर्ण ९. २६. ८
 गर्भं च ९. २४. ८
 गवां वावरीषे ३. ९. २५
 गार्दमे यात्रं ११. ३२. २५
 गाय रक्षेत् ९. २४. १८

गुणहान्यां तु २. ७. १७. ५ .
 हर्षे हत्वा १. २४. २४ .
 हस्तस्पर्शगामी तु १०. २८. १५
 हस्तस्पर्शगामी सङ्घर्षणं १. २५. १
 हस्तप्रसादनीयानि २. ५. १
 हस्तसंनिधौ ३ १० १५
 हस्तसम्वाये २. ७. १४
 हस्तमात्स्यं २. १०. २५. १४
 हस्तोद्धारचारे १. १. १५
 हस्तोत्सर्गं ७. २१. १
 हस्तमेषिनोपदेश २. २. ३. १२
 हस्तकृत्वा २. १. २२. ८
 गोत्रेण २. ६. ३०
 गोमधुपकर्षे २. ४. ८. ५
 गोर्दक्षिणानां ११. ३१. ८
 गौरसर्षपाणां २. ८. ११. १
 ग्रामारण्यायोश्च ३. ११. १
 ग्रामेणान्यवसिते ३. १. ७
 ग्रामेषु नगरेषु च २. १०. २६. ४
 च
 चक्षुनिरोध २. १०. २७. १७
 चतुर्थे ह्युद २. ७. १६. ११
 चतुर्थे सर्वम् २. १०. २७. १३
 चतुर्दश आयुषे २. ७. १६. २१
 चत्वार आश्रमा २. १. २१. १
 चत्वारो वर्णा १. १. ४
 चरितनिर्वचनस्य ६. १८. १२
 चरिते २. १० २७. १
 चातुर्मासीषु ३. १०. १
 चारी ६. १८. ३०
 चिकित्सकस्य ६. ११. १४
 चेष्टति २. ६. २८
 छ
 छन्दःकृत्वा २. ४. ८. ११
 छर्दयित्वा ६. १०. २२
 छायायां ११. ३०. १६
 ज
 जटिलः १. २. २१

जात्याचारसंघये २. ३. ६. १
 जानुनि २. ८. २०. १४
 जायापत्योर्न २. ६. १४. १६
 जिह्वाच्छेदन २. १०. २७. १४
 जीवन्मुक्त्यो २. ६. १४. १
 ज्ञायमाने तु तस्मिन्नेव ३. १. ८
 ज्ञायमाने वयोविधौ ४. १४. १४
 ज्ञा राजन्यस्य १. २. ३४
 ज्ञेयो दायाद २. ६. १४. ६
 ज्वलितौ १. २५. २
 त
 तं योनुतिष्ठेत् ८. २२. ८
 तच्च लिङ्गं २. ५. १२. २३
 तच्छास्त्रे ४. १२. २१ २. ६. १४. १०;
 २. १. २१. १५
 तच्छ्रेष्ठ १. १. १७
 तत् ऊर्ध्वं न २. ११. २८. १
 तत् ऊर्ध्वं प्रकृतिवत् १. २. १०
 तत् ऊर्ध्वं ग्राहणः २. २. ४. २७
 ततः परम् २. १. २३. १२
 ततः परिवृत्तौ २. १. २. ३
 ततः सवत्सर १. १. ३०
 तत् सिद्धिः १०. २८. १२
 ततोभिमुपस्पृष्टेत् २. ८. ११. ११
 ततो नाना २. १. १. २२
 ततोपो २. १. २२. ४
 ततो मूढैः २. १. २२. २; २. १. २३. २
 ततो यो १. २. १
 तत्प्रत्यय २. ६. १५. १
 तत्र गुणान्तरं २. ५. १०. २
 तत्र द्रव्याणि २. ७. १६. २३
 तत्र नवानि २. ८. १८. ७
 तत्र पितरो २. ७. १६. ३
 तत्र यन्मु २. १०. २६. ८
 तत्र ये पापकृत २. १. २४. १
 तत्र ये पुण्यकृतः २. १. २४. १३
 तत्र लक्षणं २. ११. २९. १४

तत्र ध्रुवते ४ ११ २
 तत्राल्लभनीयान्मुक्तं ८ २१ ३
 तत्रवि २ ६ १३ ४
 तत्त्वसरात्रेण १ १७ ४
 तत्त्वमहस्यो १ ३ ३१
 तत्त्वमूत्र २ २ ११
 तथा कीर्णालौक ५ १७ २५
 तथा क्षार १ २ २३
 तथा शुद्धर्मसु २ ५ २४
 तथा चामनो २ ४ ९ १२
 तथा चूनाकषेपु ५ १५ १४
 तथा धर्मद्वयेन २ ७ १६ २५
 तथा नुयितापो ५ १६ १९
 तथान्यस्या ३ ९ १२
 तथापपावि ७ २१ ६
 तथापरत्नस्य २ ७ १६ ६
 तथा पद्मस्य २ ११ २८ ३
 तथा पुण्यक्रियासु १० २९ ५
 तथा पुण्यपटेषु २ ६ १४ १८
 तथा प्रदोदके ५ १५ ५
 तथा प्रयत्नाय ४ १४ १९
 तथा प्राणादे ५ १७ ७
 तथा बहुपाद २ ८ ९
 तथा रतानाम ५ १७ १५
 तथाबताक्षन २ ६ १५ १५
 तथा हृषमाह ३ ११ १६
 तथा मतेन ११ ३० २
 तथा लतबन्धे २ ७ १७ २
 तथा द्वेन ११ ३० १९
 तथा मन्त्रेषु ३ १० ३
 तथा समादिष्टे ७ ७ २८
 तर्पण ५ १७ २२
 तर्पणपि ३ ११ ५
 तदतिक्रमे २ ५ २
 तदनुवर्तमानो ४ १२ १२
 तदन्वीक्ष्य २ ६ १३
 तदभाव २ ६ १४ ३
 तदह्य ३ ९ १८

तदिन्द्रिय २ १० २७ ४
 तदेतेन १० २९ ११, २ ९ २४ ११
 तद्दन्त्याण २ ८ ६
 तपपान्ने ७ २० ३
 तद्व्यतिक्रमे २ १० २७ ६
 तप स्वाभ्यास ४ १२ १
 तपस्विनश्च २ १० २६ १४
 तप्तमिश्रा ५ १५ ६
 तप्तमिमुक्षो २ ३ ६ ७
 तप्तसो वा १ १ ११
 त भोजयित्वा १ ३ ४५
 तयोऽनुमते २ ११ २९ ४
 तयोर्नाना २ ८ ४ ७
 तस्माच्छ्रुति २ ९ २३ ९
 तस्मात्तयो २ ५ ४
 तस्मिन्धिव १ १ १३
 तस्मिन्गुरार्हति २ ८ २३
 तस्मिन्मिजन १ १ १२
 तस्मै १ १ १५
 तस्य चैष्टम्भ २ ५ १० १३
 तस्य द्वाद २ ९ २२ १५
 तस्य निर्वेष १ २४ १०
 तस्य पया १ २४ १२
 तस्य पादौ २ ३ ६ ९
 तस्य पुरस्तात् २ १० २५ ४
 तस्य पूजाया २ ३ ६ ६
 तस्य सुतमा २ ९ २१ ११
 तस्य विधि ३ ११ २२
 तस्य शास्त्रान्तरे ४ १२ ४
 तस्य शुद्ध १ २६ ९
 तस्यापि ६ १८ १४
 तस्यारण्यमा २ ९ २२ १
 तस्यारण्येन २ ९ २२ १७
 तस्योपार्थ २ ८ १८ १५
 तस्योदक २ ३ ६ ११
 तस्योपचार २ १ १ ११

तस्योपदिशन्ति २. ९. २१. ९;
२. ९. २१. २०

तानि च २. ८. १८. ९

तावन्तं कालं ३. ११. १४

तासां निष्क्रमणं ९. २४. १९

निलतण्डुला ७. २०. १३

तिष्ठति च २. ६. २६

तिष्ठन्नाचामेत् ५. १६. १

तिष्ठन्सव्येन २. २. ५. ६

तिष्ठ्येन २. ८. १८. १९

तुल्यगुणेषु २. ७. १७. १०

तूष्णीं ४. १४. १२

तृणकण्ठि ७. २१. २

तृणच्छेदत ११. ३२. २८

तृतीयमामन्त्रणम् २. ७. १७. १३

तृतीये २. ७. १६. १०

तृषिष्ठा २. १. १. ६

तेन प्रदिष्ट १. ३. ३२

तेभ्यो यथागुणं २. १०. २५. १०

ते शिष्टेषु २. ९. २४. ३

तेषां स २. २. ३. ५

तेषां यथागुणं २. १०. २५. १

तेषां तेजोविशेषेण २. ६. १३. ८

तेषां त्रय २. ५. १२. ३

तेषामभ्यागमन १. १. ३३; १. २. ६

तेषामिच्छता १. १. ३४

तेषामुत्तमं लोहेन २. ८. १८. १३

तेषामुत्तरः २. ९. २२. ५

तेषां पुरुषा २. १०. २६. ५

तेषां पूजा २. १०. २५. १

तेषां पूर्वः १. १. ५

तेषां प्रकृतयः २. ९. २४. १३

तेषां प्रेतेषु २. ६. १५. ४

तेषां मन्त्रा २. २. ३. १३

तेषां महायज्ञाः ४. १२. १४

तेषु चोदकोप ३. १०. ५

तेषु सर्वेषु ११. ३०. ४; २. ९. २१. २

तैर्विप्रवासै १. ३. ३४

तैलसर्विषी ५. १७. १६

तैस्यां ३. ९. २

त्रयाणां ६. १८. ९

त्रयीं विषां २. ९. २४. ८

त्रयोदशे २. ७. १६. २०

त्रिः प्राय २. ७. १७. १४

त्रिभिर्वा १. २. १५

त्रिमधुसिद्धं २. ७. १७. २३

त्रितोष्ट्री ५. १६. ३

त्रैस्तृतीये २. ८. २०. ६

त्रैविद्यश्रुदानां २. ९. २३. १०

त्र्यहम् ९. २७. ७

द्व

दक्षिणतः २. २. ४. ५

दक्षिणं मातुं २. ५. १६

दक्षिणाद्वारं २. १०. २५. २

दक्षिणेन पाणिना २. ५. २१; ५. १६. ७

दक्षिणेन पुरं २. १०. २५. ५

दत्ता च २. ७. २२

दक्षिरूपस्थ ५. १६. १७

दधिधानी १०. २९. १३

दधि मधु २. ४. ८. ८

दद्यमेघाष १. १. २४

दद्यमे व्यवहारे २. ७. १६. १७

दद्यवर्षं पौरसख्यं ४. १४. १३.

दद्यवर्षं त्रासणः ४. १४. २५

दद्य शुदे १. २४. ३

दद्रेपररात्रे ३. ९. २३

दानं कथयमेव २. ६. १३. १०

दान्तः १. ३. १९

दायेन २. ६. १३. २

दारं वास्य २. १०. २७. १०

दारम्यतिक्रमी १०. २८. १९

दारे प्रजायां १. २. ५. १०

दासा वा २. २. ४. २०
 दास्या वा ५. १६. ३२
 दिवा च न २. ८. १९. १४
 दिवा च शिरसः ११. ३०. १४
 दिवा चाग्निहिते ३. ११. १९
 दिवादित्यः ११. ३१. १९
 दीक्षितो ६. १८. २३
 दुहिता वा २. ६. १४. ४
 दुहितृमतः २. ५. १२. २
 दृढपतिः १. ३. २१
 दृढपते १. ४. ९
 दृष्टो धर्मः २. ६. १३. ७
 दृष्टा ९. २४. १३
 देवतामिधान ११. ३१. ४
 देवमिश्राचार्यः २. ६. १३
 देवेभ्यः ४. १३. १
 देशतः २. ६. १५. १२
 देशविशेषे २. ६. १४. ७
 देशाका २. ६. ३३
 देशस्यामः २. २. ४. २
 देवे २. ५. ११. १९
 दोषकृत् २. ५. १२. १९
 दोषं बुद्ध्वा ७. २१. २०
 दोषाणां ह्य ८. २३. ३
 द्रव्यपरिमहेषु २. ६. १७. १९
 द्रव्दानामे २. ९. २२. १६
 द्वादश वर्षाणि ९. २४. २०
 द्वादशावर्ष्यम् १. २. १६
 द्वादशे पञ्चकामम् १. १. २६
 द्वादशे पञ्चमात् २. ७. १९. १९
 द्वितीयैस्तेनाः २. ७. १६. ९
 द्वितीयैके ५. १६. ४१ ५. १६. ६
 द्विष्टिः २. ३. ६. १९
 द्वौ द्विष्टि २. ८. २०. ५
 ध
 धर्महृदेषु २. ७. १८
 धर्मवर्द्धना २. ५. ११. १०
 धर्मवृत्तमयः १. १. २

धर्मवृत्तासंपन्ने २. ५. ११. १९
 धर्माविप्रतिपत्ता १. ४. १३
 धर्मार्थसंनिपति ९. २४. २३
 धर्मेषु २. ३. ६. ४
 धर्म्ये २. १०. २६. ९
 धावन्तमनु २. ६. ९
 धुर्यवाहः ९. २६. २
 धेनोधानिर्दः ५. १७. २४
 धेनवदुहोर्मेष्यः ५. १७. ३०
 धेनवदुहोश्चाकारणात् ९. २६. १
 न
 न कुसृत्वा ११. ३१. २१
 नक्तं चापावृत्ते ३. ११. १८
 नक्तं चारण्ये ३. ११. ३४
 नक्षत्रेवोत्तमेन २. २. ४. ८
 न क्षारलक्षणः २. ६. १५. १४
 न खट्वायो २. ६. ४
 नखैश्च २. ८. २०. १५
 न गतिर्वि ४. १३. १५
 नगरप्रवेशः ११. ३२. २१
 नष्टो वा ५. १५. ९
 न च तस्यो ११. ३२. ४
 न च नक्तं २. ७. १७. २३
 न च सुखसाम्यं २. ८. १९. १०
 न च संदेहे २. ५. ११. २
 न चात ऊर्ध्व २. ९. २२. ११
 न चातहुणाय २. ८. १८. ११
 न चान्येनापि मोक्षः २. ८. १९. १
 न चास्माद्धो १०. २८. ४
 न चारिमन्दोषं ३. १४. ४
 न चारमि १. ४. ५
 न चास्य विप्रये २. १०. २५. ११
 न चास्य सखाये २. ६. ५. २. ६. २९
 न चेदुः २. ६. १२
 न चैनमप्यदनः २. ८. २५
 न चैनमभिप्रमा २. ६. ३
 न चैनमुपधमेत् ५. १५. २०
 न चैनं प्राप्नुयि २. ६. ३१

न चोच्छिष्टं १. ३. ३७
 न तु धर्मसंनिपातः १०. २८. १०
 न धर्माधर्मौ ७. २०. ६
 न नावि ५. १७. ६
 न पततः ११. ३१. १७
 न पतितमा १०. २८. ६
 न पतितैः ७. २१. ५
 न प्रेक्षेत २. ७. ३
 न नहिर्वेदे ४. १३. १२
 न ब्रह्मचारिणो १. २. १७
 न भद्रं ११. ३१. १२
 न सत्यानाम २. १०. २६. १
 न रक्षणा २. ११. २१. ९
 न रसान्गुदे २. ४. ८. ३
 नवम एक २. ७. १६. १६
 नवमे तेज १. १. २३
 न वर्षघारास्वा ५. १५. ४
 नवे सस्यं २. ९. २२. २४
 न दध्नुमिह ५. १६. ११
 न संशये २. १२. २१
 न समावृत्ता ३. १०. ७
 न समावृत्ते ४. १३. ५
 न सुमिक्षाः ६. १८. ५
 न सोपानद्वेष्टित २. ६. १०; ४. १४. २२
 न सोपानन्यूढ ११. ३०. १८
 न स्त्री २. ६. १५. १७
 न स्वयेत २. ७. ६
 न हि २. ६. १४. २०
 न इदयेन २. ७. ९
 नाकारणादु १. ७. १०
 नागुरुतल्ये ७. २१. १०
 नाग्न्युदकशेषेण १. ४. २०
 नात्मप्रयोजन १. ३. ३५
 नात्मार्थमभिरूप २. ४. ८. ४
 नात्यन्तमन्व ६. १८. ७; ७. २१. ६
 नाधेनुम् ११. ३१. ११
 नाप्यापनम् १. २. ८
 नाननियोगपूर्वं ६. १९. १२

नाननूचानम् २. ५. १०. ८
 नानभिमाषितो २. ८. १४
 नानर्हद्भयो २. ४. ९. ६
 नानास्मीनां २. ५. १२. १०
 नानुदेयं १. २. २२
 नानुपेतः २. ६. १५. १८
 नानुमानेन १. ३. २७
 नापनहीत २. ८. १९. ७
 नापणीयम् ५. १७. १४
 नापपर्यावर्तत २. ७. २
 नापररात्रमु ११. ३२. १५
 नाप्रेक्षितमि ५. १५. १२
 नाप्सु स्वावमानः १. २. ३०
 नाप्सु सत ५. १५. १०
 नाप्राज्ञायापो ११. ३१. २२
 नाप्रा २. ६. ३४
 नापुष्यं २. ८. १९. २
 नापुष्यम्या २. ९. २२. २०
 नावां च ११. ३२. ३७
 नाव्य आर्य २. १०. २७. ८
 नासमयेन ४. १३. १०
 नासमाप्य ४. १४. ३०
 नासी मे ११. ३१. १५
 नास्तमिते १. ४. १५
 नास्यास्मि १. २४. २५; २. ९. २४. १०
 निगमेष्वप्ययनं ३. ९. ४
 नित्यं लोक २. १. १. ११
 नित्यप्रभस्य २. ११. २१
 नित्यमर्हन्त ४. ११. १४
 नित्यमुद्यतं २. २. ४. २१
 नित्यमुदघाता २. १. १. १५
 नित्यवार्द्ध २. ८. १८. ५
 नित्या च पूजा ४. १४. १०
 निपुणोपायान् ८. २३. २
 नियमातिक्रमणं २. १०. २७. १८
 नियमातिक्रमे २. ५. १२. १८
 नियमात्मणो २. १०. २७. ७

निदयेषु २. ५. १
 निर्दिष्टितं ५. १७. १२
 निर्वैश्याम् २. १०. २६. २४
 निवर्तयेद्वा १. ४. २७
 निवृत्तं २. ८. ३०
 निवेशो वृत्ते ४. १३. १९
 निवेशो हि वृत्ते ४. १३. २२
 निष्कला ७. २०. २
 नेन्द्रघनुरिति ११. ३१. १६
 नेमं ७. २०. १
 नैष्पामिक २. ८. १९. १७
 नोवेदं ७. २०. ४
 मोदकमाहारयेत् २. ३. ६. १२
 नोपत्रिमेष्टिय २. ७. ८
 न्यस्तामुधयकीर्णं २. ५. १०. ११
 प
 पञ्चदशे २. ७. १६. २९
 पञ्चनखानां ५. १७. ३७
 पञ्चमे २. ७. १६. १२
 पठनीयवृत्तिस्तु १०. २९. १७
 पठनीयाविति १०. २९. १६
 पतिवदसः ४. १४. २१
 पदा पादस्य २. ८. २०. १२
 पदा वो ५. १६. २८
 पयसपसेवनं २. ३. ७. ४
 पापरिमहं २. ११. २८. १०
 परिमुष्टं ६. १८. १७
 परिमुष्टं ५. १७. ११
 परीक्षायोगि १०. २९. ६
 पश्य ११. ३१. ५
 परोक्षमर्षं २. २. ३. ९
 पर्युषितैस्तण्डुलैः ३. ११. ४
 पर्येषि वा ९. २६. १४
 पर्यस्तु २. १. १. ४
 पाणि च २. ८. १९. ११
 पानिमहणादधि २. १. १. १
 पाणिमहणादि २. ६ १४. १७
 पानिसंशुद्धयेन १. ४. २१

पाणिममूढं २. ५. १२. ५
 पादूनम् १. २. १३
 पाप्मानं २. ३. ६. २०
 पालाशमासनं ११. ३२. ९
 पालाशो १. २. ३८
 पितृव्यैष्टस्य १. ४. ११
 पुण्य इति कौत्सः ६. १९. ४
 पुण्यस्याप्यनीप्सतो ६. १९. १०
 पुण्यस्येप्सतो ६. १९. १
 पुण्योद् प्रातराग्नौ २. ११. २९. ७
 पुनर्निर्वं २. ८. २४
 पुनरन्तर्निष्पाद्य १०. २९. ९
 पुत्रामावे यः २. ६. १४. २
 पुनः प्रमादे २. ११. २८. ८
 पुनः सगै २. ९. २४. ६
 पुताग्निहोत्रस्य २. ३. ७. १४
 पुत्रवदधे २. १०. २७. १६
 पूः प्राणिनः ८. २२. ४
 पूजा धर्मव्यायं ४. १३. २
 पूतीगन्धः ३. १०. २४
 पूर्वयोर्वर्णयोः ९. २४. ६
 पूर्ववत्पामसं २. ६. १३. ३
 पूर्वस्मिन्पूर्वस्मिन् १. १. ८
 पूर्वैर्वा प्रामा ११. ३०. ७
 पूर्वैर्वा निवेदनम् २. ७. १७. ११
 पृष्ठतश्चात्मनः २. ५. १२. १२
 पृष्ठारूढः ३. ९. २७
 प्रकृत्या ६. १८. १०
 प्रक्षालयित १. २. २९
 प्रक्षाल्य वा ५. १५. १७
 प्रजानिःशेषसा २. ७. १६. २
 प्रजापतेर्के २. ९. २४. २३
 प्रतिपादयिता च २. ८. २०. १९
 प्रतिपूर्व १. २. १
 प्रतिमुखमग्निं २. ५. १२. ११
 प्रतिविद्वानां ७. २१. १४
 प्रतिषेधेदि २. ८. २०
 प्रथमं १. २५. ११

प्रथमेहनि २. ७. १०
 प्रदोषे ३ १० २६ १. ११ ३६
 प्रभूतघेदके ५. १५ २२
 प्रमादादरण्य २ ११. २८ ७
 प्रमादादाचार्यम् १ ४. २१
 प्रयतः प्रमथमानः २. ७ १७ ४
 प्रयोजयिता २. ११. २९. १
 प्रवचनयुक्तौ ११. ३२ १
 प्रथं च ११. ३२. २२
 प्राक्तु १. ४ १९
 प्राहमुखोक्तानि ११ ३९. १
 प्राप्तनिमित्त २. ११ २८. १३
 प्रिया २. ३. ७ ५
 प्रीतिर्द्युः १. ४. १०
 प्रह्वलनं २. ८. २०. १३
 प्रवक्तृन् ३. १०. २८
 प्रवेष्ट दत्त २ ७. ५५
 प्रोक्ष्य वायु. ५. १५. १५
 प्रोटक्याध ३. १०. २७
 प्रोषितो भक्षान् १ ३ ४२
 प्रोष्य च २ ५ १४. ४. १४. ८
 पुत्रः ५. १७ ३३
 पुत्रवर्त २. ५. १७
 पुद्गावान्तरेण ११. ३१. १४
 फ
 फाणितपृष्ठक ५. १७. १९
 य
 यलाविशेषेण २. ५. १०. १६
 यर्हाना २. २. ३. १५
 यस्ताजिनं १. ३. ६
 यर्हिर्मान् २. ८. १८ ६
 यालानृद्धान् २. २. ४ १२
 बाहुग्या ११ ३२. २६
 दुद्धिपूर्व २. १०. २६. १९
 दुद्धे क्षेमप्रयत्न २ ९. २१ १४
 दुद्धे चक्षेमप्रयत्न २ ९. २१. १६
 दुग्धा २. ९. २१. ५

वृक्षणि ४. १३. १७
 वक्ष्य व र्ति ४. १३ १८
 वृद्धवृद्धिमिच्छन् १. ३. ९
 वृद्धाच्येक्षमाणो ३. ९ १३
 व्राह्मण आचार्य २. २. ४. २४
 व्राह्मणपार्थ ९. २४. ७
 व्राह्मणवचनाय २. १. १. १९
 व्राह्मणस्य ११. ३१. ६
 व्राह्मणस्वान्य २. १०. २६. २
 व्राह्मणध्व २. ५. १२ ७
 व्राह्मणाया २. २. ४. १६
 व्राह्मणं चा ४. १२. १०
 वाक् २. ५. ११. १७
 म
 मत्तापचयेन ९. २५. ७
 मर्ता २. ७. १३
 मयस्त्वया १. ३. २८
 मयदन्त्यया १. ३. ३०
 मयमन्त्रया १. ३. २९
 मयमन्त्रया २. ८. २०. ११
 मार्याया २. ६. १५. ५
 भार्या २. २. ३. ४
 भिक्षणे २. ५. १०. १
 भिषक् ६. १८. २१
 भुक् वा चास्य २. ६. ३६
 भुक् वा स्वयमस्य १. ३. ३६
 भुजानं ५. १६. ३३
 भुजानेषु ५. १७. ३
 भूमिगतारव ५. १५. २
 मृग उदर २. ३. ६ १८
 भृशैव वा २. ९. २. १
 भृशैवमतो २. ७. १८. २७
 मृत्यानाम २. १०. २६. १
 मूर्ध्नि १. ३. ४३
 माक्ता २. ८. २०. २२
 माक्ष्यमाणस्तु ५. १६. ९
 भ्रातृषु ४. १४. ९
 म
 मषासु २. ८. १९. २०

मत्त उन्मत्ता ६ १९ १
मत्तगणस्य २ २ ३ २२
मत्तगण ६ १८ १
मत्तमा चान् २ ५ २५. ३ ११ २४
मत्तमा वाचा २ २ ५ १९
मत्तमा वाधीगीन ११ ३२ १७
मत्तमा वा स्वपन् ११ ३० १३
मत्त पुत्रस्या २ ६ १४ ११
मत्तप्रवृत्तता ३ ११ ३
मत्तप्याजी ७ २१ १६
मत्तप्यन्तान् ७ २० १२
मत्तप्यै ५ १७ ५
मत्तप्य २ ८ २० ८
महापथ ३ ११ १०
माहापथ २ १ ३ १
माहापथ २ १४ २४
माहापथ ३ १० ४ ४ १४ ६
माहापथ ३ ६ १५ ३
माहापथ पुत्रवत् १० २८ १
माहापथ २ ७ १६
माहापथ योनि २ ५ ११ १६, १५ २
माहापथ २ ८ १८ १४
माहापथ २ ८ २
माहापथ २ ७ १६ ४
माहापथ २ ८ २० १
माहापथ २ ५ ११ २०
माहापथ ११ ११ २
माहापथ १ २ १०
माहापथ १० १८ १६, १०, १९ १२
माहापथ ७ २१ १
माहापथ २ ८ २
माहापथ ३ ११ ३२
माहापथ ५ १० १३
माहापथ ५ १५ २३
माहापथ ११ ३२ २४
माहापथ ५ १६ २७
माहापथ १. ३ १७

माहापथ ५ १७ ३१
माहापथ १ २ २
माहापथ २ १ १ ९
माहापथ १ २ ३३
माहापथ १ २ ३५
माहापथ ५ १० १२
माहापथ ६ १९ ३
माहापथ २ ७ ४ ९
माहापथ ६ १९ ५
माहापथ २० २१ २
माहापथ ५ १५ ३
माहापथ ५ १ २७, ११ ३२
माहापथ २८, २ ८ २० १७
माहापथ ४ १४ २
माहापथ २ १ १ ७
माहापथ ६ १८ २५
माहापथ १३ ७
माहापथ २ ८ १८
माहापथ ६ १९, ११
माहापथ ३ ११ ६
माहापथ २ ५ ७
माहापथ २ १ २३, ११
माहापथ ७ २०, ७
माहापथ २ १ १ १३
माहापथ ४ १२ ११
माहापथ २ २ ४ २३
माहापथ ५ १७ १
माहापथ १ १८ ११
माहापथ २ ३ ७ ९
माहापथ २ ३ ७ ८
माहापथ १० २८ १
माहापथ १ ४ ६
माहापथ ५ १७ १३
माहापथ २ ८ १८
माहापथ २ ८ ५
माहापथ २ ११ १३

यथा प्रथमेति २ ७ १७. १५
 यथा प्रथमेति १. ८ ३५
 यथा ब्रह्मचारिणो २ ८. १
 यथा युर्वा २ ५. १२. ४
 यथावशाज २ ६. २५
 यथा वर्ष २ ९. २३ ८
 यथा विद्यार्थस्य २ ९ २१. ६
 यथाश्रुति २. ४ ९ ९
 यथा श्वनकेतु २. ५. ६
 यथोक्तमन्य ३. ११. ३८
 यथाप्राप्तमनसताना २. १. २. ४
 यदन्तिष्ठ २. २. ७. ७
 यदन्ति १. ४. ३
 यदि त्वान २. २ ५ ३
 यदिदमिद्विद्वेदं ह ८ ७२ ५
 यदि स्मयताम् २ ७ ७
 यदि ह ६. १९. ६
 यदुच्छिष्टं १. ४. १
 यदुपवर्तते २. ३ ७ १०
 यद्व्यायामसंग्रहा ४. १४ ५
 यद्व्यामनिपात १०. २८. ८
 यदेकगण ९. २७. ११
 यन्ता च तार्थे २. ८. २०. २०
 यथा विद्यया २ २ ५ १५
 यद्य सर्वन् ६. १८. ३३
 यथाधीन् ६. १८. ३२
 यस्तस्यधमेण २. ६. १४. १५
 यस्माद्भमानाधि १ १. १४
 यस्मिंश्चान्ते ५. १६ २
 यस्मिंश्चान्ते २. ६ ३१
 यस्य कुल ५. १६. १८
 यस्याप्तौ २. ६. १० १३
 यस्याद्विद्वेद २. २. ७. १५
 यो विद्या २. ७ १२
 यान-यान्यदयनो २. ८. ११
 यान्मूर्खोपन्य २. ८. १२
 यानवन्ताम् २. ४. ९. २

यानस्य २. ५. ११ ७
 यावता वा दिशो २. ६. १५. २१
 यावत्संनिपातं २ १ १. २१
 यावदासीनो २ ६. २२
 यावद्भूते २. ८. १९. ५
 यावद्भूतेष्वुद ३. ११. २८
 यावद्यानु २. ४. ९ ३
 युद्धे तद्योगा २ ५. १०. १०
 ये च विद्यार्थी २. १०. २६. १३
 ये च शस्त्र ६ १८. १९
 ये चाधिम् ६. १८. २०
 येन कृतावसथः २. ४. ८. १
 ये नित्या भाक्तिमः २. ४. ९. ११
 ये भूमि ५. १५ १३
 ये धर्मो २ १०. २६. १७
 येषु कर्मसु २. ९. २२. १८
 यन्त्रामिश्रस्य ९. २६. ६
 योसौ २. ८. १८. ८
 योत्ता च २. ८ १०. १८
 योतिधीनामपि २. ३. ७. २
 यो भूय २. ११. २९. २
 यो हिंसार्थ १०. २९. ७
 यो हि १०. २१. १४
 यो ह्यात्मान १०. २८. १७
 र
 रक्षे चातः २. १० २६. २३
 रजस्वलो २. ७. ११
 रथः २. ६. १४. ८
 रक्षसो १. ३. १४
 राजन्यवर्द्धा २ २. ४. १८
 राजान च्छेदतिथिः २. ३. ७. १२
 राजा पुगेदित २. ५. १०. १४
 राज्ञ पथा ज्ञातयेन २. ५. ११. ५
 राज्ञा प्रवक्तुः ६. १८. २८
 रिक्ताभिर्देवमः ५. १५. ७
 रीति उच्यते २. २. ४. ६
 रीरव राजन्यस्य १. ३. ५

ल

लुचते २ ८ २१

लोके च ४ ११ ९

व

वस्तुतो च १ २१ १३

वस्य दूद २ १० २७ ९

वस्यमा च ३ ९ २६

वर्णशायमा २ ५ ११ ८

वस्तुत वद्व्या १ १ १९

वाक्येन वाक्यस्य २ २ ५ ११

वाचि पय २ १० २७ १५

वायमप्रचला १ ९ २५ १३

वायुघोषशम्भुनी ३ ११ ८

वायुविक ६ १८ २२

वार्धनसस्य च २ ७ १७ ३

वास १ २ ३९

विकर्षा ४ १३ ७

विदुषा वयम २ ११ २८ ११

विपदा च २ २ ५ १४

विपदा छानि ११ १० १

विपदा प्रयनस्य ४ १२ ९

विपदा समान २ ८ २२ ७

विपदा मनेन ११ ३० ३

विपदि चाम्यमा ३ ११ २५

विपुस्तनयि ३ ११ २७

विप्रातदध ११ ३० ९

विप्रशत्रु १ ३ ११

विप्रस्य च तद्विद २ ८ १८

विप्रस्य च समस्य ३ ११ ११

विप्रस्य मधेन २ ८ १८ १

विवादि २ ११ २९ ५

विवाह दुहितृमने २ ६ १३ ११

विदमन्तागुण ४ १४ १५

विषमगते २ ७ २०

वृत्ति प्रस्य १ १८ ८, ७ २१ ४

वृद्धराणी ४ १३ १

वृद्धते च २ ७ २९

वृद्धता तु ४ १३ १६

वदस्य १ १ ३

वैरमाणा ३ १० २

वैरमाणा मववना २ १० २५ १

वृषताद्वृषज २ ८ १५

दा

दात चाम ३ १० २२

दाक्षिणिय २ ५ १२ १

दाक्षिणिय न म ते ५ १५ ८

दाक्षिणिय न रदु ८ ३ ६ ८

दात वये ९ २८ २

दातपम २ ९ २२ १३

दातार्थस्मय २ ४ ८ १२

दातदा १० २८ ३

दातनभ्रातृपुत्र ११ ३२ ३

दातदाते २ २ ४ १

दातानगन २ १० ५ ११

दातपन २ ८ १९

दातीरनव १ १ १८

दातानर च ३ १० २०

दाती मामा १ २ ४०

दान्त १ ३ १८

दातदुष्टानाम २ ७ २६

दातदुष्टानाम २ ५ १० १२

दातदुष्टे १ २ ३२

दातदुष्ट ११ २० १५

दातदुष्ट २ ९ २२ १०

दातदुष्ट ५ १७ १८

दात चाम २ १० २५

दात च वयम ५ १७ २०

दात च वयम २ ६ १५ ११

दात विभा ६ १९ ७

दात वारपाव ५ १६ ३०

दात वय ५ १८ १६

दात मय ४ १९ १५

दात मय १ १ ७

दात मय ७ २१ १३

दात मय २ ४ १९

दात मय २ १० २६ १५

शूद्रस्य सहाय १. २६. ४
 शूद्रायां तु ३. ९. ११
 शूद्रेच्छिष्टमप ७. २१. १७
 शेषमोन्यतिथिनां २. ४. ८. २
 शम्भानवच्छूद्र ३. ९. ९
 शमशाने सर्वतः ३. ९. ६
 श्यावान्तर्यन्ता ५. १६. १०
 श्राद्धभोजन ३. ११. २६
 श्राद्धेन हि २. ८. १८. १८
 श्रावण्या पौर्णमास्या ३. ९. १६. २७. १
 शुत्रपर्यस्तु २. ५. ५
 सुतिर्हि १. ४. ८
 श्वेयसां च २. ५. १२
 श्रोत्रियमस्याया ३. १०. ११
 श्रोत्रियाम्नागमे ३. १०. १३
 श्वर्गदभनादा ३. १०. १९
 श्वमिरपपात्रैश्च २. ७. १७. २०
 श्वित्रः क्षिपिविष्टः २. ७. १७. २१
 श्रोभूते यथामनस २. ४. ९. १
 श्रोभूते स्यात्प्राक्त २. १. १. १०

स

सदस्यो २. ४. ८. १०
 सदृष्टशीलो २. ७. १६. १३
 स
 स एष प्रजापत्य २. १. ७. १
 स एष ब्रह्मचारिणो १. ४. ४
 संवत्सरं गन्धेन २. ७. १६. १६
 सवत्सरमाचार्य ९. २६. ११
 सैष्ट्यां च १२. ३१. १०
 सङ्कटपस्तुसोत् ५. १६. ५
 स शुप्ता १. ४. २४
 सगोत्रस्मार्तार्या २. १०. २७. २
 सगोत्राय २. ५. ११. १५
 संमहीता च २. ८. २०. २१
 संघासन ६. २८. २६
 सवि सप्त २. २. ३. १९
 सविषु तु ३. १०. ९

सत्यावृत्ते २. ९. २१. १३
 सत्ये स्वर्ग २. ११. २९. १०
 सदा निशयां शुक्ल २. ६. १
 सदा निशयां दार ११. ३२. ६
 सदा महाश्रमपर २. ५. १२
 सदारण्यादिधा १. ४. १४
 सदैवाभिवादनम् २. ५. १९
 सन्त्ययवादाः १०. २८. २
 सदस्येन चा ३. ९. २७
 सदेहे लिङ्गतः २. २२. २९. ६
 संघावनुस्तनिते ३. ९. २०
 संघो. ३. ११. १५
 संघोश्च ११. ३०. ८
 संनिपाते २. १०. २६. २०
 संनिहिते २. २. ५. ९
 सप्तभिः पावमानोभिः १. २. २
 सप्तमे कर्मे २. ७. १६. १४
 सप्तमे ब्रह्मवर्चस १. १. २१
 सप्तम्यचारिणी ३. १०. १२
 स न ब्रह्मन् २. ५. १०. १५
 सभाः समार्जो १. ३. १२; ११. ३२. १९
 समानिकर्ष २. ८. १३
 समाया मध्ये २. १०. २५. १२
 समार्जं चेष्ट ११. ३२. २०
 समादिष्टमप्या ४. १३. १३
 समावित्रिषेयान् ११. १०. ५
 समानग्रामे च २. ५. १३
 समानागार ३. ९. १०
 समावृत्तं वेदाचार्यो २. २. ५. ४
 समावृत्तस्याप्येव २. ७. ३१
 समावृत्तेन सर्वे ४. १४. ७
 समावृत्तो भावे २. ७. १५
 सप्तद्विगति १. ४. १८
 समुदेति २. ८. १८. १०; २. ८. २०. २
 सदेत्य तु २. ५. ११. ६
 संभोजनी २. ७. १७. ८
 स य एव प्रविष्टितामा १. ४. २९

स य प्रातर्मध्यदिने २ ३ ७ ६
 सर्पेशीर्षी ५ १७ ३९
 सर्पिर्मांसमिति २ ८ १९ १८
 सर्पिर्षी प्राश्य ३ १० २३
 सर्वं लाममाहरन् ३ ३ २५
 सर्वजनपदेष्वकात् ७ २० ८
 सर्वं चोपाह २ ९ २२ १९
 सर्वत परिमोक्ष २ ९ २१ १२
 सर्वत प्रतिष्ठिते २ ८ १०
 सर्वतोपत ६ १९ ८
 सर्वतो योजन २ १० २६ ६
 सर्वत्र तु प्रयुधाय ४ १४ १७
 सर्वत्रानुमति १० २८ ५
 सर्वदा श्रुत २ ७ २१
 सर्वनाम्ना स्त्रियो ४ १४ २३
 सर्वभूतपरिवादा २ २ ५ १३
 सर्वभूतेषु यो ८ २२ ७
 सर्वं सधाम ५ १७ २१
 सर्ववर्णानां ६ १८ १३ २ १ २ २
 सर्ववर्णानां च २ १० २६ ११
 सर्वविधानां २ २ ५ १
 सर्वोद्गुदकपूर्वाणि १ ४ ९ ८
 सर्वानागान् ११ ३० १०
 सर्वान्यैश्वरेये २ ४ ९ ५
 सर्वोमावे २ ६ १४ ५
 सर्वोक्तं सुपुण्यो २ ५ २३
 सर्वेभ्यो वेदेभ्य १ १ १०
 सर्वेषां च शिल्पा ६ १८ १८
 सर्वेषामनुत्तर्गो २ ९ २१ ४
 सर्वेषामुपनयन २ ९ २१ ३
 सर्वेषु च शब्दकर्मज्ञ ३ १० २१
 सर्वेषु वृत्तेषु २ ७ १७ १६
 सर्वेष्वेकाजरा २ १० २५ ६
 सर्वेष्वेवापापस्त २ ७ १६ ७
 सर्वे हि धर्ममुष्णा २ ६ १४ १४
 सहायकयामिक ३ ११ ३३
 सवर्णोपूर्वद्वारम् २ ६ १३ १
 सवर्णायामन्यपूर्वायां २ १० २७ ११

सशिरा वमज्जन ११ ३२ ७
 सह देवप्रनुष्पा २ ७ १६ १
 सह वस साय २ ८ १७
 सह सकल्पन १० २९ ३
 सह द्योतौ रात्रि ११ ३१ २०
 स हि विपातस्त १ १ १६
 साधुता धैर्यतिजानीते २ ३ ६ २
 सा निष्ठ २ ६ १५ २४ २ ११
 २९ ११
 सान्वयिवा तर्पयेत् २ ३ ६ १४
 सायमेवामिपूजेत्येके १ ४ १७
 साय प्रातर्बद १ ४ १३
 सार्वकालिकमास्त्रातम् ३ ११ ३७
 सा वृष्टि १ २४ १६
 सिचा वा ५ १६ २१
 सिचा बोपहत ५ १६ ११
 सिद्धेन्द्र २ २ ३ १०
 सुरापोग्निरुपस्था १ २५ ३
 सुवर्णं दत्त्वा ६ १८ १५
 सुविचित २ ५ ११ ३
 सूर्योचन्द्रमसार्प्रहणे ३ ११ १०
 सैरी तामली १ २ ३७
 संचराग्नादन २ ८ १९ १६
 रदति च श्रुते ११ ३२ १०
 रतुहन्ती च गां ११ ३१ ९
 स्तेन प्रकीर्ण २ २५ ४
 स्तेनोमिशस्ता २ १ २ ६
 स्तेयं कुर्या ९ २५ १०
 स्तेयमाभिशस्त्य ७ २१ ९
 शिष्यास्तु मर्तु १० २८ २०
 शीर्षां चैवम् ९ २६ ५
 शीर्षां प्रसाचसा १ ३ २६
 शीर्षोर्वावर्ष १ ३ १६
 शीर्ष्य सर्वयर्ष्य २ ११ २९ १५
 शीवास्तैव २ १ १ २०
 शीघ्रं क्षितिषा १ २४ ५
 श्यानासन २ २ ५ ८
 श्यामाकाद्वरेया २ ८ १९ १५

जातस्तु काले. १. ८. ७
 जेहति २. ७. १६. २४
 स्फोटनानि २. ८. २०. १६
 स्मृतिश्च २. ६. १५. २५
 स्यात्तु कर्मावयवेन २. ९. २४. १४
 स्वकर्म ब्राह्मणस्य २. ५. १०. ४.
 स्वधर्मयुक्त २. ३. ६. ५
 स्वपक्षगुमिनिमुक्तो २. ५. १२. १३
 स्वपक्षगुदिनो २. ५. १२. १४
 स्वप्न वा पापकं २. ५. १२. १६
 स्वप्न च वर्जयेत् १. ४. २२
 स्वप्नपर्यन्त २. ९. २१
 स्वप्ने क्षवधौ ५. १६. १४
 स्वयमप्यवृत्तौ ६. १८. ६
 स्वर्गमाप्नुयेत्तन् २. ५. १५
 स्वां तु ज्ञायी ११. २०. १४

स्वाध्यायधृग्वर्ग* २. ५. ११
 स्वरिककर्मसु च २. ८. ४; ३. ११ १२
 द्व
 हंसमानचक्रवाक* ५. १७ ३५
 हर्तारथ २. ६. १५. ४
 हविरुच्छिष्टमेव १. ४. २
 हस्तेन चाकारणात् ११. ११. ७
 हारिणर्मनेयं वा १. ३. ३
 हारिर्द्रं वैश्यस्य १. ३. २
 हिसार्येनासिना ५. १६. १६
 हितकारी १. २. २०
 हित्वा नजमादिना २. ११. २८. ५
 हुतायां वा वपायां ६. १८. २५
 हृष्टो दर्पति ४. १३. ४
 हेमन्तशिशिरयो* ९. २७. ५
 हीमात् १. ३. २०

APPENDIX III

VERBAL INDEX TO THE DHARMA SŪTRA BY DR THEODOR BLOCH

अ

अत I, 25, 4
अकर II, 26, 10
अकर्तृ I, 3, 15
अकारण I, 7, 10 15 6 28 1 31, 7
32, 28 II, 20, 16
अकृतप्रातराद्य I, 11, 23
अहृत्वा I, 25, 10
अक्षौम्यक्त I, 8, 2
अकृतपण्य II, 20, 16
अवीतराजक I, 18, 23.
अक्षौघ I, 23, 6
अक्षौघन I, 3, 23
अक्ष II, 25, 12.
अक्षशील II, 16, 12
अक्षर I, 26, 3 28, 11.
अक्षीर I, 26, 3. 28, 11.
अक्षाद्य I, 17, 17
अगतृ I, 3, 12
अगच्छेति I, 2, 25
अगार I, 9, 10 24, 15. 28, 11 19
II, 3, 22 23 4, 14.
अगुह I, 14, 15
अगुहस्त्य I, 21, 10
अगुहस्त्यकारण I, 12 8
अग्नि I 3, 42. 4, 16 18 20 15
12 17 18 16, 14 18, 32 119
18 25, 6, 12 30, 20 22 II, 1,
13 3, 9 20 6, 1 2 3 7, 2
15 12 6 9 11 15, 13 16 17,
18. 19 19 13 22, 7 25, 6 29, 7

अग्निपूजा I, 4, 17 II, 25 7
अग्निशोमीय I, 18, 24
अग्निष्टोम II, 7, 4
अग्निस्वर I, 25, 8
अग्निहोत्र I, 14, 1 II, 7, 14
अग्न्यर्थ II, 22, 21
अग्न्याधय I, 1, 6 II, 11, 13
अग्न्युत्पाद I 11, 30
अम II 4 10 11 27 15, 18
अप्रदिधितु II, 12, 22
अल्लोत्सु I, 3, 22
अन्न I, 2, 28 II, 2, 1 3 3 8, 18
11, 14
अन्नहीन I, 29, 11.
अन्नल 1, 22, 4
अन्नवद्कार I, 12, 3
अन्नवायोपग I, 18, 4
अन्न II, 14, 13 18, 13
अन्नवाद्शील I, 3, 13
अन्नस II, 25, 6
अजिन I, 2, 4 3, 6 9 10 II, 19, 1
28, 19 21
अजलि I, 25, 1
अजिक I, 19, 1
अजीयत् I, 23, 2
अतन् I, 1, 1 5, 10 11, 38. 21
19 II, 16, 27 18, 17 21, 8,
19 22, 11 17 26 23
अतद्गुण II, 18, 11 20, 2
अति—इ I, 31, 14.
अतिक्र I, 1, 23. 18, 4 II 12, 6 8.

अडिक्क I, 1, 25, 2, 9, 5, 2.
 अडिक्क II, 25, 10
 अडिक्क I, 14, 1, 15, 1, II, 4, 11
 20, 6, 3, 5, 7, 2, 3, 5, 12, 13
 15, 16, 17, 8, 1, 2, 3, 14, -5, 6
 अडिक्क II, 23, 5.
 अडिक्क II, 10, 13
 अडिक्क II, 7, 4
 अडिक्क II, 19, 1
 अडिक्क I, 23, 4
 अडिक्क I, 8, 30, II, 7, 15, 17, 19.
 अडिक्क II, 20, 20
 अडिक्क II, 1, 3.
 अडिक्क I, 18, 7, 15, 21, 3.
 अडिक्क II, 20, 14
 अडिक्क I, 23, 5
 अडिक्क I, 4, 29, 24, 4, II, 6, 13, 15,
 23, 29, 9
 अडिक्क I, 1, 1, 20, 23, 21, 22, 26, 2,
 4 to 7, 18, 4, 23, 25, 5, 8, 10,
 8, 12, 3, 5, 13, 16, 8, 19, 6, 13,
 15, 21, 7, 12, 22, 6, 23, 4, 25, 9,
 27, 9, 28, 13, 21, 29, 8, 10, 30,
 6, 23, 32, 23, II, 4, 19, 9, 13,
 13, 6, 14, 12, 13, 16, 1, 17, 7,
 21, 7, 18, 22, 6, 23, 3, 7, 24,
 1, 2, 7, 23, 22
 अडिक्क II, 23, 12.
 अडिक्क I, 23, 6
 अडिक्क I, 8, 29
 अडिक्क I, 5, 12, 31, 15, II, 16,
 21, 13.
 अडिक्क I, 20, 6, II, 29, 14.
 अडिक्क I, 27, 7
 अडिक्क I, 2, 24
 अडिक्क I, 1, 6
 अडिक्क I, 23, 6

अडिक्क II, 2, 18
 अडिक्क I, 20, 6, 7, 21, 11, 23, 11.
 II, 14, 15
 अडिक्क II, 11, 11.
 अडिक्क I, 23, 11.
 अडिक्क I, 4, 14, II, 1, 8
 अडिक्क I, 5, 21.
 अडिक्क I, 2, 21.
 अडिक्क II, 1, 1
 अडिक्क I, 1, 31, 2, 4, 7, 23, 9, 1.
 5, 8, 13, 14, 27, 10, 13 to 18,
 21, 6, 14, 23, 35, 12, 2, 3, 13, 6
 13, 32, 4, 17, II, 5, 2, 3, 6, 4
 अडिक्क I, 24, 4, II, 3, 6, 6, 13, 10, 6.
 7, 16, 20, 29, 9,
 अडिक्क II, 15, 23
 अडिक्क I, 10, 13, 17.
 अडिक्क II, 10, 12.
 अडिक्क II, 25, 12.
 अडिक्क II, 13, 12.
 अडिक्क II, 3, 9.
 अडिक्क II, 3, 4.
 अडिक्क II, 20, 11, 12
 अडिक्क I, 8, 22
 अडिक्क I, 1, 12, 7, 14, 15, 22, II,
 25, 14
 अडिक्क I, 31, 11.
 अडिक्क I, 24, 11, 23, 11, II, 13, 4
 अडिक्क I, 6, 19.
 अडिक्क I, 5, 23, 8, 25, 9, 4, 11,
 20, 13, 13, 14, 8, II, 4, 25, 6,
 13, 10, 4
 अडिक्क I, 5, 9.
 अडिक्क I, 9, 7.
 अडिक्क I, 22, 1.
 अडिक्क I, 23, 6.

अध्यापन I, 2, 8. 32, 3 14 II. 10,

4 6

अध्यापयितृ II, 5, 16

अध्याय I, 5, 23. 9, 1 12, 7. II, 12, 20.

अध्वन् I, 8, 12

अध्वशील II, 16, 13.

अध्यापन I, 6, 11

अनकाशित् I, 27, 7

अनधि I, 11, 34 II, 21, 10

अननिपक्ववृत्ति II, 18, 4.

अनङ्ग I, 22, 7

अनङ्गद्व I, 26, 1 17, 30 II, 9, 13

अनतिद्व I, 6, 21

अनतिद्व II, 7, 15

अनत्यास I, 23, 6.

अनधीयान II, 4, 16. 10, 9

अनध्ययन II, 5, 1.

अनध्याय I, 5, 25. 9, 7 11. 16, 22

10, 10 28 11, 4 24. 27, 12, 7

9. 32, 12. 14. II, 12, 20

अनविशेषपूर्व I, 19, 12

अनन्त I, 11, 35

अनन्तान II, 10, 8.

अनन्त II, 4, 15 26 I.

अनन्तदक्षिण II, 26, 2

अनन्तर I, 5, 23 8, 30.

अनन्तेवासिन् I, 8 26

अनन्तेवास्याद्व I, 18, 2.

अनन्त II, 17 1 23, 12.

अनन्त I, 23, 2.

अनपस्थादपमान I, 8, 24.

अनपत्य II, 26, 12

अनपथित I, 6, 17

अनपिहित I, 10, 1

अनपेक्षा I, 22, 6

अनभिनासित I, 8, 14.

अनमिष्ट I, 6, 20

अनभिषिपपूर्व I, 26, 7.

अननुत् II, 21, 10

अनर्थक I, 12, 7

अनर्हत् I, 17, 2 II, 9, 6

अनवशेषम् II, 8, 3.

अनमत् II, 9, 13.

अनक्षयताप I, 27, 9

अनष्ट I, 14, 28

अनसूया I, 23, 6.

अनसूय I, 8, 24. 10, 5.

अनाक्रोश्य I, 26, 3.

अनागम I, 7, 23.

अनाचार्य I, 8, 27.

अनाचार्यसंबन्ध I, 6, 85

अनात्म्य I, 23, 5

अनात्यय I, 1, 27

अनाथ I, 17, 17 19, 14

अनापद् I, 8, 25

अनाप्रीति I, 17, 9

अनामय I, 14, 27

अनापुष्य I, 5, 3 II, 19, 2

अनार्य I, 26, 7

अनार्य I, 27, 10.

अनारि सगनुलेपण I, 32, 5

अनावृत्ति I, 25, 1

अनाशय II, 18, 2

अनाशम् II, 12, 13 14

अनासनयोगविहित I, 6, 26

अनात्म I, 6, 21

अनाद्वित I, 8, 17

अनिकेत II, 21, 10 21

अनिमित्त I, 31, 10. II, 10, 3

अनिर्देश I, 17, 24

अनिर्देश I, 16, 18.

- अनिष्टा I, 4, 26.
 अनिष्ट II, 21, 10
 अनिस्त I, 19, 10
 अत्र II, 1, 17 24, 1
 अत्र-इत् II, 21, 13.
 अत्र-ईत् II, 13, 19
 अनुष्टुप् I, 2, 22
 अनुष्टुप् I, 8, 24.
 अनुक्त II, 5, 8
 अनुख्यात् II, 6, 2
 अनुगम् I, 6, 8
 अनुगमन II, 4, 26.
 अनुग्रह II, 6, 6
 अनुहा I, 6, 2, 10, 13 25, 5 23, 11
 II, 9, 3, 12 8 22, 24
 अनुहान् I, 25, 5.
 अनुष्ठित I, 16, 19
 अनुदेक्ष्य I, 2, 22 II, 19, 15
 अनुधाव् I, 6, 9
 अनुपरोध II, 9, 10 12, 25, 1
 अनुपस्तीर्ण II, 22, 23.
 अनुपस्तीर्णान्तर्धापित् I, 3, 4.
 अनुपस्थान I, 6 14
 अनुपेत I, 1, 32 2, 1, II, 9, 7 15,
 18 24, 8 23, 18
 अनुवच् I, 7, 14.
 अनुमतिव् I, 10, 6
 अनुमतिपूर्व I, 23, 5
 अनुनद् II, 29, 4 7.
 अनुमा I, 12, 10.
 अनुमान I, 3, 27
 अनुवच् I, 1, 10
 अनुवाक I, 11, 20
 अनुवाक्य I, 11, 6.
 अनुवाद II, 14, 13
 अनुवात् I, 12, 12
 अनुवै I, 6, 15.
 अनुव्याह I, 29, 15.
 अनुवेपन I, 11, 13
 अनुवृत्ता I, 22, 1, 4 5 8, 23, 6, 11,
 7, 7.
 अनुष्ठान II, 2, 2 3
 अनुस्तन् I, 9, 20
 अनुस्तृ I, 2, 5 23
 अनुवाचपुत्र II, 17, 22
 अनुवाया I, 6, 7 31 36 17, 3
 अनुव्यद I, 20, 3 4.
 अनुव्यर्ग II, 21, 4.
 अनुव्यामिन् I, 30, 12
 अनुपसद् II, 21, 6
 अनुत्त I, 26, 3 II, 18, 3 21, 13
 29, 8.
 अनुत्तसत्त I, 19, 15
 अनुत्तदक्षिन् I, 3, 11.
 अनुनेमत् I, 19, 15.
 अनुनेपुण I, 8 26
 अनुन्यायिक I, 22, 1
 अनुत्त I, 16, 10 II, 3, 16 21, 07
 23, 11 29, 7
 अनुत्तसत्त I, 9, 14, 16, 20.
 अनुत्तत् II, 22, 3 23, 2.
 अनुत्त I, 16, 11 II, 25, 3
 अनुत्त I, 10, 20, 12, 4, II, 1, 5
 13, 3, 17, 8, 25, 5
 अनुत्ता I, 24, 12
 अनुत्ताल II, 1, 18
 अनुत्तिष्ठति II, 4, 2
 अनुत्तिष्ठ II, 7, 16
 अनुत्तेष I, 31, 14 II, 12, 6
 अनुत्तर्षा I, 30, 15
 अनुत्तर्षिन् I, 3, 41.
 अनुत्तर्षिणी II, 4, 12

अन्तर्बन् II 24 14

अन्तर्वाण्डाल I 9 15

अन्ति 1, 2, 2

अन्तिवासिद् I, 6, 34 8, 26 II, 14,
3 17, 4 6

अन्ध II, 26, 16

अण I, 10, 28 15 23 16, 21 23

17, 4 14 19, 14 20 12 15

31, 1 II, 1 3 6 3, 2 9 10

11 4, 13 16 6 17 19 7, 4

17 8 4 15, 15 16, 24 18, 3

25, 9

अक्षप्राशन II, 15, 19

अक्षरैरुक्तं II, 3, 1 6 16

अक्षद I, 19, 15

अक्षाप I, 3, 26

अक्षाद्यकाम I, 1, 24

अन्य 1, 3, 34, 4 3 7 5 10 18

7, 13 8, 14 30 9, 12 10, 18

11, 38 13, 7 14, 2 15, 13

16, 24 17, 5 27 21, 9 19,

22, 6 23, 2 24, 13 26, 7 12

29, 4 31, 21 32 29 II, 1,

14 2, 7 5 7 10 5 11, 12,

12, 18, 18, 2 19, 4 14 20,

19 23, 8 24, 2 8 26, 3 27,

18 28, 14 29, 4

अन्यतर II, 6, 10 11, 13

अन्यत्र 1, 2, 19 25 6, 17 7, 26

27 10, 7 32, 12 II, 17, 25

25, 14 27, 21,

अन्यपूर्वा II, 27, 11

अन्यप्रयोजन II, 6, 5

अन्वक्त्वायिन् I, 6 29 35

अन्वक्षी 1, 18 7 15 21, 3

अन्वद् II, 23, 1

अन्वद् I, 8, 12 14, 16

अन्वाहार्यपचन II, 7, 2

अप् I, 2, 30 8, 39, 11, 17 15, 2

7 10 16, 2 8 25, 10 30, 18

19 20 22 32, 7 II, 1, 13 15

2, 9 3, 3 9 4, 23, 6, 14 12,

9 16, 23 22, 4 13 23, 2 26,

7, 29, 7

अप-अत् I, 18, 32

अप-इ I, 7, 2, 32, 20

अपमद् I, 7, 7

अपचिद्ध I, 16, 17

अपजि I, 24, 21, II, 26, 2

अपण्य I, 20, 11

अपतनीय I, 26, 12 27, 9 29, 15

अपत्य II, 13, 10 16, 8 27, 7

अपतुद् I, 25 10

अपपर्याप्तु I, 7, 2

अपपात्र I, 2, 25 16, 30 II, 17,

20-21, 6

अपपात्रा I, 21 17

अपर I, 27, 9 31, 2, II 5, 18, 15, 22,

अपरपक्ष I, 16, 5 6 7,

अपरयोग I, 17, 20

अपररात्र I, 5, 12 9, 23 32, 15

अपराध I, 8 28

अपराद्ध II, 16, 5

अपरिशुद्धीत II, 10, 5

अपरिमित II, 2 2 6 7, 16, 9, 13

अपरिस्रवत्सर I, 10, 11 II, 15 3

अपरेण II, 3, 20

अपरेदुम् II, 17, 12

अपर्वत् I, 11, 27, 31, 35

अपवद् II, 15, 16

अपवाद I, 28, 2

अपविद्ध I, 32, 16

अपस्वान I, 11, 30

अपद् I, 27, 11

अपह्ना II, 19, 7 8

अपह्नु II, 18, 1

अपह्नुत I, 11, 18

अपि I, 2 3 3 26 34 4 9 10 5

13 6, 32 34 35 7 12 31

8, 22 27 9 19 10, 8 12, 3

15, 8 16, 9 18, 2 6 14 19,

10, 13 15 21, 2 9 12

26, 12 27, 9 28, 9, 14 29, 4

6 10 30, 23 32, 23 II, 1, 18.

2, 1 3 8 4, 22 5, 1 9, 13.

13, 4 6 14, 12 13, 15 17, 5

7 19 4 23 7 24 1 2 7

29, 4

अपिह I, 11, 2

अपिधान I, 10, 8.

अपिधानी II, 4, 3.

अपिहित I, 11, 19

अपु I 16, 17

अपु I, 13, 1

अपु I, 17, 17 21 26, 7

अपु I, 23, 6.

अपुतिहृष्ट I, 30, 13.

अपुतिहृष्ट I, 2, 20

अपुतिहृष्ट I, 6, 23

अपुतिहृष्ट I, 6 16

अपुतिहृष्ट II, 12, 11

अपुतिहृष्ट II, 15, 9

अपुतिहृष्ट II, 9, 4.

अपुतिहृष्ट II, 13, 6

अपुतिहृष्ट II, 23, 10.

अपुतिहृष्ट I, 14, 15 19 20, 15, 8 13

16 16 14 21 22 29, 14 31,

4 II, 15, 19

अपुतिहृष्ट I, 16, 21.

अपुतिहृष्ट I, 19, 13.

अपुतिहृष्ट I, 20, 6

अपुतिहृष्ट I, 20, 14

अपुतिहृष्ट I, 11, 15

अपुतिहृष्ट I, 15, 11

अपुतिहृष्ट II, 7, 5

अपुतिहृष्ट I, 15 12 II 12, 5.

अपुतिहृष्ट II 1

अपुतिहृष्ट II 20, 18

अपुतिहृष्ट I, 5, 7

अपुतिहृष्ट I, 27, 10 31, 22

अपुतिहृष्ट I, 26 7

अपुतिहृष्ट I, 17, 20 20, 7

अपुतिहृष्ट II, 14, 15

अपुतिहृष्ट II, 4, 14 8, 9, 11, 13 14,

2 3 5 19, 19 25, 11, 25, 1

अपुतिहृष्ट I, 7, 8

अपुतिहृष्ट I 20 7

अपुतिहृष्ट II, 29 5

अपुतिहृष्ट निदायपुष्ट I, 1, 12

अपुतिहृष्ट I, 20, 9 II, 7, 16 11, 4

20, 13 26, 1, 29, 14.

अपुतिहृष्ट I, 18, 29

अपुतिहृष्ट I, 7, 10 28, 15

अपुतिहृष्ट I, 31, 4

अपुतिहृष्ट II 12 13 22.

अपुतिहृष्ट II, 16, 7

अपुतिहृष्ट I, 9, 16.

अपुतिहृष्ट II, 22, 4 23, 2.

अपुतिहृष्ट I, 5, 22

अपुतिहृष्ट I, 6, 4

अपुतिहृष्ट I, 6, 3 30, 22

अपुतिहृष्ट I, 6, 6, 6, 14.

अपुतिहृष्ट I, 25, 1 27

अपुतिहृष्ट I, 6, 20 30, 20. II, 1, 2

5, 4 6, 7, 22, 13.

अपुतिहृष्ट II, 8, 4.

- अभिवद् I, 14, 11 14, 15 18, II,
 4, 17 8, 1.
 •वादीत I, 5, 12, 16 14, 16, 22.
 अभिवाद् I, 5, 12
 अभिवादन I, 5, 17 19, 14 13, 17
 II, 4, 17.
 अभिविद् I, 5, 8
 अभिव्याद् I, 12, 5 28, 11
 अभिशस् I, 19, 15
 अभिशक्त I, 3, 25 24, 6, 15, 28,
 17, 29, 8 II, 2, 6
 अभिषिक्त II, 22, 12
 अभिषेचन II, 6, 10
 अभिषा II, 12, 3
 अभिसंधिपूर्वम् I, 16, 7
 अभिहन् II, 22, 13
 अभिह I, 8, 7.
 अभोचार I, 20, 15
 अभोजन I 26 4, II, 15, 5 17, 24.
 अभोज्य I, 4, 12 16, 16 21 22.
 17, 28 18, 10, 16 26, 7 27, 3
 अभ्यस I, 11, 25
 अभ्यजन II, 6, 15
 अभ्यधिन I, 19, 13.
 अभ्यधिमृज् I, 1 21
 अभ्यव—इ I, 25, 10 II, 22, 11.
 अभ्या—इ I, 8, 7
 अभ्यास I, 4, 10, 5, 4 6, 3 5 7.
 7, 12, 13 15.
 अभ्यागम I, 10, 13
 अभ्यागमन I, 1, 33 2, 6
 अभ्याश्रु II, 22, 20
 अभ्यास I, 28, 20 II, 17, 22
 अभ्युद्य I, 20, 7.
 अभ्युद्य I, 20, 2 II, 27, 7.
 अभ्युदा—इ II, 7, 13 15.
 अभ्युदित II, 12, 14 22, 15, 22
 अभ्युद्यम् I, 19, 11
 अभ्युद्यति I, 19, 1.
 अभ्र I, 11 31
 अमन I, 3, 25, 36 II, 4, 23
 अमातृक I, 11, 1
 अमात्य II, 25, 10
 अमावास्या I, 9, 28 31, 19
 अमृत I, 22, 4 7, II, 24, 1.
 अमृतत्व II, 5, 19, 23, 5.
 अमेघ्य I, 16, 14 24, 25 17 5.
 अमेघ्यसेविन् I, 16, 26.
 अमोह I, 23, 6.
 अयाचितव्रत I, 27, 7.
 अयाज्य II, 10, 9
 अयोग I, 23, 5
 अयोनि I, 26, 7
 अयोमिध I, 2, 35
 अप्य I, 4, 14 9, 17, 11, 9, 34
 14, 31 24, 11 II, 22, 16 20
 25, 15, 23, 7.
 अप्यवाहिन् II, 9 13.
 अरिक्त II, 1, 15
 अरोच I, 23, 6
 अर्ध I, 3, 43 7, 21, 8, 16, 25, 14,
 3 20, 1 3 24, 1 19 23 28,
 21, 29, 1 II, 4, 22 6, 1, 8, 4,
 11, 9, 12, 17, 13, 11, 16, 3 21,
 6, 23, 1.
 अर्धमाहिन् I, 24, 23.
 अर्धिन् II, 4, 13
 अर्ध I, 2, 14, 24, 11 11, 18, 15.
 अर्धवचन I, 9, 3.
 अर्धवचन I, 29, 17.
 अर्धरात्र I, 9, 24, 32, 14.
 अर्धरात्रिपक्ष I, 24, 11.

अर्यमन् II, 23, 4 5

अर्ह I, 14 13.

अर्ह II, 8, 5

अर्ह I, 13, 14 II, 10, 1.

अर्ह II, 14, 9

अर्ह II, 11, 17 26, 18

अर्ह (अर्होप- instead of अर्ह उप.)

I, 24, 17

अर्ह I, 22, 6

अर्ह I, 26, 3 28, 11

अर्ह I, 23, 6

अर्ह I, 20, 8 II, 29, 14.

अर्ह—अर्ह I, 4, 29 27, 4

अर्ह—इ I, 24, 22

अर्ह—इ I, 12 7 II, 6, 17.

अर्ह—इ II, 1, 13 3, 15 4, 23.

25, 12

अर्होर्हि I, 26, 8.

अर्ह I, 11, 17 15, 16

अर्ह II, 2, 9

अर्ह I, 17, 5

अर्ह I, 17, 16 31, 22

अर्ह II, 19, 11

अर्ह I, 24, 22 II, 7, 10

अर्ह I, 30, 17.

अर्ह I, 16, 25

अर्ह I, 5, 4 II 13, 9 24, 4

अर्ह I, 14 II 26.

अर्ह II, 15, 15

अर्ह I, 2, 10, 11, 6, 14 20, 3.

अर्ह II, 23, 6 8

अर्ह I, 9, 25

अर्ह II, 23, 4

अर्ह I, 32, 25

अर्ह I, 2, 38

अर्ह I, 8, 5.

अर्ह II, 28, 2.

अर्ह II, 25, 11.

अर्ह II, 26, 24 18, 6 7.

अर्ह I, 25, 11. II, 22, 16

अर्ह I, 12, 3

अर्ह I, 6, 10 14, 22

अर्ह II, 26, 9

अर्ह I, 2, 38

अर्ह II, 4, 5

अर्ह II, 14, 13

अर्ह I, 6, 13.

अर्ह I, 21, 2.

अर्ह I, 13, 11.

अर्ह I, 24 8

अर्ह I, 1, 11 II, 23, 10

अर्ह I, 11, 21 18, 31 II, 24, 13

अर्ह II, 29, 5

अर्ह II, 5, 2

अर्ह I, 1, 13.

अर्ह I, 12, 6, 11, 20, 22

अर्ह I, 6, 13.

अर्ह I, 23, 6.

अर्ह II, 27, 5.

अर्ह II, 14 11

अर्ह I, 11, 20 20, 10 14.

अर्ह I, 18, 6

अर्ह II, 4, 9 21, 2.

अर्ह II, 12, 2.

अर्ह II, 8, 18

अर्ह I, 17, 14 19, 13. 27, 7. II, 3,

12, 6, 19 7, 3 9, 13

अर्ह I, 3, 38.

अर्ह I, 7, 27. 30

अर्ह I, 22, 7.

अर्ह II, 21, 10 21

अर्ह I, 22, 7.

अचर्मन् II 21, 10 21
 अक्षिष्ट II 11, 9
 अग्रवि I 29, 14
 अग्रचिह्न I, 21, 12 19 29, 15 17
 18 II, 12, 22
 अग्रचिलिप्त I, 2, 29
 अग्रद I, 1, 8
 अग्रमन् I, 30, 21
 अग्रध I, 10, 30
 अग्रु I, 16 14.
 अग्रन् II, 9, 12
 अग्रम I, 1, 22 II, 3, 20 16, 15
 अग्रमी II, 3, 8
 अग्रक्य I 10, 2
 अष्टाचत्वारिंशत् I, 2, 12 II, 18, 4
 अष्टाचत्वारिंशत्परीमाण I, 30, 2
 अष्टाशीतिसहस्र II, 22, 4' 5
 अस् I, 1, 27 32 2, 1 17 19 3, 4
 26 5, 26 6, 4 32 7, 11 12 6.
 7 11 13, 9 15, 1 8 10, 16,
 11 23 18, 5 20, 5 6 21, 20
 25, 10 28 2 10 13 32, 5 II,
 1, 7, 13 15 20 3, 1 4 19 4
 27 5, 5 18 6, 2 10 7, 14 8,
 1. 2 9, 12 11, 14 20, 26 21,
 10 21 24, 8 14 25, 6 13 26,
 5 27, 21.
 अस्ययोगसयोग I, 21, 8
 असकृत् I, 14, 5.
 असवेष्टन II, 1, 16
 असकृत् II, 12, 8
 असकृत् I, 15, 13.
 असदस्य I, 2 29
 असमव I, 13, 10
 असमर्थ II, 9, 12
 असमापदि II, 7, 20

असमावृत्त II, 6, 12
 असमुदेत II, 7, 17,
 असमेत्य II, 11, 5
 असवच II, 17, 4
 असमाप्य I 14 30
 अमि I, 16, 16
 अमूया I, 23, 5
 अस्मदयत् II 19, 6
 अस्तम्-इ I, 31, 18
 अस्तमित I, 4, 15 31, 3 32, 8
 अस्तेन II, 16, 9
 अस्पर्श I, 22, 7
 अस्मद् I, 28 11, 29, 9.
 अह् II, 7 15 14, 13 15 9 24, 1
 26 2
 अह् I, 4 23 28 8, 18 9, 18 22
 10 28 11, 6 11 12, 5 15
 II, 1, 7 16 3, 6 5, 1 12, 14 16,
 6 7 8 20, 4
 अहन्यमान I, 22, 4
 अहर्षे I, 23, 6
 अहर्विषाजिन् I, 18, 29
 अहर्विष्य II, 15, 16 18, 3
 अहित I, 22, 6
 अहिरण्य I, 11, 31
 अहुत II, 7, 15 15, 16
 अहोरात्र I, 9, 28 10, 10
 अ.
 आ I, 1, 27 8 29 10, 29 13, 1
 32, 11 II, 5, 16 9, 2 5 11, 1
 3 12, 15 15, 2 19 20 22
 17, 24 19, 12 20, 4 24, 5 27, 19
 आ-इ II, 15, 9
 आकाशम् I, 11, 29 30 II, 15, 5.
 आकाश II, 22, 4 22 23, 2
 आकुर् I, 26, 3 II, 27, 14
 आकोष्ठ II, 12

आगम् I, 9, 18, II, 6, 1, 7, 17.
 आगम् I, 4, 24.
 अक्षिप्त I, 2, 2.
 आबद् I, 20, 6, 25, 4, 31, 9, II, 5, 9.
 18, 4, 25, 4.
 आवम् I, 4, 20, 21, 6, 32, 15, 2, 3.
 4, 11, 17, 23, 16, 1, 2, 9, 10, 13.
 17, 3, II, 2, 1, 5, 6, 15, 1.
 16, 12, 19, 12.
 आवदन II, 3, 5.
 आवर I, 8, 11, 19, 22, 8, 32, 18.
 आवर I, 4, 8, 21, 11, II, 6, 1.
 वाहर् I, 1, 14, 2, 19, 3, 31, 43.
 4, 24, 25, 5, 7, 18, 20, 6, 13.
 35, 7, 12, 10, 21, 27, 30, 8, 6.
 27, 10, 4, 10, 14, 6, 24, 26, 11.
 24, 6, II, 4, 24, 5, 4, 6, 11, 15.
 6, 7, 10, 1, 14, 3, 23, 10.
 26, 11, 27, 21.
 अवर्द्धित I, 2, 11, 3, 33, 8, 22.
 18, 19, II, 21, 1, 3, 6.
 अवि I, 1, 14.
 आवर्द्ध I, 24, 11, 23, 11, II, 18, 4.
 अवर्द्धन II, 21, 11, 22, 1, 17.
 आवर्द्ध I, 7, 4, 30, 21.
 आवर्द्ध I, 24, 21.
 आवर्द्ध I, 15, 19.
 अवर्द्ध II, 23, 10.
 अवर्द्ध I, 20, 14.
 अवर्द्ध II, 23, 11.
 अवर्द्ध II, 11, 7.
 अवर्द्धन II, 19, 6.
 अवर्द्धन II, 20, 10.
 अवर्द्ध I, 2, 24, 6, 34, 8, 25, 10.
 25, 15, 22, 23, 7, 25, 15, 17.
 31, 12, II, 3, 18, 7, 12, 8, 4.
 9, 11, 12, 11, 9, 12, 12, 21, 18.

आनन् (Acc.) I, 22, 6.
 आनन् (Loc.) I, 23, 1.
 आनन्प्रदोदन I, 3, 35.
 आनन् I, 26, 2.
 आनन् I, 22, 2.
 आनन्मीय I, 22, 3.
 आनन् I, 20, 8, II, 29, 14.
 आनन् I, 8, 6.
 आनन् I, 24, 9.
 आनन् II, 20, 12.
 आन I, 8, 22, 25, 4, 28, 21, 29, 6.
 II, 22, 16, 26, 21, 27, 18.
 24, 10, 12.
 आनन् II, 20, 9.
 आन I, 5, 15, 30, 20, 31, 18.
 19, II, 6, 2, 22, 18.
 आन II, 28, 5.
 आन I, 28, 15.
 आन II, 10, 3.
 आन II, 3, 18, 12, 3.
 आन I, 4, 16, 15, 12, 23, 1, 27, 1.
 II, 22, 7.
 आन II, 11, 14.
 आन I, 15, 20.
 आन I, 9, 5, 17, 31.
 आन II, 17, 17.
 आन II, 28, 7.
 आन II, 22, 6.
 आन I, 4, 8.
 आन I, 23, 6.
 आन I, 1, 12, 5, 15, 19, 3, 9.
 II, 17, 10.
 आन I, 17, 14.
 आन (आन) I, 5, 25, II, 10, 11.
 आन I, 5, 16, 10, 11, II, 4, 25.
 आन II, 22, 3.

आमिष्ठस्य I, 21, 8 26, 6
 आम I, 18, 1 3
 आमन् I, 6, 87 II 17, 18
 आमन्त्रण II, 17, 13 25, 4
 आमर्मास I 11, 4 17, 15
 आम्ना II 24, 1
 आम्रात I, 11, 37
 आम्र I, 20, 3
 आयतन I, 32, 24
 आयम् I, 25, 6 II, 12, 15.
 आयुध I, 20, 12 29, 6 II, 16, 21
 आयुधमण्डण II, 25 14
 आयुधायपुत्र II 17, 21
 आयुष्काम I, 1, 22
 आयुस् I, 5, 15 II, 7, 4,
 आरण्य II, 16, 18 22, 1 17
 आरम् I, 4 26 23, 2, 28, 9 II, 16, 1
 17, 24 21, 5 22, 7, 29, 2
 आरम्भण II, 5 19
 आरात् I, 31, 2 3
 आरुह I, 11, 16
 आरोग्य I, 14, 29 II, 11, 17
 आरोहण I, 32, 2 5
 आर्जव I, 23, 6
 आर्द्र I, 16, 15 80, 21
 आर्य I, 3, 40 12, 6 8 20, 7 8
 21, 13 17 23, 6 28, 13 29, 1
 9 II, 3, 1 4, 10, 11 25, 13.
 26, 4 27, 8 14 29, 14
 आर्यो II 29, 9.
 आर्य II, 11, 18
 आलम् II, 3, 8
 आलम्भ II, 16, 14
 आलिप्तमुख I, 8 2
 आवसथ I, 31, 2 3 II, 6, 15 25,
 4, 8 9

आवप् II, 15, 7
 आवप् (Nom Dual) I, 20, 6
 आवह II, 12, 1 2
 आविक I, 3, 7
 आविन् I, 8 11
 आवीक्ष I, 2, 36
 आवृ I, 23, 2
 आवृत् I, 26, 14.
 आस्थान I, 19, 2
 आश्रम II, 21, 1 23, 9 24, 14.
 आश्रमधिक I 24, 22.
 आषाढ I, 11 20
 आश्विन I, 32 28
 आस् I 6, 6 22 26 27, 8, 8 12, 2,
 16, 2 27, 10 II, 12, 13
 आसद् I, 6 10 11 15, 18.
 आसन I, 6, 33, 8, 11, 25, 10 30, 8
 32, 9, II, 4, 16 5, 5, 8 6, 7 8,
 7, 17 22, 23 27, 25.
 आसनगत II, 17, 17.
 आसुर II, 12, 1
 आसेव् I, 13, 11
 आस्य I, 16, 11 12.
 आसाव II, 5 19
 आहवनीय II, 7, 2 16, 3.
 आदा I, 5, 8.
 आहितामि II, 7, 13 9, 13
 आहूताभ्यामिन् I, 5, 26
 आह I, 3, 25, 4, 13 14 7, 19 20
 16, 32 19, 18 27, 2 II, 4, 20
 6 7 11 12 16 12, 11 23, 1
 आह्ने I, 8, 7
 इ
 इत् II, 24, 8
 इतर I, 1, 7 2 32, 8, 20 26, 2
 29, 8 II 9, 3, 11, 8 15, 10
 22, 16
 इति I, 1, 10 11 32, 33 2, 2 6,

२४ ३७. ३३ ३, ९. २९ ४, ५ ६ १५
 १७ २४. ५, ८ ९ १६ २० २२ ६, ४
 ३४ ३७ ७, ५ ७ ११ २१ ८, ५ ७
 १५. २२ २९ ३० ९, ३ १० २२ २४
 १०, २. ४ ७ ८. १० १२ १५. ११, ३
 १३ २८ ३३ १२, १ २ ३ ५ १४
 १३, १ ९ १० ११ १४ १८ १९ २०
 १४, २४ १५. १९ १६, ४ ६ १३
 १७, १५ २३ २८ ३१ १८, २ १३
 २६, १९, ३ ४ ५ १२ १३ १५ २०,
 ३ ६. २१, ८ १० १८ २३, ६ २४,
 १५ २५ १२ २६, १३ २७, ७ २८, १
 २ ५ ११ १६ १९ २९, १. ७ ८ ९.
 ११, १६ १८. ३०, १ ३. ३१, १ ६
 ११ १२ १५ १६ २१ ३२ ९ १०
 १४ २४ ११, २, ३ ३, २ ९ १०. ११
 ४, १४ १६ ५, ८ १६ ६, २ ८ ९
 ११ १४ १५ १७ १८. २० ७, ३ ५
 ६ ११ १३ १५ १७ ८, ७ ११ १३ ९,
 ६ १३ १०, ६ ११, १. ७. १२, १५.
 २३ १९, ५ ६. ११. १४, ६ ९ ११.
 १२ १३ १५, १२. २०. २२ १७, ८ ९
 १८. १० २१. २२ १६, ४ १६ १९,
 २ १८ १० २१, १. २२, २ ४ १४
 २३, २ ६ १०. २४, १. ५ ६ ८ १२
 २५, ४. ५ १४ २६, २ २७, ३ ११.
 १५. १६ २१ २८. १० २९, १. ६ १२.
 १५
 इन्द्र I, ३, २६. ४, २९ ६, ५ १३. २९.
 ३६ ७, १२. १३. ८, ३ २१ १२, ५ १४.
 ३ ४ १५. २०. २०, १. ६ २२, ५ ८
 २३, २ २४, २५ २९, ७. १८. २९, १.
 ११, ४, १९. ६, २. ७, १२ १७. १६, १.
 २१, १३. २४, १ २. १० १२ २५, ३.
 ११. २७, १०. २८, ४
 इन्द्रा I, ६, १७.
 इन्द्रा I, १३, ६
 इन्द्रा I, २२, ५.
 इन्द्रा I, ११, ३१. ३१, १०.

इन्द्रा I, १६, ७. २३, २. ११, १०, १२.
 २४, ४
 इन्द्रा I, १, २५.
 इन्द्रा I, १०, ३.
 इन्द्रा I, ४, १६, ११ २९, ७.
 इन्द्रा I, १५, १२.
 इन्द्रा I, ६, १३ ८, २४. २७, १०. ११, ६, ८
 १४, १३
 इन्द्रा I, १, ३४ २, ६. ३. ९. ९, १३, १८, १९.
 ३१, १९. ११. १८, ३ २९, १.
 इन्द्रा (instead of इन्द्रा)
 ११, २३, ४, ५
 इन्द्रा I, १५, १९
 इन्द्रा I, ३, २६
 इन्द्रा I, ११, ७, ३.
 इन्द्रा I, २७, २.
 इन्द्रा I, २३, ८. १, १७, ८. ९. २१, १६
 इन्द्रा
 इन्द्रा ११, १३, ६
 इन्द्रा ११, २९, ३.
 इन्द्रा
 इन्द्रा I, ३, २६. ५, ८. १२, ५ ११. २४, १.
 इन्द्रा ११, ७, ४.
 इन्द्रा I, ७, २०. २१. १८, १.
 इन्द्रा I, ३१, १.
 इन्द्रा ११, ५, ९
 इन्द्रा ११, २३, १०.
 इन्द्रा I, ८, ८.
 इन्द्रा I, ३, २७. ३७. ४, १. २ ५. ११.
 ६, ३६. ७, २७. ३०. १५, २६. १६, ११.
 १७, ३. २१, १७. ३१, २२. ११, ९, ७.
 १६, ११. २०, २.
 इन्द्रा I, २४, २४ २८, १८. २९, १.
 इन्द्रा ११, १९, ८.
 इन्द्रा I, २४, १३
 इन्द्रा ११, ८, १४ ४, ८. १८, १८.
 इन्द्रा I, ३, १० २६, १२, ११, ४, ३. ४ ६

21 12, 22, 18, 15 22, 5 23, 2
 उचरतस II, 4, 23
 उचरपुर्वदश II, 3, 23
 उचरेण I, 30, 7 II, 1, 14 3, 4
 23, 5
 उचू I, 15, 11. II, 15, 7
 उधा I, 5, 12 7, 1 32, 14 II, 4, 17.
 उधान II, 28, 1
 उत्पद् I, 7, 14
 उत्पादयितृ II, 13, 5
 उत्सन्न I, 12, 10
 उत्सन्नस्था I, 2, 27
 उत्सर्जन II, 5 16
 उत्सादन I, 8, 5 11, 13
 उत्पिच् II 1, 14 15, 9
 उत्सृज् I, 10, 18 11, 23 26, 11
 II 21, 10, 29 28, 7
 उदक् I, 4 20 21 17, 16 20, 12.
 26, 14 27, 1 5 28, 11 II, 1, 24
 4, 14 16 5 4 6, 11 12 7, 4
 13, 17 8, 9 12, 13 15, 9 18 4
 22, 13 28, 10
 उदकपूर्व II, 9, 8
 उदकात् I, 11, 23
 उदकाम्यवादिन I, 27, 11
 उदकुम्भ I, 4, 13
 उदकोपस्पर्शन I, 1, 30 36 2, 6 8,
 29 10, 5 II, 1, 23 3 7 15, 2
 22, 14
 उदगपर्व II, 3, 20
 उदगयन II, 20 3
 उदङ्मुख I, 31, 1
 उदधान II, 1, 15 ~, 21
 उदपात I, 13, 1 II, 17, 17
 उदर II, 5, 19
 उदवसो II, 7, 7

उदाचार I 3, 15, 8, 8
 उदामन्त्रण I, 8, 15.
 उदाह I, 19, 13 15 22, 3. 23, 4
 25, 9 30, 2. 32, 33 II, 9, 13
 13, 6 17, 7 23, 3
 उद्—इ I, 5, 18 31, 18
 उदीची II, 1, 13
 उदीचीन II, 15, 16
 उदीन्यवृत्ति II, 17, 17
 उद्गृ II, 25 12
 उद्गृ II, 6, 17, 18 7, 15 12 23
 17, 18 19
 उषम् I, 15, 7 19, 13
 उष्मत् I, 19, 1 II, 11, 9 14, 1
 उप—आस् I, 6, 13
 उपग्रा I, 7, 4 8
 उपचार II, 1, 11
 उपजि I, 24, 21
 उपदिग् I, 2 38 41 5, 6 12, 7
 13, 18 II, 1, 12 10, 10 12 14
 20 15, 10 17, 14 18, 16 19, 2
 21, 9, 20 22 6 15 27, 3 11
 29, 12
 उपदेशन I, 2, 7
 उपद्रष्टृ II, 6, 2
 उपधम् I, 15, 20
 उपधा I, 15, 21 II, 1, 14
 उपधान II, 6 15
 उपनयन I, 1, 9 29 36 2, 5 6
 II, 15, 22.
 उपनयप्रभृति II, 21, 3
 उपनिधा I, 3, 31
 उपनिषद् II, 5, 1
 उपनी I, 1, 11 19.
 उपमन्त्र II, 15 7
 उपयुक् I, 5, 7 7, 18 15, 15 17,
 16 28, 7 11, 14, 3 20, 1

उपयोग II, 3, 13	उपा-इ II, 5, 15.
उपरि I, 31, 13	उपौतु II, 7, 14 22, 19.
उपरिजित्तु I, 24, 11, 28, 11	उपाह I, 9, 1 11, 6 II, 5, 1
II, 18, 4	उपाहरण I, 11, 7
उपरिशय्या II, 6, 15.	उपाकरणदि II, 5, 6
उपरुध् I, 8, 25, II, 7, 11	उपादा I, 12, 5
उपलम् I, 4, 10 16, 12 II 21, 16.	उपानह I, 7, 5.
24, 2, 13	उपानदित् I, 8, 2
उपलिप्त I, 9, 5.	उपाय II, 10, 10, 20, 1,
उपलिप्तकेशदन्तु I, 8, 2	उपायन I, 1, 6
उपवम् I, 26, 14, 27, 1 II, 8, 14	उपाकम् I, 8, 28.
20, 3.	उपाकृत् II, 7, 10
उपवम् I, 8, 29 24, 17, II, 1, 4	उपासन I, 15, 1.
3, 14 20, 9	उपेन I 2, 11 19, 8 II, 9, 7
उपविद् II, 15 7	उम I, 5, 22 20, 9 27, 5, 31, 5 II'
उपवाति II, 4 22	1, 4, 2, 3 5, 3 11, 4, 13, 2.
उपवैष्टित् I, 8, 2	20, 23 27, 6, 29, 14.
उपध्नुव I, 9, 22	उमय I, 3 9 II, 18, 15, 25, 5
उपध्नुव II, 10, 16.	उमयतम् I, 10, 17, 28, 15, II, 3, 17.
उपध्नुव II, 6, 2	29, 7.
उपध्नुव I, 5, 20, 21, 22, 6, 29 7,	उरम् I, 5, 16
13 8, 19, 13, 13 14, 7 12 28,	उरुह I, 10, 19.
8, II, 5, 4	उरुह I, 11, 30.
उपध्नुव I, 5, 18, 7, 27, 10, 17.	उरु I, 17, 29
14, 9.	उरुक्षीर I, 17, 23
उपध् I, 6, 12.	उरुण II, 15, 16,
उपध्मावा II, 1, 13 6, 1.	
उपध्नु-इ-ध् II, 1, 13.	ऊ
उपध्नुव II, 6, 15 17, 1.	ऊर्ज II, 7 3
उपध्नुव II, 5, 4 8, 7.	ऊर्ज I, 2, 10 9, 24 30, 21, 32, 14.
उपध्नुव I, 31, 6, II, 2, 8 9, 5, 10.	II, 4, 27, 18, 17 19, 12, 22,
उपध्नुव I, 7, 10 15, 7, 16, 5, 7 to	11, 17, 26, 23, 28, 9,
14, 17, 1, 26, 7, 14 27, 1 5	ऊर्ध्वरेतम् II, 23, 6.
28, 11, II, 3, 3, 5, 4 12, 13	
18, 4 19, 13, 22, 13.	ऊ
उपध्नुव I, 15, 16, 16, 23.	ऊर् I, 12, 5, 31, 21
उपध्नुव I, 4, 3, 16, 22, 31.	ऊर्ज I, 5, 11.
	ऊर्ज I, 1, 1, 28, 35, II, 1, 17.

क्रव II, 5, 17

कविज् I, 14 11 II २, 6 7

10, 8 11, 19 27 21

कदि I 13, 9

कपम 1, 24, 4

कदि I, 5, 4 II 23, 4 5 24, 12

ए

ए I 2 37 38 41 4 17 5, 20

22 6 4 34 7, 21 8, 7 9, 3

10 24 10, 7 10 11 12 11, 3

26 12 5 13, 14 14, 24 15 19

16, 4 6 13 18 23 19 7 21

20 18 30 1 3 II 6, 4 8 9

11 9 6 12, 15 23 14, 6 9 12

15 10 20 17, 14 22, 6 9 15

16 23 9 29, 15

एकसुर II, 16, 16 17, 29

एकधन II, 13, 12

एकपाण्यावर्जित I 4, 21

एकान I 27, 11 II, 3 14 7, 16

20, 3

एकवर्ण I, 6 19

एकवर्णम् II 5 7

एकसूक्त I 10 19, 11, 33

एकान्त I 26, 6

एकान्ति II, 21, 21

एकान्त I 1, 25 II, 3, 22 16, 18

एकान्तविद् I 6, 24

एकान्त I, 20 8

एकान्तमादिन II 29, 14

एकद्व I 29 17

एतद् I, 1, 11 2 2 4 4 7 5 2

7, 13 31 3 3 9, 22 10 8 18

11, 29 31 12 3 5 13 20 18

2 20, 14 21 18 22, 5 6 24

5 23 24 25, 10 27 8 28, 14

16 18 29 1 11 12 31, 20

21 II 1, 7 14 2, 5 7 4 9

14 6, 2 7 1 9 13 10, 6 11

14 13 6 15 I 10 16 1 28

17, 6 8 21 22 18 3 21, 6

12 17 23 9 24 8 11 26 3

27 17

एतदाद I, 13, 6 8 9

एष I, 4 14 II 28, 10

एष I, 6 3 31 8 24 25 23 21,

20 25 4 11 II, 1 7 7 12 15

एतम् I, 25 5 II, 6, 2 28 13.

एष I 1 13 2 3 3 9 10 4 2 3

17 29 5, 7 8 19 22 7 25

31 8, 18 9 8 11 13 10 18

11 26 28 29 12 2 3 5

13 9 14 5 18, 24 20, 13 22,

4 6 23 1 24 23 24 26, 11

27 8 28 14 17 18 29, 1, 7

31, 11 12 II, 1, 5 18 20 21

2 3 5 8 4 8 11 17 22 27

6, 18 7, 6 7 9 11 13 10, 6

11 6 9 13 4 6 15 3 10

16, 7 24 17, 8 9 19 16 17

20, 9 21 6 8 10 16 19 21

24, 6 17 23 1 24 2 9 25 6

26 5

एवमुक्त I 14, 2 II, 23 8

एववि I 3 26

एवमुक्त II, 11, 4

एवमुक्ति II, 4 15

एवमुक्त I, 3 26

एवम् I 1, 35 4, 29 9, 13 12 6

13 7 20, 3 9 24 5 25 5

12 29, 4 9 14 II 2 4 3, 18

4 23 5 3 18 7 17 12 20

15 8 17 15 18 12 20 4 7

23 24 4 27 12 29 14

एवमारम्भ II, 27, 7

एवमुक्त II, 19, 2.

ऐ

ऐन्द्व I, 2 3

ऐल्ल I, 17, 22

ओ

ओङ्कार I, 13, 6

ओषधि I 7, 4 II, 5 16 15 17,
19 25 30 21, II 2, 4

आष्ट I, 16 3 10

औ

आह्वय I, 2, 28 II, 19 3

ओषधाय I, 10, 2

ओषधस्त II 1, 5

ओषधन II, 3 16

क

कण्डप I, 17, 37

कट I, 6, 13

कण्ड I 19 3 28, 1

कप् I, 6, 6

कदाचन I, 1, 15 II, 4, 14

कपाच II 28, 10

कम् II, 21, 5

कम्बल I, 3, 8

कम्प I, 17, 26

कर्त्त II, 19, 1

कर्त्तव्य I, 5, 3

कर्त्तु II, 16, 7 -9, 1.

कर्म I, 1, 6 4, 23 26 29, 5, 9,

10 10, 21, 17, 19 18, 11, 25,

4 26, 7 28, 9 29, 1 4 30, 14

16 19 20 31, 3 II, 2, 4 7.

19 5, 9 8, 12 9, 12 10, 4 11,

1. 14 13, 1 14, 17. 16, 1 21,

2, 7 18 24, 3 10 29, 1.

कर्मण्य II, 23, 2

कर्मेष्ट I, 6, 5 II, 2, 3. 24, 10

कर्मसुक्त I, 6, 11.

कर्मयोग I, 12, 9

कर्ममार्ग I 24, 24

कर्म्म्याम् I, 26, 7 29, 18.

कर्मव्यव II, 24, 14

कर्त्त II, 18, 14,

कस्य II, 3 5, 19 1 18 20

कस्मिन् I, 21 25 28, 18 29, 1

कस्याम् II, 4, 14

कवि I, 22, 5 23 1

कषाय I 27, 10

काञ्च II, 22 15

कान्तुकिन् I, 6, 2.

काण्ड I, 11, 6

कण्डममायन I, 11, 2

काण्डोपाकरण I, 11 1

काण्ड I, 19 7

काण I, 23, 5 26, 13 11, 11, 20

कानम् I, 32, 16 II, 5, 3 9, 11
17, 19.

कान्वृत्त II, 28, 12.

कामलिङ्ग II, -, 1

काम्य I, 1, 20, 11, 13, 11.

काय I, 23, 2

कारण I, 18, 10

काल I, 1, 23 8, 7, 22 10, 5 11,
14 31, 13, 20, 19, 1 -8, 20

II, 1, 2 3 4, 13 16 24
15, 12 17, 1

काष्ठचर्मा I, 2, 41.

काष्ठ I, 13, 1 15, 14 21, 2

काष्ठ I, 22, 7.

काम II, 3, 2

किञ्च I, 5 7 8

किञ्च I, 27 7.

दिचिर् I, 5 5 19, 5 30, 15

II, 24, 14 25, 11.

दिष्व I, 20, 15.

दिम् I, 6, 38 19, 2 24, 15 29, 1

दीट I, 16, 16

दीनाश II, 28, 2

दीर्त्त I, 6, 3

दीर्ति II, 24, 3

दीर्ल I, 17, 25

कुडुट I, 17, 32. 21, 15

कुटि I, 24, 11 21

कुटम्ब II, 7, 2

कुम्भिन् II, 6, 5 7, 1 29, 3

कुम्भिक I, 19, 7

कुतथ I, 19, 11

कुम् I, 17, 4

कुम् I, 19, 7

कुनखिर् II, 12, 22

कुमार II, 26, 12.

कुमारी I, 31, 8. II, 26, 18 21

कुमाटन I, 32, 24

कुल I, 16, 18 II, 17, 9 27, 3.

कुलग I, 19, 14

कुशल I, 14, 26

कुसुति I, 31, 21

कुह I, 20, 5

कु I, 3, 37. 42 4, 20 6, 28 57, 7,

12 19 23 8, 3 11, 6 13, 2

7 10 20 15, 23 20, 7 24,

11 21 25, 10 26, 7 13 27, 9

11 29, 14 30, 15 18, 31, 1 2

11, 3, 19 4, 5 9 21 7, 12 9,

5 12 11, 2 12 13 12, 19 13,

6 11 14, 15 15 6 9 13 16,

4 7. 8 17, 18 19 23. 18, 13

14 19, 1 10 22, 7 8. 18 23,

10 24, 8.

कुडु I, 13, 10 25, 8 27, 6. 7 8

28, 20 II, 29, 13

कुतशायधित I, 27, 9

कुतभूमि I, 17, 8

कुत कुत II, 18, 17

कुतन I, 17, 17. 18, 4

कुतावसय II, 8, 1

कुत्तन II, 19, 9.

कुत् II, 27, 10 28, 5

कुपे II, 10, 7

कुप I, 30, 18

कुष्ण I, 3, 3 4 9, 22. 27, 11

30, 11 II, 14, 7

कुष्णशाय II, 28, 2

कुष्णायम II, 16, 18

कृष्ण II, 5, 19

कृष्णै (3 Plur) II, 23, 5

केश I, 16, 14 23 II, 2, 3 6. 10 11.

15, 7.

कोत्त I, 19, 4 28, 1

कपाकु I, 17, 23.

कनु I, 27, 2.

कम् I, 29, 1

कय II, 13, 11

कयधर्म II, 13, 10.

कव्याद् I, 17, 34. 39

कव्य दन् I, 21, 15

कुनकौय (Nom Dual) I, 17, 36

कुष् II, 18, 3

केश I, 23, 5 II, 18, 3.

केशादि I 31, 23

काश II, 26, 7.

हीर I, 18, 27 II, 14, 1

ह II, 7, 13

हृ च II, 1, 3.

हृव I, 3, 9

धनिय I, 1, 4, 27, 14, 25, 27.

II, 10, 6, 7, 24, 1.

ध्विप्रमृति I, 18, 9.

ध्वम् I, 16, 14, II, 3, 2.

ध्व I, 2, 23, 4, 6, 11, 3, 13, 15, 14

ध्व II, 3, 11, 4, 14.

धीवपुत्र I, 17, 8

धीविकर I, 17, 19

ध्व I, 22, 18.

ध्वध्वम् II, 16, 11.

ध्व II, 25, 11

ध्व I, 9, 7, II, 2, 4, 13, 6, 26, 1
28, 1.

ध्व I, 23, 3, II, 5, 18, 21, 2

ध्वम् II, 25, 15

ध्वम् II, 21, 14, 16.

ध्वम् I, 2, 40

ध्व

ध्व I, 6, 4, 15, 21

ध्वम् I, 29, 1

ध्व I, 17, 37, II, 17, 1

ध्व I, 24, 14

ध्व I, 28, 19, 21

ध्व I, 13, 8, II, 27, 6

ध्व

ध्व I, 13, 12, 15, 17, 14, 5.

II, 4, 27.

ध्व I, 20, 3, 12, 15, II, 28, 10

ध्व I, 20, 6

ध्व I, 4, 15, 6, 8, 7, 16, 8, 17, 22

11, 23, 16, 14, 21, 9, 23, 3, 25, 4

10, 11, 28, 6, 31, 13, 32, 30

11, 5, 3, 7, 5, 10, 13, 13, 1, 16, 1

17, 8, 21, 2

ध्व I, 21, 13, 17.

गरीयम् II, 12, 22.

गरीय I, 10, 19, 26, 8.

गरीय I, 24, 8, II, 15, 2, 19.

गरीय I, 1, 19.

गरीय I, 21, 8.

गरीय I, 1, 19.

गरीय I, 1, 19

गरीय I, 20, 7.

गरीय I, 2, 24

गरीय I, 17, 29.

गरीय I, 24, 21, II, 16, 26.

गरीय I, 18, 1.

गरीय II, 11, 20

गरीय I, 32, 25

गरीय II, 7, 2

गरीय II, 21, 1

गीत I, 10, 19, II, 25, 14.

गुण II, 10, 2, 17, 5.

गुण I, 4, 24

गुण II, 26, 4.

गुण I, 2, 20, 29, 3, 15, 25, 33, 5,

12, 6, 1, 32, 34, 7, 2, 12, 17, 8,

14, 15, 17, 23, 26, 10, 2, 15.

14, 7, 21, 9, 24, 25, 10, 31,

19, 32, 10, 11, 5, 3, 25, 10

गुण I, 5, 24

गुण I, 25, 1, 28, 15.

गुण I, 5, 9.

गुण I, 7, 14.

गुण I, 21, 9

गुण I, 22, 4, 5.

गुण II, 7, 3, 14, 8, 22, 8.

गुण I, 2, 7, 4, 29, II, 25, 7

गुण II, 1, 1, 15, 3, 12

गुण II, 9, 13

गी I, 9, 25, 16, 14, 17, 29, 20, 12

24, 1, 15, 30, 20, 22, 31, 6, 8, 9.

II, 8, 5 7 11, 18 14, 7
 17, 4 8
 गोत्र I 6, 30.
 गोषा I, 17, 37
 गोपयु I 4, 23 31, 19
 गोक्ष्य II, 10, 7
 गौत्र I, 6, 35
 गौरसर्षप II, 19 1
 ग्रन् II, 19, 9
 ग्रह I, 8, 24 18 3
 ग्रहण I 11, 30
 ग्राम I, 5, 13 9 7 11, 9 15, 22
 24, 14 19 29 1 30, 7 8 31,
 3 21 II, 15, 9 19, 6 21, 10
 22 8 25 15 26 4 7 28 7
 ग्रामसूत्र I 17, 29
 ग्राम्य I, 21, 15 II, 16, 28
 ग्राम II, 9, 13 19, 9 28, 10
 ग्रामावर्ण्य II, 17, 16
 ग्रीष्म I, 1, 19

घ

घेषत् I, 11, 8

च

च I, 1, 3 6 11 13 33 2, 2 6
 22 23 24 41 3 8 12 25 37
 44 4, 5 9 11 21 22, 5, 3 13
 14 15 17 25 26 6, 3 5 12
 26 to 29 33 36 7, 5 26 27
 29 8 3 4 6 11 13 18 21
 22 25 28 9 17 18 25 26
 10, 1 5 6 15 17 19 20 21
 25 to 29 11, 1 to 4 6 7 9
 to 12 17 18 19 21 24 25
 27 30 31 34 35 36 13, 3
 7 8 9 14 2 3, 4 8 9 10 20
 23 24 25 31 15 1, 6 18 17
 20 21 23 16, 1 23 17, 18

20 24 25 27 35, 39 18 1
 17 to 20 31 32 33 19, 1 18.
 14, 20, 12 14 15 21, 9, 15
 17 22, 7 8 23 1 2, 24, 4 5.
 7 8 9 13 18 25, 10, 26, 1 2.
 5 7 11 28, 7 11 30, 3, 5 8
 11 13 14 18 20 22 31, 2 to
 10 13 14 18 19 23 32 2
 3 4 8 9 10 18 19 21 22
 25 to 29 II, 1, 3 4 6 7 8 9
 13 17 19 21 2, 8 3, 3 7
 12 13 4, 9 10 12 18 26 5,
 2 10 12 13 14 16 18 6, 1
 6 13 15 7, 4 5 8 7 9 7
 12 13 10, 5 11, 2 8 16 12, 6
 7 9 10 12 18 22 23 18, 2
 3 7 10 14, 1 4 8 10 to
 14 19 15 2 4 5 10 13 15
 16 25 16, 1 2, 12 13, 24
 17, 3 10 15 18 19, 20 23
 24 18, 1 2, 3 8 9 10 11
 14 16, 19 1 3 15, 16 20
 20 2 12 to 22 21, 13 22 11
 12 17 18 19 23 8 9 24 2
 3 25, 2 5 7 9 11 26, 1 4
 11 to 16 23 27, 10 28 4 29 9
 10 11 15

चक्र II, 2, 3

चक्रवाक I, 17, 35 25, 18.

चक्षुनितोष II, 27, 17

चक्षु I, 5, 8 16, 7 II, 5, 19

चक्षुमण II, 5, 8

चक्षु I, 1 4 9, 3 II, 3, 23 21, 1

चक्षु II, 7 16 16, 11 27 13

चक्षुमण I, 25, 10 27, 11

चक्षुमण II, 17, 22

चक्षुमण I, 1, 27

चक्षुमण I, 31, 19

- चर् I, 1, 23. 2, 6. 25, 26. 3, 35.
 20, 1. 3 6. 24, 15, 20. 24, 25,
 8. 27, 6. 28, 18. 19, 29, 1. 8.
 II, 12. 23. 24 13, 16. 21. 17,
 8. 18, 4. 21, 10. 22, 2. 23, 2.
 27, 1.
 चरितनिषेध I, 18, 12.
 चरितप्रसन्नार्थ I, 8, 30.
 चर्मन् I, 20, 12.
 चल I, 19, 6.
 चलनिकेत I, 22, 4.
 चाण्डाल II, 2, 6. 8. 9, 5.
 चातुर्मर्षी I, 10, 1.
 चारण I, 14, 13.
 चारिन् I, 18, 30.
 चिकित्सक I, 19, 14.
 चिन् I, 23, 1.
 चुर I, 14, 3.
 चूर्ण II, 19, 1,
 चेष्ट I, 17, 33.
 चेष्ट I, 3, 4. 6, 32. 12, 7. 10 19,
 6. 20, 4. 32, 20. 11, 4, 17. 5, 4
 6, 2. 7, 12. 13. 15. 16. 17. 8, 1.
 10, 13 21, 16
 चेष्ट I, 6, 28.
 छ
 छत्र I, 7, 5.
 छन्द इत्य II, 8, 11.
 छन्दस् I, 11, 35.
 छन्दोविचिनि II, 8, 13.
 छिद्र I, 16, 16. 26, 6
 छाया I, 20, 3. 30, 16 17.
 छुद्र I, 10, 22.
 ज
 जगत् I, 23, 2.
 जगत् II, 11, 10. 11. 16, 6.
 जघन्यमनोविद् I, 4, 28.
 जहा II, 20, 14.
 जटिल I, 2, 31.
 जम् I, 1, 16. 18 5, 4. 20, 11. 31, 15.
 II, 2, 6 7. 16, 8.
 जनक II, 13, 6.
 जनपद I, 20, 8. 11, 23, 14.
 जनपितृ II, 13, 6
 जाम्बव I, 1, 5 17
 जम् I, 16, 13. 27, 1. 31, 21.
 II, 7, 14.
 जम्बवर्म् I, 15, 1.
 जगत् I, 32, 11.
 जाने II, 2, 3 6, 1.
 जातिरसिद्धि II, 11, 10 11.
 जातु II, 20, 14
 जात II, 5, 17. 14, 16.
 जि II, 24, 14.
 जिह्वाच्छेदन II, 27, 14.
 जीव II, 14, 1.
 जीवत I, 23, 3.
 ज्ञ I, 8, 16. 14, 14. 23, 2 II, 15, 2.
 क्षति I, 10, 3 28, 6. 11, 14, 9.
 क्षन् I, 23, 2.
 क्षा I, 2, 34.
 क्षेप I, 4, 11. II, 13, 12. 14, 6. 7.
 12. 15.
 क्षेपणमय II, 17, 22.
 क्षेपण II, 24, 14.
 क्षोत्र II, 7, 11.
 क्षोत्रिन् II, 2, 9
 क्षत्र I, 25, 2. II, 6, 3. 24, 13.
 ड
 डेरिका I, 25, 13
 त
 तण्डुल I, 11, 4. 17, 19. 20, 13.

तत्सु I, 1, 30 36 2 6 9 10 27, 7
28, 12 II 1, 22 2 3 4, 27
8, 14 19, 13 22, 2 4 23 2
12 28, 9

तत्सु II, 15, 9

तत्सु I, 3, 43 12, 2 11 15, 22
16, 18 22, 3 25, 11 II, 1, 13
2 8 8 12 10, 2 13, 4 16, 3
23 18, 7 23, 10 24, 9 13 26
8 29, 4

तत्सु I, 2, 23 5 8 24 7 28 8, 9
9, 12 10, 3 11, 5 16 14 19
15, 5 14 16, 19 17, 7 15
22 25 19, 7 21, 6 28, 1
29, 5 30, 2 19 II, 7, 14
9, 12 10, 10 12, 4, 14, 18 15,
15. 16 1 6 25 17, 2 24, 10
28, 3 12

तत्सु II, 26, II

तत्सु I, 1, 5 12 to 17 32 33 34
2, 5 6 9 3, 26 31 32 34
45 4, 1 3 4 24 28 29 5, 2
4 7 8 6 1 28 32 34 35 7,
12 14, 25 8, 6 18 23 9 8
13 18 10, 5 8 11, 6 7. 11
22 12, 2 to 5 7 10 12 14
13, 6 21 14 5 25 15, 17
23 16, 12 13 18, 14 19, 13
14 20 3 7 22, 4 7 8 23, 1
2 5 6 24, 8 10 12 16 19
25, 4 26, 6 9 27, 4 8 11
28, 9 17 19 29, 7. 11 14 30,
4 31, 19 22. 32, 2 4 II, 1 7
11 2, 3 3, 5 9 11 13 15 4,
7, 23 5, 1 4 6, 5 6 7 9
11 16 20 7, 1 2 6 to 10 8
1 9, 10 13 10, 3 13 15 11,
1 20 12, 1. 2 3 19 23 13
1 6 8 9 11 14 3 10 12.

13 15 15 2 3 9 13 16 24
16, 1 17 8 18, 9 13 15 19,
1 20 1 3 21, 2 5 9 11 15
20 22, 5 15 17 18 23, 2 4
5 9 10 11 24, 1 2 3 5 8,
9 11 13 14 25, 4 9 26, 2 5
8 27, 4 6 28, 1 29, 2 4 11

तदर्थे II, 6, 16 14, 3

तदा I, 7, 13

तदासन II, 19, 1

तदाग II 10, 10

तदाय II, 26, 3

तदा II, 13, 6

तदा I 12 2 15, 6.

तदा शब्द I, 5, 1

तदा I 12, 1 2 5 25, 6 II, 24,
8 14

तदास्ति I, 5, II 26, 14

तदा (आ तदितोम् Inf) II, 12, 15

तदा I, 1, 11

तदा II, 25, 15 26, 6

तदा I, 2, 37

तदा II, 5, 9

तदा I, 10 5 11, 14 31 19, 1
28 20

तदा I, 20 13 II, 16, 23 20, 1

तदा I 26, 14 27, 1

तदा II, 18, 19 20, 3 4

तदा I 25, 6

तदा II 16, 25 20, 19

तदा II, 16, 24

तदा I, 2, 29 3, 10 27 4 19 5, 5

18 6 6 11 33 35, 7, 13 20

8, 7 9, 8 11 13 16 10, 9 20

12, 11 13, 16 14, 13 17 25

15, 11 16, 9 21 22 17, 8 16

20 7 13 21, 11, 20 23, 3 24,

25. 28, 10. 15. 18. 20. 29, 1. 17. / विनाचिरेत II, 17, 22.
 30, 15. 17 II, 4, 24. 7. 13. 8, 12 / विमपु II, 17, 22.
 13. 9, 11. 10, 3. 11, 6. 14, 15. / विराय 1, 26, 3.
 16, 3. 7. 20. 24. 17, 6. 17. 19, / विरर्षपूर्व I, 14, 13.
 2. 17. 23, 10. 11. 24, 14. 25, 1. / विवृत् I, 2, 33.
 26, 19. 21. 24. 27, 17. 29, 13. / विवचन I, 28, 11. II, 18, 4.
 वृष्ययप II, 17, 10. / विसृ I, 16, 2. 3. 24, 21. II, 15, 8.
 वृप् II, 13, 12. / विसृर्ष II, 17, 22.
 वृ II, 20, 11. / वैविषक I, 1, 28. 2, 6.
 वृष्टि I, 23, 6. / वैविषकवृष्ट II, 23, 10.
 वृत्त I, 32, 24. / वृष्ट I, 10, 2. 11, 27. 27, 7. 29, 17.
 वृष्णीम् I, 7, 1. 14, 12. 28, 8. / वृष्ट I, 25, 12. II, 5, 19.
 वृत्त I, 15, 14. 21, 2. 27, 10. II, 4, / वृष्ट II, 7, 14. 24, 1.
 14, 22, 2. 23, 2. / वृत् II, 5, 3.
 वृष्यच्छेदन I, 32, 28.
 वृष्यस्यद् I, 11, 8.
- वृ
- वृषीय II, 7, 16. 16, 10. 17, 13. 15. 29, 6. / दक्षिण I, 5, 16. 21, 6. 24. 13, 7.
 25, 1. 31, 2.
 वृप् II, 6, 14. 9, 1. / दक्षिणातल II, 4, 5.
 वृष्येत् II, 7, 13. / दक्षिणा I, 4, 3. 31, 8. II, 7, 8.
 वृष्टि II, I, 6. 18, 18. / 17, 9.
 वृजम् II, 13, 8. / दक्षिणादार II, 25, 2, 5.
 वृजस्त्वाम I, 1, 23. / दक्षिणासुख 1, 31, 1. II, 15, 7.
 वृजत्वाय 1, 22, 6. / 19, 1.
 वृत्त I, 17, 16. 19, 19. / दक्षिणावृत्त I, 2, 33.
 वृषी I, 9, 2. / दक्षिणेन II, 23, 4. 25, 5.
 वृषिम I, 20, 12. / दक्षिमोददार II, 25, 5.
 वृष्याग I, 23, 6. / दण्ड I, 2, 30. 38, 8. 29. 29, 1.
 वृत्त II, 16, 18. / 11, 10, 6. 7. 11, 1. 2. 3. 29, 8.
 वृषोदय II, 16, 20. / दण्डादन II, 27, 15. 28, 2.
 वृष II, 27, 21. / दण्डाकर्मेत् II, 28, 13.
 वृ I, 2, 15. 10, 10. 18, 9. 25, 10. / दण्ड II, 26, 19.
 27, 9. 11. II, 1, 13. 9, 13. 12, / दत्त I, 16, 17.
 3. 20, 6. / दत्त I, 3, 26.
 वृष्याय II, 17, 14. / दधि II, 8, 8.
 वृष्याय I, 13, 10. / दधिघर्ना I, 29, 13. 14.
 वृष्यवचन I, 13, 10. / दन्त I, 31, 22.

दत्तगोपालन I, 8, 5 22, 32, 9
 दन्तद्वय II, 5, 9.
 दस I, 23, 6.
 दम्भ I, 23, 5.
 दर्शन I, 28, 6. 31, 18. II, 2, 8 9.
 17, 20.
 दर्शनोपाय II, 16, 20
 दर्शनार्थ I, 8, 17. 22 28, 6.
 दधन् I, 19, 13. 24, 3.
 दशम I, 1, 24. II, 3, 22 16, 17.
 दशवर्ष I, 14, 13. 14, 25.
 दह I, 9, 23.
 दा I, 2, 22 4, 5 14, 1. 17, 4 15.
 18, 6 15 19, 5. 27, 10. II, 4,
 10. 16. 19. 6, 15. 7, 6 17. 9, 6.
 10, 2. 11, 7. 9. 19. 12, 1. 13,
 11. 15, 13. 18, 9. 19, 27. 20, 2.
 22, 16. 23, 1.
 दाश II, 22, 15.
 दान I, 12, 15 19, 6. II, 9, 8. 10,
 4. 13, 10. 11. 14, 20. 15, 12.
 दान्त I, 3, 19.
 दाव II, 13, 2. 14, 1. 5 11.
 दायाद II, 14, 6.
 दायाध II, 10, 4.
 दार I, 7, 27. 14, 24 25, 10. 26,
 11. 32, 6. II, 1, 17. 18. 5, 10.
 11, 12. 23, 7. 28, 18. 27, 10.
 दारशयतिकमिन् I, 23, 19.
 दासमर I, 17, 12.
 दास II, 4, 20.
 दासकर्मकर II, 9, 11.
 दासी I, 16, 32
 दास्य II, 10, 16
 दिक्षिपूति II, 12, 22.
 दिक्षा I, 11, 19. 30, 14. 31, 19. II,
 19, 14.

दिव्य II, 7, 16
 दिग् I, 25, 1 31, 2. II, 25, 21.
 दीक्षित I, 18, 23. 25.
 दीवित् II, 25, 13.
 दु.च II, 21, 13 10.
 दुर्दंष्ट I, 22, 8.
 दुर्विद्वत् I, 32, 24.
 दुष्कृतकारि I, 19, 13.
 दुष्टभाव II, 26, 19.
 दुष्प्रलय I, 20, 5.
 दुहितृ II, 11, 15. 14, 4.
 दुहितृमत् II, 11, 18. 12, 2. 23, 11.
 दूक I, 2, 2.
 दूरे दर्शन II, 23, 8.
 दृढवृत्ति I, 12, 21.
 दृष्ट I, 13, 4.
 दृष्ट I, 4, 9. 7, 13. 8, 18. 14, 4. 16,
 20. 22, 8. 23, 1. 24, 13. II, 12,
 16. 13, 7. 18, 16. 24, 2. 23, 7.
 दृष्ट I, 3, 27.
 देव I, 6, 13. 11, 3. 13, 1. 20, 6.
 II, 16, 1 17, 8.
 देवता I, 3, 43. 80, 20. 22. 31, 4. 5.
 II, 4, 6. 16, 3.
 देवपवित्र II, 8, 9.
 देव I, 6, 33 9, 8. 11, 23. 15, 17.
 32, 18. 11, 3. 15. 18. 4, 1. 23,
 14, 7. 12. 18, 6.
 देवप्रलय II, 15, 1.
 देह I, 24, 2.
 देहलो II, 4, 2.
 देव II, 11, 19. 29, 6.
 देवप्रथ II, 11, 3.
 देव I, 14, 4. 21, 20. 23, 3. 4. 29, 7.
 31, 23. 11, 2, 8. 6, 19. 7, 15.
 12, 19, 13, 3.

दोषघट I, 29, 2 II, 2, 5 7

दोषवत् I, 21, 19 20, 7 12 20, 4
II, 13, 4

दावंस्य II, 10, 12 27, 4

दो II, 16, 1

द्वय I, 4 3 II, 2, 3 12, 1 14,

15 19 10, 23 25 18, 7 20,

18 22 15 26, 17

द्वयवत् II, 17 10

द्राधीवन II, 16 24

द्रु I, 1 15

द्रेण II 10, 1

द्रो I 23 5

द्रु II, 22 15 16

द्राधिपत् II, 9, 13

द्रादत्त I, 1, 26 II 16, 19

द्रादत्त I, 2, 16 24, 20 23, 11
29, 17 II, 18, 2

द्रादत्त I, 27, 6 7 28, 20

द्रादत्त I, 2, 6

द्रादत्त I, 10, 4 29, 17, II, 3, 13,
7, 4

द्रा I, 13, 6 30, 22

द्रा I, 1 27

द्रि I, 11, 29 13, 19 II, 20, 5

द्रि I, 24, 19 II, 7, 16 10, 9
17, 12 15 20, 5

द्रि I, 6, 18

द्रि I, 31, 15 II 6 10

द्रि I, 16, 4 6, 9

घ

घन II, 14, 9 12 29 3

घर्ष I, 1, 1. 13 14 7, 19 8, 24
30 18, 13 20, 1 3 4, 6 7 24,
23 28, 10 II 2, 2 3 4, 7 6,
1 4 5 11, 12 13 11 20, 22
25 1 27, 1 29, 5 15

घर्ष I, 7, 18, 20, 14 II, 14, 2

घर्षोत्ता I, 4, 24

घर्षवर्षा II, 11, 10

घर्ष I, 1, 2

घर्ष II, 26, 14

घर्षवृत्त II, 6, 5

घर्षवृत्त I, 32, 24

घर्षवृत्त I 8, 6 14, 14 20, 18,

घर्षवृत्त I, 5, 11

घर्षवृत्तवृत्ति I, 4, 12

घर्षवृत्तवृत्त II, 13, 7

घर्षवृत्तवृत्ति II, 29, 13

घर्षवृत्तवृत्त I, 18, 4

घर्षवृत्तवृत्त II, 10, 14

घर्षवृत्तवृत्त I, 4 23.

घर्षवृत्त II, 16, 25

घर्षवृत्तवृत्त I, 32, 12

घर्षवृत्तवृत्त I, 18, 14

घाय I, 20, 12 13.

घाता I, 11, 8

घातिका II, 27, 14

घातिका I, 7, 21 15, 22 29, 8
II, 26, 9

घातिका I, 6, 9

घातिका I, 20, 2

घातिका I, 3, 10 II, 19, 12

घातिका II, 12, 9

घातिका I, 17, 24 20 26, 1.

घातिका I, 31, 11.

घातिका I, 5, 8

घातिका I, 22 7 23, 2

घातिका II, 24, 8 9

च

च I, 1, 15 2, 5, 8 17 22, 23 26
28 30 3, 26 27 35 37, 4, 5
18 20 21 23, 5, 4 6, 3 4 5

10 12 26 27 29 31 36 7, 2	नष्टवत्सा II 17 8
3 4 6 ° 9 10 8, 3 6 7 8	नाह I 23 1
11 14 25 9 1 7 8 27 10 7	नाद I 10 19
11 4 6 14 35 12 9 11 13,	नाना II, 1, 22 4 7
5 10 12 15 17 14 2 4 15	नान कर्मन् II, 23 11
18 20, 22 23 30 15, 4 8	नानाभि II 12 10
10 12 18 20 21 16, 11 13	नाम II, 17, 8
14 17 18 20 21 17 6 14	नामभय I 28 1
18 2 5 7 9 15 19 10 12	नामभेयग्रहण I 8 15
13 20 1 4 6 13 21 3 5 10	नामन् I, 5 17 6, 34 14 23
20 22 2 6 23 1 24 25 27	नावा I 32 27
7 28 3 6 7 10 11 18 29 1	नाशन II 28 6
6 7 10 14 30 18 22 31 9	नादय II 26 21 27, 8 20
11 to 17 21 22 32, 2 4 15	नासिक I, 16 7
18 22 24 II 4, 13 14 16	नास्तिक 1 20 5
5 4 15 6 5 8 12 19 8 1	नि शङ्ख II 5, 9
3 4 9 3 6 11 13 10, 3 8	नि श्रयस 1, 1, 8 9 13
11 2 12 15 12, 5 6 9 11	नि श्रेयसा (Instr Sing) II 16, 2
12 19 21 13 8 10 14 16 20	नि सु I, 5 2
15 13 14 17 18 19 21 16,	निकप I, 8 13
12 17, 8 23 18 11 19 1 4	निकाम II, 7, 14
7 10 11 14 20 2 20 21,	निष्ठम् I 3, 38 15 14
16 22 11 20 23 5 24 9	निगम् I, 13 11
10 14 25 10 11 14 15 27, 2	निगम I 9 4
28, 5 9	निय I 13 14 14 10 22, 7 23, 2
नकुल I 25 13	28, 9 II 1 12 15 4, 9 21 9,
नक्तम् I 11, 18 34 16, 32 31, 19	10 25, 7
II 4 8 17, 23	नित्यप्रत I, 4 4 II 7, 1
नक्ष II 3 6 20 15	नियग्रथ I, 11 21
नक्षत्रादन II, 20, 15	नित्यश्राद्ध II 18, 5
नगर I 32, 21 II, 26, 4 6	नित्यानुवद II 14, 13
नम I 7, 3 15 9	निष्ठा I, 4 14 22 6 II, 26 4
नदातर I, 32 26	निनी II, 4 23
नमम् I, 31, 21	निष्ण I 22, 8 23, 2
नर I, 11, 12 13 4 II, 27, 6 29,	निष्ठा I, 20, 3
1 9	निद्रिष्ट II, 10 1
नर II 18 7 22 24	
नरम I, 1, 23 II, 3 21 16 16	

निपन I, 4, 7, 5, 1, II, 5, 15, 16, 18.	निष्ठा II, 15, 24, 23, 10, 29,
10, 16, 21, 6, 23, 1.	11.
निपनविलेप II, 10, 1.	निष्ठप II, 5, 3
निपमात्रिकन I, 4, 25, 5, 4, II, 12,	निहीनतरुति II, 5, 5
18.	नो II, 12, 6
निपमत्तमन II, 27, 18.	नोचम I, 5, 16, II, 23, 10.
निपमरम्भन II, 27, 7.	नोवी I, 16, 14
निपुन् II, 4, 19, 10, 15.	नोहर I, 11, 25, 31.
निरप II, 2, 6	नूल II, 25, 14
निरपको II, 14, 12	नैमित्तिक II, 24, 10.
निरप II, 8, 14	नैपमैवस्वपत्र I, 2, 38.
निरादृति I, 18, 33	नैपमिक I, 13, 22, II, 19, 17.
निरुक्त II, 8, 11.	नैपुरीप I, 27, 3
निरुति I, 26, 8	नो I, 20, 4, II, 13, 6
निरुत I, 23, 5.	ना I, 17, 6
निरुत्त I, 18, 26	न्यस्तानुप II, 10, 11.
निरुप I, 19, 6	न्यायविद् II, 8, 13, 14, 13.
निरुत्त I, 17, 12.	न्यायसहित I, 22, 1
निरुत्त II, 6, 16	
निरुत्त I, 2, 9, 29, 14.	
निरुत्त I, 24, 10, 29, 18, II, 10, 12	
12, 22	
निरुत्तानुप II, 26, 24	
निरुत्त I, 24, 25, 28, 18, 29, 1.	
निरुत्त I, 23, 3, II, 4, 23	
निरुत्त II, 3, 15, 25, 12	
निरुत्त I, 4, 27, 5, 10, II, 9, 4	
निरुत्त I, 6, 30	
निरुत्त I, 8, 29.	
निरुत्त II, 17, 11.	
निरुत्त I, 13, 19, 24.	
निरुत्त I, 18, 1.	
निरुत्त I, 6, 1, 31, 19, 32, 6, 11, 12.	
निरुत्त I, 24, 19, 30, 7.	
निरुत्त I, 20, 2	
	प
	पङ्क्ति I, 17, 2.
	पङ्क्तिद्वय II, 17, 21.
	पङ्क्तिपवन II, 17, 22
	पङ्क् II, 7, 2, 8, 4
	पवन II, 3, 16.
	पयदह II, 16, 22.
	पयन् I, 19, 13
	पञ्चनव I, 17, 37.
	पञ्चन II, 16, 12.
	पञ्चवर्ग I, 14, 13.
	पञ्चमि II, 17, 22
	पङ् II, 10, 8.
	पङ्क्ति I, 23, 3
	पङ्क I, 20, 11.
	पङ् I, 16, 12, 21, 10, II, 27, 11.
	29, 10

- पठन् I, 31, 17
 पतनीय I 2, 19 21, 7 18 28, 14
 29 16 17.
 पति II, 14 16
 पतिव I, 9, 9 21 5 20 23 6 9
 II, 11, 9. 14, 1
 पतिवयम् 1, 14, 21
 पत्नी II, 23, 10
 पथिन् I, 24, 12 30, 28 II, 11, 5
 6 23, 4 5 27, 25
 पद् I, 16, 28 31, 6 II, 30, 12
 पयउपमेवत II, 7, 4
 पयम् I, 17, 22 29 14 II, 8, 8 23,
 10
 पर I, 2, 24 21, 20 22, 2 28, 1
 17 31, 16 II, 2 2 6 13, 6
 17, 5 20, 4 21, 17 23 12 23,
 4 9 10 13 26, 18 27, 2 28,
 10
 परत-प I, 21, 9
 परत्तपगभिन् II, 27, 21.
 परत्त II, 27 5
 परम I, 22 7
 परमशुर् II, 15, 5
 परमष्ठिन् I, 23, 2
 परशु II, 22, 15
 परा-द् II, 13, 6
 परदावृत्त II, 10, 11
 परादीक 1, 17, 26
 परवन् II, 7, 16
 परिकृष्ट I, 18, 17
 पवित्रद् II, 28, 1
 पवित्रद् I, 14, 19 28, 1 2 II, 20,
 18 26, 1 28 10
 पविचस्त् I, 11, 25 17, 27 32, 29
 II, 10, 11 17, 20 29, 17.
 परियन् II, 21, 13
 परिधा I, 16, 14 23, 19 21
 परिच्छेद II, 2, 7
 परिमृन् I, 16, 3 9 17, 11 II, 9,
 15.
 परिमोक्ष II, 21, 12
 परिमोषण II, 28, 11
 परितम् I, 25, 1
 परिवापन I, 10, 6
 परित्त II 12, 22
 परित्त II, 12, 22
 परित्तविदान II, 12, 22
 परित्तन् II, 5, 10 19
 परित्तद् II, 2, 4 5.
 परित्तैय I, 11, 31
 परित्तज्ञ II, 21, 17
 परित्त I, 11, 33
 परित्तन II, 3, 15 17 18 4 7
 परित्तञ्च I, 25, 2,
 परित्तवत्पर II, 8, 7 15, 20
 परित्तम्-ऊद् 1, 4, 16 18
 परिहा I, 13, 10 17, 15 25, 11
 30, 14 II, 10, 6 14, 1 15, 2
 परिहृ I, 8, 27
 परिहृषार्थ I, 29, 6
 परिमाण् II, 14, 8
 परिवाद I, 23, 5 31, 8 II, 5, 13
 परिष्ट II, 12, 22
 परप I, 31, 5
 परोष्ठ II, 3, 9
 परोपवन् I, 2, 17
 पर्ण II, 22, 2 23 24 9
 पर्यन्त I, 16, 10
 पर्यवसा I, 3, 40 10, 30
 पर्योहित II, 12, 22
 पर्युषित I, 11, 4 17, 17
 पर्येत् I, 23, 14 11, 1, 4, 3, 8

- पल्लव I, 27, 26
 पवित्र I, 26, 7.
 पवित्रार्थे I, 27, 2
 पय I, 3, 26 9, 27, 18, 6 15 32,
 24, II, 7, 3 14, 13, 16, 18, 23,
 10, 26, 4 to 7.
 पञ्चान I, 1, 26
 पञ्चप II, 28, 3
 पञ्चमन् II, 26, 19
 पञ्चात् II, 3, 15 4, 26
 पा I, 25, 3 10
 पौस्त II, 15, 7.
 पारम्य I, 26, 8
 पारम्य II, 22, 15
 पाठ I, 12, 10
 पति I, 4, 18, 5, 21, 6, 16, 10, 27,
 16, 7, II, 5, 6 12, 12, 19, 1
 11, 12 27, 5
 पाणिमहन् II, 1, 1 14, 17
 पाणिसमुच्च I, 4, 21.
 पाणिममृद II, 12, 5
 पान II, 23, 1.
 पद I, 5, 21, 6, 1 11, 13 15, 17,
 23 16, 7, II, 6, 9, 19, 1, 20,
 12, 13 27, 11, 12
 पादभनेकृ II, 26, 15
 पादभनेजन I, 31, 1
 पादक I, 32, 9
 पादुकिन् I, 8, 2
 पादून I, 2, 13
 पान II, 25, 9
 पप I, 25, 10, 27, 11.
 पपर II, 12, 16
 पपहृत् II, 24, 9
 पाप्मन् II, 6, 20
 पातालम I, 11, 7
 पार्थिव II, 7, 16
 पार्थिव II, 1, 11.
 पल्लव I, 2, 38 32, 9.
 पावमानो I, 2, 2
 पावनायादि I, 2, 6
 पाठिन् I, 19, 14.
 पि (= अपि) I, 5, 7
 पिण्याक II, 18, 1
 पितापुत्रौ I, 14, 25
 पितृमह I, 1, 32
 पितृ I, 1, 32 4, 11, 10, 4 13, 1.
 24, 6, 25 19, 13 29, 6 21, 8
 II, 14, 8 15, 2, 16, 3, 7, 24.
 17, 8, 18, 16 18
 पितृलिङ्ग II, 4, 5
 पितृव्य I, 14, 11
 पित्रति I, 20, 12
 पिशाच II, 17, 8
 पिष्ट I, 17, 19.
 पुम् II, 16, 12.
 पुण्य I, 19, 4 9 10 31, 12
 पुण्यहृत् II, 24, 13
 पुण्यक्रिया I, 29, 5
 पुण्यफल II, 14, 18
 पुण्यशह I, 13, 9 II, 29, 7.
 पुत्र I, 7, 30 8, 24 29, 9, II, 9,
 11, 13, 1, 4 5 6 14, 1, 2 11,
 12.
 पुनत्त I, 28, 9
 पुन सप्त I, 5, 5.
 पुन मर्गे II, 24, 6.
 पुनर् I, 13, 4 15, 17 II, 5, 15.
 27, 6 28, 8.
 पुर् I, 22, 4 25, 2 3 5.
 पुर् I, 22, 7
 पुष्प I, 20, 1 II, 5, 4

पुरातान् I 19, 13 II, 3 17 8, 1 25, 4
 पुरा II, 7, 14 13 6 16, 1
 पुराण I, 19, 13 29, 7 II, 22, 24
 23 3
 पुरीष I, 15, 23 21, 16 30, 14 15
 16, 18 20 21 31, 2 3
 II, 5, 9
 पुरूप I, 19, 6 II, 15, 2 26, 5
 पुरुषवच I, 21, 8 II, 27, 16
 पुरुषशिरस् I, 23, 21
 पुरुषसुक्ता I, 23, 11
 पुरोडाश II, 22, 18
 पुरोहित II, 10 14
 पुष् II, 20, 8
 पुष्करतादि I, 19 7 23, 1
 पुष्टि II, 4, 9 7, 3 16, 15 22 18, 3.
 पुष्टिकाम II, 18, 19 20, 3
 पुष्ट्यर्थ II, 20, 3
 पुष्प II, 28, 10
 पूज् II, 4, 20, 5, 4
 पूजा I, 8, 21 ~ 13, 2 14, 10 30, 5
 II, 6, 6 7, 12
 पूत्रिस्तप I, 17, 37
 पूतीगन्ध I 10, 24 11, 31
 पूर्व I, 1, 5 8 5, 17 13, 20 21, 20
 24, 6 II, 5, 18 7, 3 11, 10 11
 12, 3 13, 7 24, 3
 पूर्ववती II, 13, 3
 पूषण I, 30, 7. II, 1, 14
 पूर्वशुम् II, 17, 11
 पूर्वोत्थायिन् I, 4, 28.
 पृथक् II, 24, 2
 पृथिवी I, 23, 2
 पृथुक् I, 17, 19
 पृष्ठ I, 23, 1
 शृष्टर् I, 27, 10

शृष्टतन् II, 12, 12
 पृथारुद्र I, 9, 27
 पेशुन I, 26, 7
 पोष II, 20, 8
 पोस्तस्य I, 14, 13
 पौर्णिमासी I, 9, 1 2 27, 1
 पौर्विकम् II, 2, 6
 प्र अर् I, 6, 22 18, 8 15 11, 4 29, 2
 II, 22, 24
 प्र अर्धे I, 7, 9
 प्र अश् I, 10, 23 26, 9 II, 17, 16
 19, 1
 प्रदनाति I, 4, 1
 प्र ईध् I, 7, 3
 प्र उध् I, 15, 15 16, 7 II, 3, 9
 प्रकीर्णकेत I, 25, 4 II, 10, 11
 प्रकृति I, 2, 10 18, 10 II, 24, 13
 प्रतृ II, 15, 7
 प्रसृ I 6, 1 15, 17 23 II 2, 1 6
 9 19 1
 प्रक्षालयति I, 2, 23 29 3, 36
 प्रक्षालन I, 11, 13 II, 20, 12
 प्रक्षालक I, 25, 13
 प्रसृ I, 14, 26. II, 6, 1
 प्रसृ II, 24, 1.
 प्रजा I, 3, 26 9 13 32, 24 II, 5, 10
 7, 3 4 11, 12 12, 4 16, 2 23,
 4 5 24, 1 26, 4
 प्रजानि II, 24, 1 8.
 प्रजादान II, 23, 8
 प्रजापति I, 19, 13. II 24, 7 12
 प्रजामहवर्द्धन् II, 11, 17.
 प्रजा (प्रजानाति) II, 15, 21
 प्रजा II, 2, 3
 प्रणिदिशामन् I, 4, 29.
 प्रणी II, 11, 1 29, 8

प्रति I, 12, 9
 प्रति-इ II, 29, 15
 प्रति-रप् I, 22, 6
 प्रतिप्रद I, 18, 1 II, 22, 11.
 प्रतिप्रद्व II, 10, 4 6
 प्रतिप्रद्व II, 18, 14
 प्रतिप्रद्व II, 6, 2
 प्रतिप्रद्व II, 26 8.
 प्रतिप्रद्व I, 7, 25 18, 6 II, 2, 3 6, 2
 10, 10 11, 9 17 19 14, 15
 15, 12 16, 25
 प्रतिप्रद्विन् II, 20, 19.
 प्रतिप्रद्विन् I, 2, 1.
 प्रतिप्रद्विन् I, 9, 11
 प्रतिप्रद्विन् II, 3, 16.
 प्रतिप्रद्विन् II, 12, 11
 प्रतिप्रद्विन् I, 6, 6
 प्रतिप्रद्विन् I, 24, 21
 प्रतिप्रद्विन् I, 29, 1 II, 21, 10
 प्रतिप्रद्विन् II, 3, 11
 प्रतिप्रद्विन् I, 8, 20 21, 14, 28, 3
 प्रतिप्रद्विन् I, 26, 7
 प्रतिप्रद्विन् I, 8 10
 प्रतिप्रद्विन् I, 8, 7.
 प्रतिप्रद्विन् I, 11, 31
 प्रतिप्रद्विन् II, 22 17.
 प्रतिप्रद्विन् II, 5, 11
 प्रतिप्रद्विन् I, 28, 21
 प्रतिप्रद्विन् I 30, 22.
 प्रतिप्रद्विन् I, 17, 33
 प्रतिप्रद्विन् I, 31, 1
 प्रतिप्रद्विन् II, 12, 21 24, 2
 प्रतिप्रद्विन् II, 23, 9
 प्रतिप्रद्विन् I, 14, 20
 प्रतिप्रद्विन् I, 5, 17
 प्रतिप्रद्विन् I, 32, 6

प्रतिप्रद्विन् II, 8, 1
 प्रतिप्रद्विन् II 13, 8
 प्रतिप्रद्विन् I, 3, 26 14, 3 II, 4, 13.
 प्रतिप्रद्विन् I, 24, 25 28, 18 29, 1.
 प्रतिप्रद्विन् II, 14, 2
 प्रतिप्रद्विन् I, 6, 31 14, 11 17 II, 4, 18
 8, 1
 प्रतिप्रद्विन् I, 19, 1
 प्रतिप्रद्विन् I, 19, 1
 प्रतिप्रद्विन् I, 6, 24
 प्रतिप्रद्विन् I, 2, 9 15, 11 II, 16, 8 17, 15
 19, 1 18
 प्रतिप्रद्विन् II, 8, 13
 प्रतिप्रद्विन् I, 7, 2 32 20 II, 12,
 11
 प्रतिप्रद्विन् I, 15, 5
 प्रतिप्रद्विन् II, 27, 3.
 प्रतिप्रद्विन् I, 3, 32
 प्रतिप्रद्विन् I, 9, 1 10, 26 11, 36
 प्रतिप्रद्विन् I, 2, 5.
 प्रतिप्रद्विन् I, 3, 31 29, 1 31, 16 II, 3, 10
 प्रतिप्रद्विन् I, 22, 6
 प्रतिप्रद्विन् I, 22 2
 प्रतिप्रद्विन् I, 15, 22.
 प्रतिप्रद्विन् I, 20, 2
 प्रतिप्रद्विन् II, 16, 12.
 प्रतिप्रद्विन् I, 1, 2 II, 23, 10
 प्रतिप्रद्विन् I, 4 25 II, 28, 7 8.
 प्रतिप्रद्विन् I, 19, 15
 प्रतिप्रद्विन् I, 11, 23 15, 2 3 13 17.
 23 16, 9 17, 11 II, 3, 1 17,
 4
 प्रतिप्रद्विन् I, 6 36 17, 3 31, 22 II, 11, 15
 18, 11
 प्रतिप्रद्विन् I, 15, 10, 22.
 प्रतिप्रद्विन् II, 13, 9

- प्रयोग I, 12, 10
 प्रयोजन II, 26, 3
 प्रयोजयितु II, 29, 3
 प्रवच् II, 16, 1
 प्रवचनयुक्त I, 32, 1.
 प्रवत् I, 3, 42 5, 14, 14, 8.
 प्रवह् I, 11, 8.
 प्रविच् I 1, 11 3, 39. 25, 6 12. 28,
 11. 15. 31, 21
 प्रवृत्त II, 22, 3 23, 2
 प्रवृत्ति I, 12, 11 26, 2, II, 2, 3.
 प्रवृत्तिकारण I, 4, 9
 प्रवेशन I, 24, 19 30, 7 32, 21,
 प्रवृत्त I, 18, 31 II, 21, 8 19
 प्रवृत्ति I, 20, 7 II, 12, 3 24, 8.
 °शास्त्र (Part. Perf. Pass) I, 31, 12.
 II, 19, 3.
 प्रवृत्ति I, 2, 24. II, 7, 8. 23, 6.
 29, 10.
 प्रवृत्ति I, 32, 22 23 II, 29, 7.
 प्रवृत्तमनस् II, 17, 4.
 प्रवृत्त I, 13, 8.
 प्रवृत्ति I, 5, 16.
 प्रवृत्ति I, 24, 14
 प्रवृत्ति I, 16, 1.
 प्रवृत्ति I, 4, 19. 5, 13. II, 11, 13.
 26, 12.
 प्रागवर्ग II, 3, 22.
 प्राग्वत् I, 31, 1.
 प्राचार्य I, 8, 19.
 प्राची II, 1, 13
 प्राचीनावीतिन् II, 4, 5.
 प्राज्ञापत्य II, 7, 1.
 प्राज्ञप्ति I, 5, 16 II, 10, 11.
 प्राण II, 5, 19. 12, 15
 प्राणविनयोग II, 11, 1.
 प्राणवृत्ति II, 21, 10 29, 1.
 प्राणसंशय II, 28, 12.
 प्राणायामसम् I, 26, 14.
 प्राणिन् I, 22, 4 26, 2.
 प्रातर I, 3, 25. 4, 13. 16. 5, 12 8, 17,
 II, 7. 6 23, 1. 29, 7.
 प्रातराद्य I, 5, 13.
 प्राध्वम् I 22 8
 प्राप्तिनिमित्त II, 28, 13.
 प्रायत्य I, 31, 19.
 प्रायश्चित्त I, 1, 34 2, 6. 25, 13 26, 10,
 II, 2, 8.
 प्रायश्चित्तवत् I, 18, 11.
 प्रायश्चित्तार्थ I, 24, 4
 प्रावरण I, 30, 14.
 प्रावृ I, 30, 15.
 प्राचन I, 21, 16. 23, 7.
 प्रासाद I, 17, 7.
 प्रिय I, 8, 14 II, 1, 7. 7, 5 14
 प्री II, 16, 7.
 प्रीति I, 4, 10 II, 16, 24. 26.
 प्रीत्युपलब्धि I, 12, 11.
 प्रुप् II, 12, 2.
 प्रैक्षण I, 9, 11.
 प्रेक्षोलन II, 20, 13.
 प्रेत II, 15, 2.
 प्रेतसंकुप्त I, 10, 28.
 प्रेताद्य I, 11, 25.
 प्रेषण I, 8, 15.
 प्रेषित I, 7, 25
 प्रेष्य I, 18, 28.
 प्रोक्षण II, 2, 1.
 प्रेदक I, 10, 27.
 प्रोदकीभार II, 19, 12.
 प्रव I, 17, 33.
 प्रवृत्त I, 5, 17.

उ १, २, ०
सह १, ३१, १४

फ

फ १, ५ ७ ११, ५ १७, १९ १८, १
२०, ३ २१, १ २९, २ ३० ५ ११, २,
४ १२, १९ १६ ७ २३ १९, १४ २
२ ५ २३, २ १२ २८, १ १०
२९, १ २

फलवत् १ १, ६ ४ २९
फावित १, १७ १९

ब

ब १, १९, १
बभ्रि ११, २६, १६
बभ् ११, २७, १८
बभु ११ ११, १७
बाह्य १, २५ १३
बल ११ २ ३ १० १६
बलि ११, ३, १२ १५ १०
बलीयस १, ४ ८ ३० ९
बलवत् १ २१, १
बल १, ३, ६ ११, १४, १३ १९, १.
बलिहोम १, २३ १९ २१
बलिहोम १, १३, १२
बलि १, ३० ८ ३१, ३ ११, १८ ६ २२ ८
२५, ५
बहु १, ६, २० २७ ९
बहुपद १, ८, ९
बहुवचन ११ १६ २०
बहुवचन ११ १६ २०
बहुवचन ११, १६ १२
बादा १, २ ३५
बाध ११, ५ ४ २६, १८ २८, २०
बाध १, २७, ५ ११, ४, १२
बाहु १, ५ १६ ६ २२ २४ ३२, २६
बाध १, ९, १६
बिह १, १६, १२

विशेष १ २३ २
बीज ११, २, ४ १३, ६
बीजार्थ ११, २४, ६
बुद्ध ११, २१, १४ १६
बुद्धिपूर्व १, ४ २५ ११, २५, ११, २६, १९
बुध् १, ४, २५ २१ २० ११, ११, १७.
२१, ५
बुध् ११, १० १
बलवत् १, १, १८ २, ६ १८ ३१, १९.
११, ३, १३ २४, ८
बलवत् ११, २१ ८ १९
बलवत् १ २ १७ ३, २६ ४, ४ २९ ८
५ १० ११ ८, १ ११, ९, १३ २१, ६
बलवत् १ २, ११
बल १ ३ ९ ५ ७ ९, १३ १३, ६ ७
११ १७ १८ २३, १ ११, १०, १
बलवत् १, १२ ३
बलवत् १ ३ २६
बलवत् १, १, २१
बलवत् ११, १६, १०
बलवत् ११, १७, ४
बलवत् ११, ४, ४
बलवत् १, २५, १०
बलवत् १, १, ३२
बलवत् १, २१, ८
बल ११, ११, १७
बलवत् (Mass) १, १, ४ १९ २७ २,
३३ ३३, ३, ३ २३ ५ १६ ९, १३
१४, २० १५, २२ १६ १४ १८, १०
२०, १० २४, २१ २७, ११ २९, ६ ३०,
२० २२ ३१, ६ ११, २, ६ ९ ४, १६
२४ २० २७ १०, १५ ११, ५, ६ १२, ५
६ ७ १० ३, १७, ४ १८, १५ १० १९,
१० २०, ३ २६ १ २९, १९
बलवत् (Neutr) १, १, १० ११ ३, ९
२६ ७, ७ ११ १०, ८ १२, १ १३

17, 28 18, 26 II, 1, 19 7, 11 15.
18, 5

ब्रह्मणमात्र I, 24, 7

ब्राह्मणस्व II, 26, 2

ब्राह्मणी II, 17, 21

बृ I, 4, 24 29, 9, 31, 11 12 15
II, 6, 18 7, 13 15 17, 12, 21
13, 6 23, 9 29, 7.

भ

भक्त्यापचय I, 25, 7

भक्ष् I, 17, 30 II 5 5 6, 14 20

भक्ष II, 9 13.

भक्षण I, 21, 14

भगिनी I, 14 9

भन् I, 20, 8 II 23 4 29, 11

भर्तृपदेकम् I, 28, 10

भद्र I, 31, 12

भय II 20, 20 25, 15

भरुज I, 17, 19

भर्तृ I, 7, 16 17 II, 14, 20

भवत्पूर्व I, 3, 28

भवदत्त I, 3, 30

भवमध्य I, 3, 29.

भविष्यपुराण II, 24, 6

भस्मन् II, 15, 16 20, 11.

भाषिक II, 9, 10

भागिन् II, 9, 5, 14, 14 29, 1

भाराभिनिहित II, 11, 7

भार्या II, 9, 11 13, 6 14, 9 13, 5.

भारिन् II, 23, 1

भाप I, 6, 5

भाषा II, 3, 2 5 10

भास I, 17, 35 45, 13

भिध् I, 2, 25 3, 25

भिक्षण II, 10, 1 2.

भिक्षा I, 7, 14 19, 7. 13 24, 15 28,
19 29, 1 II, 17, 8

भिक्षाचार्य I, 2, 25 26, 11

भिरज् I, 18, 21

भो II, 13, 6

भुज् I, 2, 22 3, 32. 36 42 45. 4,

11 6, 36 10, 26 2 11, 3, 16,

9 18 33 17, 3 6 8 9 18, 6.

9 10 12 13 15 25, 26 19, 6

7 9 11, 13 27, 3 28, 11 31, 1

II, 1, 7 3, 23 4, 11 5, 5 8,

3 15, 11 13 17, 4 5 21 22.

18, 8 9 10 15 16 19, 1 4

14 16 20 20, 2 3

भुज् I, 12, 5

भृ I, 27, 10

भृत्य II, 26, 1, 22

भृ I, 4, 23 5, 5 7 8 8, 26 27

30, 12 5 15 2 17 23 16, 11.

19, 6 20, 2 4 21, 19 23, 6

27, 9 28, 1 4 17 29, 13 11,

3, 10 4 15 23 5, 3, 6, 4 5

8 7, 6 17 12 4 13, 6 15, 16

19, 23 16, 1 20 17, 21 21,

22 23, 7, 24, 6 8

भूतराक्षीय I, 23, 3 4 31, 13

भूतबलि I, 12, 15

भूतसङ्ग II, 24 5

भूतिकर्मन् I, 13, 9

भूमि I, 3, 38 11, 8 28 16, 13 15

18, 1 30, 15 11, 4, 14 12, 11

भूमिगत I, 15, 2

भूमिचल I, 11, 30

भूम्यदान II, 27, 16

भूयम् I, 1, 8 13, 19 20, 28, 9 29, 2

II, 6, 18 16, 27, 22, 1 20, 2

भूयाश्च II, 6, 17

भूम् I, 12, 5

मेर II, 4, 7

मेर I, 3, 27 42 43

मेर II, 20, 22

मेर I, 28, 7 11 II 20 22

मेर I, 1, 33 2, 6 15, 1 26, 3

II, 1, 2 5 8, 14 19, 2 20, 10
28, 12

मेरदार्थ II, 22, 15

मेर I, 5 12 10, 15

मेर II, 14 7

मेर I, 4, 11 14 9.

मेर I, 31, 15

मेर II, 5, 9

मेर I, 19 15 28 21 29 1

म

म II, 19, 20

म I, 20, 13

म I, 19, 1 11, 11, 9

म I, 17, 33 II, 17, 2

म I, 23, 14

म II, 18, 1

म I, 4, 24 5, 12 13 20 22, 6 29,
1, 31, 15 II, 13, 6

म I, 17, 21

म I, 2, 23 4, 6 17, 15 18, 1
II, 7, 4 8, 8 18, 1

म II, 8, 5 7 8

म I, 5, 16 II, 3 22 25, 12

म II, 7, 6

म I, 15, 13 19, 13 II, 6, 19 23,
10

म I, 5, 8 23 11, 24 32, 15 17
II, 5, 19 7, 14

म II, 14 11 10, 1

म I, 12, 15 16, 14 17, 3

20, 12 15 21, 15 16 11, 16 1

20, 21

म I, 11, 3

म I, 17, 39

म II, 23, 8

म II, 29, 1

म I, 11, 9 II, 3, 13 17, 4

म II 15, 11

म I, 23, 5 26, 13 29 7

म I, 20, 12

म II, 24, 1

म I 9, 13,

म I, 5 12 22, 7 II, 20, 8 22, 6

म I, 27, 1

म I, 11, 10 16, 11

म I, 12, 14

म II, 20, 3

म I, 12, 14

म II, 3, 11 13, 6

म (म I) II, 25, 2

म I 2, 23 4, 6 16, 16 17, 19

18, 1 20, 12 21, 14 25, 12

II, 5, 16 7, 4 16, 18 17, 1 2

18, 1.

म I, 3, 1

म I, 1, 18, II, 10, 1 15, 3

म I, 14, 11

म I, 7, 15 10 10, 4 14, 6 24,

21, 8 28, 9 II, 11, 16 15 2

19, 2

म II, 18, 14 16

म I, 11, 25

म II, 28, 6

म I, 18, 1

म I, 23 6

म I, 8, 2

मात् II 16 23
 मात् II, 16 4
 मात् I, 9 1 3 13 19 23 19 23,
 17
 माविधात् II 20 1
 माहिष II, 16 21
 भित्तमत्त I, 20 10
 मिथुन II 6 9 11, 12
 मिथुनात् I 32 2
 मिथुना II 13 11
 मिथु I, 13, 17 29 8 II, II 20
 मिथ्या I, 28 16 29 12
 मिथ्यायात् I, 26 10
 मुख I, 7, 8 II, 14, 13 19 1 10
 मुख्य II, 29 7
 मुच् I, 24 21 22 II, 21, 11
 मुच् I, 21, 1
 मुच् I, 10, 8
 मुच् I, 20 8.
 मुनि II, 9, 13 21, 10 21
 मुत् II, 26, 8
 मुत्त I, 25, 4
 मुत्त I, 23, 1
 मुद्गर् मुद्गर् I, 8 22
 मुद्गर् I, 11, 34 15 8
 मुद्ग II, 26, 16
 मुद्गर्त्त I 15 13
 मुत् I, 15, 23 21, 16 30, 14 15
 16, 18 20 21 31, 1 2 3 II,
 5, 9
 मुत् I, 11, 5 17, 19 18, 1 21, 1
 23 2 29, 1 32, 24 II, 16, 23,
 19 14 22, 2 23 2 28, 10
 मुत्त I 16 27
 मुत् I, 16 18

मुत्त I, 19 14
 मुत्त I 17 23
 मुत् I, 19, 15
 मुत् I, 32 14
 मुत् I, 3, 17
 मुत् I, 17, 39
 मुत् I, 17, 9 II 6 11
 मुत् I 23 5
 मुत् I, 2 33
 मुत् II, 2 3 18 3
 मुत्त I, 29, 5
 मुत् I, 17 31 II 16, 18
 मुत् I, 2 26 9 12 30, 19 11
 II 1 9 5 16 13, 3 26 21
 मुत् I, 25 4
 मुत् II, 13 6
 मुत् I, 23 5
 मुत् I, 2, 33 35
 मुत् II, 21, 2

य

यत् I 26 8 II, 20, 3
 यत्त I 2 2
 यत्त I, 12 5
 यत् I, 4 4 11, 3 13, 8 17, 13
 18, 26 27, 2 II, 7, 1 10, 1 4
 24 8 26 2.
 यत्त II, 11, 19
 यत्त I, 18 26
 यत्त I, 6 18 15 1 19, 16
 यत्त I, 19, 11 II, 10 20
 यत् I, 10, 18 21 11, 8 27 12, 11
 15 22 17, 1 3 4 18, 11 II,
 1, 13 4, 23
 यत्त II 8, 14
 यत्त II, 13, 1
 यत् I, 1, 27 35 2 9 4 6 5, 6

8, 1 5 11, 13 23 13 9 17, 39
 20, 3. 26, 7 29, 18 32 10 11
 2, 4 8 3, 17 4, 6 7, 14 9
 12 10, 10 12, 4 14, 13 17,
 11 16 21, 6 23, 8 24, 9 25,

5 7

ददा कदा व I, 26, 1
 ददाकर्म II 10, 12
 ददागमम् I, 17, 13 II, 5, 18
 ददागुणम् II, 25 9
 ददाध्यायम् I, 11, 23
 ददागुणम् II, 27, 1
 ददागुणम् I, 14, 9
 ददागमनम् II, 9, I
 ददागमनम् I, 8, 29.
 ददार्थ II, 25, 12.
 ददार्थम् II, 26 1
 ददार्थनम् I, 1, 3
 ददावकाशम् I, 6, 25
 ददावयवम् II, 6, 7
 ददाविधि I, 8, 7
 दद रत्ते I, 7, 19 8, 22 12, 15
 II, 10, 2
 ददाश्रुति II, 9, 9
 ददातम् II, 10, 12 17, 16
 ददोपदेशम् I, 4, 16 14, 10 II, 4,
 9 5, 4 21, 2
 दद I, 1, 11 14 27 32, 2, 2 5 9
 4, 1 3 23 29 5, 7 8, 6, 35
 7, 12 13 14 10, 8 11, 6 12,
 3 14 2 3 15, 3 23 16, 12
 13 18 23 17, 27 39 18, 19
 20 32 33 19, 1 3 5 13 20,
 7 22, 4 5, 7 8, 23, 1 2 26,
 6, 12, 27, 11, 28, 17 29, 2 7
 14 32 4 29 11 1, 7 3, 12 4,
 9 5, 15 7, 2 3 6 to 10 15 8,

1 9, 10 11, 14 14 2 15 15,
 9 13 16, 1, 18, 2 3 8, 19, 1
 20, 1, 17 21, 5 22, 7 18 23,
 4 5, 8 10 11 24 8 9 13, 23,
 15 26 2, 8 13 14 17 28, 1
 29, 2 11

ददा II, 13, 6
 यदि I, 2, 30 7, 7 12, 2 5 19, 6 31,
 15 21, 22 11, 5, 3
 ददृष्ट I, 14, 5
 ददृष्टा I, 23, 8
 दन् II, 20, 20
 दम् I, 28 11
 दम् II, 13, 6
 दममदन II, 13 7
 दममन्त्री I, 17, 23
 दम् II, 6, 16 11, 13 23, 10
 दम् II, 18, 3
 दान् I, 19, 15
 दानक I 29, 8
 दानन II, 10, 4 6
 दानाकामिन् I, 4, 19
 दान I, 7, 5, 8, 12 32, 25 11, 9, 2
 11, 7
 दान् I, 2, 1, 6, 22 7, 19 9, 22
 26 11, 28 13, 11 13 16, 11
 II, 9, 2 3 15, 2 21.
 दानसन्निपातम् II, 1, 21.
 दानरथसमाधि I, 3, 16
 दानदूताम् II, 19 6
 दानद I, 12, 9
 दान II, 25, 12
 दानपात्र I, 18, 1 23, 3.
 दान् I, 22, 8 11, 5, 18 6, 5 12, 4
 दद II, 10 6 7, 10
 दम् II, 26, 3

युवन् II, 26, 18

युवमास्ति II, 16, 20

युष्मद् II, 13, 6

यौतु II, 20, 19

योग I, 13, 20 22, 1 23, 4

योगमूत्र I, 23, 3 5

योजन II, 26, 6

योनि II, 2, 7 17, 4

योनिस्त्वन् I, 21, 8 II, 11, 16 15, 2

र

रक्तदन् I, 7, 11.

रक्ष् I, 24, 18 II, 13, 6. 26, 6 23.

रक्ष्य (2 Plur Imper) II, 13, 6.

रक्षा I, 18, 1.

रजम् I, 19, 6 II, 24, 8.

रजस्वला I, 7, 11.

रथ II, 14, 8.

रथ I, 17, 15. 20, 12. 15. II, 6, 14.
8, 3.

रहःशील I, 3, 14

रक्षि I, 4, 25 II, 27, 18.

राक्षस II, 12, 2

राम I, 20, 12 30, 10.

राजकुल II, 4, 20.

राजन् I, 18, 23 19, 15. 25, 4. 31, 5

II, 7, 12. 8, 6 7. 10, 13 14

11, 1 3 4. 5. 14, 5. 25, 1. 14

15 23, 2. 22. 27, 21. 23, 13

20, 8.

राज्य I, 1, 19 2, 34. 35. 3. 1. 5

29 5, 16. 14, 23 II, 2, 6 4, 18

25.

राजर्षि II, 29, 7.

राशि I, 9, 20 31, 20 32, 2. II, 12,

13.

राशि II, 16, 14 17. 21.

रास् I, 11 22.

राहुदर्शन II, 17, 25.

रिक्त I, 10, 8.

रिक्तपाणि I, 15, 7.

रुद्र I, 32, 24

रुद्र I, 31, 21. II, 4, 23.

रूप II, 2, 3.

रेतम् I, 15, 23 26, 7. II, 13, 6

रेतोषस् II, 13, 6.

रेम् (रेमायति) II, 14, 13.

रेण II, 25, 11.

रेणसंस्थ II, 4, 12.

रेणविष्ट II, 26, 16.

रोदन I, 10, 19.

रोय I, 23, 5.

रोहिण I, 9, 22.

रोहिणी I, 9, 2.

रोहि II, 4, 6.

रोही I, 31, 21.

रोष I 3, 5

ल

लक्षण II, 29, 14.

लक्षणकर्मन्

*कर्मणानु (Tast. Sing) II, 29, 13

लक्ष्मण I, 17, 36.

लवण I, 2, 23. 4, 6. 17, 15. II, 3, 13.
15, 14.

लाम I, 3, 25.

लिप् II, 1, 13.

लिप्त II, 12, 23. 29, 6.

लु I, 8, 21.

लेखा II, 1, 13.

लेप I, 15, 23. II, 2, 1. 4, 23.

लेह I, 13, 9 20, 9. 22, 5. 24, 25.

२३, १८, २९, १, ११, १, १२, २, ३ ०
 ४, १५, ७, ५, १६, ११, ४, १६, १
 २०, २३, २१, १३, २४, १०, १४, २३, १, १
 २९, १४.

लीम I, २३, ५.

लीमम् I, २५, १२, ११, ३, ६

लीमसंज्ञाय II, ५, १६,

लप I, ३०, २१.

लोपविमर्दन I, ३२, २८

लोह II, १८, १३

लोहित I, १६, १४

लोहितक I, २४, १४

लौकिक I, १३, ७, २०, १.

लोह I, १७, ११.

च

चप I, ७, १२

चच् I, १, २७, ८, १२, १०, १५, ११, ३८, १२

१०, १३, २२, ५, २०, ३, १२, ११, २, ५

६, २, २०, ३, २३, १, २५, १,

चचन I, १०, ९, ११, १, १९, २४, ७

चच् I, २, १०, ५, ७, ७, २७, ३०, ९, ९

१४, ६, १५, १३, ३०, ४, ११, २, ३

४, २०, १०, ७, १२, २१, १४, १२

चन I, ३१, १०

चनत-दी I, ३१, १३.

चप I, २५, ४, ११, १०, ११, १०

चप I, ९, २६, ११, २७, ९, १६, २१.

चनरगति I, ७, ४, ११, ३, १७, १९, ३०, २१.

११, २, ४, २४, ९

चन् I, २७, १०

चप् I, २, ३२, १०, ७, ११, ३, ८, १३, ८.

चपन I, १०, ९

चपा I, १८, २६

चमञ्जन I, ३२, ७

चपयु (a. २) I, १४, १४

चपयु (b. २) I, १५, ७.

चपस्य I, १४, २६

चपौत I, १७, १०

चर्जन II, १, ९, ३, १३

चर्जन I, ७, ३०, १७, १९, ३६, ३७, १८, १३.

११, १०, ७

चर्ण I, १, ४, ७, ८, ५, १७, १८, ९, २४, ६

२५, ११, २७, ११, ११, २, ३, ११, १, ९

१०, ११, १३, ३

चर्णव्यापम् I, १३, २, ११, ११, ८.

चर्णपरिष्कृता II, २, ७

चर्णव्यतिरक्त I, ९, १२

चर्तम् I, २४, १२

चर्त I, २, १२, १९, १३, २४, २०, २५, १०

२७, ११, २८, ११, ११, २३, ८.

चर्चधारा I, १५, ४

चर्चा I, ३२, १

चर्चयिम् I, २३, २, ११, २७, ७.

चर्च II, ७, १४

चर्चा I, २०, १२

चर्चधर I, १२, ३.

चम् I, ३, ९, ५, १३, ८, १७, १३, १९, २४,

२१, ३०, १२, ३१, २०, ११, ७, १३, १६

२२, ८, २५, ८, २६, १३

चर्चत I, १, १९

चर्च I, २, ४१, ३, ९

चर्च I, १९, १३.

च I, २, ३, १५, ३२, ३५, ३७, ३८, ३, ३

३९, ४०, ४१, ४, २०, २५, २७, ५, ८

६, १०, ११, ३०, ३१, ३७, ७, १, १८

२०, २१, ८, ३, ७, ९, २, ५, ७, २२

१०, १३, १४, १६, १८, २३, ११, ८

१४, २९, ३४, १२, २, ३, ५, १४, १२

१०, २३, २६, १५, ३, ९, १७, २३, १०,

१, १५, २४, २६, २०, ३३, १७, २, २०, ५

१८, ३, ४, ६, १५, २५, २६, ४,

८, २१, २२, २४, २५, २, ६, ७, ८

१२, २६, ३, ७, १३, १४, २७, १, २

५, ८, २८, ६, १७, २१, २९, १, ३०,

7 31, 2 3 21 32 13 17 II,
 I 14 2 1 6 3 4 8 16 4
 20 22 25 5 5 7 17 6 16
 19 8 1 6 8 9 11 12, 8 16
 17 14 3 4 15, 2 21 19, 8
 22 3 23 1 24 14 25, 11 15
 26 18 27, 18 28, 6
 व स्य I, 12 4 13, 9 II 5, 11
 वास्यत I 24 11 30 8 II, 23, 1
 12 13 14
 व च् I, 2 20 5 8 6 13 11 23
 13, 7 26, 11 II 4 14 5 19
 12, 13 21, 10 21 26, 18 27,
 15 28 10
 वाजसनेयक I, 17, 31
 वाससनिवाहण I, 12 3 7
 वाणि-या I, 20, 10 II, 10, 7
 वात I, 11, 31 32 12 3 5 II, 5
 9 19, 1
 वाद I, 20 5
 वादिन I, 10, 19 II, 25, 14
 वानप्रस्थ II, 21, 18 22, 6
 वानप्रस्थ II, 21 1
 वायन II 3 6
 वायम I 25, 13
 व यु I, 11, 8 II, 6 2 22, 4 29, 2
 वाहणी I, 26, 7
 व र्ध I, 2, 38
 वायु-पक I 18, 22
 वाप्राणस I, 17, 36 II, 17, 3
 व र्थायति I, 19, 5 28, 2
 वार्थोपपाद I, 19 8
 व व I, 15 22 II, 21, 3.
 वासति I, 11, 20
 वामम् I, 2 30 15, 15 30, 10. 12
 II, 3, 3 7 4, 21 5 5 28, 11
 वासि II, 22, 15

वास्तु II, 4 23
 वास्तायति I, 31 21
 विक्रया I, 13 7
 विकल्प I 22 4.
 विकिर I, 17 32
 विकृत I, 17, 39
 विक्री I, 20 13
 विन I 8, 20
 विवि II 11, 3 23, 6
 विज्ञा I, 9, 22 II, 6, 20 7 5 16
 विनथ II, 6, 2
 वित्त II, 26, 1
 विद् I, 13, 5 12 15 17. 14 25
 15, 10 21, 2 22, 2 24, 25
 28, 18 29 1 11 14 II, 13 8
 10 14 16 13, 14 18, 18 24,
 10 11 25 14 15
 विद्वा II, 25, 9
 विद्या I, 1, 16 7, 12 13 8, 24
 11, 7 30 12, 9 20, 15. 31, 1
 II, 5, 14 15 21, 4 6 22, 7
 24, 8 29, 6 11
 विद्या (Instr. Sing) I, 30, 3
 विद्याकर्मन् I, 5, 2.
 विदाकर्मा ठम् I, 1, 13
 विद्यर्थ I, 1, 9 2, 17 II, 21, 6
 26, 13
 विद्यासप्रदान II, 5, 13
 विद्युत् (•द्योतने) I, 9, 22 12, 3 5
 विद्युत् I, 9, 21 11, 25 27
 विद्वम् II, 28, 11
 विद्या I 16, 12 II, 9, 10 21, 11
 22, 1 23, 11.
 विवि I 2, 18 11, 22 12, 10 13
 23, 6 24, 21 27, 7 28, 18 29, 1
 II, 22, 14
 विद् I, 22, 5

- विनाय II, 17, 9
 विनिमय I, 20, 14
 विनिमये I, 13, 17.
 विनिर्दिष्ट I, 23, 3
 विनिर्दिष्टानम् I, 8, 26.
 विनिर्दिष्ट I, 22, 7
 विनाय I, 10, 29.
 विनिर्दिष्ट II, 10 12 27, 4.
 विनिर्दिष्ट I, 4, 5 13, 21 II, 8,
 12 14, 10 21, 15
 विनिर्दिष्ट I, 30, 9
 विनिमय I, 8, 18 11, 11.
 विनिमय I, 3, 33 31, 11, 14 20
 विनिमय I, 29, 9
 विनि I, 32, 22
 विनि II, 14, 1 11.
 विनाय II, 14, 16
 विनिमय I, 23, 2
 विनि I, 9, 2 11, 32 18, 8 15
 21, 4 II, 8, 14
 विनि I, 18, 4.
 विनि (- शब्द) I, 23, 1
 विनि II, 3, 11.
 विनि II, 5, 15
 विनि II, 23, 10.
 विनि II, 24, 2
 विनि II, 18, 1.
 विनि I, 32, 24
 विनि I, 29, 8.
 विनि II, 29, 5.
 विनि I, 1, 33 2, 6 11, 10, 1 11,
 17, 12, 4, 13, 11.
 विनि II, 22, 5 23 2, 9 27, 5.
 विनि I, 14, 14 20, 13, 30, 5 11,
 2, 4 10, 16 13, 8 14, 7 16,
 7 25, 1 29, 2
 विनि I, 32, 25
 विनिमय I, 7, 20 14 15.
 विनि I, 2, 33 6, 25, 15, 8 22 5.
 30, 13 22, 11, 6, 8 11, 17.
 12, 1 25, 11 15
 विनि I, 23, 8
 विनिमय II, 7, 9.
 विनि II, 12, 13
 विनिमय II, 5, 10
 विनि I, 10, 7 II, 9, 9
 विनि I, 21, 10.
 विनि I, 6, 15
 विनि II, 10, 8
 विनि I, 11, 16 29, 1.
 विनि I, 1, 33 2, 6 24 3, 26, 4, 22.
 7, 5 8, 15, 9, 4, 18 33 21, 50.
 30, 10 14 16 19, 20 21, 31, 3
 8 8 18 23 32, 1 3 4 7 9 21.
 25 11, 3, 2, 5, 11 16, 9, 7, 12,
 10 18, 1 3, 19, 15 20, 10 12.
 विनि I, 13, 19 22, 13, 19 26, 11.
 II, 2, 3 6 5, 18, 17, 16, 21, 2
 22, 2 10, 23, 2 24, 3 26, 20.
 29, 4
 विनि I, 8, 1, 20, 8 II, 29, 14.
 विनि I, 6, 35 7, 26, 27 30, 8, 23
 18, 8 15 21, 4, 24, 16 28, 19
 29, 17, 30, 4 11, 22, 17.
 विनिमय I, 4, 20
 विनि I, 13, 10, 15, 1 20, 8, II, 4, 12.
 29, 5 14
 विनि I, 5, 13 7, 29 13, 3 14, 14
 विनि I, 3, 9 27, 10 II, 7, 4
 विनि I, 13, 8 II, 24, 3.
 विनि I, 11, 8.
 विनिमय I, 18, 33
 विनि I, 11, 27.

वृ I, 32, 24

वेतृ II, 13, 6.

वेद I 1, 3 10 II, 6, 4, 8, 10, 12
21, 13 23, 10 20, 12.

वेददक्षिणा I, 7, 19

वेदाम्पयन I, 1, 6

वेदाधार I, 24, 6 II 8, 5

वेदाध्यायिन् I, 17, 22

वेदमन् II, 25, 2 3

वेदितिरिम् I 6 10 14, 22

वेदितृ I, 8, 2.

वे I, 1, 11 3 26 10, 8, 12 3, 22, 7
23, 1 II, 4, 14

वे (वायनि) I, 12, 3 5

वेण II, 2, 6

वेमात्रन I, 22, 7.

वेमीतृ II, 25, 12

वेरमण I, 10, 2.

वेरयत्तन I, 24, 1

वेरोपिक्क II, 25, 1

वेश्व I, 1, 4, 19 27, 2, 36 38
3, 2 6 30, 5, 16 14, 2 23, 29
II, 2, 6, 4, 18 25 10, 7.

वैश्वदेव II, 3, 1, 9, 5.

वैश्वत I, 22, 7

वैश्वस II, 4, 8.

व्ययन II, 26, 12.

व्यतिक्रम II, 27, 6

व्यतिनन् I, 14, 30 23, 8

व्यमिहाम I, 8, 15

व्यर्थ II, 26, 17

व्यर—इ I, 10, 18.

व्यवहार II, 16, 17

व्यावहृ I, 20, 11 16,

व्याकरण II, 8, 11.

व्याख्या I, 1, 1 4, 7 II, 1, 11, 15,

1. 16 18 17, 6, 21, 17 25, 1
26, 9

व्याहृत् I, 13, 7

व्याहृती I, 2, 3.

व्युदक I, 11, 28

व्युद-अस् I, 20, 1.

व्युपजाव I, 8, 15

व्युपतोद I 8, 15

व्युद्ध I, 28, 4

व्युत् I, 25, 1.

व्युत् II, 28, 5

व्युत् I, 1, 27, 30, 2 3 6 II, 1 1.
15, 17 18, 4

व्यात्य II, 7, 13 14, 15.

व्रीहि II, 6, 16 18, 23, 23, 10

श

शक् I, 7, 19 II, 20, 1.

शक्त् I, 16, 15.

शक्त्विण्ड I, 9, 5

शक्ति I, 2, 33 6, 28 15, 8, 30, 13, 21
II, 6, 8, 11, 17 12, 1.

शठ I, 20, 5.

शठ I, 14, 2 II, 13, 11.

शठवलि II, 17, 2.

शतवर्ष I, 14, 25

शनेम् II, 22, 13

शब्द I, 10, 18 19, 21 II, 6, 12.
13, 11 16, 1, 19, 10.

शब्दार्थरम्भा II, 8, 12

शम I, 23, 6

शाम्ययास I, 9, 6 22

शाम्योप I, 23, 3

शयन I, 27, 10 II, 5, 5

शय्या I, 8, 11 32, 4, II, 4, 1 22,
23 25, 9 27, 15.

शरत् II, 22, 21,

- दारु I, 1, 19, 32, 1.
 दारुम I, 17, 29.
 दाराव I, 24, 14.
 दारि I, 1, 18.
 दारीरूपाम II, 21, 6.
 दारिपुत्र I, 24, 11.
 दारुद I, 17, 37.
 दारुदन्त I, 19, 14.
 दारु I, 17, 37.
 दारु I, 18, 19.
 दारु I, 17, 19, II, 19, 19, 28, 10.
 दारु I, 10, 20, 12, 4, II, 6, 4.
 दारु I, 2, 40.
 दारु I, 3, 18.
 दारु II, 6, 6.
 दारु II, 17, 8.
 दारु I, 23, 2.
 दारु II, 6, 2, 24, 3.
 दारु I, 7, 26, II, 10, 12.
 दारु I, 12, 11, 13, 21, II, 10,
 12, 13, 14, 10, 15, 23, 21, 15.
 दारुविहिता II, 13, 1.
 दारु I, 10, 8, 9.
 दारु I, 1, 32.
 दारु II, 17, 21.
 दारु I, 16, 7, 20, 14, 15.
 दारु II, 10, 4, 22, 10.
 दारु I, 18, 18.
 दारु II, 4, 23, 5, 3.
 दारु I, 27, 5.
 दारु I, 5, 1, II, 5, 19.
 दारु II, 26, 10.
 दारु I, 32, 12, II, 5, 18.
 दारु I, 12, 2, 32, 2, 3, 4, II, 1, 8.
 दारु II, 8, 11.
 दारु I, 30, 7.
 दारु II, 11, 17.
 दारु I, 10, 25, 17, 18, 20.
 दारु I, 29, 14.
 दारु I, 11, 23, 22, 7, II, 4, 23,
 15, 11, 18, 6, 25, 13, 26, 4.
 दारु I, 19, 7.
 दारु I, 30, 21.
 दारु II, 26, 9.
 दारु I, 1, 7, 14, 6, 25, 9.
 दारु I, 1, 4, 7, 3, 41, 5, 16, 7, 20,
 21, 9, 9, 14, 19, 16, 22, 17, 1,
 18, 13, 21, 13, 17, 24, 3, 25,
 13, 26, 4, 9, II, 3, 4, 4, 19, 20,
 6, 9, 26, 15, 27, 9, 14, 29, 11.
 दारु I, 9, 11, 26, 7, 11, 27, 8.
 दारु II, 18, 2.
 दारु II, 17, 21.
 दारु I, 29, 1.
 दारु II, 26, 3.
 दारु I, 16, 14.
 दारु I, 4, 10, 5, 5, 18, 26, II, 2, 2,
 17, 16, 29, 12, 15.
 दारु II, 8, 2.
 दारु II, 15, 12.
 दारु I, 2, 5, 9, 6, 8, 9, II, 23,
 4, 11.
 दारु I, 16, 11, II, 3, 6.
 दारु I, 16, 10.
 दारु II, 12, 22.
 दारु I, 12, 5, II, 24, 8.
 दारु II, 20, 2.
 दारु II, 5, 16, 16, 1, 17, 14, 20 to
 23, 18, 18, 19, 17, 20.
 दारु I, 11, 26.
 दारु I, 9, 1, 27, 1.
 दारु I, 6, 13, 12, 2, 9, 13, 22, II,

13, 11 14, 11 12 22, 7 23
 10 12
 धुन I, 3, 27 8, 27 13, 19 20 II,
 11, 17
 धुन I, 5, 5
 धुन I, 1, 9 4 5 8 30 5 11, 23,
 9
 धुनिउज्ज I, 30, 9
 धवम् I 1, 5 11, 5, 12 7, 12 12, 3.
 16 5 17, 10
 ध्रेष्ट I, 1, 17
 धौत्र I, 5 16 16, 7 11 5, 19
 धनिष I, 3, 34 10, 11 13 14,
 13 30 18, 23 24, 24 II, 6, 4
 7, 17 14 13 17, 22 6, 10
 धोनिषावर I II, 25, 8
 धुम् I, 2, 30
 धुम I, 10, 12
 धौ I, 19, 13 22, 9 II, 23, 3
 धुन् I, 10, 19 15, 16 16, 30 21,
 15 25, 13 28, 21. 11, 9, 5
 17, 20.
 धुन I, 14 II II, 8 7
 धुनि I, 17, 37.
 धि I, 17, 21
 धेतकेतु I, 5, 6 13, 19
 धोमू I, 26, 14 27, 1. II, 1, 10.
 9, 1 12, 13

प

पङ्क्त II, 9, 10.
 पङ्क्त I, 19, 14.
 प I, 23, 19, 11, 3, 6
 प II, 16, 13
 पोर I, 1, 27
 पोटर I, 9, 13.
 पोर I, 30, 19 II, 5, 9

स

सधुन् I, 10, 25.
 संयोग II, 22, 5 23, 2.
 सवत्सर I, 1, 30 35 2, 1. 13, 19
 25, 8. 26, 11 27, 8 II, 19, 26
 18, 4 12 20, 7.
 सवह I, 6, 1.
 सविमान I, 24, 6 II, 9, 10
 सविष् I, 4, 24. 6, 1. 2 5 27.
 32, 14
 सवेद्यन II, 1, 19.
 सव्यवहार I, 21, 5
 संचय II, 6, 1 12, 19 21.
 संधि I, 1, 12.
 संधा I, 7, 9, 9, 1.
 संसृज I, 10, 21. 31, 10 II, 4, 23
 8, 8, 15, 15
 समुष् I, 6, 33
 समुत्तु I, 1, 12 II, 3, 4
 समकार I, 1, 9 2, 9, II, 3, 15.
 संरह II, 3, 9 18, 6 8
 सस्तु I, 1, 32. 2, 5 3, 43
 सस्तुति I, 12, 14.
 संस्तुति I, 13, 11
 संस्था I, 10, 11 18, 14 II, 25, 5
 संस्तु I, 15, 17
 सक्त I, 6, 5 29 36 8, 21.
 सङ्गति I, 5, 21.
 सन् I, 16, 5 9 II, 3, 18. 15, 7.
 27, 11. 28, 8
 सन् I, 17, 19
 सन्तो-सन्ति (Acc Sing) I, 21, 9
 सन्तो II, 11, 15
 सन्तोषणीय II, 27, 2.
 सन्तोष I, 20, 3

सद्व्यभिक्ति II 23 7 24, 14

सद्व्य II, 4, 23

सद्व्य I, 5, 8

सद्व्य (*सद्व्य) I 2, 1

सद्व्य II 8 12

सद्व्य II, 20, 21.

सद्व्य I, 25, 11

सद्व्य I 3, 26.

सद्व्य I, 18, 10

सद्व्य I, 15 16

सद्व्य I 31 17

सद्व्य I, 9, 19 24 20 II, 4 14

सद्व्य I, 8 28 21 11

सद्व्य I, 10 9

सद्व्य I, 31, 10

सद्व्य I, 12, 5 II 21, 13 29, 7 10

सद्व्य I 23 6

सद्व्य I, 7, 11

सद्व्य II, 25, 18 26, 4.

सद्व्य II, 13 9

सद्व्य I 4, 14 5 12 19 6, 1 22,

8 32, 6

सद्व्य II, 22 8

सद्व्य II, 5 2

सद्व्य I, 29 13

सद्व्य I, 3, 17

सद्व्य II, 25 5

सद्व्य II, 11, 2 19 6

सद्व्य I, 9, 20 11, 9 15 27, 5

30 8

सद्व्य I 17, 23

सद्व्य I, 10, 15 II 3 12

सद्व्य I, 11, 27

सद्व्य I, 8, 19 24, 23 28 8 10

II, 1, 17 20 26, 50 27, 11

सद्व्य II, 12, 10

सद्व्य I, 20 9

सद्व्य II, 5, 5 9

सद्व्य II, 19, 5.

सद्व्य I 31, 15

सद्व्य II 14 2

सद्व्य I, 2 2 24, 15 28, 19

सद्व्य I, 1, 21 II 3 20 15, 2 13 14

सद्व्य I, 23, 4 27, 4

सद्व्य I, 29, 17

सद्व्य II, 22, 8

सद्व्य I, 9, 22 10 28

सद्व्य I, 7, 29 10, 12

सद्व्य I, 3, 12 8 13 32 19 II,

25, 5 12

सद्व्य I, 5, 16

सद्व्य II, 14, 1

सद्व्य I, 32, 10

सद्व्य I, 11, 11

सद्व्य I, 1, 2 12, 6 8 II, 8, 13

सद्व्य I, 23, 6

सद्व्य I, 1, 27

सद्व्य II, 3, 18

सद्व्य II, 11, 1

सद्व्य II, 17, 16

सद्व्य I, 29, 8

सद्व्य I, 5, 18 II, 6, 7 11, 6

सद्व्य II, 29, 7

सद्व्य I, 21 20

सद्व्य I, 5, 14 14, 8

सद्व्य II, 27, 2

सद्व्य I, 3, 12 32, 19 20

सद्व्य I, 7, 28 13, 13

सद्व्य I, 13 5

सद्व्य I, 30, 5

सद्व्य I, 5, 18 9, 10 17, 2 11

21, 3

सम् आप् I, 25, 2 7 II, 22, 7
 29, 13
 समापत्ति II 27 19
 समापन I, 11 7 II 17, 24
 समाप्ति L 12, 4
 समाज्ञात II, 29, 13
 समाज्ञाप्यसमाप्ति II, 8, 12
 समश्च I, 7, 15 31 10, 7 13, 5.
 14, 7 18 9 II 5, 4
 समहित I, 1, 12 3 26 5, 7
 13, 19 20 8
 समाह I, 3, 31
 समिद्धार I 4 15
 समिध् I, 4 16 27, 1
 सम् इ ध् I, 4, 18
 सम् ई ध् II, 10, 2
 समिक्षा II, 5, 3
 समीध् II, 27, 15.
 समुदेत II, 5 7 17, 5 18, 10
 20, 2.
 सम्-ऊह् II, 4, 23
 समूहनी I, 4, 18
 समृद्ध II, 7, 17, 28 1
 सपद् II, 11, 12 29, 5
 सप्रतिपद I, 29, 9.
 सप्रयोग I, 24 20 25, 13 20, 1 14
 समाप् I, 9, 13
 समाषा II 2, 8 9
 समुत् II, 17, 9
 समोजना II, 17, 8.
 सवध् II 11 4
 सवध् I, 10, 3 II 5, 18 13, 1 11
 15, 2 23 10 24 10 27, 1
 समन् II, 18, 2.
 समित II, 7 4 18, 4
 सम्भवप्रतिप्रदीत् II, 15 12
 सम्य विनीत I 20, 8 II 29, 14

सर्ग II, 24, 12
 सर्पशार्पिन् I 17, 39
 सर्पिर्मास II, 19, 18
 साप्यम् II 20 3
 सर्पिस् I, 10, 25 17 16 II, 7, 4
 19, 20
 सर्व I, 1 10 3 25 4 29 8 24
 10, 19 21 11 30 31, 14 7
 17, 21 18 18 33 20 8 22,
 4 7 23 2 30, 4 10 32, 2 II
 9, 5 8 11, 7 9 14, 5 14 16,
 7 17, 16 21, 2 3 4 22, 19
 25, 6 24 13 29 7 14
 सर्वज्ञ I 1 11
 सर्वतम् I, 8, 10 9, 6 II, 17, 16
 21, 12 26 6
 सर्वतापेतम् (instead of °उत्°) I, 19, 8
 सर्वत्र I, 14 17 22, 6 8 23 1.
 24, 4 28 5 II 22, 14
 सर्वदा 1, 7, 21.
 सर्वनाम्न I, 14, 23
 सर्वभूत I 23 1 II, 5, 13 22, 7.
 23, 6 29 10
 सर्ववर्ण I, 18 13 II, 2, 2 25, 1
 26, 11 29, 15
 सर्वविद्या II, 5 1
 सर्वशिल्प I, 18, 33
 सर्वोद्यम I 23, 6
 सर्वार्ह I 5, 23
 सत्तावृत्ती I 10 19 11, 33
 सवन II, 7, 6
 सवनगत I, 24 6
 सवनानुष्ठानम् I, 25, 10
 सवर्ण II 13 1 27 11
 सङ्गण I 25, 1 I., 26 20
 सय्य I, 16, 7 II 5 6
 सञ्चर II, 24 14

सधिरस् I, 32, 7.
 सल II, 22, 24
 सह I, 8, 17 29, 3. 14 31, 20. 32, 2.
 II, 3, 7. 14, 13 16, 1. 22, 19.
 सहत्व II, 14, 17.
 सहस्रधा II, 1, 21.
 सहस्र I, 24, 1 27, 1.
 सहस्रक
 सत्व (Absol) I, 26, 14.
 सदानि II, 22, 8.
 सदाङ्ग II, 19, 9.
 सदापला I, 5, 2. 21, 8.
 साहृत् II, 11, 20
 साहृत्ति II, 6, 13.
 सौमयिकी I, 32, 27.
 सौशे I, 29, 8
 साङ्ग I, 29, 11.
 सादन II, 13, 6.
 स दरय I, 20, 8 II, 29, 14.
 साधू II, 5, 15. 12, 17.
 साधारण II, 25, 1.
 साधु II, 6, 2.
 साधुता II, 6, 2.
 साधुशान I, 22, 6.
 सान्धत् II, 6, 14 7, 8.
 सामन् I, 10, 19 20. 12, 5.
 सामपवित्र I, 2, 2
 सामथाचारिक I, 1, 1. 7, 31.
 सापराय II, 13, 6 24, 3. 29, 9.
 सायन् I, 3, 25. 4, 13. 16. 17.
 9, 17. 11, 7, 6. 23, 1.
 सारूप्य II, 24, 2
 सार्वदालिक I, 11, 30. 37.
 सार्वगादिन् I, 28, 6.
 सार्ववार्तिक I, 3, 7.
 सावस्तरण II, 6, 15.

सानिची I, 1, 10. 28. 16, 14 27, 1
 सहस्र II, 13, 7.
 सिच् (सिञ्चति) I, 26, 7.
 सिच् I, 16, 29. 31.
 सिद्धि I, 28, 12 II, 9, 13. 20, 3.
 सिध् I, 5, 11. 24, 20 II, 3, 10.
 9, 13.
 सीमन् I, 9 16. II, 9, 4.
 सीस II, 16, 18.
 सुहृताङ्ग I, 20, 12.
 सुख II, 2, 2. 3. 21, 13.
 सुपर्ण I, 17, 35.
 सुमिह I, 18, 5.
 सुभूत II, 3, 11.
 सुपूज I, 5, 23. 8, 24.
 सुरा I, 25, 3. 10.
 सुराप I, 25, 3.
 सुरापान I, 21, 8.
 सुवर्ण I, 18, 6. 15. II, 14, 7.
 सुवर्णनाम II, 19, 3.
 सुवन् I, 12, 5.
 सुविचित्र II, 11, 3.
 सुदिर I, 28, 15.
 सुधात I, 32, 10.
 सूक्ष्म I, 21, 15.
 सुतिका I, 16, 19.
 सूत्र II, 4, 22.
 सुपसेष्ट II, 3, 19.
 सुर्ध्व II, 28, 9.
 सुर्मि I, 25, 2, 28, 15.
 सुर्वाचन्द्रमणौ I, 11, 30. 31. 31, 20.
 सुज् II, 19, 4.
 सुद्रिय I, 29, 10.
 सेव I, 22, 6. 27, 11. 32, 18.
 सेत I, 2, 37.
 सेतुराष्ट दन II, 19, 16.

- सोदर्य II, 17, 5.
 सोपनह I, 6, 10 14, 22, 30, 18.
 सोमवर्ष II, 22, 7.
 सगुस्तुता I, 31, 32.
 सतन् I, 12, 3 5
 सनयितु I, 9, 23 11, 25 27
 सुति I, 32, 10
 सुह I, 31, 9
 सेन I, 19, 15 25, 4 28, 1 II, 2
 6.
 सेव I, 21, 8. 25, 10 11, 24, 20
 27, 16
 श्री I, 3, 16 26 7, 3 8 14, 21
 23 31 16, 14 21, 13 24 5 9
 26, 5 18, 20 29, 13. II, 4 22
 9, 7 11, 7. 13, 6. 15, 9 17
 26, 11 27 3 29, 11. 15
 श्रीधामतम II, 14, 13
 रुगिमत I, 21, 8
 रुद्राय II, 16, 8
 रुद्रायम् II, 1, 20.
 रुषा I, 5, 12 6, 7 26 12, 2 16, 1
 23, 2 II, 3, 10 5, 6 12, 14
 रुषान I, 25, 10 11, 5, 8
 रुषानामिक II, 8, 4
 रुषापाठ II, 1, 10 19, 15 20, 3
 रुषावर I, 19, 6.
 रुषा I, 2, 30 8, 7. 30, 1.
 रुषातक I, 30, 4 6 11, 8, 6 14, 13
 27, 21.
 रुषान I, 32, 8.
 रुषवत् II, 16 24 19, 17.
 रुषु I, 25, 5 29, 7. II, 28, 13
 रुषोष्टन II, 20, 16.
 रुष I, 14 25
 रुषि I, 7, 6 7
 रुषित II, 5, 8
 रुष II, 4 24 8, 14
 रुषति II, 15, 25 18, 3.
 रुष I, 18, 13 30 17 II, 2, 2 6, 5
 10, 4 26, 21 27 16
 रुषाकार I, 13, 1
 रुष I, 4, 28 II, 12, 13 14.
 रुष I, 4 22 16, 14 II, 12, 16
 रुषपर्यान्ति I, 9, 21 11, 33
 रुषान्त I 10, 22
 रुषय I, 3, 36 4, 26 18, 6. 32, 13
 II, 7, 13 15 22, 22
 रुष I, 5, 15 13 8 II, 4, 9 6, 6.
 7, 5 18, 3 24, 3 4 19, 1 10.
 रुषजित् II, 24, 5
 रुषजित्तिष्ठतु II, 3, 12.
 रुषयश्च II, 23, 12.
 रुषस्त I, 8, 13.
 रुषति I, 13, 9
 रुषस्तयन I, 5, 9 II, 11, 9
 रुषाय I, 31, 19.
 रुषाय I, 12, 1 2 3 5 13, 1 15 1.
 26, 11, II, 5, 3 20, 20 21
 22, 19.
 रुषाययत् I 5, 11.
 रुषामाविक I, 30, 11
 रुषित् I, 28, 3 II, 3, 10 4 13.
 26, 24 28, 6 7.
 रुषिकर्म I, 3, 15 8, 4 11, 12.
 रुष
 रुष I, 3, 26. 12, 3 5 19, 6 22, 5
 28, 1 31, 24
 रुष I, 17, 25 25 13

हृ I, 9, 23 24, 1. 6. 24. 25, 4 11.	14, 14 17. 20 15, 23. 18, 18.
29, 2 7. 11, 26, 2	23, 5 27, 1. 3 5. 7.
हृ II, 15, 4	हि I, 32, 24. 11, 24. 9.
हृ I, 23, 5	हि I, 16, 16 25, 13.
हृ I, 3, 43. 4, 2.	हि I, 16, 16. 29, 7.
हृ I, 19, 13.	हि I, 22, 6 11, 26, 11. 29, 4.
हृ I, 16, 11. 31, 7. 11, 3, 15 16.	हि I, 2, 20
17, 17.	हि II, 25, 11.
हृ II, 16, 1: 25, 5.	हु I, 12 5 25, 12. 26, 13. 11, 3.
हृ I, 20, 4. 11, 17, 5.	16. 7, 15. 15, 16. 17. 17, 19.
हृ I, 3, 3.	22, 12.
हृ I, 3, 2.	हु I, 3, 26. 18. 25. 11, 15, 16.
हृ I, 13, 11. 18, 2. 19, 12. 28,	हु II, 24, 3 5.
1. 5. 16. 29, 6. 12.	हु I, 7, 9.
हृ II, 5, 9	हु I, 16, 2
हि I, 1, 10. 11. 15. 3, 9 26. 4, 8.	हु I, 13, 4.
10. 7, 7. 11. 12, 2 7. 8 13, 20.	हु I, 27, 5.
22. 17, 28. 18, 26. 20, 2. 28,	हु I, 15, 1. 11, 3, 12. 7, 14. 15,
17. 23, 1. 9. 11 14. 31, 20. 11,	16. 16. 22, 17.
6, 20. 7, 11. 11, 14 13, 5. 11.	हु I, 3, 20.